

Scientific Challenges for Sustainable Development

UNIVERSITETI e
ELBASANIT
"Aleksander Xhuvani"

INTERNATIONAL
UNIVERSITY OF STRUGA

Universiteti Vlores
ISMAIL QEMALI

SCfSD '21

Scientific Challenges for Sustainable Development

BOOK OF PROCEEDINGS

Book of Proceedings SCfSD21

International Scientific Conference “Scientific Challenges
for Sustainable Development – SCfSD21”

Struga, 02 July 2021

Book of Proceedings

SCfSD21

**Linking Academics, Researchers, Students and
Policy-makers for a Better Life**

ISBN-13 978-608-4573-41-8

CHAIRMAN OF THE CONFERENCE

Prof. Dr. Bashkim Rama

Rector of International University of Struga

Prof. Dr Roland Zisi

Rector of University "Ismail Qemali" – Vlora

Prof. Dr Skender Topi

Rector of University "Aleksander Xhuvani" – Elbasan

SCIENTIFIC COMMITTEE

1. Academic. Prof. Dr. Anastas Angjeli - Rector of Mediterranean University of Albania
2. Prof. Dr. Armen Kadriu – International University of Struga
3. Prof. Dr. Sejfulla Osmani – International University of Struga
4. Prof. Dr. Biljana Ciglovska – International University of Struga
5. Prof.Dr. Skender Topi- University of Elbasan Aleksander Xhuvani
6. Prof. Dr. Sotir Mali -University of Elbasan Aleksander Xhuvani
7. Prof. Ass. Peçi Naqellari -University of Elbasan Aleksander Xhuvani
8. Prof. Ass. Dr. Sokol Bana- University of Vlore Ismail Qemali
9. Prof. Pietro Iaquina University of Calabria
10. Prof. Dr. Aleks Trushaj- University of Vlore Ismail Qemali
11. Prof. Dr. Bardhosh Gace- University of Vlore Ismail Qemali
12. Prof.Dr. Albert Qarri- University of Vlore Ismail Qemali
13. Prof. Ass. Dr. Hajdar Kicaj- University of Vlore Ismail Qemali
14. Prof.Ass. Dr. kristofor Lapa - University of Vlore Ismail Qemali
15. Prof.Ass. Dr. Flora Qarri - University of Vlore Ismail Qemali
16. Prof.Ass.Dr. Imelda Sejdini - University of Elbasan Aleksander Xhuvani
17. Prof.Ass.Dr. Shkelqim Hidri- University of Elbasan Aleksander Xhuvani
18. Prof. Ass. Majlinda Peza - University of Elbasan Aleksander Xhuvani
19. Dr. Javier Vidal - University of Leon, Spain
20. Prof. Dr Sabahudin Komoni- University of Pristina
21. Prof. Dr Shyqeri Kabashi- Business University College
22. Prof. Dr Ligor Nikolla- University of Tirana

ORGANIZING COMMITTEE

1. Dr. Guximtar Rushani- International University of Struga

2. Doc. Dr. Jeton Shaqiri – International University of Struga
3. MSc. Eloina Tozaj- University of Vlore Ismail Qemali
4. Dr. Eva Cipi - University of Vlore Ismail Qemali
5. Dr. Mariglana Meminaj- University of Vlore Ismail Qemali
6. Dr. Amali Cipi- University of Vlore Ismail Qemali
7. Dr. Erjon Hitaj - University of Vlore Ismail Qemali
8. Dr. Evis Alushi - University of Vlore Ismail Qemali
9. PhD. Ina Nasto - University of Vlore Ismail Qemali
10. Dr. Zamira Alimemaj- University of Vlore Ismail Qemali
11. Doc. Dr. Nazmije Merko – International University of Struga
12. Doc. Dr. Dashmir Nasufi- International University of Struga
13. Phd. Cand. Nurten Kala-Dauti- International University of Struga
14. MSc. Armir Ziba – International University of Struga
15. MSc. Senada Laçka– International University of Struga
16. MSc. Abidin Trena – International University of Struga
17. MSc. Lirinda Vako – International University of Struga
18. PhD Cand. Eda Cela -University of Elbasan Aleksander Xhuvani
19. Dr. Fatos Gjata - University of Elbasan Aleksander Xhuvani
20. Dr. Merita Hoxha - University of Elbasan Aleksander Xhuvani
21. Dr. Elvin Rada - University of Elbasan Aleksander Xhuvani
22. PhD Cand. Elona Gaxhja - University of Elbasan Aleksander Xhuvani

CONFERENCE SECRETARIAT

1. MSc. Semra Bujari – International University of Struga
2. MSc. Rezarta Zhaku-Hani– International University of Struga
3. MSc. Arbana Zeqo- University of Vlore Ismail Qemali
4. MSc. Gentiana Belulaj- University of Vlore Ismail Qemali

SCfSD 2021

**PROF. DR.
BASHKIM RAMA**

Rector of
International
University of Struga

**PROF. DR.
ROLAND ZISI**

Rector of University
"Ismail Qemali" –
Vlora

**PROF. DR.
SKENDER TOPI**

Rector of University
"Aleksander
Xhuvani" – Elbasan

**DOC. DR. JETON
SHAQIRI**

Minister of
Information Society
and Administration

Table of content

ECONOMY AND TOURISM RESEARCH PAPERS... 15

FUNKSIONI I ORGANIZIMIT DHE TRENDET E BIZNESIT NË KOSOVË 16

Prof. Asoc. Dr. Bashkim BELLAQA 16

Dr. Sc. Xhavit SHALA 16

CONDITIONS, RISKS AND COSTS OF EUROZONE MEMBERSHIP KUSHTET, RREZIKU DHE KOSTOT E ANËTARËSIMIT NË EURO ZONË 34

Gazmend Dehari, PhD..... 34

“ВЛИЈАНИЕТО НА ЛИДЕРСТВОТО ВРЗ МОТИВАЦИЈАТА НА ВРАБОТЕНИТЕ (Конкретен случај компанијата „Везе Шари“)... 47

Елмедина Шуајиби 47

Арбана Селими Садику 47

Миранда Рахмани Мислими..... 47

ENTREPRENEURIAL NEEDS AMONG UNIVERSITY TEACHERS 70

Eduina Guga, Dr., Robert ÇELO,Dr. 70

Zamira VEIZI, Dr..... 70

ENTREPRENEURSHIP IN UNIVERSITY EDUCATION 82

Eduina Guga, Dr., Loreta Mamani, Dr 82

**EXPLANATION OF MONETARY INTEGRATION
ACCORDING TO THE THEORY OF OPTIMAL
CURRENCY AREA..... 93**

Gazmend Dehari, PhD..... 93

Hysen Doko..... 111

**“THE IMPORTANCE OF THE PRODUCT IN
INTERNATIONAL MARKETING - CASE STUDY -
KORÇA BEER “ 129**

Msc. SemraBujari 129

**RËNDËSIA E PRODUKTIT NË MARKETINGUN
NDËRKOMBËTAR –RAST STUDIMI -BIRRA
KORÇA 130**

Msc. Semra Bujari 130

Msc.Rezarta Mamudi 140

Msc.Rezarta Mamudi 141

Edvina Cipi, Eva Cipi..... 157

**“ STRATEGJITË E MARKETINGUT TEK
NDËRMARRJET E PRODHIMIT DHE TREGTIMIT
TË MOBILIEVE – RAST STUDIMI SIPËRMARRJET
NË GOSTIVAR..... 167**

Gëzim Selimi..... 167

Prof. Dr. Halit Xhafa 184

Mr. Albiona Demi 184

**MEASURING INNOVATION AT A BUSSINESS
CONTEXT: CASE OF ALBANIA..... 196**

Dr. GLORIA TYXHARI..... 196

Prof. Dr. BESA SHAHINI 196

Msc. ENXHIA SALA..... 196

**EDUCATION AND LANGUAGE RESEARCH PAPERS
.....211**

**METHODICAL REVIEW ON GAME BASED
LEARNING212**

Rezarta Merko 212

Reis Kerim 212

**CUSTOMS INSPECTIONS USING INTERNET OF
THINKING TECHNOLOGY.....218**

OLTIANA SEITAJ..... 218

**ONLINE LEARNING BENEFITS AND CHALLENGES
DURING THE PANDEMIC COVID-19 STUDENTS’
PERPECTIVES FROM IUS ”224**

Mr.sc Arijeta Isaku..... 224

**REFLEKSIONE RRETH KRIJIMIT DHE
FUNKSIONIMIT TË RRJETEVE PROFESIONALE TË
MËSUESVE.....233**

Pranvera Kraja 233

CHALLENGES AND SUGGESTIONS FOR A

**SUCCESSFUL IMPLEMENTATION OF
COMMUNICATIVE LANGUAGE TEACHING IN EFL
CONTEXT IN ALBANIA242**

Brisida Sefa..... 242

Stilet e të nxënit dhe arritjet akademike.....258

Loreta MAMANI, Dr 258

Albana ALLUSHAJ, Msc..... 258

**COMPARING AND THE USE OF ENGLISH
PREPOSITIONS BY ALBANIAN SPEAKING
STUDENTS AT INTERNATIONAL UNIVERSITY OF
STRUGA268**

Rezarta Merko 268

Reis Kerim 268

**Metodat e mësimdhënies, risi edhe për një mësues të
suksesshëm280**

Dr. Ermelinda Kashah 280

**THE IMPACT OF SCRATCH PROGRAMMING AND
USE OF MICRO: BIT ON STUDENTS OF GRADE IX
IN LOWER SECONDARY SCHOOLS - CASE STUDY
SHFMU "SHABAN MAZREKU" - SUHAREKA285**

Selami Klaiqi 285

Arbenita Morina 285

**INFORMATION TECHNOLOGY RESEARCH
PAPERS296**

**GOOGLE APPS USE DURING COVID-19 PANDEMIC
..... 297**

Rezarta Zhaku Hani 297

Patriot Rika 297

**MINIMALISM AND VISUAL AESTHETICS FOR
BETTER USER EXPERIENCE..... 308**

Denis Sinanaj..... 308

Alma Sheko..... 308

**INFORMATION TECHNOLOGY GOVERNANCE: A
LITERATURE REVIEW..... 320**

Dr. Senada Bushati 320

LAW AND POLITICS RESEARCH PAPERS 336

**VËSHTRIM KRAHASUES MES KONCEPTIT
TRADICIONAL DHE TË SOTËM RRETH SIGURISË
SË BALLKANIT..... 337**

Dr. Edit BREGU 337

Msc. Flutur SHABANI..... 337

**REFORMA ZGJEDHORE DHE NDRYSHIMET NË
KODIN PENAL TË REPUBLIKËS SË SHQIPËRISË
..... 354**

Armand Braho 354

Guximtar Rushani 354

Zimrisha Kupa 354

**IMPAKTI I POLITIKAVE QEVERITARE TË EU DHE
RMV NDAJ KOHEZIONIT TË SHOQËRISË CIVILE**

..... 365

PhD. Candidat:IMËRLIJE SALIU FETAI 365

**Отповикување на договорот за дар во Република
Северна Македонија..... 386**

Д-р Нуртен Кала Даути..... 386

**RRUGËTIMI INTEGRUES I 6 VENDEVE TË
BALLKANIT PERËNDIMOR GJATË
FILLIMSHEKULLIT 21. SFIDAT DHE ARRITJET.**

..... 402

Dr. Lumnis Çela..... 402

Isa Mulaj..... 419

Ruzhdi Matoshi 419

**MEKANIZMAT LIGJORE PËR LUFTËN KUNDËR
PRURJEVE FINANCIARE TË PALIGJME (aspekte
krahasuese mes Republikës së Maqedonisë të Veriut dhe
Republikës të Kosovës) 438**

Doc.Dr.Senada Laçka 438

Doc.Dr.Bahrie Besimi 438

**LEGAL MECHANISMS IN COMBATING ILLEGAL
FINANCIAL INFLOWS (comparative aspects between
the Republic of North Macedonia and the Republic of
Kosovo)..... 439**

Doc.Dr.Senada Laçka 439

Doc.Dr.Bahrie Besimi 439

Plani i hartimit të akteve legjislative (Edukimi Ligjor dhe Teknika Legjislative) 452

Dorian Leka, Ph.D. (cand.) 452

RENDI I RI BOTËROR: QEVERISJA GLOBALE DHE BALANCIMI I SISTEMIT 459

Phd. Ibrahim Ceka 459

МАШИНСКИ ГЕНЕРИРАНИТЕ БАЗИ НА ПОДАТОЦИ ОД АСПЕКТ НА ПРАВНАТА ЗАШТИТА НА БАЗИТЕ НА ПОДАТОЦИ..... 472

Билјана Дончевска, докторанд на Правни науки 472

MACHINE GENERATED DATABASES RELATED WITH LEGAL PROTECTION OF DATABASES..... 473

Biljana Donchevska, PhD candidate 473

State aid control in Albania and reform prospects..... 497

Evgjeni Bashari PHD candidate..... 497

Dr. Anduena GJEVORI..... 497

Inheritance by will in Europe 509

Doc.Dr. Shemsije Demiri..... 509

Doc.Dr. Driton Haruni 509

Doc.Dr.Rudina Sela 509

Mr.sc. candidate : Mirnes Demiri 509

Еволуција на судска реторика..... 524

PhD Cand. Robert Dauti..... 524

The evolution of judicial rhetoric525

**IMPENJIMET E FAKTORËVE KULTUROR NË
GJEOPOLITIKË535**

Prof. Ass. Dr. Nexhmedin Bardhi..... 535

Dr. Sc. Naser Shabani..... 535

**ECONOMY AND TOURISM RESEARCH
PAPERS**

FUNKSIONI I ORGANIZIMIT DHE TRENDET E BIZNESIT NË KOSOVË

Prof. Asoc. Dr. Bashkim BELLAQA

Profesor në Fakultetin Ekonomik, Universiteti
i Mitrovicës “Isa Boletini” Mitrovicë,
Republika e Kosovës

E-mail address: bashkim.bellaqa@umib.net

Autor korrespondent:

Dr. Sc. Xhavit SHALA

Profesor në Fakultetin Juridik, Kolegji i
Biznesit dhe Teknologjisë, Prishtinë,
Republika e Kosovës

E-mail address: xhavit.shala@ubt-uni.net

Abstrakt

Krijimi i një strukture organizative funksionale është dhe mbetet një nga çështjet më kruciale për menaxhmentin e ndërmarrjeve si në nivel vendor ashtu edhe në nivel ndërkombëtarë. Struktura organizative vazhdimisht është e ndikuar nga ndryshimet e nevojshme duke marrë për bazë ndryshimet që burojnë nga mjedisi i brendshëm organizativ si dhe ndryshimet që burojnë nga mjedisi i jashtëm duke përfshirë faktorët, ekonomik, politik, social, teknologjik, etj.

Qëllimi i përgatitjes së këtij punimi është që të hulumtoj rolin dhe rëndësinë e organizimit si funksion i menaxhimit si dhe hulumtimi i dinamikës së bizneseve në Kosovë. Pasi që vendi jonë ka pasur një sistem të ekonomisë së centralizuar që i takon të kaluarës si dhe ka qenë joefikas, kurse tash duhet të tentojmë apo të zhvillojmë një sistem modern të organizimit të subjekteve ekonomike duke u bazuar në trendet e ekonomisë moderne.

Gjatë krijimit të strukturës organizative duhet të kemi parasysh nivelet hierarkike të ndërmarrjeve si dhe detyrat dhe përgjegjësitë e niveleve menaxheriale dhe stafit jomenaxherial si dhe faktorët që ndikojnë në

funksonimin organizativ të menaxhmentit. Një nga detyrat shumë të rëndësishme të ndërmarrjeve apo të gjitha subjekteve ekonomike në Kosovë, në dy dekadat fundit është edhe përmirësimi i strukturës organizative të bizneseve si dhe përmirësimi i mjedisit të të zhvilluarit biznes. Bizneset krahas përmirësimit të funksioneve tjera, duhet të përmirësojnë edhe funksionin menaxherial të organizimit, ku funksioni i organizimit duhet t'i përmbushë të gjitha standardet e ekonomisë së tregut.

Në situatën e tanishme në Kosovë, praktikatat e vendeve të zhvilluara na ofrojnë zgjedhje sipas të cilave bizneset, duke zhvilluar një organizim të mirëfilltë ndikon në ngritjen e efikasitetit të afarizmit të tyre. Aplikimi i një strukture organizative të mirëfilltë në subjektet ekonomike në Kosovë, do të ndikojë në ngritjen e afarizmit të ndërmarrjeve. Problematika rreth përmirësimit të organizimit si funksion i menaxhmentit si dhe përmirësimi i trendeve të dinamikës së bizneseve në Kosovë më ka motivuar që të mundohem të jap kontributin tim në këto çështje mjaft të rëndësishme në bizneset kosovare, etj.

Keywords: *Menaxhimi, Organizim, Dinamika, Struktura, Funksioni, Ekonomik*

Hyrje

Funksioni menaxherial i organizimit, ka kuptim të gjërë në menaxhment. Organizim paraqet funksion menxherial me anën e të cilit drejtuesit synojnë të kombinojnë përpjekjet e të gjithë individëve për arritjen e objektivave të përcaktuara të organizatës përmes projektimit të strukturës, detyrave dhe autoritetit. Funksioni i organizimit në ditët e sotme nga shumë studiues shihet si një faktorë esencial strategjik për arritjen e qëllimit të biznesit.

Mënyra se si i strukturojnë bizneset burimet njerëzore dhe burimet e tjera ato ndikojnë në përparsitë konkurruese dhe mund të japin mbështetje qëllimeve strategjike të tyre. Një numër i madh i bizneseve kanë kaluar nëpër shumë faza, duke përfshirë ndryshimin e programit, ndryshime në tipin e strukturës organizative, ndryshim të misionit, konceptet e sisteme të reja të teknologjisë informative dhe të stimujve. Shihet se rrugëtimi i deritanishëm e drejtimit të organizatave ka arritur në kufijtë e tyre dhe këto receta tradicionale shpesh ngjajnë si pjesë e problemit, e jo zgjidhje e tij (Laloux, 2014).

Në bazë të analizave të trendeve të numrit të bizneseve sipas të dhënave të vitit 2019 të Agjencisë Statistike të Kosovës (ASK), del se numri më i madh i bizneseve i takon sektorit të tregtisë apo rreth 40% ndërsa sektorët të tjerë janë më pak të përfaqësuar.

Po, ashtu sektori i tregtisë është absorbuesi më i madhë i të punësuarëve apo rreth 37 %. Në Kosovë edhe pse kemi një numër të madh të bizneseve apo mbi njëqind mijë biznese, por numri i tyre aktivë është mjaftë i vogël, apo në bazë të analizimit të trendeve dinamika në periudhën nga viti 2013 deri në vitin 2018, del se numri i bizneseve aktive ka një rritje të vogël ndër vite, numri më i vogël i tyre ishte në vitin 2013 me gjithësej 29.057 biznese aktive, ndërsa numri më i madh i bizneseve aktive ishte në vitin 2018 me gjithësej 35.540 biznese aktive.

Mjedisi i bizneseve ku veprojnë në ditët e sotme është mjaft kompleks, duke marrë për bazë ndryshimet dinamike, rritjen e konkurrencës, etj, të gjitha këto ndikojnë në mënyrën e organizimit të punës si dhe në ofrimin e zgjidhjes së këtyre qështjeve me të cilën ballafaqohet biznesi.

Ne duhet t'i njohim sa më mirë organizimin e bizneseve bashkëkohore si dhe mjedisin e punës, andaj për t'i njohur më mirë strukturën organizative është e nevojshme të studjohen struktura e organizatës, tipet e bizneseve, strategjitë, raportet ndërmjet niveleve hierarkike, etj. Strukturat organizative e zgjedhur nga ndërmarrjet duhet të jetë funksionale dhe efikase me qëllim të përmbushjes së misionit dhe objektivave të ndërmarrjes.

Niveli i lartë menaxhues ballafaqohet me krijimin e një strukture organizative funksionale dhe efikase, andaj merren me riorganizimin e ndërmarrjeve sipas nevojave që burojnë nga mjedisi i brendshëm dhe mjedisi i jashtëm.

Ky punimi hulumtues ka si synim të orientojë udhëheqësit e bizneseve që të krijojnë struktura organizative që ndikojnë në arritjen e qëllimeve të përcaktuara. Strukturat organizative duhet të kombinohen në varësi të mjedisit dhe të detyrave që duhet kryer, etj. Po, ashtu ky punim kontribon edhe në aspektin e analizimit të mundësive për riorganizim bizneseve, etj.

Punimi përbëhet nga abstrakti, hyrja, rishikimi i literaturës, metodologjia e hulumtimit, pjesa hulumtuese, konkluzionet dhe rekomandimet si dhe referencat që janë shfrytëzuar gjatë përgatitjes së këtij hulumtimi etj.

Rishikimi i literaturës

Për studimin e strukturës organizative dhe projektimin e saj, tipet e strukturës organizative kanë kontribuar shumë autorë përmes studimeve të tyre, ku këto studime mund të shërbejnë për të ndërtuar një model që mund të aplikohet edhe te ndërmarrjet në Kosovë. Disa modele studimore organizatave si ekonomiksi të transaksionit të shpenzimeve, teoria e varur nga resurset, ekologjia e organizates, teorinë e agjensisë në ekonomiksin financiar, këto teori reflektojnë tendencat dominuese të kohës së korporatave të mëdha, si përqëndrimi në rritje, diversifikimi dhe burokratizimi (Huber, 2009).

Struktura organizative është një nga çështjet që ka tërhequr gjithmonë vëmendjen e studiuesëve dhe të menaxherëve të praktikës. Një strukturë e mirë organizative nuk sjell vetvetiu një performancë të mirë, por një strukturë organizative e keqe e bënë të pamundur performancën e mirë sa do të zotët që të jenë menaxherët e saj. Të përmirësosh strukturën organizative do të thotë që gjithmonë të përmirësosh performancën e saj (Drucker, 1989).

Lidhur në aspektin makro dhe mikro nga disa studiues kanë shfrytëzuar qasjen me shumë nivele duke vështruar një dritë të re mbi një marrëdhënie komplekse mes strukturimit të organizatës dhe projektimit të punës gjë që qon në një kuptim më të plotë të ndërveprimeve të tyre të shumta. Përcaktimi i përgjegjësive, grupimi i funksioneve, marrja e vendimeve, koordinimi, kontrolli dhe shpërblyeri janë kërkesa themelore për veprimtarinë e vazhdueshme të një organizate. Cilësia e strukturës organizative do të ndikoj mbi mënyrën se si do të plotësohen këto kërkesa (Child, 1988). Përdorimi i një qasje shumë nivelesh dhe duke marrë në konsideratë faktorët rrethorë dhe strukturorë, krijojnë një mundësi të planifikimit më të mirë të formave të projektimit organizativ dhe të punës, në një mjedisi dinamik, si dhe kuptimi i ndikimit të ndryshimeve gjithëpërfshirëse të mjedisit të biznesit.

Gjatë rishikimit të literaturës një kujdes i veçantë i është kushtuar variablastruore që ndërlidhen dhe variablastruore rethorë që kanë ndikim në projektimin e strukturës organizative. Sa i përket fazave të zhvillimit të teorive Organizative janë si në vijim: Kontributet e hershme, shkolla klasike, shkolla e marrëdhënieve njerëzore, qasja e kontingjencës, qasja sistematike dhe qasja Politike. Projektimi i strukturës organizative është paraqitur si një lloj dinamike e ciklit të jetës së organizatës, mund të shikohet si koncept eksplorimi dhe shfrytëzimi si dhe së fundi është të mësuarit organizativ (March, 1993).

Zhvillimi I organizatës është një përpjekje e planifikuar që kryhet për të gjithë organizatën e që menaxhohet nga drejtuesit kryesor për të rritur efektivitetin e organizativ dhe prosperitetin e sajë nëpërmjet ndërhyrjes së planifikuar në procesin organizativ me anën e përdorimit të njohurive të shkencës së sjelljes (Beckhard,1969).

Metodologjia e hulumtimit

Për përgatitjen e këtij punimi hulumtues janë shfrytëzuar metodat kualitative, kuantitative dhe metodat krahasuese. Gjatë hartimit të punimit është bërë hulumtimi i modelit të strukturave organizative të paraqitur nga autorët e ndryshëm. Nga burimet sekondare janë shfrytëzuar të dhëna të kërkimeve të realizuara në fushën e organizimit si libra, artikuj, revista, të njohura dhe prestigjioze në nivel ndërkombëtarë, si dhe janë shfrytëzuar të dhëna statistikore nga institucionet kredibile. Është bërë studimi i literaturës i shoqëruar edhe nga aspekti i praktikave më të mira të funksionit menaxherik të organizimit, përvojat dhe zbatimi i tyre. Është bërë analizimi i hartimit dhe i zbatimit të modeleve të organizimit si dhe është analizuar roli dhe ndikimi i strategjive të ndërmarrjeve për zhvillimin e nje strukture organizative funksionale dhe efikase. Për të përmbushur qëllimin e këtij punimi, janë shfrytëzuar edhe të dhëna nga burimet dytësore nga ueb faqja e institucioneve, etj.

Dinamika e bizneseve dhe forma e organizimit të bizneseve në Kosovë

Dinamika e trendit të biznesve aktive dhe numri i të punësuarëve

Në bazë të analizimit të të dhënave vërehet se Kosova ende ballafaqohet me një jostabilitet të zhvillimit të bizneseve, edhe pse ka shumë biznese të regjistruara, numri aktiv i tyre është më i vogël se sa numri bizneseve që janë passive. Sa i përket tregut të punës në Kosovë, Kosova karakterizohet me një shkallë të lartë të papunësisë apo me rreth 30 % dhe me një shkallë të ulët të punësimit apo me rreth 25 % ka një treg të punës të paqëndrueshëm duke marrë për bazë ekonominë joformale dhe papunësinë afatëgjate (Bellaqa, 2020). Sa i përket numrit të biznesve aktive sipas sektorëve ekonomik nga viti 2013 deri në vitin 2018, rezulton se numri me i madh i bizneseve aktive ishte

35.540 në vitin 2018, ndërsa numri më i vogël i ndërmarrjeve aktive ishte 29.057 në vitin 2013. Numri i ndërmarrjeve aktive nga viti 2014 e deri në vitin 2017 ishte me ndryshime të vogla, ndërsa sa i përket përfaqësimit të sektorëve ekonomik del sektori i tregtisë me shumicë dhe pakicë, riparimi i mjeteve, motoçikletave, e pasuar nga sektori i shërbimeve, pastaj sektori i prodhimit. (Administrata Tatimore e Kosovës, 2019). Këtë mund të vereni edhe përmes tabelës 1.

Tabela 1. Numri i ndërmarrjeve aktive sipas sektoreve ekonomik 2013 -2018

Sektorët	Përshkrimi i sektorëve ekonomike	2013	2014	2015	2016	2017	2018
B	Xehtari dhe gurëthyes	149	149	165	162	154	161
C	Prodhim	3.736	4.052	4.528	4.674	4.770	4.930
D	Furnizim me energji elektrike, gaz, avull dhe ajër të kondicionuar	28	28	59	44	55	65
E	Furnizim me ujë, kanalizim, menaxhim mbeturinash dhe aktivitete revitalizimi të tokës	144	139	150	162	132	126
F	Ndërtimtari	2.094	2.150	2.629	2.628	2.664	2.849
G	Tregtia me shumicë dhe pakicë, riparimi i mjeteve, motoçikletave	16.091	16.142	16.920	16.557	16.393	16.143
H	Transporti dhe magazinimi	1.166	1.185	1.219	1.291	1.304	1.351
I	Akomodimi dhe aktivitete të shërbimeve me ushqim	3.126	3.360	3.713	3.621	3.599	3.683
J	Informacion dhe komunikim	626	693	881	849	908	982
L,M,N,R,S	Aktivitete të shërbimeve tjera	1.897	4.023	3.201	4.708	4.943	5.250
Gjithsej		29.057	31.921	33.465	34.696	34.922	35.540

Burimi: Administrata Tatimore e Kosovës, Numri i ndërmarrjeve aktive 2020

Në bazë të analizimit të të dhënave sa i përket formës legale të organizimit në vitin 2019 rezulton se përqindja më e madhe e ndërmarrjeve të reja janë shoqëri me përgjegjësi të kufizuara me 5.565 apo me rreth 55.6 %, e pasuar nga bizneset individuale me 4.372 apo me rreth 43.7%. Format e tjera të organizimit janë shumë pak të përfaqësuara apo janë nën 0.3 % (Agjencia Statistike e Kosovës, 2020). Me detalisht shiko tabelen 2.

Tabela 2. Numri i ndërmarrjeve të reja të regjistruara në Kosovë sipas sektorëve ekonomik dhe formës legale të organizimit gjatë vitit 2019

Seksionet e veprimtarive ekonomike		Forma legale e organizimit										
		Gjithsej	Biznes	Ortakëria	Ortakëri	Shoqëri me ...	Shoqëri	Kompani e huaj	Ndërmarrje	Ndërmarrje	Kooperativa	Ndërmarrje tjera
Gjithsej		10.004	4.372	16	-	5.565	27	22	0	-	2	-
A B C	Bujqësi, pylltari dhe peshkatari	121	80	0	0	41	0	0	0	0	0	0
D	Xehetari dhe gurëthyes	17	0	0	0	16	1	0	0	0	0	0
	Prodhim	1.547	853	0	0	693	0	0	0	0	1	0
E F G	Furnizim me energji elektrike, gaz avull dhe ajër të kondicionuar	26	1	0	0	24	1	0	0	0	0	0
H I J K	Furnizim me ujë, kanalizim, menaxhim	34	6	0	0	26	1	0	0	0	1	0
L M N	mbeturinash dhe											
O P Q R	Ndërtimtari	945	314	1	0	620	5	5	0	0	0	0
S	Tregti me shumicë dhe pakicë, riparim i mjeteve motorike, motoçikletave	2.360	898	1	0	1455	2	4	0	0	0	0
	Transport dhe ruajtje	310	179	0	0	131	0	0	0	0	0	0
	Akomodim dhe aktivitete të shërbimeve me ushqim	1.139	595	1	0	542	1	0	0	0	0	0
	Informacion dhe komunikim	621	192	1	0	424	2	2	0	0	0	0
	Aktivitete financiare dhe sigurimit	73	21	0	0	50	2	0	0	0	0	0
	Aktivitete të patundshmërisë	80	14	1	0	60	1	4	0	0	0	0
	Aktivitete profesionale, shkencore dhe teknike	918	296	1	0	609	6	6	0	0	0	0
	Aktivitete administrative dhe mbështetëse	561	180	3	0	376	2	0	0	0	0	0
	Administratë publike dhe mbrojtje	17	5	0	0	12	0	0	0	0	0	0
	Arsim	146	49	3	0	93	1	0	0	0	0	0
	Shëndetësi njerëzore dhe aktivitete të punës sociale	227	92	0	0	133	1	1	0	0	0	0
	Art, zbavitje dhe rekreacion	243	137	4	0	101	1	0	0	0	0	0
	Aktivitete të shërbimeve tjera	619	460	0	0	159	0	0	0	0	0	0

Burimi: Agjencia Statistike e Kosovës: Vjetari statistikor i Republikës së Kosovës 2020

Numri i të punësuarëve në ndërmarrje sipas gjendjes së vitit 2018 rezulton të jetë më shumë në sektorin ekonomik të Tregtia me shumicë dhe pakicë, riparimi i mjeteve, motoçikletave me 60.349 të punësuar, pastaj prodhimit me 27.125 të punësuar, aktivitetet e shërbimeve me 22.004, ndërtimtaria me 20.533 të punësuar, ndërsa punësimi në sektorët e tjerë ekonomik është në një numër më të vogël (ASK, 2020).

Me detalisht sa i përket punësimit sipas sektorëve ekonomik nga viti 2013 deri në vitin 2018 mund të vereni në tabelen 3.

Tabela 3. Numrit të të punësuarëve sipas sektorëve ekonomik në Kosovë 2013-2018

Sektorët	Përshkrimi i sektorëve ekonomike	2013	2014	2015	2016	2017	2018
B	Xehtari dhe gurëthyes	2.636	2.920	3.042	2.780	3.313	3.499
C	Prodhim	22.932	22.257	23.651	24.457	26.095	27.125
D	Furnizim me energji elektrike, gaz, avull dhe ajër të kondicionuar	9.025	8.470	8.045	7.770	7.467	7.306
E	Furnizim me ujë, kanalizim, menaxhim mbeturinash dhe aktivitete revitalizimi të tokës	4.047	4.530	4.380	4.560	4.721	4.947
F	Ndërtimtari	16.297	13.192	15.354	16.687	18.206	20.533
G	Tregtia me shumicë dhe pakicë, riparimi I mjeteve, motoçikletave	57.379	54.295	55.768	54.609	57.862	60.349
H	Transporti dhe magazinimi	7.043	6.316	6.810	6.634	7.202	7.531
I	Akomodimi dhe aktivitete të shërbimeve me ushqim	11.174	10.488	12.965	11.895	12.773	13.955
J	Informacion dhe komunikim	7.056	7.314	8.019	8.714	9.597	10.603
L,M,N,R,S	Aktivitete të shërbimeve tjera	12.297	15.954	17.100	18.398	19.859	22.004
Gjithsej		149.886	145.736	155.135	156.504	167.095	177.852

Burimi: ASK, Repertori Statistikor mbi Ndërmarrjet Ekonomike në Kosovë për tre mujorin e dytë, 2020

Në Kosovë në vitin 2019 janë regjistruar 10.004 ndërmarrje. Nga ndërmarrjet e regjistruara, numri më i madh i ndërmarrjeve të regjistruara ishin Mikro ndërmarrje apo 9.880 apo 98.8 % ndërsa përfaqësimi i ndërmarrjeve të vogla, të mesme dhe të mëdha ishte më i vogël, këtë mund ta vëreni edhe përmes tabelës 4.

Tabela 4. Numri i NVM në vitin 2019

Klasifikimi	Numri i të punësuarve		Numri i Ndërmarrjeve	%
Mikro ndërmarrje	1 – 9	punëtorë	9.880	98,8
Ndërmarrje të Vogla	10 - 49	punëtorë	114	1,1
Ndërmarrje të Mesme	50 - 249	punëtorë	8	0,1
Ndërmarrje të Mëdha	250 e mbi	punëtorë	2	0,0
Gjithsej			10.004	100,0

Forma e organizimit të organizatave në Kosovë

Strukturat organizative, mund të karkaterizohen me anëtë pozitive dhe negative. Menaxhimi i strukturave organizative duhet të kombinohen në varësi të mjedisit dhe të detyrave që ato realizojnë. Në vijim i paraqesim mënyrën e organizimit të organizatave (ARBK, 2021). Ndarja është si në vijim:

1. Biznesi individual: Në biznesin individual, pronari ka përgjegjësi të pakufizuar për të gjitha borxhet e shoqërisë. Shoqëria ka një emërtim zyrtar ose përfshinë mbiemrin e ligjshëm të pronarit dhe të përfshij shkurtesën “B.I.”
2. Ortakëri e përgjithshme: Te ortakëria e përgjithshme, të gjithë ortakët përgjigjen pa kufizim, e solidarisht për borxhet e shoqërisë. Emri Zyrtar i Ortakërisë së Përgjithshme duhet të përfshijë fjalët “Ortakëri e Përgjithshme” ose shkurtesën “O.P.”
3. Ortakëri e Kufizuar: Në Ortakërisë së Kufizuar, përveç ortakëve "të pakufizuar" (ortakët që përgjigjen pa kufizim e solidarisht për borxhet e kompanisë) marrin pjesë edhe ortakët "e kufizuar" ose ata ortakë, që përgjigjen për detyrimet e kompanisë deri në kufirin e vlerës së kontributeve të tyre. Emri Zyrtar i Ortakërisë së Kufizuar duhet të përfshijë fjalët “Ortakëri e Kufizuar” ose shkurtesën “O.K.”
4. Shoqëritë me përgjegjësi të kufizuara: Shoqëri me përgjegjësi të kufizuara janë ato shoqëri që janë themeluar nga një ose disa themelues, të cilët përgjigjen për të gjitha borxhet e tyre dhe detyrimet tjera me tërë asetet. Emri Zyrtar i Shoqërisë me Përgjegjësi të Kufizuar duhet të përfshijë fjalët “Shoqëri me Përgjegjësi të Kufizuar” ose shkurtesën “SH.P. K”.
5. Shoqëritë aksionare: Shoqëri aksionare janë ato shoqëri, kapitali i të cilave ndahet në aksione dhe që aksionaret përgjigjen për të gjitha borxhet dhe detyrimet e tjera me tërë asetet dhe pasurinë e saj. Shoqëria mund të themelohet e të ketë një ose disa aksionar. Emri Zyrtar i Shoqërisë Aksionare duhet të përfshijë fjalët “Shoqëria Aksionare” ose shkurtesën “SH.A.”
6. Shoqëria e Huaj Tregtare: Kompania e huaj është shoqëri tregtare dhe prej momentit të regjistrimit konsiderohet si dega në Kosovë që nuk ka identitet të personit juridik. Pas regjistrimit i gëzon të gjitha të drejtat dhe detyrimet e themeluara në bazë të ligjit të zbatueshëm. Emri Zyrtar i Degës së Shoqërisë

së Huaj Tregtare në Kosovë duhet të përfshijë emrin e plotë të Shoqërisë së Huaj Tregtare me prapashtesën “Dega në Kosovë” ose shkurtesën “D.K”.

7. Zyra e Përfaqësisë së Shoqërisë së Huaj Tregtare: Emri Zyrtar i Zyrës së Përfaqësisë së Shoqërisë së Huaj Tregtare në Kosovë duhet të përfshijë emrin e plotë të Shoqërisë së Huaj Tregtare me prapashtesën “Zyra e Përfaqësisë në Kosovë” ose shkurtesën “Z.P.K”.

8. Ndërmarrjet shoqërore: Ndërmarrje shoqërore do të thotë një person juridik që shumica e asetëve dhe kapitali janë në pronësi shoqërore. Këto ndërmarrje deri në privatizim monitorohen dhe regjistrohen nga Agjencioni Kosovar i Privatizimit sipas Ligjit Nr.06/L-016 për Shoqëritë Tregtare.

9. Ndërmarrjet publike: Ndërmarrja Publike është ndërmarrje e cila kryen veprimtarinë e interesit të përgjithshëm, që është e themeluar nga shteti. Ndërmarrja publike monitorohet nga Qeveria dhe organizohen si Shoqëri Aksionare në përputhje me ligjin në fuqi mbi shoqëritë tregtare. Të gjitha interesat pronësore në një ndërmarrje publike do të përfaqësohen me aksione dhe të gjitha këto aksione duhet të jenë të regjistruara.

10. Kooperativat bujqësore: Kooperativa bujqësore është një shoqëri tregtare e krijuar nga personat fizikë apo juridik të cilët duhet të jenë të gjithë bujq që kontribuojnë me pronën e vet private në kapitalin aksionar. Kooperativa e Bujqëve themelohet nga së paku pesë (5) bujq, që janë nënshkrues të detyrimeve. Për themelimin e Kooperativës është e nevojshme kapitali dhe kapitali ndahet në aksione të vlerës së barabartë me vlerë minimale prej 10 €. Sa i përket strukturës menaxhuese Drejtori i cooperatives nuk mund të jetë anëtar i kooperativës.

Faktorët që ndikojnë në ndryshimin e strukturës organizative të bizneseve

Zhvillimi dinamik i botës, në ditët e sotme, ndikon si në individin e gjithashtu ndikon edhe në zhvillimin e biznesit. Faktorët që ndikojnë në ndryshimin e strukturës organizative janë ndryshore të pavarura të cilat ndikojnë në strukturën e organizimit të bizneseve. Ndryshimi organizativ është çdo ndryshim që kryhet nga menaxheret për të transformuar gjendjen ekzistuese,

duke e përfshirë mbrenda saj një spektër të gjerë, që fillojnë nga ndryshimet më të thjeshta e deri tek ato me komplekse, si p.sh. ndryshimi i procesit të prodhimit, shtimi apo pakësimi i niveleve të menaxhimit, etj. Andaj menaxherët duhet që të përgatiten për ndryshime që burojnë nga faktorët e jashtëm apo të brendshëm. Faktorët e ndryshimit organizativ mund të klasifikohen në dy grupe: Faktorët e jashtëm dhe në faktorët e brendshëm. Në kuadër të faktorëve të jashtëm hyjnë faktorët politiko - ligjor, faktorët social - kulturor, faktorët teknologjik, faktorët ekonomik, etj. Ndërsa në kuadër të faktorëve të brendshëm hyjnë faktorët e proceseve të punës, makinat, kushtet, sjellja e punëtorëve, etj.

Planifikimi i ndryshimeve organizative

Ndryshimet nga ana e menaxhereve mund të realizohen në dy mënyra, përmes ndryshimit reagues dhe përmes planifikimit të ndryshimeve. Ndryshimi reagues është ai ndryshim i ndodhur kur menaxherët ndërmarrin veprime pasi që të ketë ndodhur problemi. P.sh. kur ka ndodhur rënja e shitjes së një produkti e bashkë me rënjen e shitjes ka rënie edhe të fitimit dhe atëherë menaxhmenti ndërmerr diçka në lidhje mbi evitimin e tyre. Planifikimi i ndryshimit ka të bëjë me parashikimin e të ardhmës me qëllim që biznesi të ju përshtatet ndryshimeve të mundshme dhe të jetë efektiv.

Që këto efekte të mos jenë vetëm mundësi potenciale, menaxherët duhet të kenë parasysh disa momente, dhe atë:

- Ata duhet të jenë kurdoherë të gatshëm që të ndryshojnë situatën apo mënyrën e kryerjes së punëve,
- Menaxherët duhet ta kuptojnë të parët nevojën për ndryshime,
- Është absolutisht e domosdoshme që të jenë menaxheret udhëheqesit dhe përgjegjesit kryesor të ndryshimeve.

Që planifikimi të zhvillohet mirë dhe me sukses i ka edhe fazat e veta e ato janë:

- ❖ Njohja e problemeve ose mundësive,
- ❖ Analiza e situatës dhe prezantimi i ideve të reja,
- ❖ Përcaktimi i zgjedhjes së mirë,
- ❖ Planifikimi për të përballuar rezistencën ndaj ndryshimit,
- ❖ Zbatimi i ndryshimit të planifikuar,
- ❖ Kontrolli dhe vlerësimi i rezultateve.

Projektimi i strukturës organizative të ndërmarrjes është e lidhur ngushtë me fazën e ciklit të jetës në të cilën ndërmarrja ndodhet ndërmarrja, varësisht prej

fazës së ciklit të zhvillimit të ndërmarrjes ne duhet të bëjmë dizajnimin e strukturës organizative. Struktura e organizatës duhet analizuar edhe në këndvështrimin dinamik. Struktura e organizatës varet në një masë të madhe edhe nga ciklet e jetës së organizatës.

Cikli i jetës së organizatës përbëhet nga katër stade:

- Stadi i parë: Organizata të vogla-drejton një person (lindja),
- Stadi i dytë: Organizata funksionale (rritja),
- Stadi I tretë: Organizata e diversifikuar (pjekja), dhe
- Stadii katërt: Organizata në rënie (plakja).

Stadi i parë: Organizata të vogla-drejton një person (lindja) - Ky tip organizate ka një shef ekzekutiv i cili tenton të jetë autoritar, i tej angazhuar në marrjen e vendimeve, delegues i keq i vendimve, i orjentuuar nga planifikimi afatëshkurtër, i cili e ka të vështirë të merret me plane afatgjate.

Stadi i dytë: Organizata funksionale (rritja) - Nëse organizata rritet sipërmarrësit do të zëvendësohen nga menaxheret profesionistë ose sipërmarrësit do ta adaptojnë një stil delegues.

Stadi i tretë: Organizata e diversifikuar (pjekja) - Në këto organizata menaxheri i lartë ushtron një kontroll të decentralizuar mbi njësitë bizisore apo mbi divizionet operative.

Stadi i katërt: Organizata në rënie (plakja) - Në këtë stad kërcnimet e ambientit të jashtëm e detyrojnë organizatën që të ristrukturohet.

Struktura organizative identifikon grupimin së bashku të individëve në departamente dhe të departamenteve në gjithë organizatën. Krijimi i departamenteve mund të jetë sipas funksionit, produktit, gjeografik dhe sipas projektit (Llaci, 2002)

Implementimi i një modeli organizativ funksional në biznese

Struktura organizative është kuadri bazë brenda të cilit realizohet procesi i marrjes së vendimeve menaxheriale në jetën afariste. Sipas teoricienit të njohur të menaxhimit, Henry Mintzberg, struktura e një organizate evidentohet nga bashkëveprimi i strategjisë së organizatës, forcave të mjedisit me të cilat ajo përballlet, si dhe vetë strukturës organizative. ngjarë të përjetojë probleme të rënda (Mintzberg, 1993). Ndërmarrjet që të funksionojnë duhet të hartojnë plane adekuate dhe për realizimine këtyre planeve është e nevojshme që t'i angazhojmë të gjithë akterët relevant brenda biznesit. Andaj gjatë

organizimit biznesit duhet të dhënë përgjigje në disa pyetje, ku një ndër to mund të veqojmë:

1. Cilat janë detyrat specifike për realizimin e planeve,
2. Cilat janë pozitivet e domosdoshme për realizimin e planeve,
3. Cila metodë duhet të përdoret për grupimin e aktiviteteve,
4. Sa nivele menaxhimi duhet të ketë ndërmarrja dhe sa vartës duhet të drejtojë çdo menaxher me qëllim që puna të kryhet në mënyrë efektive,
5. Si do të koordinohet puna e stafit dhe të aktiviteteve në mënyrë efektive, etj.

Menaxherët e ndërmarrjeve për të realizuar qëllimet e përcaktuara bëjnë koordinimin dhe strukturimin të stafit të biznesit. Kufijtë ndërmjet departamenteve të degëve të biznesit dhe bizneseve duhet të jenë fleksibil me qëllim që më lehtë të ju përshtaten ndryshimeve që burojnë nga mjedis i jashtëm.

Bizneset duhen të kenë një bashkveprim të ngushtë me mikromjedisin e jashtëm me qëllim që të kenë një qëndrueshëeri zhvillimore. Trendet e reja të biznesit është siguruar nga tendencat e veçanta që po zhvillohen në fushën e projektimit organizativ, të rëndësishmet nga disa studiues duket se janë këto që vijojnë: Shkurtimi, shpërndarja e njohurive, shumëdimensionaliteti, rrjetet, integrimi i njëanshëm, natyra e ndryshimeve organizative, orientimi drejt konsumatorit, drientimi drejt procesit. Në mënyrë tipike duke ju referuar, strukturës që përfaqëson një rregullim hierarkik të linjave të autoritetit, komunikimit, të drejtave dhe detyrave të një biznesi. Struktura biznesore përcakton mënyrën se si caktohen rolet, si kontrollohet pushteti dhe koordinohen përgjegjësitë, dhe si rrjedh informacioni ndërmjet niveleve të ndryshme të menaxhimit. Skema organizative, respektivisht organogrami ilustron strukturën organizative të biznesit. Njëra ndër teoritë e projektimit struktural organizativ është ajo e Mintzbergut, modeli i strukturës i të cilit përbëhet prej pesë komponenteve. Nëse i referohemi konfigurimit organizativ sipas Mintzberg-ut, do të dallojmë një këndvështrim krejt origjinal nga autorët e përmendur deri tani. Cilët janë: Variablat Kontekstuale sipas tij, baza operative, niveli i mesëm administrativ, kulmi strategjik, struktura teknike, personeli ndihmës. Duke kuptuar llojet e organizatave përkatsisht bizneseve mund të kuptojmë nëse struktura e një biznesi apo kompanie është e përshtatshme për kushtet e saj (Mintzberg,1979)

Gjatë përcaktimit të strukturës së bizneseve, bizneset duhet marrë parasysh strategjinë e biznesit, mjedisin e brendshëm të biznesit ku është më lehtë i menaxhueshem nga menaxhmenti i biznesi, po të krahasojmë me mjedisin e jashtëm ku përfshihet faktori ekonomik, politik, social dhe ai teknologjik. Për shfrytëzimin e shanseve dhe minimizimin e kërcnimeve që vijnë nga mjedisi i jashtëm biznesi duhet të krijojë strategji adekuate që kur vijn shanset nga mjedisi i jashtëm t'i shfrytëzojnë në mënyrë maksimale, ndërsa kur vijn gjëra që janë në disfavor përkatësisht rreziqet, biznesit t'i minimizojë sa më shumë. Një nga studimet klasike të zhvilluara lidhur me tipologjinë e organizimit, është edhe tipologjia e Modelit Integrativ të Dimensioneve Strukturore dhe Strategjike të Miller- it. Në tipologjinë e organizimit, të Modelit Integrativ të Dimensioneve Strukturore dhe Strategjike të Miller- it, në aspektin e dimensionit strategjik përfshihet: Kuptimi dhe menaxhimi i proceset dhe teknologjisë së re, diferencimi i tregut me synim specializim sipas klientit, kontrollimi i shpenzimeve për prodhimin e produkteve në mënyrë të standardizuar dhe në mënyrë efikase. Ndërsa në kuadër të dimensionit strukturor të parashikuar përfshihet: Formalizim i ulët decentralizimi në nivel hierarkik i sheshtë, kompleksitet mesatar i lartë preference, formalizim mesatar -i lartë centralizimi i moderuar, formalizimi i lartë centralizim i lartë standartizim i lartë kompleksitet i ulët (Miles,2012). Ky tip i strukturës mund të themi, se mund të jetë më i përshtatshëm për mjedisin kosovarë të biznesit.

Konkluzionet dhe rekomandimet

Një ndër konkluzionet që dalin nga ky hulumtim është se bizneset gjatë krijimit të strukturës organizative duhet të analizohen në mënyre reale mjedisin e brendshëm dhe atë të jashtëm me qëllim të krijimit të strukturës organizative funksionale dhe efikase.

Struktura organizative nuk duhet të jetë statistike por duhet të ndryshoj varësisht prej faktorëve të brendshëm dhe faktorëve të jashtëm, ku qdo ndryshim i brendshëm apo i jashtëm reflekton në ndryshimin organizativ, andaj menaxherët e ndërmarrjeve për të qenë të sukseshsme duhet t'i nuhasin ndryshimet dhe jo vetem me qenë si reagues të ndryshimeve vetëm atëherë kur ndodhin ndryshimet, por duhet të ju paraprijnë ndryshimeve.

Nje nder faktoret esencial në avancimi e funksionit menaxherik të bizneseve është edhe aspekti financiar, madhësia e biznesi, konkurrenca që e rrethon

biznesin, strategjinë që e aplikon, etj, pra të gjithë faktorët biznesi duhet t'i merrë për bazë gjatë krijimit të strukturës organizative.

Struktura organizative e ndërmarrjeve në Kosovë ka më shumë elemente të strukturës tradicionale e orientuar nga konkurrenca.

Në bazë të analizimit të të dhënave del se rreth 98.8 % e ndërmarrjeve në Kosovë janë mikro-ndërmarrje me 1-9 punëtorë, vetë fakti që kemi një numër të vogël të stafit në kuadër të këtyre ndërmarrjeve është problem të krijohen nivele hierarkike menaxheriale, ku dihet se rritja e nivelit hierarkik është e ndërlidhur me zgjerimin horizontal të biznesit.

Në kuadër të biznesit, menaxheri duhet të merret edhe me aktivitetet menaxherike si dhe me aktivitetet teknike, pra kemi një përzierje të detyrave dhe përgjegjësisive. Si qështje tjetër në bizneset kosovare është e nevojshme ndryshimi i kulturës menaxheriale dhe sipërmarrëse në lidhje me konceptin strategjisë dhe strukturës.

Është e rëndësishme që ndërmarrjet gjatë krijimit apo riorganizimit të strukturave organizative të angazhojnë ekspert me qëllim të krijimit të strukturave organizative funksionale dhe efikase dhe jo gjatë riorganizimit me u bazuar në raporte kolegjiale apo në aspektin subjektiv. Në pozita persona adekuat jo vetëm me zënë një vend pune sepse kjo reflekton në produktivitetin e biznesit.

Gjatë hartimit të strategjive bizneset dhe menaxheret duhet të formulojnë strategji që i plotëson kriterin SMART me qëllim të rritjes së efikasitetit të ndërmarrjeve në integrimin e vendimeve, zhvillimin e kompetencave, ndërtimit të strukturës organizative fleksibile për të qenë e sukseshme në të ardhmen, etj.

Në marrjen e vendimeve në strukturimin organizativ të ndërmarrjeve është e nevojshme që të kyqen edhe ekspertët e fushës së organizimit si dhe akterët relevant brenda biznesit pasi që do të kemi një bazë më të qëndrueshme të përfaqësimit, të ofrimit të ideve, etj, ku të gjitha këto kontribuojnë në krijimin e nje strukture organizative funksionale dhe efikase.

Gjatë planifikimit të ndryshimeve organizative duhet që të motivojnë të punësuarit në ndërmarrje e jo të krijojnë frikë për ta se çka do të bëhet me ndryshimin organizativ se a do të largohen nga puna apo do të ulen nga posti, sepse atëherë krijohet rezistencë ndaj ndryshimeve organizative.

Hartimi i politikave në nivel të vendit duhet të jenë më të favorshme me qëllim të krijimit të një mjedisi motivues për biznese është esencial, ku kjo do të

ndikon në rritjen e numrit të bizneseve të regjistruara si dhe mbajtjen e këtyre bizneseve aktive, e jo siq ndodhë tani më shumë se gjysma e bizneseve të regjistruara në Kosovë janë pasive.

Në marrjen e vendimeve lidhur me krijimin e strukturës organizative, ndërmarrjet duhet të ju ikin metodave të vjetëruara dhe duhet të përdorin metoda me të përparuara të organizimit konform ekonomisë së tregut që të jenë më të sukseshme, etj.

Referencat

Agjencia Statistore e Kosovës (2020). Vjetari statistikor i Republikës së Kosovës 2020, Prishtinë, 2020

ARBK (2021). Llojet e bizneseve, Prishtinë, 2021.

Administrata Tatimore e Kosovës (2019). Numri i ndërmarrjeve aktive 2019

ASK (2020). Repertori Statistikor mbi Ndërmarrjet Ekonomike në Kosovë TM2 2020.

Bellaqa, B. (2020). Ndikimi i Covidit -19, në tregun e punës në Kosovë, Researchgate.net. DOI: [10.13140/RG.2.2.26043.23844](https://doi.org/10.13140/RG.2.2.26043.23844).

Beckhard, R. (1969). Organizational, strategies and Models, v. 1969.

Child, J. (1989). Organization, a guide to problems and practice, v.1989.

Drucer, P. (1989). The practice of Management, v, 1989.

Huber G.P. (2009). Use of the theory on organizational design. USA Springer.

Laloux F. (2014). Reinventing Organizations: A Guide to Creating Organizations Inspired by the Next Stage in Human Consciousness.

Llaci, Shyqeri (2002). Menaxhimi, Shqipëri, Tiranë, 2002.

March J.,dhe Simon H.A., (1993) .Organizations . Wiley-Blackwell.

Miles J.A. (2012). Management and Organization Theory: A Jossey-Bass Reader.Jossey- Bass.

Mintzberg, H. (1979). The Structuring of Organizations: A Synthesis of the Research, Prentice-Hall.

Mintzberg, H. (1993). Structure in 5's: Designing Effective Organizations, Prentice Hall.

S., Tipurić D., (2008), “Menaxhmenti Strategjik” – Kolegji universitar Victory, Prishtinë.

Wendy K. Smith and Michael L. Tuchman (2005). Managing Strategic Contradictions: A Top Management Model for Managing Innovation Streams.

Organization Science. [Vol. 16, No. 5, Frontiers of Organization Science, Part 2, Sep, 2005.](#)

CONDITIONS, RISKS AND COSTS OF EUROZONE MEMBERSHIP KUSHTET, RREZIKU DHE KOSTOT E ANËTARËSIMIT NË EURO ZONË

Gazmend Dehari, PhD

Department of economics, University of
Tetovo, North Macedonia

gazmend.dehari@unite.edu.mk

Abstract

Since the foundation of the euro, as a common currency of the eurozone, a debate has begun, that continues to this day, among politicians, citizens and academics as to whether the euro is a stable and appropriate currency for the European Union. During the global financial crisis, the future of the euro was threatened as countries with volatile debt levels had great difficulty securing new loans and at the same time repaying old debts. All countries that want to be a part of the European Union they have to adopt the euro and consequently adopt a common monetary policy with the euro area member states. The conditions that must be met to enter this monetary union are known as the Maastricht criteria and consists of, the fiscal criteria, that are related to the government deficit and the public debt, and the monetary criteria, that are related to the price stabilization in the general economy, the criteria for determining the long-term level of interest rates and those for the stabilization of the exchange rate. This study will present the conditions that must be met to join an economic and monetary union, such as the euro area. Then, will be outlined the first steps to be taken to meet the Maastricht agreement criteria, these primordial accession criteria. The costs for membership in the euro area will then be presented as well as the risk that a candidate country will face during the integration process in the euro area.

Keywords: Euro zone, Maastricht, Criteria, Convergence, Integration.

Abstrakti

Që nga themelimi i euros, si një monedhë e përbashkët e eurozonës, filloi një

debat që vazhdon edhe sot e kësaj dite mes politikanëve, qytetarëve dhe profesorëve akademik në lidhje me atë se a është euro një monedhë e qëndrueshme dhe e përshtatshme për Bashkimin Evropian. Gjatë krizës financiare globale, e ardhmja e euros u rrezikua pasi vendet që kishin nivele të paqëndrueshme të borxhit, kishin vështirësi të mëdha në sigurimin e kredive të reja dhe në të njëjtën kohë në pagimin e borxheve të vjetra. Të gjitha shtetet të cilat dëshirojnë që të jenë pjesë e Bashkimit Evropian e kanë të patjetërsueshme që të pranojnë euron dhe si pasojë të miratojnë një politikë monetare të përbashkët me vendet anëtare të eurozonës. Kushtet që duhet plotësuar për të hyrë në këtë union monetar, janë të njohura si kriteret të Maastricht-it, dhe përbëhen nga kriteret fiskale, që kanë të bëjnë me deficitin e qeverisë dhe të borxhit publik, dhe kriteret monetare, që kanë të bëjnë me stabilizimin e çmimeve në ekonominë e përgjithshme, kriteret për përcaktimin e nivelit afatgjatë të normave të interesit dhe ato për stabilizimin e kursit të këmbimit. Në këtë studim do të prezantohen kushtet të cilat duhet plotësuar për tu anëtarësuar në një union ekonomik dhe monetarë, siç është ai i euro zonës. Do të nënvizohen hapat e para të cilat duhet të ndërmeren për të përmbushur kriteret e marveshjes së Maastricht-it, kriteret primordiale për aderim. Më pas do të paraqiten kostot për anëtarësim në euro zonë si dhe rrezikun me të cilin do të ballafaqohet një shtet kandidat gjatë procesit integruar në këtë zonë.

Fjalët kyçe: Euro zonë, Maastricht-it, Kriteret, Konvergenca, Integrimi

HYRJE

Me nënshkrimin e traktatit të Romës në vitin 1957 nga disa shtete të kontinentit European u mundësua nisma për krijimin e një procesi integruar i cili do të rezultojë në formimin e një tregu të përbashkët i cili do të kishte si qëllim kryesorë që t'u jap mundësi njerëzve dhe të mirave që të qarkullojnë më lirshëm në mes shteteve nënshkruese të këtij traktati. Avancimi në proceset integruarë të mëtuqjeshme kërkoi një vendosmëri të madhe, posaçërisht nga shtetet të cilët njihen si shtete fondatore të tregut të përbashkët, nga vetë fakti se u deshtë një bashkëpunim i jashtëzakonshëm në sferën ekonomike dhe monetare që të krijohen kushtet e nevojshme për të rritur nivelin e integritimit nga një treg të përbashkët në një Unionit monetar dhe ekonomik, (EMU).

Hapi i parë për të krijuar një Union ekonomik dhe monetar të qëndrueshëm dhe stabil, u ndërmor në vitet 70 – ta, me krijimin e Sistemit Monetar European. Ky lloj sistemi monetar ishte i bazuar në krijimin e një Njësie Monetare Europiane, ECU (European Currency Unit), e cila mund të konsiderohet edhe si një paraardhëse e monedhës euro, dhe Mekanizmit të Kursit të Këmbimit. Edhe pse Sistemi Monetar European ishte një hap i rëndësishëm në vënien e themeleve të një Unioni monetar dhe ekonomik stabil, kishte nevojë për përpjekje më të mëdha që të përgatitet një Union monetar i suksesshëm. Në raportin Delors që u realizua në vitin 1989 u propozua që krijimi i Unionit ekonomik dhe monetar European të realizohet në tre faza edhe atë; *faza e parë*, kishte për synim që të shmang pengesat për një lëvizje sa më të lirë të kapitalit, të përkrahë më shumë bashkëpunimin ekonomik në mes shteteve anëtare dhe të mundësojë përdorimin e njësisë monetare ECU, *faza e dytë*, kishte për qëllim intensifikimin e koordinimit të politikave monetare të vendeve anëtare, që rezultoi me krijimin e Institutit Monetar European, i cili konsiderohet si paraardhës i Bankës Qendrore Europiane dhe *faza e tretë*, kishte për qëllim që të vendos kursin fiks të këmbimit, të iniciojë fillimin e Mekanizmit të Kurseve të Këmbimit II, të implementojë një politikë monetare të përbashkët në mes shteteve që kërkonin të jenë pjesë e këtij Unioni monetar dhe në këtë fazë gjithashtu hyri në fuqi pakti i zhvillimit dhe i stabilitetit, si dhe u vendos lëshimi në qarkullim i monedhës euro.

I. Traktati i Maastricht-it

Në Traktatin e Maastricht, i cili u nënshkrua në vitin 1992, u vendosën themelet e Unionit European dhe kështu u plotësuan kushtet për të nisur përgatitjet për krijimin e një Unioni Ekonomik dhe Monetar.

Që një shtet të bëhet pjesë e këtij Unioni do të ketë të patjetërsueshme që së pari t'i plotësojë disa kushte, të njohura si kritere të konvergencës të cilat janë të përcaktuara në traktatin e Maastricht-it dhe kanë të bëjnë me përmirësimin e disa indikatorëve makroekonomik të vendit kandidat. Shtetet anëtare të cilat e kanë ratifikuar këtë traktat të Maastricht-it, i cili ka mundësuar mekanizëm legal për të krijuar Unionin ekonomik dhe monetar të euro zonës kanë parashikuar pesë (5) kritere të konvergencës të cilat shteti kandidat duhet t'i

plotësojë për një pjesëmarrje të plotë në Unionin ekonomik dhe monetar dhe miratim të euros. Kriteret e konvergjencës janë të ndara në dy grupe kryesore, njëri i referohet politikës fiskale dhe përbëhet nga dy kritere, të ashtuquajtura kritere fiskale, kurse tjetri i referohet politikës monetare dhe përbëhet nga tre kritere, të ashtuquajtura kritere monetare.

Kriteret fiskale: kanë të bëjnë me qëndrueshmërinë e nivelit e përgjithshëm të deficitit dhe borxhit publik. Shteti kandidat për t'u bërë pjesë e Unionit monetar të euro zonës duhet patjetër që të ketë një nivel të deficitit publik – real apo të planifikuar, nën tre (3) për qind të prodhimit të brendshëm bruto, ndërsa niveli i borxhit publik të mos tejkalojë gjashtëdhjetë (60) për qind të prodhimit të brendshëm bruto.

Kriteret monetare: kanë të bëjnë me stabilitetin e nivelit të çmimeve, stabilitetin e nivelit afatgjatë të normave të interesit dhe stabilitetin e nivelit të kursit të këmbimit. Shteti i cili ka aspirata që të bëhet pjesë e euro zonës duhet të tregoj se ekonomia e tij ka një nivel të çmimeve stabil dhe njëkohësisht ka një nivel të ulët të inflacionit. Niveli i inflacionit nuk duhet të jetë më i lartë se 1.5 pika për qindjeje nga mesatarja e inflacionit të tre shteteve anëtare që kanë performancë më të mirë, në kuptimin e nivelit të inflacionit. Sipas kriterit të normave afatgjate të interesit nominal shteti kandidat nuk duhet te tejkalojë mesataren e normave afatgjate të interesit nominal, për më shumë se 2 pika për qindjeje, të tre shteteve që tregojnë performancë më të mirë në ruajtjen e stabilitetit të çmimeve. Nivelit të kursit të këmbimit është kriteri i fundit konvergjues i cili kushtëzon shtetin kandidat që të jetë anëtar i ERM II më së paku 2 vjet me radhë. Gjatë kësaj periudhe kursi i këmbimit i monedhës së vendit kandidat në krahasim me euro-n duhet të qëndrojë në mes marzhave të luhatshmërisë përkundër paritetit qendror të përcaktuar nga mekanizmi i kurseve të këmbimit, gjegjësisht +/- 15 për qind. Gjatë kësaj periudhe dy vjeçare të anëtarësisë së vendit në ERM II nuk duhet të ndodhë asnjë devalvim i monedhës së shtetit kandidat nga pariteti qendror.

Kriteret e konvergjencës të sipër përmendura, nuk janë të rastësishme, por janë të përcaktuara si kritere të cilët pasqyrojnë një ekonomi të shëndetshme dhe stabile, e cila karakterizohet me një nivel të ulët të inflacionit, financa publike të matura dhe të përgjegjshme, si dhe një kurs të këmbimit stabil. Plotësimi i

këtyre kritereve për aderim synon dy qëllime, qëllimi i parë është që shteti kandidat të vazhdojë të ketë një ekonomi stabile dhe të qëndrueshme edhe pasi që të bëhet pjesë e euro zonës dhe qëllimi i dytë është që vendi i sapo anëtarësuar të mos jetë një barrë për vendet e tjera anëtare, por do të mund në mënyrë të pavarur të përballojë sfidat e mëtutjeshme lidhur me promovimin e një zhvillimi ekonomik të qëndrueshëm.

Unioni ekonomik dhe monetar i euro zonës është një nivel i integritimit, aderimi i të cilit mund të jetë i mundshëm vetëm për shtetet të cilat paraprakisht kanë plotësuar kushtet dhe janë veç më anëtare të Unionit European. Për shumicën e shteteve të Europës Lindore, gjegjësisht shteteve post komuniste, tashmë ky anëtarësim është i realizuar dhe pritet plotësimi i kritereve të konvergencës, të cilët janë kritere të obligueshme për shtetet anëtare të Unionit European, që të bëhen pjesë e euro zonës. Për shtetet si R. e Maqedonisë së Veriut së pari do të jetë e nevojshme që të bëhet pjesë e Unionit European dhe më pas, pas plotësimit të kritereve të konvergencës do të caktohen mënyrat dhe afatet për aderim në zonën euro, ku dhe do të fillojnë negociatat për të parashtruar kushtet e pjesëmarrjes së R. Maqedonisë së Veriut në ERM II. Në veçanti do të caktohet pariteti qendror dhe kufijtë në mes të cilave do të mund të lëvizë kursi i këmbimit të denarit të Maqedonisë së Veriut. Organi kompetent i cili është përgjegjës për të vlerësuar dhe për të marrë vendimin se kur do të mund që shtetet e Europës Lindore dhe Ballkanike, si Maqedonia e Veriut, të aderohet në zonën euro, do e marrë këshilli ECOFIN dhe do të bazohet në raportet dyvjeçare të cilat do të realizohen nga Komisioni European dhe Banka Qendrore Europiane.

II. Rreziku dhe kostoja e anëtarësimit në euro zonë

Ashtu si çdo proces i rëndësishëm, i cili para se të ndërmerret nga autoritetet e përgjegjshme duhet të llogarisë se përparësitë e nxjerra nga ky proces a i tejkalojnë disavantazhet, heqja dorë nga monedha vendore përmban një kosto për shtetin kandidat. Llojet e kostove janë të formave të ndryshme, por si më të veçanta janë ato që kanë të bëjnë me braktisjen e politikës monetare autonome, e cila ia mundëson një shteti që të udhëheq në mënyrë të pavarur politikën e tij të përcaktimit të normave të interesit.

Veç më është i njohur fakti se normat e interesit janë shumë të rëndësishme për zhvillimin e një ekonomie, por me braktisjen e politikës monetare autonome shteti anëtar do të duhet që t'i bindet normave të interesit të Bankës Qendrore Europiane (BQE). Meqë ekonomitë e shteteve dallojnë në mes veti, qoftë nëse janë pjesë e ndonjë Unioni monetar apo jo, edhe ciklet e tyre biznesore nuk janë të njëjta, si rezultat i kësaj, një normë e njëjtë e interesit për të gjitha vendet anëtare nuk do të jetë plotësisht e përshtatshme për kushtet ekonomike të të gjitha vendeve anëtare të euro zonës. Prandaj braktisja e një politike monetare autonome do të përfaqësonte një rrezik tejet të madh për një shtet, poqëse ky i fundit nuk do të kishte një cikël biznesi i cili do të ishte në një sinkronizim të mjaftueshëm me ekonomitë e shteteve të cilat janë veç më anëtare të euro zonës.

Përveç rreziqeve nga humbja e kontrollit të politikës monetare, anëtarësimi në euro zonë bën që shteti anëtar të humbë mundësinë e intervenimit në tregun e kurseve të këmbimit për të stabilizuar ose për të mbrojtur ekonominë vendase ndaj një efekti negativ që mund të vijë si pasojë e ndonjë krize financiare dhe ekonomike, rajonale apo ndërkombëtare.

Në vazhdimësi të kësaj pjese të parë do të analizohen faktorët e ndryshëm të cilët kanë ndikim në kostot eventuale që mund të shfaqen nga humbja e mundësisë se përcaktimit të normave të interesit në mënyrë të pavarur, pasi që R. e Maqedonisë së Veriut të bëhet pjesë e zonës euro. Vëmendje do t'u kushtohet edhe mekanizmave të tjerë, përveç normave të interesit, që shtetet kanë në dispozicion për të amortizuar dëmet mbi ekonomitë vendore, si për shembull kursi i këmbimit, efikasiteti i tregut të punës dhe politikës fiskale.

Rëndësi të posaçme do të ketë cikli i biznesit i R. së Maqedonisë së Veriut me atë të shteteve anëtare të euro zonës. Si dhe do të jepet një estimacion të kostove dhe përparësive të cilat do të paraqiten si pasojë e përpjekjes eventuale nga R. e Maqedonisë së Veriut për të mbajtur shkallën e inflacionit në një nivel të ulët, me qëllim që të plotësohet kriteri i konvergencës së inflacionit.

II.1 Humbja e pavarësisë për përcaktimin e politikës monetare

Anëtarësimin eventual të R. së Maqedonisë së Veriut në euro zonë, qytetarët do ta vërejnë me zëvendësimin fizik të denarit me euron. Në botën e sotshme

ku globalizimi ka marrë një hov të rëndësishëm, i cili mbështetet në uljen e barrierave për kontroll të lëvizshmërisë së kapitalit dhe zhvillimit të teknologjive të komunikimit, është e pamundur që në të njëjtën kohë qeveritë të përkrahin këta tre opsione; pavarësi të politikës monetare, stabilitet të kurseve të këmbimit dhe një lëvizje të lirë të kapitalit.

Parashtrohet pyetja çfarë do të thonë këta tre opsione për Maqedoninë e Veriut? Meqë ne kemi një regjim të kursit të këmbimit fiks posaçërisht me euron, për shkak se është partneri tregtarë kryesor i Maqedonisë së Veriut, dhe se e kemi të nevojshme që të mbrohemi nga lëkundjet e pakontrolluara të monedhës sonë, të shkaktuara qoftë nga faktorë të jashtëm apo të brendshëm, të cilët padyshim se mund të përhapin pasoja negative tek të gjithë sektorët e ekonomisë, në periudhat kur lëvizja e kapitalit bëhet gjithnjë e më e lirë është e pamundur që të kemi në të njëjtën kohë një kurs të këmbimit fiks dhe një politik monetare të pavarur.

Megjithatë, edhe pse regjimi i kursi të këmbimit fiks i denarit me euron ka dhënë frytet e saja në kuptimin e stabilizimit të bilancit tregtarë të Maqedonisë së Veriut me atë të vendeve Europiane, ky regjim fiks ka edhe mangësitë e veta.

Në rastet kur R. e Maqedonisë së Veriut do të kishte për synim që të stimulojë ekonominë vendore duke ulur normat e interesit, në një regjim fiks të kurseve të këmbimit, kjo d.m.th. se Banka Qendrore e Maqedonisë së Veriut i mban normat e interesit më të ulëta se vendet tjera të euro zonës, që ka si pasojë një dalje të kapitalit drejt vendeve me norma të interesit më të larta dhe në këtë rast do të ballafaqohet me një presion të lartë për devalvimin e monedhës kombëtare, gjegjësisht denarit. Për ta ndaluar këtë zhvlerësim Banka Qendrore do të detyrohet që të ndërvejojë në tregun e valutave duke i përdorur rezervat e saja monetare. Me harxhimin e këtyre rezervave ajo medoemos do duhet që të devalvoj denarin. Kundrejt kësaj, nëse Banka Qendrore do të përcaktojë norma të interesit më të larta se vendet tjera të euro zonës do të përballet (teorikisht) me një fluks të lartë të tërheqjes së kapitalit duke krijuar kështu një presion monedhës kombëtare që të vlerësohet. Për të mbajtur kursin e këmbimit të pandryshuar dhe në të njëjtën kohë për të kufizuar presionet inflacioniste duke kontrolluar normat e interesit, Banka Qendrore do të absorbojë këtë sasi shtesë të parave nga tregu monetar duke përdorur operacionet e sterilizuara. Mangësia e këtyre operacioneve është kostoja e tyre, pasi që ato nuk do të mund të realizohen në periudha afatgjata, ngase do

të kenë impakt negativ në bilancin e Bankës Qendrore, gjegjësisht mbi rezervat.

Për ekonomitë të cilat karakterizohen me një nivel të ulët të GDP –së dhe që janë në rrezik më të madhë për t'u ndikuar nga globalizimi dhe lëvizjet e lira të kapitalit, Banka Qendrore në përpilimin e politikës monetare, ka përshtypjen, edhe pse të diskutueshme, pasi zotëron një pavarësi të plotë në përcaktimin e normave të interesit duke pasur në fokus vetëm kushtet e ekonomisë vendore. Kuptohet, gjithmonë duke pasur një kontroll të mirë mbi sasinë e bazës monetare e cila në të kundërtën mund të lëvizë në mënyrë drastike dhe të shkaktoj një inflacion apo në disa raste ekstreme edhe hiperinflacion.

Ekonomitë botërore gjithnjë e më tepër janë duke intensifikuar procesin e globalizimit, si rezultat i uljes së barrierave për tregti dhe për lëvizje të lirë të kapitalit. Në këtë kontekst nuk mund të flitet për ndonjë politikë monetare krejtësisht të pavarur, posaçërisht për ekonomitë e vogëla, pasi që vendimi për të ndërmarrë hapja të caktuar nga autoritetet e brendshme do të varet në një masë të konsiderueshme edhe nga ngjarjet që ndodhin në ekonominë globale. Duke u bazuar në atë që u tha paraprakisht, hapja e ekonomisë së R. së Maqedonisë së Maqedonisë drejt tregjeve të jashtme do të jetë gjithnjë e më shumë e domosdoshëm. Gjithashtu, në këto rrethana një transformim i regjimit tonë të kursit të këmbimit, kryesisht me euron, nga ai fiks drejt atij më fleksibil do t'i mundësojë ekonomisë, duke minimizuar pasojat mbi GDP-në dhe papunësinë, që të përballoj më mirë ndryshimet e dhunshme të cilët shkaktohen nga krizat financiare dhe ekonomike.

Analiza e cila duhet të rezultojë me vlerësimin se a do të jenë avantazhet më të mëdhaja se disavantazhet me anëtarësimin e R. së Maqedonisë së Veriut në Unionin ekonomik dhe monetar të eurozonës duhet të për qëndrohet në atë se politika monetare e përbashkët e udhëhequr nga Banka Qendrore Europiane a do të jetë një politikë e cila do t'i përshtatet ekonomisë së Maqedonisë së Veriut apo jo? Normalisht se nuk duhet nënvlerësuar edhe kushtet e tjera të cilat duhet të shqyrtohen gjatë përgatitjes për anëtarësim. Kushtet ekonomike në fjalë, të cilët duhet të plotësohen nga një shtet për t'u bërë pjesë e një Unioni monetar, që nënkupton heqjen dorë përfundimisht nga përcaktimi i politikës monetare vendore, janë të diskutuara hollësisht në literaturën bashkëkohore në studimin e teorisë optimale e zonave monetare, pionier i së cilës ishte Mundell (1961). Sipas teorisë së Zonave

monetare optimale, bashkimi i disa shteteve në një Zonë monetare do të jetë optimale vetëm atëherë kur do të plotësohen disa kriteret të cilat do të mundësojnë përmirësimin e mirëqenies dhe stimulimin e progresit ekonomik në po këto shtete anëtare.

Në vazhdim do të cekem vetëm disa prej këtyre kushteve. Njëri ndër kushtet themelore është se shtetet anëtare do të duhet që të kenë një fleksibilitet më të madhë të çmimeve dhe pagave me qëllim që autoritetet kompetente të mund t'u përgjigjen në kohë dhe në momentin e duhur tregut të punës në periudhë krizash. Tregu i përbashkët në mes vendeve anëtare do të duhet që të mundësojë një lëvizje të lirë të kapitalit dhe të forcës punëtore. Mbi të gjitha, është e nevojshme që ekonomitë e shteteve anëtare të Unionit monetar të jenë mirë të sinkronizuara me të vetmin qëllim që pasojat negative të cilat do të rezultojnë nga efektet e jashtme ndaj ekonomive të shteteve anëtare të jenë simetrike. Simetria e këtyre efekteve është e rëndësishme pasi që nënkupton se efektet negative do të ndikojnë në regjione të ndryshme të zonës monetare në një masë të ngjajshme dhe kjo do t'i mundësojë politikës monetare të përbashkët në mënyrë të shpejt dhe të suksesshme t'i neutralizoj ato.

II.2 Rishikim i literaturës

Në literaturën e deri tanishme vëmendje të veçantë i është kushtuar sinkronizimit si kusht i rëndësishëm për integrim në një zonë monetare. Sinkronizimi kryesisht ka të bëjë me harmonizimin e ekonomive të dy apo më shumë shteteve për një periudhë të caktuar, gjegjësisht harmonizimit të cikleve të biznesit. Me ciklet e biznesit nënkuptohet rrjedhshmëria e aktivitetit ekonomik të një vëndi dhe matet nga një varg indikatorësh. Por për të pasur më të lehtë interpretimin e rrjedhshmërisë së ekonomisë, në këtë studim për analizë do të merret vetëm prodhimi i brendshëm bruto si indikator kryesor për matjen e aktivitetit ekonomik.

Autoritetet qeveritare, posaçërisht ato të shteteve të vogla si R. e Maqedonisë së Veriut, në rast se marrin dispozitat e nevojshme për t'u anëtarësuar në një Union monetar, duhet t'u kushtojnë rëndësi të posaçme mbrojtjes nga rreziku i luhatshmërive të padëshiruara të cikleve të biznesit, gjegjësisht prodhimin e brendshëm bruto, pasi që nuk do të kenë mundësinë që të stimulojnë ekonominë nëpërmjet normave të interesit. Ky skenar e bën që të rritet kostoja e braktisjes së politikës monetare të pavarur sepse luhatshmëritë e GDP-së do të ndikojnë në rritjen e luhatshmërisë së punësimit, që rrjedhimisht do të kenë pasoja mbi nivelin e konsumit të ekonomive shtëpiake dhe së fundmi të

mirëqenies. Impakti i pasojave që ciklet e biznesit, gjegjësisht luhatshmëria e cikleve të bizneseve, kanë mbi mirëqenien janë të studiuara dhe mirë analizuara nga Lucas (1987). I cili thekson se lëkundjet e prodhimit të brendshëm bruto të një vendi shkaktojnë vetëm një rënie marginale mbi konsumin e ekonomive shtëpiake. Sipas tij nëse ekonomia përballet me luhatshmëri të forta, të cilat lëkundje janë në masë të madhe vështirë të parashikueshme, politika makroekonomike e cila do të mund të përmirësojë më së mirë mirëqenien është ajo e cila do të eliminojë komplet luhatshmërinë e nivelit të konsumit.

Versioni i Lucas u kompletua më pas nga studimet e mëtutjeshme të cilat pohojnë se zvogëlimi marginal i parashikuar nga modeli i Lucas është i nënvlerësuar. Në fakt, Imrohoroglu (1989) i cili përdori hipotezën më realiste, e kundërt nga Lucas, ku sipas tij individët janë në treg në të cilin nuk ekziston një sigurim i përkryer dhe perfekt. Në këtë kontekst ai arriti në një estimacion prej 1,5 për qind rritje të nivelit të konsumit individual që do të jetë i nevojshëm që të kompensohet kostoja e ciklit të biznesit. Gjithashtu, Atkeson dhe Phelan (1995) duke përdorur modelet ku siguria e tregjeve nga rreziku nuk mund të jetë të përsosura, arritën në konkluzione të ngjajshme si Imrohoroglu (1989).

Duhet nënvizuar se zvogëlimi i mirëqenies që vjen nga lëkundjet e prodhimit të brendshëm nuk është i shkaktuar vetëm nga lëkundjet e konsumit privat, por ekzistojnë faktorë të ndryshëm të cilët ndikojnë në luhatshmërinë e tij. Lëkundjet e prodhimit të cilët ndodhin në intervale të shkurta dhe të shpeshta u japin sinjale investitorëve se ekonomia e vendit është jostabile dhe në rrezik, që mund t'u sugjerojë investitorëve, qoftë ata të huaj ose të brendshëm, të ndalojnë investimet e tyre të parapara, gjë që do të shkaktojë një zvogëlim të zhvillimit ekonomik afatgjatë, dhe më pas si rezultat i kësaj do të kemi rritje të konsiderueshme të kostove të këtyre lëkundjeve. Gali, Gertler dhe Lopez (2002) si matës të kostove të luhatshmërive në ciklet e biznesit morën dallimin në mes prodhimit marginal të punës dhe normën marginale të substituimit në mes konsumit dhe kohës së lirë. Ata duke analizuar ciklet e biznesit në periudha recesioni dhe zhvillimi gjetën një kosto të luhatshmërive të cikleve të biznesit prej 7,1 për qind.

Studimet e sipër përmendura si dhe një numër i madh i studimeve të tjera në analizën e tyre për ndikimin e lëkundjeve të cikleve të biznesit mbi mirëqenien e shteteve të cilat janë anëtare të një Zonë ekonomike dhe monetare, nuk

marrin parasysh një aspekt të rëndësishëm i cili ndihmon në amortizimin e këtyre pasojave. Në rastin kur një ekonomi e vogël integrohet në një Zonë monetare, qytetarëve të saj u jepet një mundësi e drejtpërdrejtë që të operojnë në një treg financiar më të thellë, më pak të rrezikshëm, në kuptimin e mungesës së kursit të këmbimeve, si dhe me institucione që mund të reagojnë në mënyrën e duhur në rast të ndonjë ngjarje anticiklike mbi ekonominë. Kjo tregon se pasojat që mund të shfaqen nga fluktuacionet e pakontrolluara të prodhimit të brendshëm bruto janë më të kufizuara.

Melitz dhe Zumer (2000), argumentuan se anëtarësimi në një Union monetar, bën që qytetarët të minimizojnë ndikimin e lëkundshmërisë së prodhimit të brendshëm bruto mbi nivelin e tyre të konsumit, duke u ofruar atyre mundësi për të blerë asete të huaja. Njerëzit do mund të stabilizojnë nivelin e konsumit të tyre duke ndërtuar një portofol të ekuilibruar me një rrezik të moderuar, e përbërë prej asetëve të jashtme. Kështu që në rast se do të ndodhte ndonjë krizë ekonomike apo financiare dhe ekonomia vendore do të ishte e ekspozuar ndaj pasojave negative që do të shfaqeshin si rezultat i kësaj krize, atëherë zvogëlimin e të ardhurave nga ekonomia vendore qytetarët do ta kompensojnë me të ardhurat që do t'i përfitonin nga portofoli i tyre e përbërë nga asetet e jashtme dhe në këtë mënyrë do të mund që të mbajnë një nivel të konsumit relativisht stabil edhe në kohë të krizës.

Mundësia tjetër e cila është në dispozicion të qytetarëve si dhe ndërmarrjeve, në rastin e një krize ekonomike me të cilën mund të ballafaqohet ekonomia vendore, rezulton në një ulje të të ardhurave të aktorëve ekonomik, atëherë këta të fundit do të mund të amortizojnë efektin negativ mbi konsumin duke marrë kredi në tregun më të thellë të zonës ekonomike me kushte shumë më të volitshme se tregu vendor.

Megjithatë, edhe pse është shumë e vështirë që të përcaktohet se sa do jetë impakti pozitiv, studimet empirike të bëra nga studiues eminent tregojnë se ka një ndikim pozitiv të Unionit ekonomik dhe monetar mbi procesin e stabilizimit të nivelit të konsumit të konsumatorëve. Nga kjo rrjedhë, se pjesëmarrja në një Union ekonomik dhe monetar dhe braktisja e politikës monetare nuk do të shkaktojë një ulje të mirëqenies së ekonomive shtëpiake.

KONKLUZION

Meqë R. e Maqedonisë nuk është pjesë e Unionit European, ajo akoma nuk duhet të konsiderojë që të përmbushë kriteret për një anëtarësim në euro zonë.

Megjithatë edhe përkundrejt kësaj, gjatë këtij studimi është tentuar që të jepet një pasqyrë e kapacitetit të ekonomisë së Maqedonisë së Veriut për tu inkuadruar në këtë zonë monetare me qëllim që të nxjerrë përfitime, që do të promovojnë një zhvillim ekonomik dhe të qëndrueshëm.

Nga të gjitha kriteret e analizuara vërehet se barriera më e vështirë që Maqedonia e Veriut do të duhet ta tejkalojë është arritja e një konvergjence të ciklit të biznesit me vendet anëtare të euro zonës.

Ulja e kostove të transaksionit është një përfitim për individët dhe për ndërmarrjet e ndryshme, të cilët pas anëtarësimit në unionin monetarë të euro zonës nuk do të jenë të detyruar të paguajnë koston e transaksionit si rezultat i importeve nga euro zona.

Kostot të cilat rezultojnë nga këmbimi i monedhave në kushte të anëtarësimit në një union monetarë do të eliminohen krejtësisht. Si pasojë e kësaj do të ketë një ulje të luhatshmërisë në tregun e këmbimeve, duke stimuluar kështu zhvillimin e tregtisë.

Kontrolli i deficitit dhe borxhit publik nga ana e autoriteteve qeveritare të R. së Maqedonisë së Veriut, si dhe stabilizimi i tyre për të mos tejkaluar nivelet e parashikuara nga traktati i Maastricht-it, do të mundësonte pasqyrimin e një ekonomie të shëndetshme dhe stabile, e cila karakterizohet me një nivel të ulët të inflacionit, financa publike të përgjegjshme, si dhe një kurs të këmbimit stabil.

REFERENCAT

1. Borowski, J., (2004). A report on the costs and benefits of Poland's adoption of the euro, National Bank of Poland.
2. Allam, M., and Goerres, A., (2008). Adopting the euro in post-communist countries. An analysis of the attitudes toward the single currency, Discussion paper, Max plank institute for the study of societies.
3. Lopes, A., (2008). In or out? The welfare costs of EMU membership, Economics research center, Lisbon university institute, Working paper – 14/08.
4. Ruth, F., (2010). A cross-sectional approach to business cycle analysis, Discussion paper (10001), Statistics Netherlands.

5. Cihak, M., and Fonteyne, W., (2009). Five years after: European Union membership and macro-financial stability in the new member states, International monetary fund, Working paper WP/09/68.
6. Huchet, M., Mouel, Ch., and Vijil, M., (2018). The relationship between trade openness and economic growth: Some new insights on the openness measurement issue, The world economy, Vol. 41, No.1, pp. 59-76.
7. Franks, J., Barkbu, B., Blavy, R., Oman, W., and Schoelermann, H.,(2018), Economic Convergence in the Euro Area: Coming Together or Drifting Apart?, IMF Working Paper, WP/18/10.
8. Toader, V., and Gîdiua, V., (2012). The study of nominal convergence in European Union, Procedia Economics and Finance 3 871 – 876.
9. Lipinska, A., (2012).The Maastricht Convergence Criteria and Optimal Monetary Policy for the EMU Accession Countries, ECB Working Paper No. 896.
10. Soukiazis, E., and Castro, V.,(2005).How the Maastricht criteria and the Stability and Growth Pact affected real convergence in the European Union A panel data analysis, n Journal of Policy Modeling, DOI: 10.1016/j.jpolmod.2005.01.002.
11. Hoyo, J., Dorrucchi, E., Heinz, F., and Muzikarova, S., (2017). Real convergence in the euro area: a long-term perspective, ECB Occasional Paper, No. 203.

“ВЛИЈАНИЕТО НА ЛИДЕРСТВОТО ВРЗ МОТИВАЦИЈАТА НА ВРАБОТЕНИТЕ (Конкретен случај компанијата „Везе Шари“)

Елмедина Шуајиб

International University of Struga

e.shuajibi@eust.edu.mk

Арбана Селими Садик

International University of Struga

arbana.selimi.92@gmail.com

Миранда Рахмани Мислими

International University of Struga

miranda.rahmani7@gmail.com

Апстракт

Лидерството е влијание врз луѓето со одредување цели, давање насоки и мотивирање додека работат за да ги остварат задачите и да ја унапредат организацијата. Лидерството е начин на насочување и мотивирање на група луѓе и нивно доведување во состојба да ги остварат поставените цели. Тоа, исто така, бара да се биде одговорен и да се одговара за целата група.

Во ова теоретска-емпириско истражување преку анкетирање со две стандардни инструменти, првото за нивото на мотивација на вработените прашања поврзани со X и Y теоријата (Kuvaas and Dysvik, 2009) и второто за лидерските стилови (Lewin,s Questionary) преку статистички конклузивни методи, се анализира потенцијалната поврзаност помеѓу нивото на мотивација (организациската култура) на вработените и нивната перцепција за раководниот стил на нивниот менаџер во компанијата „Везе Шари“ каде што се анкетирани вкупно 20 вработени и 3 помошник-раководители и 1 раководител.

Врз основа на оваа поставена цел, по обработката на резултатите се заклучи дека постои значајна негативна корелација $R = -.667$ и $\text{sig} = .000$ ($p < 0.01$) помеѓу мотивацијата и лидерскиот стил, или со намалување на

бодовите за лидерски стил (Авторитарен) се намалува и нивото на мотивација и обратно, со порастот на нивото на мотивација растат и скоровите за лидерски стил (кон Партиципативен и Делегативен), и според понатамошните т-тест анализи се констатира дека постои статистичка значајна разлика на нивото на мотивација според лидерски стил на раководење во компанијата „Везе Шари“ и тоа помеѓу две групирања на лидерските стилови, првата група I каде се групираат Партиципативниот и Делегативниот стил на раководење со поголемо ниво на мотивација на вработените и втората група II каде што спаѓа Авторитарниот стил на раководење со помало ниво на мотивираност на вработените во компанијата „Везе Шари“.

Клучни поими: *лидерство, организациска култура, трансформациски стил, трансакциски стил, стил Laissez faire, организациска култура*

Цели и објективи на истражувањето

Главната цел е насочена кон утврдување на потенцијалната поврзаност на нивото на мотивација и лидерските стилови, видот на поврзаноста (негативна или позитивна корелација), постоењето на можните статистички разлики меѓу нивоата на мотивација кај вработените според стилот на раководење на менаџерот и можната детерминација на нивото на мотивација и перцепцијата за стилот на раководителот од страна на демографските карактеристики на самите вработени (пол, возраст и ниво на образование). Од тука произлегуваат и истражувачките објективи (прашања) на ова истражување, и тоа:

- Дали постои поврзаност помеѓу нивото на мотивација и лидерски стил во компанијата „Везе Шари“!?
- Ако се постапи со промена или трансформација на лидерски стил од еден до друг, дали ќе има значајна промена и во нивото на мотивација кај вработените во компанијата „Везе Шари“!?
- Постои ли разлика на нивото на мотивација зависно од лидерскиот стил во компанијата „Везе Шари“!?
- Дали нивото на мотивација на вработените и нивните перцепции за стилот на својот раководител, зависи од нивните демографски карактеристики (пол, возраст и ниво на образование)!?

Хипотези на истражувањето

- ✓ **X1** Постои поврзаност помеѓу нивото на мотивација и лидерскиот стил во компанијата „Везе Шари“
- ✓ **X2** Со трансформирање на раководниот стил од еден во друг, се предвидува значајно подигање на нивото на мотивација на вработените во „Везе Шари“
- ✓ **X3** Постои значајна статистичка разлика на нивото на мотивација зависно од стилот на менаџирање (раководење) во компанијата „Везе Шари“
- ✓ **X4** Постои статистичка значајна разлика на нивоата на мотивација и перципирање на лидерски стилови од страна на вработените во „Везе Шари“ според нивните демографските карактеристики (пол, возраст и ниво на образование)

Инструменти на истражувањето

Во општиот дел од прашалникот се поставени 4 демографски прашања. Тие го испитуваат полот, возраста, образованието на вработените и статусот во работата.

а) Прашалник за испитување на нивото на МОТИВАЦИЈА преку ставовите, мислењата и потребите на вработените од различни организациски единици од производниот и бизнис секторот во Република Северна Македонија.

За испитување на мислењата/ставовите на вработените во производниот и бизнис секторот во Република Северна Македонија, се користи прашалник составен од 42 ајтеми. Сите прашања се од затворен тип. Прашањата се во форма на изјава и се мерат на пет точки според скалата на Ликерт (1 = целосно не се согласувам и 5 = целосно се согласувам).

б) Анкетар за ЛИДЕРСКИ СТИЛОВИ (Lewin,s Questionary)

Во 1939 година, психологот Курт Левин водеше студија која идентификуваше три основни стилови на лидерство и го опиша ефектот што секој стил го имаше врз членовите на тимот. Неговото истражување, исто така, покажа дека лидерите добиваат различни резултати кога ги водат своите тимови на различни начини. Иако Левин ја спроведе оваа студија пред многу децении, неговите откритија влијаеле на многу од денешните теории и пристапи на лидерството, вклучително и на трансформациското лидерство (кое, веруваме, честопати е

најефективниот стил на лидерство што може да се користи во бизнисот).

Трите основни стилови на лидерство што ги идентификуваше, се:

- ✓ Авторитарно (автократско) раководство.
- ✓ Партиципативно (демократско) лидерство.
- ✓ Делегативно (laissez-faire) лидерство.

ЕМПИРИСКИ ДЕЛ НА ИСТРАЖУВАЊЕТО – ПРЕЗЕНТИРАЊЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

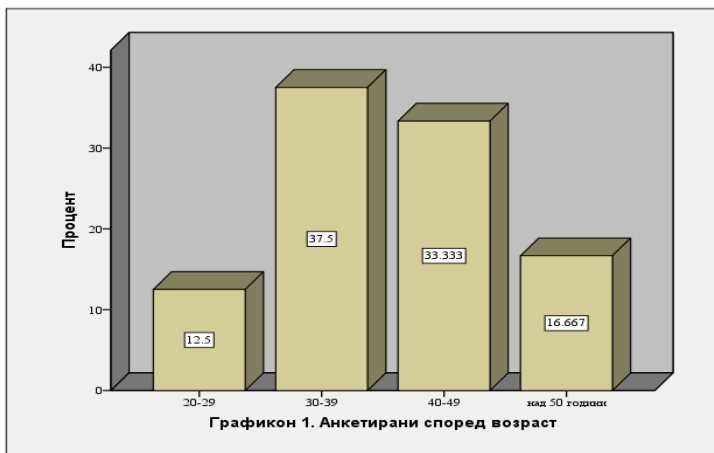
Социо-демографски карактеристики на испитаниците

Како што беше наведено и на методолошкиот дел од истражувањето, со двата стандардни инструменти се анкетирани вработените во компанијата „Везе Шари“, вкупно 24 вработени. Во Табела 1 се прикажани нумерички и процентуални фреквенции на испитаниците според пол, од вкупно 24 анкетирани 16 (66.7%) се од женски пол и 8 (33.3%) се од машки пол.

Табела 1. Испитаници според Пол

	Фреквенција	Процент	Валиден Процент	Кумулативен Процент
Машки	8	33.3	33.3	33.3
Женски	16	66.7	66.7	100.0
Вкупно	24	100.0	100.0	

Според возраста, во Графикон 1 се прикажани проценти на испитаницие според четири возрасни групи каде што доминираат возрасните групи од 30-39 (37.5%) и 40-49 (33.33%) наспроти над 50 години (16.67%) и 20-29 (12.5%).

Според Табела 2, над 45% од анкетираниите се со средно образование, потоа 41.7% се со високо образование и 12.5% со магистерски студии.

Табела 2. Испитаници според ниво на Образование

	Фреквенција	Процент	Валиден Процент	Кумулативен Процент
Средно	11	45.8	45.8	45.8
Високо	10	41.7	41.7	87.5
Магистратура	3	12.5	12.5	100.0
Вкупно	24	100.0	100.0	

Освен вработените, во оваа студија се анкетирани и раководители (менаџери) и според Табела 3 резултира дека се анкетирани вкупно 20 вработени, 3 со статус помошни раководители и 1 со статус раководител. Според методолошката рамка, самите вработени во анкетарот прикажуваат својата лична перцепција како или на кој лидерски стил го гледаат својот претпоставен (раководител), според тоа, по сумирањето и обработката на податоците, ќе добиеме јасна слика за стилот на менаџирање на 3 помошник раководители и 1 раководител, а исто така со другиот инструмент и нивото на мотивација на самите вработени во „Везе Шари“.

Табела 3. Испитаници според работен статус

	Фреквенц.	Процент	Валиден Процент	Комулативен Процент
Помошник раководител	3	12.5	12.5	12.5
Раководител	1	4.2	4.2	16.7
Не сум во раководна функција	20	83.3	83.3	100.0
Вкупно	24	100.0	100.0	

Според оваа хетерогена демографска структура на испитаниците (пол, возраст и ниво на образование) во обработката на податците се очекува да имаме објективни и валидни резултати, иако бројот на испитаниците е мал за статистичка релевантност.

Дистрибуција на варијаблите на истражувањето

За да се добие јасна објективна слика за видот на дистрибуција на самите варијабли кои се дел од сегментот на психо-социјални општествени феномени во бизнисот и економијата, со дескриптивните параметри на самите варијабли ќе се прикаже видот на дистрибуција во самата мостра и според тоа (според наведениот клуч на инструментот), ќе се истакнат статистичките нивоа на мотивација (ниска, средна и висока) од вкупно 210 бодови максимум и 42 минимум и лидерските стилови (Авторитарно, Партиципативно и Делегативно според Левин) од вкупно 115 бодови максимум и 23 минимум (помалку бодови = перцепција за Авторитарен лидер, повеќе бодови перцепција за Партиципативен и Делегативен лидер).

Табела 4. Дескриптивни параметри на варијаблите

		Мотивација	Лидерски Сти лови
N	Valid	24	24
	Missing	0	0
Средна големина		129.08	100.88
Медијана		128.50	93.00
Мода		130	79 ^a
Стандардна девијација		6.820	24.064

Минимум	118	68
Максимум	146	115

a. Multiple modes exist. The smallest value is shown

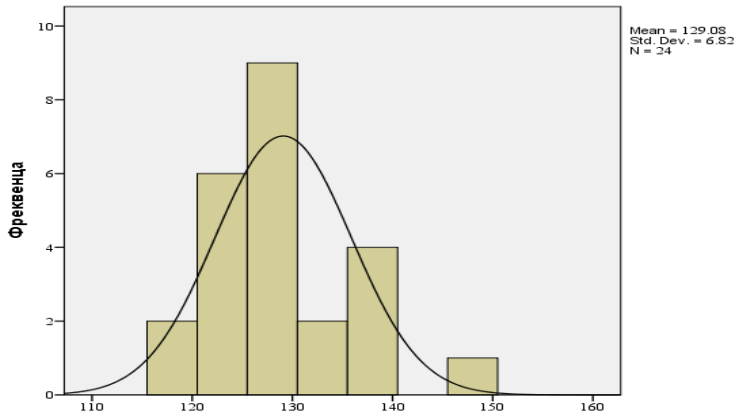
Во Табела 4, прикажани се дескриптивните параметри за двете варијабли на истражувањето, според вредностите на средна големина, медијана и мода за мотивација кои се блиски една до друга и со мала стандардна девијација (6.820), може да констатираме дека нивоата на мотивација на вработените се блиски едно до друго, збиени околу средната големина, за разлика на нивните перцепции за стилот на раководителот каде што средната големина, медијана и мода, се разликуваат повеќе и со поголема стандардна девијација (24.064). Со други зборови, вработените имаат помалку бодови во перцепцијата на лидерскиот стил.

Според овие податоци, констатираме дека дистрибуцијата на овие две варијабли не е иста, па затоа, за да се добие појасна слика, во Табела 5 се прикажани коефициенти на Колмогоров-Смирнов тест за видот на дистрибуција, според $\text{sig}=.141$ ($p>0.05$) за мотивација се констатира дека има нормална дистрибуција наспроти лидерски стилови според $\text{sig}=.047$ ($p<0.05$), се констатира дека оваа варијабла има асиметрична негативна дистрибуција каде што доминира перцепција за еден лидерски стил.

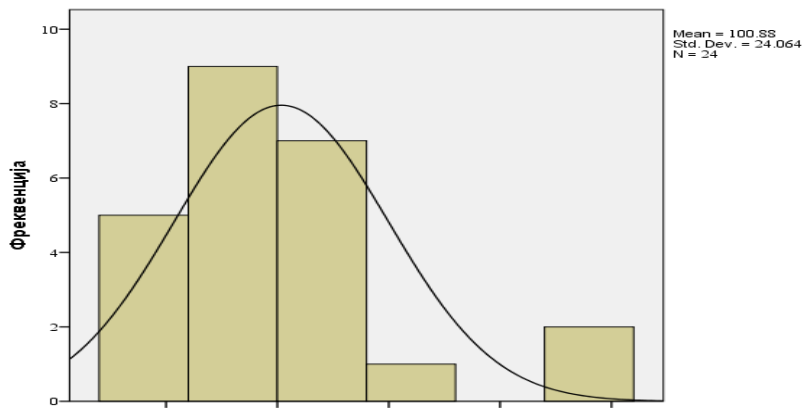
Табела 5. Колмогоров-Смирнов тест за вид на дистрибуција на варијаблите

	Kolmogorov-Smirnov ^a		Shapiro-Wilk			
	Statistic	df	Sig.	Statistic	Df	Sig.
Мотивација	.155	24	.141	.968	24	.607
Лидерски Силови	.174	24	.047	.867	24	.005

a. Lilliefors Significance Correction

Графикон 2. Распределба на вариаблата на мотивација во примерокот

Графикон 3. Распределба на вариаблата за Лидерски стилово во примерокот

По обработката на податоците според методологија на самите стандардни инструменти, во следните табели и графикони се прикажуваат статистичките нивоа на мотивација (ниска, средна и висока) од вкупно 210 бодови максимум и 42 минимум и лидерските стилови (Авторитарно, Партиципативно и Делегативно според Левин) од вкупно 115 бодови максимум и 23 минимум (помалку бодови = перцепција за Авторитарен лидер, повеќе бодови перцепција за Партиципативен и Делегативен лидер).

Во Табела 6 и Графикон 4, според прикажаните фреквенции, доминира средно ниво на мотивација кај вработените со 50%, наспроти 29.2% со висока мотивација и 20.8% со ниска мотивација за работа во „Везе Шари“.

Табела 6. Распределба на испитаниците според нивоата на Мотивација

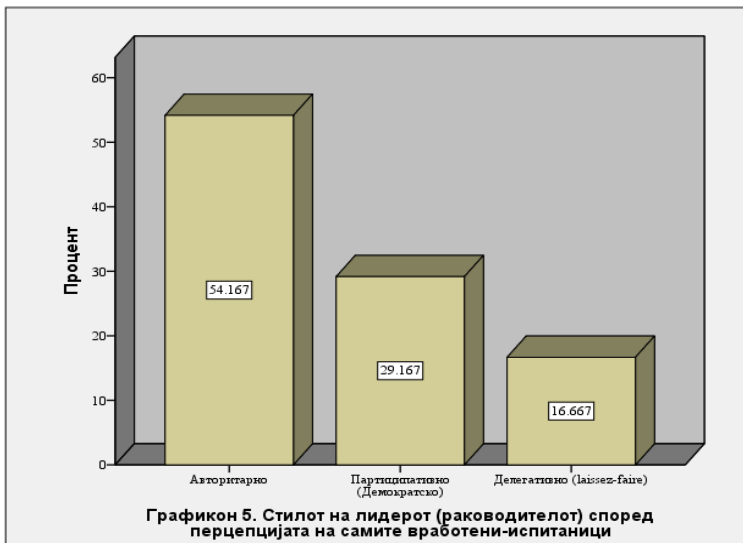
	Фреквен.	Процент	Валиден Процент	Комулативен Процент
Ниска Мотивација	5	20.8	20.8	20.8
Средна Мотивација	12	50.0	50.0	70.8
Висока Мотивација	7	29.2	29.2	100.0
Вкупно	24	100.0	100.0	

Според Табела 7 и Графикон 5, по обработката на податоците за перцепцијата на вработените за нивниот раководител (раководниот стил), резултира дека 54.2% својот раководител го перципираат како Авторитарен раководител, наспроти 29.2% кои мислат дека нивниот раководител има Партиципативно (демократско) раководење и 16.7% кои својот раководител го перципираат како Делегативен стил на раководење.

Табела 7. Лидерски стилови според перцепцијата на самите вработени

	Фреквен.	Процент	Валиден Процент	Комулативен Процент
Авторитарно	13	54.2	54.2	54.2
Партиципативно (Демократско)	7	29.2	29.2	83.3
Делегативно (laissez-faire)	4	16.7	16.7	100.0

Интерпретација на хипотезите на истражувањето

Како што беше наведено во методолошкиот дел на истражувањето, според содржината на самите хипотези, во нивните интерпретации се користат статистички методи на коефициент на корелација, линеарна регресија, т-тест на анализа на средни големини според три или повеќе фактори (One Way Anova) и т-тест на анализа на средните големини според два фактори (Independent Sample t-test).

а) Анализа и интерпретација на хипотеза 1

Првата хипотеза **X1** „Постои поврзаност помеѓу нивото на мотивација и лидерскиот стил во компанијата Везе Шари“ значи, според содржината се тврди дека постои значајна статистичка корелација помеѓу нивото на мотивација кај вработените и стилот на менаџирање на раководството (помалку бодови = перцепција за Авторитарен лидер, повеќе бодови перцепција за Партиципативен и Делегативен лидер).

За интерпретација на X1 во Табела 8, прикажан е Пирсоновиот коефициент на корелација помеѓу двете варијабли, значи, мотивација на вработените и лидерскиот стил на раководството според перцепцијата на

самите вработени. Според $R = -.667$ (значајна негативна корелација) и $sig = .000$ ($p < 0.01$) (пробабилитет помала од првата граница на валидитет). Со други зборови, констатираме дека постои значајна негативна корелација помеѓу мотивацијата и лидерскиот стил или со намалување на бодовите за лидерски стил (Авторитарен) се намалува и нивото на мотивација и обратно, со порастот на нивото на мотивација растат и скоровите за лидерски стил (кон Партиципативен и Делегативен), значи, X1 се потврдува.

Табела 8. Коефициент на корелација помеѓу Мотивација и Лидерски стилови

		Мотивација	Лидерски Стилови
Мотивација	Pearson Correlation	1	-.667**
	Sig. (2-tailed)		.000
	N	24	24
Лидерски Стилови	Pearson Correlation	-.667**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	
	N	24	24

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

б) Анализа и интерпретација на хипотеза 2

Втората хипотеза **X2** „Со трансформирање на раководниот стил од еден во друг, се предвидува значајно подигање на нивото на мотивација на вработените во Везе Шари“, исто така е поврзана со првата според содржина, која тврди дека со промена на раководниот стил (од Авторитарен кон Делегативен) значајно ќе се подига (предвидува) нивото на мотивација во самата компанија. За анализа на X2 се применува методот на линерна регресија, според која може да се предвиди колку вредности на мотивација би се покачиле со смена на еден лидерски стил (една константа на стил).

Табела 9. Линеарна регресија за ниво на мотивација според Лидерски стил

Model	R	R Square	Adjusted Square	R Std. Error of the Estimate	Durbin-Watson
1	.667 ^a	.444	.419	5.198	1.634

a. Predictors: (Constant), Лидерски Стили

b. Dependent Variable: Мотивација

Во Табела 9, прикажан е коефициентот на корелација $R = -.667$ (значајна негативна корелација) и $\text{sig} = .000$ ($p < 0.01$ во Табела 10 последна колона) што веќе е анализирано погоре, но коефициентот R на квадрат $= .444$ покажува дека ова корелација се потврдува во 44% случаи во компанијата од вкупниот број на вработени.

Табела 10. Коефициент на значајност - ANOVA^a

Model		Sum of Squares	Df	Mean Square	F	Sig.
	Regression	475.388	1	475.388	17.594	.000^b
1	Residual	594.445	22	27.020		
	Total	1069.833	23			

a. Dependent Variable: Мотивација

b. Predictors: (Constant), Лидерски Стили

Во Табела 12 се прикажани нестандардните и стандардните коефициенти на предвидувањето за тоа колку вредности би се покачиле на нивото на мотивација ако се смени еден лидерски стил (една константа). Според тоа, во нестандардните коефициенти B прикажана е вредност од $.189$ и $\text{sig} = .000$ ($p < 0.01$), што значи дека ако се промени еден лидерски стил (една константа), вредноста на мотивацијата на вработените би се покачила од $.189$, што имајќи предвид дека вредноста е многу мала, но од друга страна во Табела 4 погоре во дескриптивните параметри на варијаблата за мотивација од скоровите минимумот беше 118 а максимумот 146 со стандардна девијација од 6.830 , што значи дека скоровите на вработените за мотивација се збиени околу средната големина (речиси исти скорови имаат сите вработени), значи дека оваа мала вредност од $.189$ на нивото на мотивација, е статистички значајна

за овие 20 вработени лица во „Везе Шари“. Со оваа анализа на линеарна регресија X2 се потврдува.

Табела 12. Коefициенти на линеарана регресија

Model	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
	B	Std. Error			
1 (Constant)	110.025	4.666		23.581	.000
Лидерски Стилoви	.189	.045	.667	4.194	.000

a. Dependent Variable: Мотивација

в) Анализа и интерпретација на хипотеза 3

Следува анализа и интерпретација на третата хипотеза **X3** „Постои значајна статистичка разлика на нивото на мотивација зависно од стилот на менаџирање (раководење) во компанијата Везе Шари“ која тврди дека секој стил на менаџирање придонесува на различно ниво на мотивација. Со метода на т-тест на анализа на средни големини според три или повеќе фактори (One Way Anova), во Табела 13 колона трета, се прикажани средните големини на ниво на мотивација за секој стил на менаџирање поединечно, и тоа: Авторитарно=124.38 за Партиципативно=133.86 и за Делегативно=136.

Табела 13. Т-тест на ниво на Мотивација според Лидерски стил

	N	Средна Големина	Станд. Девијација	Грешка	95% валидитет	
					Долна	Горна
Авторитарно	13	124.38	3.548	.984	122.24	126.53
Партиципативно (Демокр.)	7	133.86	6.669	2.521	127.69	140.02

Делегативно (laissez-faire)	4	136.0 0	2.160	1.080	132.56	139.44
Вкупно	24	129.0 8	6.820	1.392	126.20	131.96

Овие разлики во средните големини се потврдуваат подолу во Табела 14 последна колона со коефициент на значајност $\text{sig}=.000$ ($p<0.01$), значајна за првата граница на валидитет. Со други зборови, се констатира дека постои статистичка значајна разлика на нивото на мотивација според лидерски стил на раководење во компанијата „Везе Шари“.

Табела 14. Коефициент на значајност – ANOVA

	Sum of Squares	Df	Mean Square	F	Sig.
Помеѓу групи	637.899	2	318.950	15.507	.000
	431.934	21	20.568		
Total	1069.833	23			

По оваа констатација, во Табела 15 со групни споредби и со поединечни коефициенти на значајност, се констатира дека оваа статистичка разлика на нивоата на мотивација, постои помеѓу две групирања на лидерските стилови, и тоа помеѓу првата група каде се групираат Партиципативниот и Делегативниот стил на раководење со поголемо ниво на мотивација на вработените и втората група, каде што спаѓа Авторитарниот стил на раководење со пониско ниво на мотивираност на вработените во компанијата „Везе Шари“.

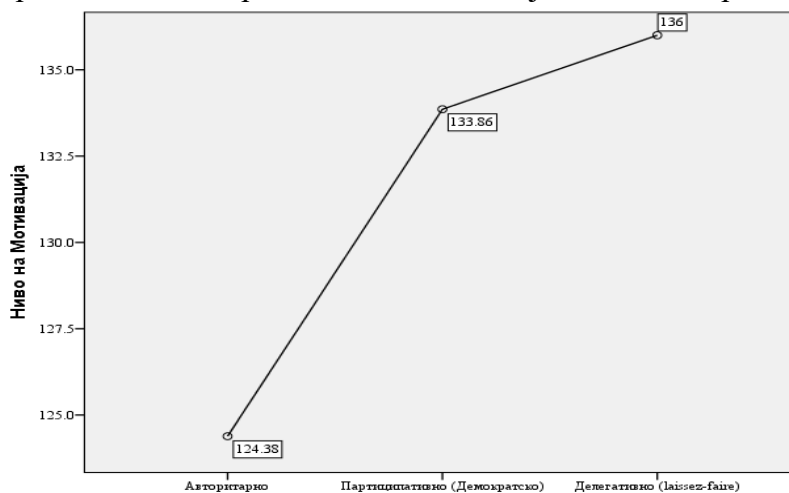
Табела 15. Групни споредби помеѓу стиловите

(I) Лидерски стилови	(J) Лидерски стилови	Разлика (I-J)	Грешка	Sig.	95% валидитет	
					Долна	Горна
Авторитарно	Партиципативно (Демократско)	-9.473*	2.126	.001	-14.83	-4.11
	Делегативно (laissez-faire)	-11.615*	2.593	.001	-18.15	-5.08
	Авторитарно	9.473*	2.126	.001	4.11	14.83

Партиципативно (Демократско)	Делегативно (laissez-faire)	-2.143	2.843	.735	-9.31	5.02
Делегативно (laissez-faire)	Авторитарно	11.615*	2.593	.001	5.08	18.15
	Партиципативно (Демократско)	2.143	2.843	.735	-5.02	9.31

*. The mean difference is significant at the 0.05 level.

За да се има појасна слика за постоењето на ова разлика помеѓу двете горенаведени групи, во Графикон 6 се прикажани нивоата на мотивација на вработените за трите раководни стилови перципирани од страна на самите вработени во компанијата „Везе Шари“:

Графикон 6. Ниво на мотивација според стил на лидер (раководител)

По ваквата анализа на т-тест на анализа на средни големини според три или повеќе фактори (One Way Anova), третата хипотеза X3 се потврдува.

г) Анализа и интерпретација на хипотеза 4

Следува анализа и интерпретација на четвртата хипотеза **X4** „Постои статистичка значајна разлика на нивоата на мотивација и перциптирање на лидерски стилови од страна на вработените во „Везе Шари“ според нивните демографски карактеристики (пол, возраст и ниво на образование) ,значи, за анализа и интерпретација следуваат по

редослед трите демографски фактори со методот на т-тест на анализа на средните големини според два фактори (Independent Sample t-test) според двете варијабли мотивација и лидерски стилови:

Табела 16. Т-тест на мотивација и лидерски стилови според пол

Пол		N	Средна гол.	Станд. Девијација	Грешка
Мотивација	Машк и	8	129.00	6.000	2.121
	Женск и	16	129.13	7.384	1.846
Лидерски Силови	Машк и	8	103.25	15.059	5.324
	Женск и	16	99.69	27.885	6.971

Во Табела 16 четврта колона, прикажани се средните големини за мотивација и лидерски стилови според пол. Иако на прв поглед се гледа разлика помеѓу средните големини, во Табела 17 четврта колона според sig=.967 и .741 ($p>0.05$), констатираме дека не постои статистичка значајна разлика на ниво на мотивација и перцепција на лидерски стил според полот на вработените во компанијата „Везе Шари“.

Табела 17. Коэффициент на значајност - Independent Samples Test

	t	df	Sig. (2-tailed)	Разлика	Грешка	95% валидитет	
						Долна	Горна
Мотивација	-.041	22	.967	-.125	3.019	-6.387	6.137
	-.044	17.052	.965	-.125	2.812	-6.056	5.806
Лидерски Силови	.335	22	.741	3.563	10.627	-18.477	25.602
	.406	21.747	.689	3.563	8.772	-14.642	21.767

Следува анализа на т-тест за вториот демографски фактор (возрасна група) на вработените, во Табела 18 четврта колона, прикажани се средни големини за двете варијабли - мотивација и

лидерски стилови според четирите возрасни групи (20-29, 30-39, 40-49 и над 50 години).

Табела 18. Т-тест за Мотивација и Лидерски стилови според возраст

		N	Сред на Гол.	Станд. Девија ција	Греш ка	95% Долна	Валидитет Горна
Мотивација	20-29	3	135.67	11.060	6.386	108.19	163.14
	30-39	9	127.00	6.928	2.309	121.67	132.33
	40-49	8	129.50	5.952	2.104	124.52	134.48
	50 и повеќе	4	128.00	2.449	1.225	124.10	131.90
	Вкупно	24	129.08	6.820	1.392	126.20	131.96
Лидерски Стилови	20-29	3	97.00	25.159	14.526	34.50	159.50
	30-39	9	97.78	26.967	8.989	77.05	118.51
	40-49	8	105.63	28.122	9.943	82.11	129.14
	50 и повеќе	4	101.25	11.354	5.677	83.18	119.32
	Вкупно	24	100.88	24.064	4.912	90.71	111.04

Иако во прв поглед се гледаат разликите на средните големини, во Табела 19 последна колона според $\text{sig}=.300$ и $.922$ ($p>0.05$), се констатира дека не постои статистичка значајна разлика на нивоата на мотивација и перцепција на лидерски стил според возрасната група на вработените во компанијата „Везе Шари“.

Табела 19. Коэффициент на значајност – ANOVA

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Мотивација	Помеѓу групи	175.167	3	58.389	1.305	.300
		894.667	20	44.733		
	Вкупно	1069.833	23			
Лидерски Стилони	Помеѓу групи	312.444	3	104.148	.160	.922
		13006.181	20	650.309		
	Вкупно	13318.625	23			

Следува анализа на т-тест за вториот демографски фактор (ниво на образование) на вработените, во Табела 20 четврта колона, прикажани се средните големини за двете варијабли - мотивација и лидерски стилови според трите образовни нивоа (средно, високо и магистратура).

Табела 20. Т-тест за мотивација и лидерски стилови според возраста

		N	Средна големина	Станд. Девијација	Грешка	95% валидитет	
						Долна	Горна
Мотивација	Средно	11	129.45	7.005	2.112	124.75	134.16
	Високо	10	127.70	5.100	1.613	124.05	131.35
	Магистратура	3	132.33	12.097	6.984	102.28	162.38
	Вкупно	24	129.08	6.820	1.392	126.20	131.96
Лидерски Стилони	Средно	11	105.55	31.376	9.460	84.47	126.62
	Високо	10	97.40	17.290	5.467	85.03	109.77
	Магистратура	3	95.33	12.858	7.424	63.39	127.27
	Вкупно	24	100.88	24.064	4.912	90.71	111.04

Иако во прв поглед се гледаат разликите на средните големини, во Табела 21 последна колона според sig=.591и .695 ($p>0.05$), се констатира дека не постои значајна статистичка разлика на нивоата на мотивација и перцепција на лидерски стил според нивото на образование на вработените во компанијата „Везе Шари“.

Табела 21. Коэффициент на значајност – ANOVA

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Мотивација	Помеѓу групи	52.339	2	26.170	.540	.591
		1017.494	21	48.452		
	Вкупно	1069.833	23			
Лидерски Стили	Помеѓу групи	452.831	2	226.416	.370	.695
		12865.794	21	612.657		
	Вкупно	13318.625	23			

По трите анализи на т-тест за разликите на средните големини за трите демографски фактори според двете варијабли, X4 не се потврдува.

Резиме и Заклучок

Базирајќи се на главната цел и објективите на ова истражување, прикажани во методолошкиот дел каде што како главна цел се поставува одредувањето на статистичката поврзаност на нивото на мотивација со раководниот или менаџерскиот стил во компанијата „Везе Шари“, можеме да заклучиме дека главната цел и објективите на истражувањето се постигнати. Ова објективно постигнување на целта и на објективите, се должи на презентирање на резултатите каде што беше заклучено дека во компанијата „Везе Шари“, кај вработените доминира средно ниво на мотивација со 50% наспроти 29.2% со висока мотивација и 20.8% со

ниска мотивација. Потоа, за перцепцијата на вработените за нивниот раководител (раководниот стил), резултира дека 54.2% својот раководител го перципираат како Авторитарен раководител, наспроти 29.2% кои мислат дека нивниот раководител има Партиципативно (демократско) раководење и 16.7% кои перципираат својот раководител како Делегативен стил на раководење.

Исто така, се констатира дека постои значајна негативна корелација помеѓу мотивацијата и лидерскиот стил, односно со намалување на бодовите за лидерски стил (Авторитарен) се намалува и нивото на мотивација и обратно, со порастот на нивото на мотивација растат и скоровите за лидерски стил (кон Партиципативен и Делегативен), и тоа според нестандартните коефициенти В прикажана е вредност од .189 и $\text{sig} = .000$ ($p < 0.01$), што значи дека ако се промени еден лидерски стил (една константа), вредноста на мотивацијата на вработените би се покачила од .189, што имајќи предвид дека вредноста е многу мала, но од друга страна во Табела 4 погоре во дескриптивните параметри на варијаблата за мотивација од скоровите, минимумот беше 118, а максимумот 146, со стандардна девијација од 6.830, што значи дека скоровите на вработените за мотивација се збиени околу средната големина (речиси исти скорови имаат сите вработени), значи дека оваа мала вредност од .189 на нивото на мотивација е статистички значајна за овие вработени 20 лица во „Везе Шари“.

Следната констатација се базираше на тоа дека постои статистичка значајна разлика на нивото на мотивација според лидерски стил на раководење во компанијата „Везе Шари“. Се утврди дека оваа статистичка разлика на нивоата на мотивација постои помеѓу две групирања на лидерските стилови, и тоа помеѓу првата група каде се групираат Партиципативниот и Делегативниот стил на раководење со поголемо ниво на мотивација на вработените и втората група каде што спаѓа Авторитарниот стил на раководење со пониско ниво на мотивираност на вработените во компанијата „Везе Шари“.

На крај, беше констатирано дека не постои статистичка значајна разлика на ниво на мотивација и перцепција на лидерски стил според полот на вработените во компанијата „Везе Шари“, и дека не постои значајна статистичка разлика на нивоата на мотивација и перцепција на лидерски стил според возрасната група на вработените во компанијата

„Везе Шари“. Исто така и дека не постои статистичка значајна разлика на нивоата на мотивација и перцепција на лидерски стил според нивото на образование на вработените во компанијата „Везе Шари“.

Користена литература

- Aleksić, V, Stanisavljević, M, &Bošković, A 2016, 'The interdependence of leader-member exchange relation and the leadership style: research in serbianorganisations', *Economic Themes*, 54, 3, pp. 363-383, Business Source Complete, EBSCOhost, viewed 16 December 2017.
- Armstrong, M. (2007) *A Handbook of Employee Reward Management and Practice*, 2nd edition, London: Kogan Page
- Армстронг,М.(1993).Управување на човечки ресурси.Делфин медиуми, Бургас
- Buble, M, Juras, A, & Matic, I 2014, 'The relationship between managers' leadership styles and motivation', *Management: Journal Of Contemporary Management Issues*, 19, 1, pp. 161-193, Business Source Complete, EBSCOhost, viewed 13 December 2017.
- Bobic, M, & Davis, W 2003, 'A Kind Word for Theory X: Or Why So Many Newfangled Management Techniques Quickly Fail', *Journal Of Public Administration Research & Theory*, 13, 3, p. 239, Business Source Complete, EBSCOhost, viewed 11 December 2017.
- Carson, CM 2005, 'A historical view of Douglas McGregor's Theory Y', *Management Decision*, vol. 43, no. 3, pp. 450-460. Available from: 10.1108/00251740510589814. [11 December 2017].
- Fiaz, M, Qin, S, Ikram, A, & Saqib, A 2017, 'Leadership styles and employees' motivation: perspective from an emerging economy', *Journal Of Developing Areas*, 51, 4, pp. 143-156, Business Source Complete, EBSCOhost, viewed 13 December 2017.
- Гоцевски, Т. (2010), *Образовен менаџмент*, Четврто, дополнето издание. Филозофски факултет-Скопје
- Helmich, D, &Erzen, P 1975, 'LEADERSHIP STYLE AND LEADER NEEDS', *Academy Of Management Journal*, 18, 2, pp. 397-402, Business Source Complete, EBSCOhost, viewed 13 December 2017.

- Kopelman, R, Prottas, D, & Davis, A 2008, 'Douglas McGregor's Theory X and Y: Toward a Construct-valid Measure', *Journal Of Managerial Issues*, 20, 2, pp. 255-271, Business Source Complete, EBSCOhost, viewed 11 December 2017.
- Landis, E, Hill, D, & Harvey, M 2014, 'A Synthesis of Leadership Theories and Styles', *Journal Of Management Policy & Practice*, 15, 2, pp. 97-100, Business Source Complete, EBSCOhost, viewed 13 December 2017.
- Mašić, B idr, (2009), *Menadžment, principi, koncepti i procesi*, Četvrto, izmenetoidopolnetoizdanje. Univerzitet Singidunum, Beograd
- McLean, J 2005, 'Management and Leadership', *Manager: British Journal Of Administrative Management*, 49, p. 16, Business Source Complete, EBSCOhost, viewed 9 December 2017.
- Morton, DJ 1975, 'Theory y is not participative management', *Human Resource Management*, 14, 4, pp. 25-28, Business Source Complete, EBSCOhost, viewed 11 December 2017.
- Nahavandi, A. (2009) *The Art and Science of Leadership*. Fifth edition. New Jersey: Pearson International Edition
- Nimri, M, Bdair, A, & Al Bitar, H 2015, 'Applying the Expectancy Theory to Explain the Motivation of Public Sector Employees in Jordan', *Middle East Journal Of Business*, 10, 3, pp. 70-82, Business Source Complete, EBSCOhost, viewed 10 December 2017.
- Панајотов, Д.; Бодурова, П. (2004). *Основи на управувањето*. Универзитетско издание ВСУ. Варна
- Renko, M, Kroeck, K, & Bullough, A 2012, 'Expectancy theory and nascent entrepreneurship', *Small Business Economics*, 39, 3, pp. 667-684, Business Source Complete, EBSCOhost, viewed 10 December 2017.
- Simionel, A 2011, 'Douglas mcgregor-teoria x și teoria y', *Review Of Management & Economic Engineering*, 10, 3, pp. 229-234, Business Source Complete, EBSCOhost, viewed 11 December 2017.
- Sell, L, & Cleal, B 2011, 'Job Satisfaction, Work Environment, and Rewards: Motivational Theory Revisited', *LABOUR: Review Of Labour Economics & Industrial Relations*, 25, 1, pp. 1-23,

- Business Source Complete, EBSCOhost, viewed 13 December 2017.
- Teck-Hong, T, & Waheed, A 2011, 'Herzberg's motivation-hygiene theory and job satisfaction in the Malaysian retail sector: the mediating effect of love of money', *Asian Academy Of Management Journal*, 16, 1, pp. 73-94, Business Source Complete, EBSCOhost, viewed 13 December 2017.
- Toor, S, & Ofori, G 2008, 'Leadership versus Management: How They Are Different, and Why', *Leadership & Management In Engineering*, 8, 2, pp. 61-71, Business Source Complete, EBSCOhost, viewed 9 December 2017.
- Turk, W 2007, 'Manager or Leader?', *Defense AT&L*, 36, 4, pp. 20-22, Business Source Complete, EBSCOhost, viewed 15 December 2017.
- Иванов, И.(1999). Основи на менаџмент. ВеликоТрново, стр.285
- Udechukwu, II 2009, 'Correctional Officer Turnover: Of Maslow's Needs Hierarchy and Herzberg's Motivation Theory', *Public Personnel Management*, 38, 2, pp. 69-82, Business Source Complete, EBSCOhost, viewed 13 December 2017.
- Узунов, В. (1998). Управување со човечки ресурси. Варна, стр.96-97
- Шопов, Д. (2002). Прирачник за управување со човечки ресурси.Софија, стр.579

ENTREPRENEURIAL NEEDS AMONG UNIVERSITY TEACHERS

Eduina Guga, Dr., Robert ÇELO, Dr.

Universiteti Eqrem Çabej

Fakulteti Ekonomik

Rruga Studenti 30, Gjirokastër, Albania

eguga@uogj.edu.al ; rcelo@uogj.edu.al

Zamira VEIZI, Dr

Universiteti Eqrem Çabej

Fakulteti Ekonomik

Rruga Studenti 30, Gjirokastër, Albania

zveizi@uogj.edu.al

ABSTRACT

The entrepreneurial learning implemented by the teaching staff has a potential power to help the world create economic growth, jobs, innovation and raise happy citizens capable of finding solutions to many long-standing and ever-increasing global issues across sectors. This paper focuses on explaining how individual changes and alternative assessment techniques can be used by entrepreneurial teachers to implement entrepreneurial teaching. Entrepreneurial learning which takes into account the individual characteristics of students and is based on alternative assessment systems has the power to be the ultimate solution to overcome the current obstacles of education systems. This is an empirical study to explore entrepreneurship in university education from the perspective of lecturers and lecturers. The study also seeks to discover the factors that motivate students to undertake entrepreneurial activities and their perceived barriers. Data on educators' opinion on entrepreneurship education were collected from 120 educators. Data were analyzed using various statistical tools. The results show that the initial need identified relates to the development of a more ambitious

entrepreneurial strategy, followed by a university-level action plan. The development of policies and strategies would avoid problems related to organization, cooperation and infrastructure. Furthermore, cooperation from university finances will be required to financially support the process through the purchase of didactic materials, necessary technological equipment and the creation of the necessary infrastructure.

Keywords: *Entrepreneurship, University Education, Economic Development, Motivation.*

1. Introduction

“Eqrem Çabej” University of Gjirokastra was established based on the Decision of the Council of Ministers Nr. 414, date 12 November 1991, on the basis of the High Pedagogical Institution which was opened in 1971. Higher education in Gjirokastra dates back even before 1971. Previous experience provided the basis for further developments. Nowadays, UGJ is the most important educational, scientific and cultural institution in the Southern Region in Albania. Currently “Eqrem Çabej” University has three main units and twelve departments:

- 1) *Faculty Of Education And Social Sciences*
- 2) *Faculty Of Natural Sciences*
- 3) *Faculty Of Economics*

In its life for more than 50 years, thousands of students, who are currently working in different fields of knowledge and science making a significant contribution to the national education and beyond that, have graduated from the University of Gjirokastra.

2. Institutional perspective to entrepreneurship

Related to entrepreneurship, several courses are included in the study programs of the Faculty of Economics at Eqrem Çabej University such as:

- Business Management,
- Small Business Management,

Business Management and Small Business Management are disciplines that provide information on how to start and run a small business. Topics include facts about medium and small business, essential management skills, how to prepare a business plan, financial needs, marketing strategies, and legal issues.

- Management of Tourist Enterprises,

- Family Business Management in Tourism,

The courses focus on planning, development and management of businesses in the field of tourism and hotels, theoretical and practical knowledge of how to run a business. The courses are designed for students to be able to develop and advance business and entrepreneurship in the field of tourism.

- Hotels and Restaurants,

The course describes different types of hotels and restaurants, examines how they are organized in terms of staff members, discusses the duties and responsibilities of departments such as maintenance and hygiene, safety, customer communication, order management and financial management.

“Eqrem Çabej” University has also signed several cooperation agreements in order to improve entrepreneurial skills. It is worth mentioning here the 2020 agreement between the University and the organization CoDe Albania (Coherent Development) within the project "No one left behind".

The "No one left behind" project aimed to involve 40 young people (19-34 years old), including 28 young people with disabilities and 12 young people returning from migration, in the processes of economic development, through support in breaking the cycle of marginalization related to unemployment and irregular migration, thus helping to create better living conditions and integration into society. The project was funded by GIZ, the ProSEED Program. The final product of this collaboration was 12 business plans for start-up ideas of the project participants.

In order to finalize studies at UGJ, students have to meet the teaching internship requirement. For this reason, UGJ cooperates with numerous institutions such as Education Directorates, Gjirokastra Regional Hospital, and Commercial Banks of the second level, Gjirokastra Regional Court, Albanian Post, and the Chamber of Commerce etc. Experts in respective fields are invited as guest lecturers, an activity which brings together the students, academic staff and qualified lecturers from well-known universities or other institutions. Cooperation with all the above mentioned actors has contributed in students' gaining information on entrepreneurship.

During the last training session, in the academic year 2019-2020, it was evident that the number of students who wanted to gain knowledge was higher

compared to previous years' numbers. But an increase is also noted in the actual business plans where students applied. The pandemic has brought the efforts to a temporary halt, even though the interest and demands from the students themselves have been on the increase.

3. University policy and strategy towards entrepreneurial activities

The university has policies to foster entrepreneurial activities which are documented at the strategic plan of the institution. One of the main pillars of the strategic plan, besides SMART University (improving an innovative teaching infrastructure and service system) and internationalization (doing partnership and global cooperation, joint programmes, joint scientific research and projects), is:

Professional leader (The University aims to become a leading institution in terms of vocational training according to European Standard of Qualifications/Professional Skills and Employment), that clearly defines the professional and interpersonal competencies that graduates should acquire. Students, graduates, academic and administrative staff will be involved in training and qualification programs respecting the Life Long Learning process, including also entrepreneurial activities. UGJ institutional policies are designed to promote and support entrepreneurship, we must mention the fact that study programs are designed in such a way as to aim at preparing students for employment. In respect to DCM Nr. 41, dated 24.1.2018, on the bases of which the study programs in UGJ have been reorganized, the basic and main units are obliged to include in the study programs characteristic disciplines (with genuine professional character) in about 90-99 credits (50-55%) and integrated disciplines with characterizing disciplines (21 - 27 credits 12-15%), supplementary courses (18 - 27 credits 10-15%) which may include subject modules of legal and economic cultures.

Most study programs (cycle I + II), in UGJ, are reorganized according to DCM no. 41, dated 24.1.2018, include teaching practices as an integral part of them. The whole structure of the University of Gjirokastra, The Rectorate, the Main and Basic Units, the assisting and Administrative staff in close collaboration with the Students Council and other actors are actively engaged in the accomplishment of the strategic plan of the university.

4. Analysis of the results:

From the distribution of the questionnaire for teachers and researchers, 120 answers were generated, of which:

All are lecturers and researchers of Eqrem Çabej University and teachers of pre university education in the region, graduates of UGJ. 51% of the respondents are pre-university teachers, 38% are university teachers, and 12% are University teachers and researchers.. There are no sheer researchers. Regarding gender, 12% are males, and the rest, 88% females. Referring to teaching / research experience, 15% have more than 20 years, 26% have 10 to 20 years, 27% have 5 to 10 years, and 32% have 0 to 5 years of teaching experience.

Regarding the categorization of the interviewees according to the scientific field, 89 teachers and lecturers are professionals in social sciences, 10 in natural sciences, 11 in humanities, and 10 in other fields of science.

In response to the open question “What does the concept of entrepreneurship mean to you?” it is evident that most of the respondents seem to have a good understanding of the concept.

40% of the respondents suggest that the University supports entrepreneurship and related activities to a great extent rating the performance from 6-10 , and 60% rate it from 1 to 5. This goes to show that there is plenty of room for improvement.

Only 2% of the respondents do not see themselves capable of seeing opportunities, rating their perceived performance on a scale of 1 to 5, while 98% see themselves as fully capable rating it on a scale of 6 to 10. This could be due to high levels of self-confidence before getting involved in real entrepreneurial activities. For the same reason 100% of teachers and researchers consider themselves capable of understanding opportunities and evaluating different options rating from 6 to 10, and think they are capable of taking advantage of opportunities and undertaking initiative.

In response to the question “What would you need to become an entrepreneur in your teaching activity?”, most of the respondents support the idea that they need advice, methodology training, support from educational authorities, logistics and facilities. This explains the following answers. 98% of the teachers/researchers surveyed say they are interested in using entrepreneurial methodology in teaching development and only 2% are not interested. So, their high interest could be further motivated and provide the grounds for their involvement in entrepreneurial training activities, because their actual

engagements in such activities is really low. This is evident in their response to the question: “How involved are you in entrepreneurial activities with your colleagues” where 67% say they are little or not engaged in entrepreneurial activities with colleagues, and the remaining 33% say that they are generally engaged. This is partly because of an inappropriate approach and lack of information related to entrepreneurship.

A considerable number of the respondents do not seem to be aware of entrepreneurial activities taking place in our institution. This could be due to insufficient promotion of such activities on the part of our University, and the interviewees’ low involvement levels in the university activities in general.

57% of the teachers surveyed say that, in general, students are little or not involved in entrepreneurial activities and the remaining 43% say that students are entrepreneurs. This perception is not supported by the students answers regarding the same question, where the students state that only 22% are currently involved in entrepreneurial activities, mainly family businesses and small tourism businesses, and the rest 78% state that they are not involved. This makes evident the fact that the teachers/lecturers do not have a realistic picture of the situation, due to their low involvement and lack of experience.

The same reason explains the high levels of self confidence among teachers and researchers (71 %) who state that they are able to support students on their career path. 29% of teachers and researchers who are not sure, could be more realistic regarding their abilities and experience in the field. Many teachers think that they can help their students through counseling, supporting, motivating them and setting a personal example in entrepreneurship. Only a few support the idea of being a brainstormer. The ones who were not sure if they could be of any help, stated that they lack experience, training and information, or they need more technological support and feasibility. As for the challenges teachers and researchers are facing, the respondents list insufficient information and teaching materials, gaps in the curricula, unfavorable classroom conditions, difficulties related to the integration of students with disabilities or the ones with different abilities in the entrepreneurial activities, lack of sufficient motivation and ambition on the part of students.

5. Main findings Among the teaching staff Main problems:

The answers to the questionnaire show that entrepreneurship education is implemented in different ways such as Teaching Methods on

Entrepreneurship, Collaboration with Entrepreneurs, Student Initiatives, Enterprise Research Initiatives, Professional Entrepreneurship Courses, etc. However, in the concrete implementation of entrepreneurial initiatives and student support, there are some problems such as: lack of sufficient entrepreneurial experience from the staff, lack of certain and specific materials, lack of infrastructure, lack of organization and cooperation between academic staff, lack of technological equipment to support the process, lack of sufficient motivation and ambition on the part of students.

Needs:

To improve education and entrepreneurial activities, based on the problems identified during the questionnaire, there is a need to intervene in the problems identified:

- The initial need is related to the development of a more ambitious entrepreneurial strategy, followed by a University level action plan. Development of institutional policies for the promotion of entrepreneurial activities. The development of policies and strategies would avoid problems related to organization, cooperation and infrastructure.
- In addition to the strategy, policies and action plan, cooperation will be required from the University finances, to financially support the process through the purchase of didactic materials, necessary technological equipment and creation of the necessary infrastructure.
- Teachers will also need to engage in contemporary entrepreneurship-related training to reduce the gap in the enterprise personal experience.

Among the pedagogical staff

Main problems:

Previous studies show that the formation of potential entrepreneurs through the education and training of Entrepreneurs can help economic growth. The entrepreneurship support system through the entrepreneurship education model can stimulate and facilitate entrepreneurial activities that can reduce the unemployment rate, increase the formation of new businesses and reduce the number of business failures. The answers to the questionnaire are identified as the main problem:

- Insufficient funding for entrepreneurial activities
- Insufficient cooperation of all actors
- Lack of sufficiently ambitious entrepreneurial strategies and policies at the local and national level

Needs:

To improve enterprise research will be required:

- A higher level of funding for the enterprise and related activities. Funding can be increased by increasing the R&D expenditure item in the University budget, seeking external funding from the state budget or from local, national and international partners.
- More effective stakeholder cooperation
- More ambitious strategies and policies related to entrepreneurship at the local and national level

6. Conclusions

The answers to the questionnaire show that entrepreneurship education is implemented in various ways such as Teaching Methods on Entrepreneurship, Collaboration with Entrepreneurs, Student Initiatives, Entrepreneurship Research Initiatives, Vocational Entrepreneurship Courses, etc. Main identified problems are: lack of sufficient entrepreneurial experience by the staff, lack of definite and specific materials, lack of infrastructure, lack of organization and cooperation among academic staff, lack of technological equipment to support the process, lack of sufficient motivation and ambition on the part of students.

The initial identified needs are related to the development of a more ambitious entrepreneurship strategy, followed by a University-level action plan. Policy and strategy design would avoid problems related to organization, cooperation, and infrastructure.

In addition, cooperation will be required from the University finances, to financially support the process through the purchase of teaching materials, necessary technological equipment and the establishment of the necessary infrastructure. Funding can be raised by increasing the R&D expenditure item in the University budget, by seeking external funding from the state budget or from local, national and international partners.

Teachers will also need to engage in contemporary entrepreneurship-related training to reduce the gap in personal entrepreneurship experience.

7. Annex

Results of Questionnaire for teachers and researchers

Table 1

Your Institution	Responds	In %
University of Sports of Tirana	0	0%
Aleksander Moisiu University of Durres	0	0%
Aleksander Xhuvani University of Elbasan	0	0%
Eqrem Cabej University of Gjirokastra	120	100%
Fan S. Noli Korça University	0	0%
Luigj Gurakuqi University of Shkodra	0	0%
Vlora Independence University College	0	0%
Ismail Qemali University of Vlora	0	0%
Other	0	0%

Graph 1

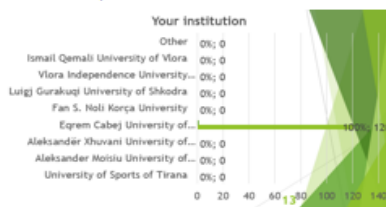

Table 2

Scientific field	Responds	In %
Natural Science	10	8%
Engineering and technology	0	0%
Medical and health sciences	0	0%
Agricultural Sciences	0	0%
Social Sciences	89	74%
Humanities	11	9%
Other sciences	10	8%

Graph 2

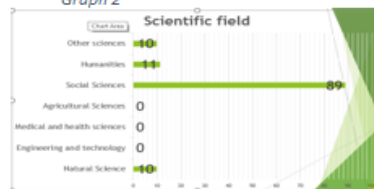

Table 3

Your position	Responds	In %
Teacher of pre-university education	61	51%
University education teacher	45	38%
Researcher	0	0%
Teacher and researcher	14	12%

Graph 3

Table 4

Your Gender	Responds	In %
Female	106	88%
Male	14	12%

Graph 4

Table 5

Your teaching / research experience *	Respondens	In %
0- 5vjet	27	32%
5- 10 vjet	23	27%
10 - 20 vjet	22	26%
Më shumë se 20 vjet	13	15%

Graph 5

Table 6

My university well supports entrepreneurship education and related activities.	Responds	In %
1	20	17%
2	16	13%
3	28	23%
4	3	2%
5	7	6%
6	4	4%
7	10	8%
8	13	11%
9	20	16%
10	0	0%

Graph 6

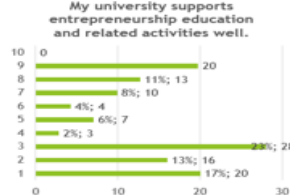

Table 7

Please rate yourself 1-10 for "seeing opportunities":	Responds	In %
1	0	0%
2	0	0%
3	0	0%
4	0	0%
5	3	2%
6	7	6%
7	11	9%
8	42	35%
9	34	28%
10	23	19%

Graph 7

Table 8

My university well supports entrepreneurship education and related activities.	Responds	In %
1	20	17%
2	16	13%
3	28	23%
4	3	2%
5	7	6%
6	4	4%
7	10	8%
8	13	11%
9	20	16%
10	0	0%

Graph 8

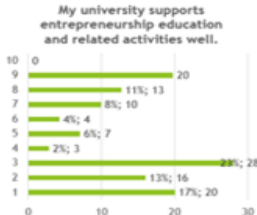

Table 9

Please rate yourself 1-10 for "seeing opportunities":	Responds	In %
1	0	0%
2	0	0%
3	0	0%
4	0	0%
5	3	2%
6	7	6%
7	11	9%
8	42	35%
9	34	28%
10	23	19%

Graph 9

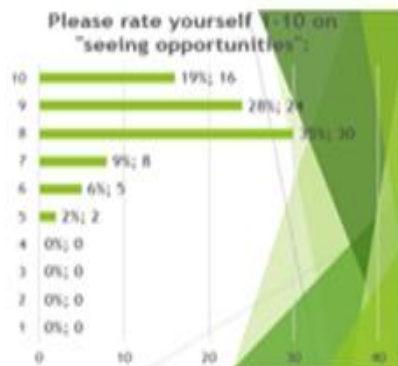

Table 10

Please rate yourself from 1-10 to "understanding options and evaluating different options"	Responds	In %
1	0	0%
2	0	0%
3	0	0%
4	0	0%
5	0	0%
6	7	8%
7	8	9%
8	29	34%
9	22	26%
10	19	22%

Graph 10

Table 11

How involved are you in entrepreneurial activities with your colleagues?	Responds	In %
1	10	8%
2	19	16%
3	16	13%
4	20	17%
5	15	13%
6	7	6%
7	14	12%
8	5	4%
9	8	7%
10	6	5%

Graph 11

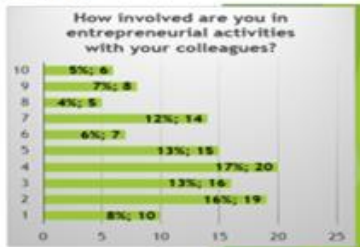

Table 12

How involved are you in entrepreneurial activities with your students?	Responds	In %
1	2	2%
2	1	1%
3	0	0%
4	5	6%
5	3	4%
6	4	5%
7	15	18%
8	10	12%
9	18	21%
10	27	32%

Graph 12

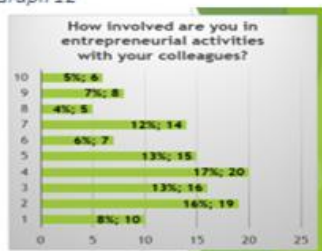

Table 13

How entrepreneurs are your students	Responds	In %
1	15	13%
2	28	23%
3	6	5%
4	14	12%
5	5	4%
6	12	10%
7	18	15%
8	12	10%
9	6	5%
10	4	3%

Graph 13

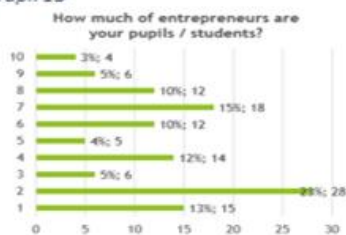

Table 14

Are you able to support your pupils / students in their career path?	Responds	In %
Po	85	71%
Jo	0	0%
Nuk mund të them gjë	35	29%

Graph 14

Table 15

Please rate yourself 1-10 on "taking advantage of opportunities and taking initiatives":	Responds	In %
1	0	0%
2	0	0%
3	0	0%
4	0	0%
5	1	1%
6	10	12%
7	7	8%
8	20	24%
9	27	32%
10	20	24%

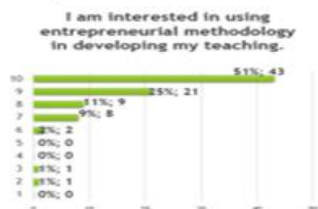
Graph 15

Table 16

I am interested in using entrepreneurial methodology in developing my teaching	Responds	In %
1	0	0%
2	1	1%
3	1	1%
4	0	0%
5	0	0%
6	2	2%
7	8	9%
8	9	11%
9	21	25%
10	43	51%

Graph 16

ENTREPRENEURSHIP IN UNIVERSITY EDUCATION

Students Needs

Eduina Guga, Dr., Loreta Mamani, Dr

Universiteti Eqrem Çabej

Fakulteti Ekonomik

Rruga Studenti 30, Gjirokastër, Albania

eguga@uogj.edu.al ; lmamani@uogj.edu.al

Abstract

Entrepreneurship education is believed to provide students with an understanding of entrepreneurship concepts, their training and motivation to integrate into entrepreneurial activities in the future. This is an empirical study to explore entrepreneurship in university education from the perspective of students. The study also seeks to discover the factors that motivate them to take up entrepreneurial activities and their perceived barriers. Data on student opinion regarding entrepreneurship education were collected from 130 students. Data were analyzed using various statistical tools. The results show that students are very interested in starting their own business. They consider decision-making skills, risk-taking capacity, creativity, communication skills and the ability to prepare a business plan are the most important skills for a successful entrepreneur. They feel motivated to start their own business due to internal factors such as financial independence, self-realization, role in society, financial success, etc.

Keywords: *Entrepreneurship, University Education, Economic Development, Motivation.*

8. Introduction

“Eqrem Çabej” University of Gjirokastra was established based on the Decision of the Council of Ministers Nr. 414, date 12 November 1991, on the basis of the High Pedagogical Institution which was opened in 1971. Higher

education in Gjirokastra dates back even before 1971. Previous experience provided the basis for further developments. Nowadays, UGJ is the most important educational, scientific and cultural institution in the Southern Region in Albania. Currently “Eqrem Çabej” University has three main units and twelve departments :

4) *Faculty Of Education And Social Sciences*

5) *Faculty Of Natural Sciences*

6) *Faculty Of Economics*

In its life for more than 50 years, thousands of students, who are currently working in different fields of knowledge and science making a significant contribution to the national education and beyond that, have graduated from the University of Gjirokastra.

9. Institutional perspective to entrepreneurship

Related to entrepreneurship, several courses are included in the study programs of the Faculty of Economics at Eqrem Çabej University such as:

- Business Management,
- Small Business Management,

Business Management and Small Business Management are disciplines that provide information on how to start and run a small business. Topics include facts about medium and small business, essential management skills, how to prepare a business plan, financial needs, marketing strategies, and legal issues.

- Management of Tourist Enterprises,
- Family Business Management in Tourism,

The courses focus on planning, development and management of businesses in the field of tourism and hotels, theoretical and practical knowledge of how to run a business. The courses are designed for students to be able to develop and advance business and entrepreneurship in the field of tourism.

- Hotels and Restaurants,

The course describes different types of hotels and restaurants, examines how they are organized in terms of staff members, discusses the duties and responsibilities of departments such as maintenance and hygiene, safety, customer communication, order management and financial management.

“Eqrem Çabej” University has also signed several cooperation agreements in order to improve entrepreneurial skills. It is worth mentioning here the 2020

agreement between the University and the organization CoDe Albania (Coherent Development) within the project "No one left behind".

The "No one left behind" project aimed to involve 40 young people (19-34 years old), including 28 young people with disabilities and 12 young people returning from migration, in the processes of economic development, through support in breaking the cycle of marginalization related to unemployment and irregular migration, thus helping to create better living conditions and integration into society. The project was funded by GIZ, the ProSEED Program. The final product of this collaboration was 12 business plans for start-up ideas of the project participants.

In order to finalize studies at UGJ, students have to meet the teaching internship requirement. For this reason, UGJ cooperates with numerous institutions such as Education Directorates, Gjirokastra Regional Hospital, and Commercial Banks of the second level, Gjirokastra Regional Court, Albanian Post, and the Chamber of Commerce etc. Experts in respective fields are invited as guest lecturers, an activity which brings together the students, academic staff and qualified lecturers from well-known universities or other institutions. Cooperation with all the above mentioned actors has contributed in students' gaining information on entrepreneurship.

During the last training session, in the academic year 2019-2020, it was evident that the number of students who wanted to gain knowledge was higher compared to previous years' numbers. But an increase is also noted in the actual business plans where students applied. The pandemic has brought the efforts to a temporary halt, even though the interest and demands from the students themselves have been on the increase.

10. University policy and strategy towards entrepreneurial activities

The university has policies to foster entrepreneurial activities which are documented at the strategic plan of the institution. One of the main pillars of the strategic plan, besides SMART University (improving an innovative teaching infrastructure and service system) and internationalization (doing partnership and global cooperation, joint programmes, joint scientific research and projects), is:

Professional leader (The University aims to become a leading institution in terms of vocational training according to European Standard of Qualifications/Professional Skills and Employment), that clearly defines the professional and interpersonal competencies that graduates should acquire. Students, graduates, academic and administrative staff will be involved in training and qualification programs respecting the Life Long Learning process, including also entrepreneurial activities. UGJ institutional policies are designed to promote and support entrepreneurship, we must mention the fact that study programs are designed in such a way as to aim at preparing students for employment. In respect to DCM Nr. 41, dated 24.1.2018, on the bases of which the study programs in UGJ have been reorganized, the basic and main units are obliged to include in the study programs characteristic disciplines (with genuine professional character) in about 90-99 credits (50-55%) and integrated disciplines with characterizing disciplines (21 - 27 credits 12-15%), supplementary courses (18 - 27 credits 10-15%) which may include subject modules of legal and economic cultures.

Most study programs (cycle I + II), in UGJ, are reorganized according to DCM no. 41, dated 24.1.2018, include teaching practices as an integral part of them.

The whole structure of the University of Gjirokastra, The Rectorate, the Main and Basic Units, the assisting and Administrative staff in close collaboration with the Students Council and other actors are actively engaged in the accomplishment of the strategic plan of the university.

11. Analysis of the results:

The distribution of the student's questionnaire generated 130 respondents, all of whom are students of "Eqrem Çabej" University. 99 of them are Bachelor level students, 31 Master level students. Regarding gender, 73% are females and 27% males, which corresponds to the demographic gender representation of our university students. In response to the open question "what does the concept of entrepreneurship mean to you?", it appears that many students do not have a good understanding of the concept of entrepreneurship.

45% of the students think that the University supports entrepreneurship education and related activities, and the remaining 55% evaluate it negatively, rating it from 1 -5. High levels of negative evaluation could be explained with their insufficient involvement in university entrepreneurial activities. This explanation marks their answers to the following question, where 65% of them see themselves as less capable of seeing opportunities. Paradoxically only 8% of the students surveyed consider themselves as incapable of understanding and exploiting opportunities, while 92% see themselves as capable. The same can be said for taking advantage of opportunities and undertaking initiative, 8% rank themselves negatively in a scale of 1-5, and 92% scale it from 5 to 10. This paradox could be explained by inadequate understanding on the concepts of entrepreneurship, and unrealistic self-evaluation on the subject. This might also explain the answers to the following question: “Are you thinking of starting a new business after graduation?”, 69% think they will start their own business after graduation, and only 4% think they will not. The 27 % who are uncertain, could be having a more realistic approach to entrepreneurship, lack of self-confidence, low trust in being financially supported, or are unable to cope with multiple challenges involved in the whole process.

Most of them report that they will find support from family and friends, and only a few will turn to the banking system for financial support, which goes to show their low level of trust in the actual banking system, or the governmental policies.

Regarding the factors that have an impact on the students motivation 37% of students consider economic independence as the main motivating factor to become an entrepreneur, 33% consider self-realization, 16% financial success, and other factors have less motivating impact on them. The percentages speak by themselves because they highlight how important the economic independence, self-realisation and financial success are in getting involved in entrepreneurship.

The students answers to the question “are you currently involved in entrepreneurial activities?” have the following answers: 22% of the students surveyed state that they are currently involved in entrepreneurial activities, mainly family businesses and small tourism businesses, and 78% state that

they are not involved. The high level of uninvolved students in entrepreneurial activities could be explained either with the fact that they might have left it for a later time, when they will have taken all the necessary expertise or with the lack of support and encouragement from the university and other actors. The fact that most of the students involved in entrepreneurship deal in restaurant and hotel management, handicraft, generally family businesses, is determined by the general economic character of the region where the survey was conducted.

35% of students consider teachers / lecturers skilled in entrepreneurial activities, and the rest consider them not much of entrepreneurs. This seems to be a realistic approach, in contrast to the answer to the following question, in which 52% think that teachers can help students in entrepreneurial activities. This discordance might be explained by the inadequate understanding of the question, or a wrong approach to the kind of help teachers can give. The high level of students (43%) who are not certain in their answer to this question could be explained either by admitting that they have a low information level, they lack experience on entrepreneurship or they are focused only on the teaching process. Most of the students think that teachers could help them with new ideas, necessary support or information, showing them the basics of where to start, and involving them actively in entrepreneurial activities.

During the study period 78% of students state that they have not been in contact with entrepreneurs. This highlights the need for more ambitious policies and action plans on the part of the university regarding entrepreneurship, because the vast majority of the students want to get in touch with entrepreneurs.

12. Main findings

Main problems:

The responses collected from the questionnaire distributed to University students highlighted the fact that: Students generally think that the university, to some extent, supports entrepreneurship education and related activities.

They also consider themselves generally capable of seeing opportunities, understanding and exploiting them, and capable of taking initiatives but are set back by the risk of failure. They consider teachers / lecturers to be skilled in entrepreneurial activities but think that they can do more to help students in entrepreneurial activities.

One of the problems that the questionnaire addressed is the students' belief that the economy is stagnant, that the economic policies of the central and local government are not appropriate to promote the development of entrepreneurship.

Needs:

- Training students on the cyclical nature of business and economic growth in general. Medium and small business entrepreneurship is the main engine of development of any economy. The economy can move from the stagnant state in which it finds itself through national economic policies, or through individual ventures.

- So, a more ambitious approach, increased motivation, creative thought, greater involvement in entrepreneurial activities with evident results are needed.

6. Conclusions

The students' responses highlighted the fact that they generally think that the university, to some extent, supports entrepreneurship education and related activities.

They also consider themselves generally capable of seeing opportunities, and capable of taking initiatives but are set back by the risk of failure.

They consider teachers / lecturers to be skilled in entrepreneurial activities but think that they can do more to help students in entrepreneurial activities. One of the problems that the questionnaire addressed is the students' belief that the economy is stagnant, that the economic policies of the central and local government are not appropriate to promote entrepreneurship.

The problems identified by the questionnaire could be dealt with by training students on the cyclical nature of business and economic growth in general.

The economy can move from the stagnant state in which it finds itself through national economic policies, or through individual ventures.

So, a more ambitious approach, increased motivation, creative thought, greater involvement in entrepreneurial activities with evident results are needed.

13. Annex

Results of Questionnaire for students

Table 1

The institution where you are currently studying	Responds	In %
University of Sports of Tirana	0	0%
Aleksander Moisiu University of Durrës	0	0%
Aleksander Xhuvani University of Elbasan	0	0%
Egrem Cebaj University of Gjirokastra	130	100%
Fan S. Noli Korça University	0	0%
Luigj Gurakuqi University of Shkoder	0	0%
Vlora Independence University College	0	0%
Ismail Qemali University of Vlora	0	0%

Graph 1

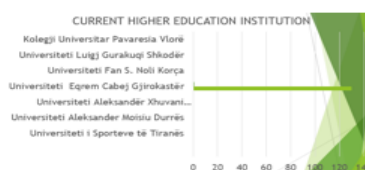

Table 2

Upcoming Graduation	Responds	In %
Bachelor	99	76%
Master	31	24%
PhD	0	0%

Graph 2

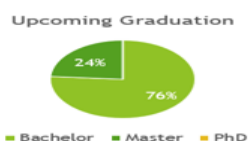

Table 3

Your Gender	Responds	In %
Male	33	27%
Female	89	73%

Graph 3

Table 4

My university supports entrepreneurship education and related activities well	Responds	In %
1	2	2%
2	0	0%
3	4	3%
4	0	0%
5	2	2%
6	4	3%
7	9	7%
8	12	10%
9	14	11%
10	75	61%

Graph 4

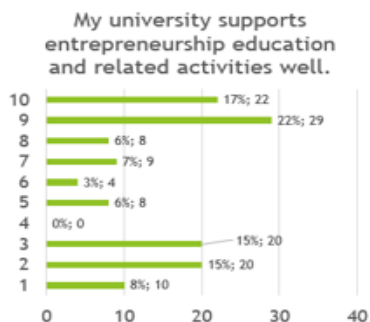

Table 5

Please rate yourself 1-10 on "Seeing options"		
	Responds	In %
1	0	0%
2	0	0%
3	0	0%
4	1	1%
5	14	11%
6	9	7%
7	8	7%
8	38	30%
9	16	13%
10	38	31%

Graph 5

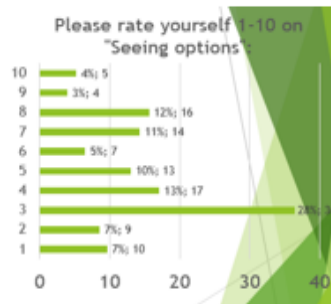

Table 6

Please rate yourself from 1-10 on "Understanding the possibilities and evaluating different options".		
	Responds	In %
1	0	0%
2	0	0%
3	0	0%
4	4	3%
5	6	5%
6	6	5%
7	19	16%
8	21	17%
9	25	20%
10	41	34%

Graph 6

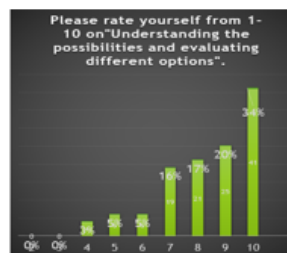

Table 7

Rank yourself 1-10 in "Taking advantage from opportunities and undertaking initiative":		
	Responds	In %
1	0	0%
2	0	0%
3	0	0%
4	4	3%
5	4	3%
6	11	9%
7	20	16%
8	24	20%
9	16	13%
10	43	35%

Graph 7

Table 8

Are you thinking of starting your own business after graduation?	Responds	In %
Yes	62	51%
No	4	3%
I can not say	24	20%

Graph 8

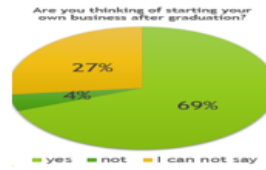

Table 9

What can motivate you to become an entrepreneur?	Responds	In %
Innovation	11	8%
Financial Success	16	12%
Recognition	6	4%
Indipendence	37	27%
Role	5	4%
Other	14	10%
Self Realization	33	24%

Graph 9

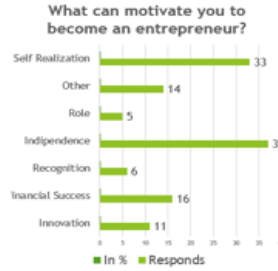

Table 10

Are you currently involved in entrepreneurial activities?	Responds	In %
Yes	42	34%
No	80	66%

Graph 10

Table 11

How much of entrepreneur do you consider your teachers?	Responds	In %
1	2	2%
2	0	0%
3	0	0%
4	0	0%
5	3	2%
6	2	2%
7	14	11%
8	9	7%
9	31	25%
10	60	49%

Graph 11

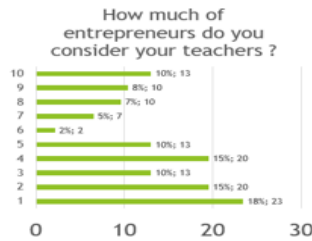

Table 12

Are your teachers capable of helping you if you have a business idea you want to develop?	Responds	In %
Yes	64	52%
No	6	5%
I can not say	52	43%

Table 13

Have you already been in contact with entrepreneurs during your studies?	Responds	In %
Yes	44	36%
No	78	64%

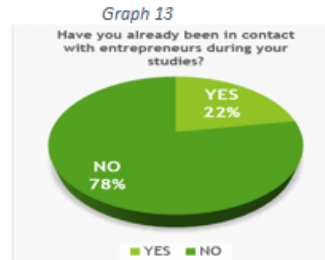
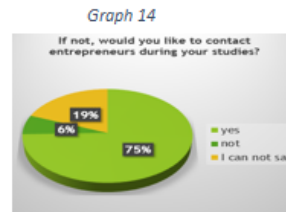

Table 14

If not, would you like to contact entrepreneurs during your studies?	Responds	In %
Yes	91	75%
No	8	7%
I can not say	23	19%

EXPLANATION OF MONETARY INTEGRATION ACCORDING TO THE THEORY OF OPTIMAL CURRENCY AREA

SHPJEGIMI I INTEGRIMIT MONETARË SIPAS TEORISË SË ZONËS OPTIMALE MONETARE

Gazmend Dehari, PhD

Department of economics, University of
Tetovo, North Macedonia

gazmend.dehari@unite.edu.mk

Abstract

In this paper, an attempt will be made to show the analysis of the theory of optimum currency area and to evaluate the various determinants of this theory. The essence of this theory has been to create a debate on monetary integration and to contribute to the explanation of a significant number of processes of the European Union and the European Monetary Area. The optimal currency area theory is the most accepted theory of contemporary studies to estimate the costs and benefits for a country that wants to adopt a common currency. However, although the criteria of this theory are difficult to define, some aspects of it can be evaluated and adapted to a particular state. The optimal currency area represents the geographical size within which a single currency is used. Optimality in the framework of this theory is mainly related to the behavior of some macroeconomic indicators, which will enable the realization of an external and internal balance. The internal balance is the optimal point between inflation and unemployment, while the external balance means keeping the items in the balance of payments at a stable level and protecting the local economy from the unintended consequences as a result of a possible economic and financial crisis.

Key words: Euro zone, European integration, Monetary policy, Optimal theory.

Abstrakti

Në këtë punim do të bëhet përpjekje që të tregohen analizat e para të teorisë së Zonës optimale monetare dhe të vlerësohen faktorët e ndryshëm të kësaj teorie. Thelbi i kësaj teorie, ka qenë që të krijojë një debat në lidhje me integrimet monetare dhe të kontribuoj në shpjegimin e një numër të rëndësishëm të proceseve të Unionit European dhe Zonës Monetare Europiane. Teoria optimale e zonave monetare është mënyra më e pranuar nga studimet bashkëkohore për të vlerësuar se sa janë kostot dhe përfitimet për një vend, që dëshiron të pranojë monedhën e përbashkët. Megjithatë, edhe pse kriteret e kësaj teorie janë të vështira që të definohen, disa aspekte të saja mund të vlerësohen dhe të përshtaten për një shtet të caktuar. Zona monetare optimale përfaqëson madhësinë gjeografike brenda së cilës përdoret një monedhë e vetme. Optimaliteti në kornizën e kësaj teorie ka të bëjë kryesisht me sjelljen e disa indikatorëve makroekonomik, të cilët do të mundësojnë realizimin e një bilanci të jashtëm dhe të brendshëm. Bilanci i brendshëm ka të bëjë me pikën optimale në mes inflacionit dhe papunësisë, ndërsa bilanci i jashtëm nënkupton mbajtjen e zërave në bilancin e pagesës në një nivel të qëndrueshëm, stabil dhe mbrojtjen e ekonomisë vendore nga pasojat e padëshiruara si rezultat i ndonjë krize të mundshme ekonomike dhe financiare.

Fjalë kyçet: Euro Zonë, Integrimi European, Politika monetare, Teoria optimale.

HYRJJE

Fundamentet e kësaj teorie e cila u zhvillua gjatë viteve të hershme të pas Luftës së Dytë Botërore, u përqëndruan në analizën e regjimeve të kurseve të këmbimit. Milton Friedman (1953), ishte njëri ndër ekonomistët e parë i cili vuri në pah faktin se vendi duhet të ketë një regjim të kurseve të këmbimit të luhatshëm në qoftë se përballet me një ngurtësi të nivelit të çmimeve dhe pagave, sepse luhatshmëria e kursit do të mundësojë një kundërpërgjigje adekuate të pasojave negative mbi ekonominë dhe do ta ketë më të lehtë që të përballet me luhatshmëritë e mjedisit të jashtëm dhe të brendshëm.

Mundell (1961) kundërshtoi Friedman duke potencuar se nëse një shtet është mirë i integruar në kuptimin e zhvillimit të tregtisë, integrimin të tregut financiar dhe ka një mobilitet të lartë të faktorëve të prodhimit, atëherë një

monedhë e vetme mund të jetë shumë më efikase dhe më efiçente në ruajtjen e bilanceve të jashtme dhe të brendshme, se sa një sistem i përbërë prej kurseve të këmbimeve të luhatshme.

Ky është argumenti kryesorë i cili debatohet në lidhje me implementimin e euro-s si monedhë e përbashkët. Niveli i integritit të deritanishëm i Zonës euro edhe pse nuk është në një nivel të duhur, duhet pasur konsideratë se, krijimi i një Unioni monetar i integruar mirë është një proces dinamik dhe në zhvillim e sipër. Po i njëjti proces përfaqëson fundamente solide për të studiuar dhe krijuar një teori të suksesshme të Zonës monetare optimale si dhe një Union ekonomik dhe monetar të suksesshëm.

Teoria e Zonës monetare optimale është zhvilluar në fillim kryesisht si rezultat i kontributit të tre autorëve Mundell (1961), Mc Kinnon (1963) dhe Kenen (1969). Pas tyre normalisht kishte edhe studiues të tjerë të cilët filluan që të interesohen në vetitë e kësaj teorie dhe të cilët mundohen të shpjegojnë tiparet që duhet të kenë ekonomitë për të përdorur në mes tyre një monedhë të vetme.

Në vazhdim do të përshkruhen fazat të cilat e përbëjnë zhvillimin e kësaj teorie si dhe evolucionin e saj ndër vite.

I. Faza fillestare e teorisë së zonës monetare optimale

Faza e parë ka të bëjë me vitet e para pas Luftës së Dytë Botërore të cilat ishin të karakterizuara me sistemin e Bretton Woods – it dhe me vendosjen e një regjimi fiks të kurseve të këmbimit, me qëllim që të neutralizohen luhatshmëritë në tregun e këmbimeve dhe për të promovuar stabilitetin ekonomik duke vendosur kontrolle të kapitalit tek shtetet e ndryshme. Teoria e Zonës optimale monetare i kishte fillimet e saja nga debati i cili u krijua në vitet e pas luftës për të vendosur se çfarë regjimi të kursit të këmbimit do të ishte më i përshtatshëm për ekonomitë e vendeve të pasluftës, që do të përkrahnin zhvillimin më të shpejt të tyre, regjimi fiks i kurseve të këmbimit që u karakterizoheshte me kontrolle të kapitalit, për të vetmin qëllim që të mbrojtë ekonomitë e dobëta nga rreziku, apo regjimi i kurseve të këmbimit të luhatshëm i cili karakterizohet me një lëvizje më të lirë të

kapitalit, por njëkohësisht me një ekonomi e cila do të jetë më e hapur ndaj pasojave negative mbi të. Si rezultat i këtij debati të zhvilluar një numër i madh i vetive të kësaj teorie u përhapën dhe tentonin që të pasqyrojnë më së miri kriteret e integritit monetar. Mes këtyre faktorëve si mekanizma më të rëndësishëm që luajnë rol në përshtatshmërinë e ekonomisë në mungesë të një përshtatshmërie nëpërmjet kurseve të këmbimit janë:

I.1 Fleksibiliteti i pagave dhe çmimeve

Efekti i pagave dhe i çmimeve janë një ndër faktorët më të rëndësishëm për stabilizimin e gjendjes ekonomike pasi që ajo të jetë ballafaquar me një krizë ekonomike apo financiare. Me anëtarësimin në Unioni monetar pagat dhe çmimet bëhen më fleksibile për vendet të cilët përdorin monedhën e përbashkët. Kur kemi paga dhe çmime të cilat nuk janë aq fleksibile dhe në qoftë se ato kombinohen me një regjim fiks të kursit të këmbimit, atëherë kjo çon deri tek krijimi i disbalancave të ndryshme, siç janë për shembull, ai i bilancit të pagesave, mirëpo nëse pagat dhe çmimet janë më fleksibile atëherë këto disbalance mund të korrigjohen me kosto shumë të vogël me ndihmën pagave dhe çmimeve. Megjithatë në praktik në botën reale pagat dhe çmimet nuk janë shumë fleksibile kështu që disbalancet janë të sigurta se do të paraqiten në një regjim fiks të kursit të këmbimit. Për të tejkaluar këto probleme të disbalanceve të bilancit të pagesave ka dy mënyra, të shtohet rregullativa dhe proteksionizmi mbi lëvizjet e kapitalit dhe të mirave ose të lejohet një kurs i këmbimit i cili do të jetë më i lirshëm që të lëviz. Por ekziston edhe një mundësi e tretë e cila është normalisht të bëhen pagat dhe çmimet më fleksibile ashtu siç pretendohet të arrihet në një Unionin ekonomik dhe monetar, Friedman (1953).

Nëse nuk ka një fleksibilitet të mjaftueshëm të pagave dhe çmimeve atëherë fleksibiliteti real mund të realizohet nëpërmjet mekanizmave të përshtatshmërisë së kursit të këmbimit. Dhe në këtë rast humbja direkte e kontrollit të politikës monetare vendore, gjë që sigurt do të ndodh pas një anëtarësimi të vendit në një Union monetar, do të përfaqësojë një kosto për vendin nga vet fakti se më ai nuk do ta posedojë këtë mundësi Kawai (1978).

I.2 Lëvizja e lirë e faktorëve të prodhimit, kapitalit dhe punës

Mundel (1961) ndërtoi teorinë e tij duke u bazuar në shkallën e mobilitetit të faktorëve të prodhimit. Ai në teorinë e tij kishte hipotezën se disbalancet në bilancin e pagesave janë të shkaktuara nga kostoja për një njësi të faktorëve në mes tyre. Sipas tij nëse faktorët e kapitalit mund lirshëm që të lëvizin prej një shteti në tjetrin, balancet e jashtme dhe të brendshme mund të arrihen në mënyrë automatike. Dhe në këtë rast përdorimi i kursit të këmbimit për t'u përgjigjur disbalancave nuk do të jetë i nevojshëm. Meqë shkalla e lëvizjes së faktorëve të prodhimit është e lartë brenda Zonës monetare atëherë faktorët e prodhimit mund të lëvizin shumë më lehtë prej një vendi me një shkallë të lartë të papunësisë drejt një vendi me shkallë më të ulët të papunësisë. Duke mos pasur nevojë që të bëhet presion mbi ndryshimin e kursit të këmbimit. Kjo mundëson një realokim më të efektshëm të këtyre faktorëve si dhe përmirëson mirëqenien në tërë Zonën monetare. Sipas Mundell (1961), me shkallën e lartë të fleksibilitet të faktorëve të prodhimit nuk do të jetë e nevojshme edhe ndonjë intervenim qeveritar, monetar apo fiskal për të përballuar pasojat negative ekonomike mbi vendin. Sidoqoftë, mobiliteti i faktorëve të prodhimit është një proces i cili nuk ka një nivel të lartë afatshkurtër, por efektet e saj mund të vërehen në një periudhë afatgjate. Sidoqoftë niveli i mobilitetit të faktorëve ka edhe limitet e tyre. Limitet mund të shfaqen si rezultat i aftësisë dhe shpejtësisë së një vendi për të bërë investime dhe aftësisë së një vendi tjetër që të arrijë t'i absorbojë po të njëjtat. Megjithatë, lëvizshmëria e faktorit të prodhimit të punës do të jetë më e përshtatshme për t'u përballuar me pasojat negative. Efekti i tyre do të jetë më i vogël në periudhën afat shkurte, kuptohet për shkak të kostove të migracionit të cilët do të rezultojnë nga transferimet e punëtorëve nga një vend në tjetrin, të cilët mund të jenë të konsiderueshme. Por në periudha afatgjata dhe afatmesme mobiliteti i punës mund të jetë më i madh duke i mundësuar ekonomisë së vendeve anëtare të Zonës monetare që sa me shpejt dhe më lehtë të përshtatet ndaj ndonjë krizë të jashtme Corden (1972). Është i rëndësishëm të përmendet fakti se për sa i përket lëvizjes së faktorit punë pengesat mund të vijnë nga çështje politike që nuk kanë të bëjnë me ballafaqimin me ndonjë krizë ekonomike, por kanë të bëjnë me politikanët të cilët për përfitime të caktuara krijojnë pengesa për mobilitet të lirë të faktorit punë.

I.3 Integrimi i tregjeve financiare

Gjatë studimit të tij në lidhje me impaktin e tregjeve financiare mbi integrimet monetare, Ingram (1962) vërejtë se një integrim i tregjeve financiare do të kompletonte mundësinë për të absorbuar pasojat që mund të përhapen gjatë një krize ekonomike, duke patur një mundësi shtetet që të marrin hua të ndryshme nga shtetet tjera anëtare të Zonës të cilët kanë surplus. Kështu me fondet e fituara këto shtete do të financojnë disbalancet regjionale të pagesave. Që një Zonë monetare të jetë e suksesshme ajo duhet të jetë shumë e integruar me tregjet financiare nëse dëshirojmë që zhvillimi i kësaj Zone të jetë i qëndrueshëm. Kur shkalla e integritit financiar është shumë e lartë edhe një ndryshimi i vogël i normave të interesit do të ketë efekt të konsiderueshëm në ekuilibrimin e lëvizjeve të kapitalit në mes vendeve anëtare të Zonës monetare. Nëse një regjion në Zonën monetare ballafaqohet me ndonjë krizë të paparashikuar lëvizja e lirë e kapitalit mund të shërbejë si balancues të procesit të bilancit ekstern dhe intern. Edhe pse ato nuk janë shumë të efektshëm në përmirësimin e bilanceve të shkaktuara nga shkaqe të pakthyeshme, përfitimet e tyre mund të shihen në një periudhë afatgjate. Një mekanizëm i tillë përshtatshmërie do të zvogëloj në radhë të parë diferencat e normave të interesit, dhe si pasojë do të mundësojë që burimet brenda Zonës, në mes shteteve, të alokohen në mënyrë shumë më efikente. Duhet pasur parasysh këtë që u tha më lartë, integrimi financiar nuk duhet të merret si një kriter i cili do të përdoret në çdo rast për t'u përshtatur ndaj pasojave negative, mirëpo poqëse këta të fundit janë afatgjate, ky kriter mund të zvogëloj tej mase ndikimin e pasojave negative. Është e rëndësishme të përmendet edhe fakti se, duke pasur një shkallë të lartë të integritit financiar kjo bën që aktorët ekonomik në mes veti të zhvillojnë një numër më të madh të transaksioneve financiare, të cilat do të kenë efekt pozitiv në rritjen e kredibilitetit të shtetit anëtar dhe do të përforcojnë akoma më shumë proceset e përshtatshmërisë.

I.4 Shkalla e hapjes së ekonomisë

Duke analizuar nivelin e lartë të normalizimit të përshtatshmërisë në mes regjioneve të brendshme të SHBA-ve, një pjesë e madhe e këtij suksesi i dedikohet shkallës së hapjes interne të ekonomisë. Sipas shembullit të SHBA – ve dëshmohet se, që një zonë ekonomike monetare të ketë sukses duhet që

të mundësojë një lëvizje sa më të lirë të tregtisë së mallrave dhe shërbimeve të shteteve anëtare të kësaj Zone. Për sa i përket hapjes së ekonomisë duhet potencohet se sa më e lartë që të jetë shkalla e hapjes së ekonomisë, aq më tepër variacionet e çmimeve të mallrave dhe shërbimeve në tregjet ndërkombëtare kanë rrezik që të transmetohen deri tek agjentët ekonomik dhe për to të përfaqësojnë një kosto të rëndësishme të buxhetit të tyre. Matësit të cilët do të tregojnë më së miri se sa është e lirë tregtia në mes vendeve të Zonës, mund të paraqiten si raporte në mes të mirave të cilat mund të tregtohen, me të mirat të cilat nuk janë të tregtueshme të prodhimit dhe të konsumit, raporti i eksportit dhe importit me GDP-në, proporcioni marginal ndaj importit si dhe mobiliteti ndërkombëtarë i kapitalit.

Mc Kinnon (1963) analizoi se a do të ishte e përshtatshme për një Zonë që ka një shkallë të lartë të hapjes në kuptimin e tregtisë, të përdorë një kurs të këmbimit si mekanizëm përshtatshmërie. Ai përfundoi se sa më e lartë që është shkalla e hapjes së ekonomisë aq më shpejt ndryshimet e çmimeve në tregun ndërkombëtar do të transmetohen në çmimet vendore, dhe si pasojë kursi i këmbimit do të ketë një rëndësi shumë të kufizuar.

I.5 Diversifikimi i prodhimit dhe konsumit

Nëse anëtarësimi bëhet në një Zonë monetare e cila ka një nivel të lartë të diversifikimit të prodhimit dhe konsumit, atëherë kjo mundëson që pasojat negative të cilat mund të përhapen në këtë Zonë në ndonjë sektorë të veçantë të prodhimit, të jenë më të përballueshme. Sipas Kenen (1969), diversifikimi i ekonomisë zvogëlon nevojën për një intervenim në tregun e këmbimeve me qëllim që të stimulohet tregtia. Sa më shumë që të jetë e diversifikuar zona monetare, aq më e vogël do të jetë kostoja për braktisjen e monedhës vendore, duke rritur përfitimet e anëtarësimi në këtë Zonë dhe duke përdorur si pasojë e kësaj monedhën e përbashkët. Argumenti kryesor i Kenen që ka të bëjë me diversifikimin është se, ndryshimet pozitive të eksportit do të balancohen me ndryshimet negative të eksporteve të produkteve të tjera, pasi kërkesa për disa produkte do të rritet kurse për disa të tjera do të zvogëlohet. Një shtet i cili prodhon një varietet të madh të produkteve do të gjejë beneficione të konsiderueshme në formimin e zonave monetare, pasi në rast krizash

ekonomike do të ballafaqohet me një rënie të prodhimit më të ngadalshme, në krahasim me shtetet të cilat nuk janë të diversifikuara.

I.6 Ngajshmëritë në normat e inflacionit

Shumë pasoja ekonomike negative mund që të vijnë nga diferencat e inflacionit në mes vendeve, të cilat përhapen nga ndryshimet strukturale, diversifikimet në tregun e punës, diferencat që kanë shtetet në përcaktimin dhe zbatimin e politikave ekonomike dhe diferencat në preferencat sociale. Fleming (1971), në studimin e tij që bëri në lidhje me inflacionin dhe efektin e tij në zhvillimin e tregtisë konstatoi se sa më tepër që vendet anëtare të Zonës ekonomike të kenë një nivel të inflacionit të përafërt, shumë më lehtë do të munden që ta mbajnë stabil nivelin e tregtisë. Studimet teorike pohojnë se mbajtja e inflacionit në nivel të përafërt me të gjitha vendet anëtare të Zonës është një predispozitë për të pasur një Zonë monetare të suksesshme. Giavazzi (1988), tregoi se duhet të realizohet një stabilitet afatgjatë duke konvergjuar normat e inflacionit dhe duke pranuar nga vendet anëtare të Zonës të braktisin mekanizmat e përshtatshmërisë me kurset e këmbimit në tregjet kombëtare. Gjë që nuk është e lehtë për t'u bërë, për arsye se qeveritë përdorin kursin për të akomoduar inflacionin dhe influencojnë nivelin e pagave. Si rezultat i rëndësisë së inflacionit në mbarëvajtjen e proceseve në përkrahjen e zhvillimit ekonomik, kriteri konvergjuës i normave të inflacionit është vendosur si kriter kryesor në traktatin e Maastricht – it, dhe si rezultat i kësaj, zhvillimi i anëtarëve të Zonës monetare Europiane ishte i shkëlqyeshëm.

I.7 Integrimi fiskal

Pjesëmarrja në një sistem monetar dhe ekonomik do ta zvogëlojë nevojën e përdorimit të kursit të këmbimit nominal si mekanizëm përshtatshmërie në kuptimin se shtetet nëpërmjet sistemit të transfertave fiskale në mes tyre do të mund të shpërndajnë fondet më lehtë dhe me një kosto më të ulët tek vendet tjera të cilat do të pasojnë nga ndonjë kontraksion asimetric. Megjithatë, për të pasur një integrim fiskal të suksesshëm në të gjithë Zonën, pikë së pari do të duhet që të ketë një integrim politik të fortë, të mbështetur nga të gjithë banorët e Zonës monetare, për të pranuar këtë shpërndarje të rrezikut, gjë që sipas rrethanave aktuale politike është vështirë për t'u pranuar. Vendosja e rregullave për një integrim fiskal të avancuar është shumë e vështirë për t'u

realizuar. Si faktor i parë i cili përbën një problem të thellë është problemi e informimit nga ana e qeverisë si dhe nga ajo e elektoratit. Kjo ka të bëjë kryesisht me iluzionin që kanë të dy palët në lidhje me kuptimin e kufizimit të buxhetit si rrjedhojë e zbatimit të një politike fiskale të qëndrueshme. Faktor tjetër i rëndësishëm i cili mund të çojë në pasoja të mëdha është asimetria e informacionit në mes qeverisë dhe elektoratit. Në shumicën dërmuese të rasteve votuesit janë të keq informuar në lidhje me realizimin e politikës fiskale dhe aftësinë e qeverisë për të qenë e efektshme në zbatimin e politikës së saj fiskale. Një qeveri mund të përdorë këtë lloj politike për të keq informuar opinionin dhe duke pretenduar se është shumë efikase me politikën e saj, duke rritur shpenzimet para elektorale ose duke premtuar ulje të taksave dhe si pasojë duke shkaktuar defiçite të cilët do të kenë pasoja të konsiderueshme për votuesit.

I.8 Integrimi politik

Integrimi politik konsiderohet nga shumë autorë në mes të cilëve edhe Minitz (1970), si njëri ndër kushtet më të rëndësishme për të pranuar monedhën unike si mjet pagese. Sistemi European monetar pas krijimit të tij në 1979 dhe mekanizmi i kursit të këmbimit, kanë treguar se pa një integrim politik të mirë në mes vendeve anëtare do të jetë gati se e pamundur që të krijohet një Zonë monetare e suksesshme. Pikërisht kjo përkrahje politike do të mund të shërbejë si një stimulim kryesorë për një integrim monetar dhe politik fiskale të fortë dhe të mirë koordinuar. Integrimi politikë gjithashtu do të krijojë edhe institucionet e nevojshme politike, të cilët do të zbatojnë politikat e udhëheqësisë së Zonës monetare.

Kriteret e lartpërmendura ishin vetëm disa kritere, të cilat ishin predominant në debatin deri në fillimin e viteve 70-ta, të cilët duhet të plotësohen për t'u bashkuar vendet në një Zonë ekonomike optimale të suksesshme. Ishiyama 1975, ishte njëri ndër studiuesit e parë i cili propozoi që të ketë edhe kritere të tjera të cilët do të përdoren për përcaktimin e Zonës optimale monetare. Njëri nga ato kritere që propozoi ishte diferencat e normave të inflacionit dhe rritjes së pagave në mes vendeve të cilat krijojnë një Zonë optimale. Si dhe propozoi njëkohësisht që secili vend, përpara se të bëhet pjesë e ndonjë Zone monetare

të vlerësonte se cilat do të ishin kostot dhe përfitimet që do të rezultonin nga anëtarësimi.

Faza e parë e krijimit të Zonës optimale monetare bëri një debat të ashpër për atë se sa do të jenë kostot dhe përfitimet në pranimin e një njësie monetare.

Disa kriteriume të cilët shërbenin për përcaktimin e kësaj Zone monetare pranohen nga studiues të ndryshëm se ato duhet të analizohen në një nivel më të detajuar. Tavlas (1994), ishte një autor i cili potencoi papërshtatshmëritë e këtyre kriterëve për shembull një shtet mund të ketë një nivel të lartë të tregtisë me disa partner kryesorë të tij, që do të sugjeronin se një integrim monetar me një monedhë të përbashkët e cila do të ishte më e preferuar, por në anën tjetër ky shtet do të mund të kishte një nivel të ulët të mobilitetit të faktorëve të prodhimit me po të njëjtit partner tregtarë që do të sugjeronte se një regjim fleksibil të kursit të këmbimit i cili do të ishte më i përshtatshëm për t'u ballafaquar me pasojat negative të cilët do të kishin origjinën e tyre jashtë këtij grupi.

Ai gjithashtu tregoi se vendet të cilët përfaqësojnë ekonomi të vogla, por të cilët kanë një nivel të lartë të hapjes së ekonomisë së tyre do të kenë më shumë interes që të integrohen dhe të formojnë një Union monetare. Por, në anën tjetër meqë janë ekonomi të vogla ata do të jenë më pak të diversifikuara në prodhimtari se sa ekonomitë e mëdhaja, gjë që e rrit kështu nivelin rrezikun ndaj një krize ekonomike.

II. Teoria e Zonës monetare optimale bashkëkohore

Kontributi i autorëve si Mundel (1961), Mc Kinnon (1963) dhe Corden (1972) ishte shumë i rëndësishëm për zhvillimin e kësaj teorie, ata madje konsiderohen edhe si themeluesit e kësaj teorie. Por nga mospasja e ndonjë shembulli praktik për të analizuar mirë efektet e saj, pati një ngurtësi nga studiuesit për të bërë studime edhe për të analizuar beneficionet që mund të ofrojë anëtarësimi në një Union ekonomik dhe monetar. Megjithatë, idetë e kësaj teorie filluan të rishfaqen me formimin e Unionit monetar europian në vitet e 90-ta. Meqë filloj një progres i ri në fushën shkencore do të duhej që edhe teoria optimale monetare të kompletohet. Sipas fjalëve të De Grauwe

(1992), këto zhvillime të reja teorike kërkojnë këndvështrim të ri të kësaj teorie.

II.1 Rishikim i literaturës

Me zhvillimin e procesit të integrimi të Unionit European u ndeshën dy ideologji, ajo e këndvështrimit tradicionalist dhe ajo e atij modern. Këndvështrimi tradicionalist më së tepërmi fokusohet në atë se sa anëtarësimi në Unionin monetar do t'u kushtojë shteteve anëtare, ndërsa këndvështrimi modern ka në fokus më së tepërmi mundësitë që Unioni monetar ofron në mbështetjen e progresit dhe zhvillimit ekonomik. Studimi i cili ndër të parët përkrahu këndvështrimin modern ishte raporti i komisionit të komuniteteve Europiane, në vitin 1990 autorët e të cilit rekomanduan që Unioni European të vazhdojë me hapa më të përshpejtuar në integrimin monetar.

E ashtuquajtura teori e re e Zonave monetare optimale pas viteve të 90-ta, trajton një numër të madhë të çështjeve për sa i përket aspekte të zhvillimeve të qëndrueshme për anëtarësim në një Zonë të tillë të cilat do të trajtohet në vazhdim.

Një tentim i parë i mirë për të shpjeguar këto faktorë në literaturën moderne është ai i Alesina, Barro dhe Tenreyero (2002). Autorët gjatë studimit të tyre duke vërejtur se ekonomitë e shteteve të ndryshme bëhen gjithnjë e më shumë të integruara në mes vet, në të ardhmen pritet që të ketë një rritje të unioneve monetare. Sipas tyre kostoja e braktisjes së pavarësisë së politikës monetare është shumë e ulët nëse kontaminimi i pasojave negative është i shpejt. Ata gjithashtu potencuan se shkalla e sinkronizimit të ciklit të biznesit në mes shteteve anëtare të Zonës është shumë e rëndësishme.

Calvo dhe Reinhart (2002), vërejtën se shumë shtete të cilat janë në zhvillim e sipër kanë qenë të goditura nga kriza financiare, dhe si një ndër faktorët kryesorë të shkaktimeve të tyre përmendet paaftësia e tyre për të përdorur mekanizmin e kursit të këmbimit për ta përballuar krizën. Duke analizuar kurset e këmbimit, nivelin e rezervave dhe nivelin e normave të interesit, erdhën në përfundim se shtetet të cilat pohonin se kishin një regjim të kurseve të këmbimit të luhatshëm, në praktik nuk e zbatonin atë, sepse ishte përhapur një frikë nga luhatshmëria e tyre. Si rezultat i kësaj mund të thuhet se humbja

e pavarësisë së politikës monetare nga anëtarësimi në një Zonë monetare nuk do të përfaqësonte një kosto të madhe. Në studimin e tyre autorët prezantuan se ka një ndryshim në përdorimin e politikës monetare nga ana e shteteve në zhvillim. Ata preferonin më së shumti të përdorinin mekanizmin e normave të interesit për të stabilizuar luhatshmëritë e kurseve të këmbimit, se sa intervenimet në tregun e këmbimeve. Si rezultat i kësaj mund të thuhet se humbja e pavarësisë së politikës monetare nga anëtarësimi në një Zonë monetare nuk do të përfaqësonte një kosto të madhe.

Melitz (1991), bëri një analizë më kontroverse në lidhje me Unionin monetar në mes dy apo më shumë shteteve. Duke përdorur një dallim në mes Unionit pa ekspansion dhe atij kur kompeticioni për tregti merret parasysh në mes vendeve anëtare, por erdhi në përfundim se shumë shtete janë shumë të vogla për nga ekonomia e tyre për t'u bërë pjesë e një Unioni monetar dhe për të formuar një Zonë monetare optimale.

Duke studiuar efektin e politikës monetare kur shtetet anëtare të cilat janë pjesë një Unioni monetar ballafaqohen me kriza asimetrike De Grawe (2002), zbuloi se me rritjen e shkallës së krizave asimetrike të cilat godasin regjionet e ndryshme të Unionit monetar, efektiviteti i stabilizimit të prodhimit dhe papunësisë zvogëlohet. Sipas tij, një rritje e këtyre asimetrive zvogëlon mundin për stabilizim të Bankës Qendrore për një preferencë të caktuar.

Përveç efektivitetit të politikës monetare të përbashkët të një Unionin rol të rëndësishëm në teorinë optimale ka edhe kredibiliteti i vendeve anëtare. Barro dhe Gordon (1983), u përpoqën që të bëjnë një analizë të efektivitetit të politikës monetare dhe inflacionit në një gjendje të caktuar institucionale. Ata u fokusuan në atë se qeveria gjegjësisht, politik bërësit në disa raste nuk janë të aftë që të angazhohen për plotësimin e qëllimeve të tyre afatgjate, por më së tepërmi janë të koncentruar në realizimin e objektivave ditore dhe kryesisht u përqëndruan në sjelljen e autoriteteve monetare të Bankës Qendrore të SHBA-ve. Autorët erdhën në përfundim se normat e rritjes monetare dhe të inflacionit janë ekseseve dhe se po të njëjtat varen nga kurba e Filipsit, që paraqet një zgjedhje të autoriteteve monetare në mes inflacionit dhe punësimit, autoritetet monetare tregojnë sjelle kundër ciklike dhe se punësimi është i pavarur nga udhëheqja e politikës monetare. Si rezultat i kësaj, autoritetet e

politikës monetare do kenë të mundshme që të mashtrojnë sektorin privat duke rritur nivelin e inflacionit me qëllim që të ulin papunësinë në periudha afatshkurta. Mirëpo, kjo formë e uljes së papunësisë do të rezultojë në periudha afatgjate në rritje të nivelit të inflacionit, dhe inkorporim të po të njëjtit në përlllogaritjet e sektorit privat, dhe si rezultat do të ketë përsëri një rritje të papunësisë, por edhe një rritje të inflacionit në të ardhmen. Në anën tjetër autoritet monetare do të humbin kredibilitetin e tyre tek sektori privat për zotim në një nivel të ulët të inflacionit. Për të kthyer përsëri besimin ata do të duhet që të sugjerojnë një anëtarësim në një Union monetar, për të mbajtur një nivel të ulët të inflacionit, për të kthyer kredibilitetin dhe si pasojë për të zvogëluar koston e anëtarësimit në Unionin monetar.

Në analizën e kriterëve të teorisë optimale në llogaritjen e beneficioneve dhe kostove për t'u bërë pjesë e një Unioni monetar dhe ekonomik duhet konsideruar dy kriterë, njëri ka të bëjë me shkallën e hapjes së një vendi ndaj tregtisë me shtetet anëtare, kurse tjetri me korrelacionin e të ardhurave të tyre. Frankel dhe Rose (1997) në studimin e tyre treguan se rritja e tregtisë që rezulton nga pjesëmarrja në Zonën monetare mund të çojë deri në përmirësimin e korrelacionit të ciklit të biznesit në disa raste specifike. Shumica e autorëve janë dakord mbi atë se përparësitë të cilët shfaqen nga pranimi i një monedhe të përbashkët si mjet pagese, ka një korrelacion pozitiv me shkallën e rritjes së tregtisë së një vendi, e cila vjen si rezultat i një stabilizimi të kursit të këmbimit dhe uljes së kostove të transportit. Frankel (1999), tregon se parametrat e kriterëve të teorisë së Zonave optimale monetare nuk janë parametra të fiksuar, por mund të ndryshojnë në kohë, varësisht prej politikave të brendshme të cilat implementohen nga shtetet anëtare. Sipas autorit, kriteret e kësaj teorie mund që të plotësohen edhe *ex-post*, që nënkupton se, edhe pse shtetet nuk i plotësojnë kriteret e teorisë optimale të Zonave monetare në fillim, ata pasi që të bëhen anëtarë të një Unioni monetar, do të rrisin shkallën e integritit të tyre dhe korrelacionin e të ardhurave me shtetet anëtare, ku si rrjedhojë do të plotësojnë kriteret.

Përveç pikëpamjes së tregtisë së lirë e cila rrit nevojën e shteteve për t'u bashkuar në një Zonë monetare, kemi edhe këndvështrimin e korrelacionit të të ardhurave, ku autorë të ndryshëm nuk pajtohen me efektin që ka ky kriter në justifikimin e teorisë së zonave optimale.

Krugman (1993), Bayoumi dhe Eichengreen (1992), në studimet e tyre demonstruan, se kur shtetet në mes veti do të rrisin nivelin e tregtisë, disa shtete do të specializohen në prodhimin e atyre mallrave për të cilat kanë një avantazh komparativ ndaj shteteve të tjera. Që do të rezultojë në rënie të korrelacionit të të ardhurave në mes shteteve, që do të thotë se qëndron rreziku që shtetet do të dështojnë në përmbushjen e kriterëve të teorisë së zonave optimale pasi që të bëhen anëtar i kësaj Zone, edhe pse para se të jenë anëtar të kësaj Zone i kanë përmbushur po të njëjtat kriteriume.

Megjithatë, Mongelli (2002), duke prezantuar argumentet e tija në favor të një Zone ekonomike dhe monetare pohon se të gjitha kriteret kanë një rëndësi thelbësore, sidomos, në përkrahjen që japin për një qëndrueshmëri afatgjate të një Zone monetare optimale. Sipas tij një numër i madh i studimeve funksionimin e kësaj Zone e kanë analizuar nga këndvështrimi i gabuar. Disa autorë besojnë se këto kriteriume mund që të plotësohen *ex-post*, nëse nuk janë të plotësuar *ex-ante*, dy konkluzione të cilat mund të jenë jo të qarta. Paqartësia mund të vijë nga ajo se në njërën anë ka rezultate pozitive mbi atë se heqja e kufijve në mes shteteve do të intensifikojë tregtinë në mes tyre dhe se përdorimi nga to i një monedhe të përbashkët do të ndikojë në thellimin e integritimeve në të gjitha nivelet. Kurse, nga ana tjetër, a do të jetë e mundshme se cilët shtete do të bëhen anëtare si për fillim, dhe më pas dalë ngadalë të thellojnë integrimin e tyre dhe të presin që të ndodhin përfitimet e përdorimit të një monedhe të përbashkët. Sipas Mongelli –it (2002), përveç se tregtisë dhe korrelacionit të nivelit të të ardhurave një rëndësi të veçantë duhet kushtuar edhe kriterëve të tjera që kanë të bëjnë me zhvillimin e një Zone monetare të suksesshme siç për shembull, integrimi ekonomik, integrimi financiar, simetria e pasojave negative dhe ato të prodhimit, fleksibilitetit të tregut të punës etj. Mongelli vazhdon më tutje duke theksuar, se do të duhet një periudhë e gjatë për t'u vërtetuar rezultatet e kësaj teorie, që ka të bëjë me zvogëlimin e diferencave dhe integrimin e shteteve anëtare të një Zone monetare, pasi që gjithmonë ekziston rreziku i koncentrimit industrial dhe specializimi i shteteve në sektorë të caktuar, e cila do të sjellë si pasojë rënie në diversifikim dhe mundësi më të vështira për t'u liruar nga pasojat negative ekonomike të cilat mund të shfaqen brenda kësaj Zone.

Alesina dhe Barro (2002), duke analizuar rolin e Unionit monetar mbi uljen e kostove të transaksionit për të zhvilluar tregtinë, erdhën në përfundim se përfitimet janë më të mëdha nëse madhësia e këtij Unioni është më e madhe. Efektet e këtyre unioneve sipas autorëve janë të dy llojeve. Në pikëpamjen reale, ulja e kostove për të bërë tregti çon deri tek një rritje e prodhimit të brendshëm bruto dhe njëkohësisht të nivelit të konsumit. Ndërsa, nga ajo monetare, vendi fiton një kredibilitet për politikën monetare dhe si pasojë e ulën rrezikun për rritjen e një inflacioni në të ardhmen. Autorët shtuan gjithashtu se determinantë për krijimin e një Zone monetare optimale janë edhe madhësia e një shteti që dëshiron të bëhet anëtar, distanca e tyre në mes veti, korrelacioni i pasojave negative etj. Ata konkluduan se llojet e shteteve të cilat kanë më shumë interes që të braktisin monedhën e tyre janë shtetet e vogëla të cilat historikisht kanë patur nivele të larta të inflacionit.

Për të vlerësuar se a do të jetë pozitive për ekonominë vendore që ajo të bëhet pjesë e ndonjë Unioni ekonomik dhe monetar, Buitier (1995), zhvilloi një model që kishte të bëjë me dallimin e llojeve të pasojave të papritura me të cilat mund të ballafaqohet një ekonomi e caktuar. Ai erdhi në konkluzion se përshtatshmëria e ekonomisë me ndihmën e një kursi të këmbimit të luhatshëm ndaj pasojave të papritura që ndodhin në ekonominë reale ka një ndikim të rëndësishëm, mirëpo nëse ekonomia ballafaqohet me pasoja negative financiare nga sektori financiar, atëherë një mekanizëm i tillë përshtatshmërie nuk është i efektshëm.

Disa autorë të cilët kanë kontribuar në sasi të konsiderueshme në themelimin e teorisë optimale monetare e vunë në pikëpyetje efektivitetin e përshtatshmërisë së kursit të këmbimit. Duhet bërë dallimin në mes dy këndvështrime të kundërta për këtë, njëri i cili e mbështet idenë se ndryshimet në kurset e këmbimit nominal ndihmojnë në përshtatshmëritë, sidomos të bilancit të jashtëm, De Grauwe (2003), Sachs dhe Wyplosz (1986) dhe Ghosh et al. (1997), dhe të tjerë si Krugman (1993) të cilët mendojnë se nuk kanë rëndësi.

Duke analizuar ekonominë e shteteve të bashkimit sovjetik, në një konkluzion të përafërt erdhi edhe, Goldberg (1999), e cila potencoi se argumentet tradicionale të Zonave monetare optimale dhe kriteret për

zgjedhjen e një regjimi të kursit të këmbimit fiks përkundër atyre të luhatshëm, që ka një ndikim mbi stabilizimin e prodhimit, mund të mos jetë i rëndësishëm për shtetet të cilat janë në tranzicion. Autorja prezantoi dyshimet e saja mbi atë se punësimi dhe prodhimi do të jenë të ndikuara nga regjimi i kursit të këmbimit, në vitet e para të shteteve në tranzicion.

Megjithëse, Mundell në (1961) në punimin e tij në lidhje me teorinë optimale të zonave monetare vuri një theks të veçantë në mobilitetin e forcës punëtore si faktor për të cilën shtetet duhet pasur parasysh që të kenë një integrim të suksesshëm, ai nuk mori në konsideratë se cilat janë mekanizmat e përdorura nga shtetet kandidatë për të ndikuar që tregu i forcë punëtore të bëhet sa më fleksibil i mundshëm. M'u në këtë pikë ndërhyjnë De Grauwe (2006), i cili filloi të parashtojë pyetje në lidhje me udhëheqësinë e unioneve monetare, posaçërisht atij European. Sipas DeGrauwe mungesa e një Unioni politik stabil ndikon në mos plotësimin e kriterëve të teorisë optimale nga ana e eurozonës dhe si pasojë e mungesës së institucioneve europiane për t'u përgjigjur krizave të ndryshme, e gjithë pesha e menaxhimit makroekonomik të krizave bie mbi institucionin e Bankës Qendrore Europiane, edhe pse tashmë është e qartë se vetëm ky institucion e ka të pamundur të ballafaqohet i vetmi me krizat ekonomike.

Decressin dhe Fatas (1995), duke krahasuar dinamikën e tregjeve regjionale të punës në Unionit European dhe atë të shteteve të bashkuara të Amerikës gjetën një proporcion më të lartë të mobilitetit të rritjes së punësimit në SHBA se sa në regjionet e shteteve Europiane. Në rastin e të dyja shteteve të analizuar në studim, autorët erdhën në përfundim se punëtorët në periudha afatgjata, migrojnë drejt regjioneve të cilat kanë tregje pune më dinamike për të gjetur një vend pune, megjithatë ekzistojnë diferenca të mëdha për sa i takon madhësisë së këtij efekti. Por përgjigja ndaj pasojave mbi tregun e punës gjithashtu dallon në mes dy shteteve. Ato europiane i përgjigjen duke rritur forcën punëtore, ndërsa shtetet e bashkuara amerikane plotësojnë nevojat duke përdorur imigracionin.

Studiuesi, Frankel (1999), propozoi disa kriterë shtesë të cilët duhet të merren parasysh për të vërejtur avantazhet e të qenit pjesë e një Union monetar dhe ekonomik, si kriter shtesë ai përmendi stabilitetin e importuar,

me të cilën nënkuptonte stabilitet nga një histori të keq menaxhuar të inflacionit, ai gjithashtu potencoi edhe mungesën e kredibilitetit të institucioneve politike të vendit që mund të kenë – si një arsye legjitime për t'u bërë pjesë e një Unioni monetar, një nevojë më të madhe për t'u afruar më shumë me partnerët tregtarë që mund të ketë një shtet i caktuar, aksesit në një sistem financiarë të rregulluar mirë dhe kredibil, ku do të ketë kushte më të volitshme për t'u financuar etj.

Konkluzion

Sa i përket efektivitetit të teorisë së Zonës optimale monetare mund të thuhet se ajo ka një saktësi të ulët kur bëhet fjalë për një vlerësim real të ndikimit të faktorëve të saj. Studimet e ndryshme kanë treguar se është shumë e vështirë që t'i përgjigjen pyetjes se cili do të ishte numri optimal i monedhave që do të përdoren në një rajon të caktuar, pasi që vlerësimi empirik është shumë i vështirë për t'u realizuar.

Ky punim ka paraqitur një rrugëtim të ecurisë dhe kompletimit të teorisë së Zonës optimale monetare. Akoma nuk ekziston një mënyrë e thjeshtë për të përcaktuar se cilat janë karakteristikat kryesore që shtetet duhet të kenë parasysh për të krijuar një Zonë monetare optimale edhe pse disa autorë kanë dhënë kontributin e tyre për të funksionalizuar këtë teori.

Sot jemi në një pozitë shumë më të favorshme në krahasim me dekadat e mëparshme. Aspektet e shumta të teorisë optimale monetare diskutohen në detaje shumë më të mëdha, si dhe studimet e ndryshme bëhen më shumë gjithëpërfshirëse dhe më të artikuluar.

Unioni monetar në ditët e sotme konsiderohet si pozitiv dhe mundëson që përfitimet nga anëtarësimi të tejkalojnë kostot si rezultat i humbjes së autonomisë së politikave të brendshme makroekonomike. Sipas paradigmës së endogjenitetit të teorisë optimale monetare vendi që dëshiron të jetë pjesë e një Zone monetare, në disa raste, nuk e ka të domosdoshme që t'i plotësojë kriteret e saja para anëtarësimit. Pra, vendi i caktuar mund t'i plotësojë kriteret e teorisë optimale monetare edhe *ex-post*, në rast se nuk i plotëson *ex-ante*.

Me kalimin e kohës përqendrimi i teorisë optimale monetare është zhvendosur nga analiza e faktorëve të cilët definojnë këtë teori, drejt një analize që u fokusua në vlerësimin e kostove dhe përfitimeve nga anëtarësimi në një Union monetar. Në tërësi këtë proces Unioni Europian ka qenë një katalizator i rëndësishëm për studime të reja shkencore me ndihmën e të cilëve janë theksuar përparësitë si dhe kufizimet e teorisë monetare optimale.

Referencat

1. Allen, F., & Song, W., (2005). Financial integration and the EMU, *European Financial Management*, Vol. 11, No.1, pp. 7-24.
2. Mongelli, F., (2002). New views on the optimum currency area theory: what is EMU telling us, European Central Bank, Working paper No.138.
3. Horvath, R., & Komarek, L., (2002). Optimum currency area theory: an approach for thinking about monetary integration, *Economic research papers*, Department of Economics, University of Warwick.
4. Dellas, H., & Tavlás, G., (2009). An optimum currency area odyssey, Bank of Greece, Economic research department-special studies division, Working paper No.102.
5. Campos, N., Coricelli, F., & Moretti, L., (2014). Economic growth and political integration: Estimating the benefits from membership in the European Union using synthetic counterfactuals method, Institute for the study of Labor, Discussion paper No.8162.
6. Glick, R., & Rose, A., (2001). Does a currency union affect trade? The time series evidence, National bureau for economic research, Working paper No. 8396.
7. Frankel, J., & Rose, A., (1997). The endogeneity of the optimum currency area criteria, national bureau of economic research.
8. Broz, T., (2005). The theory of optimum currency areas: A literature review, Institute of economics, Zagreb No-104.
9. Ricci, L., (1997). A model of an optimum currency area, International monetary fund, Working paper No. 76.
10. Kundera J., (2012). The theory of an optimum currency area, *Wroclaw Review of Law, Administration & Economics*, Vol.2, No.2, pp. 1-28.

PARIME HEURISTIKE TË PËRGJITHSHME PËR ZGJIDHJEN E PROBLEMAVE MATEMATIKE

Hysen Doko

hysen.doko.hd@gmail.com

Abstrakt

Zgjidhja e problemeve të matematikës është një veprim i cili përveç dijeve shkencore matematike kërkon dhe njohuri rreth teknikave të zgjidhjes së këtyre problemeve. Në këtë punim janë paraqitur disa teknika të zgjidhjes së problemeve matematike të cilat i shërbejnë lexuesit, mësuesit apo nxënësit për të zgjidhur ushtrimet dhe për ta bërë sa më të lehtë dhe të kapshme këtë zgjidhje për të tjerët. Mënyra e hartimit të këtij punimi është në mënyrë të tillë, ku kemi paraqitur parimin e invariancës dhe zbatime të tij, parimi ekstremal dhe zbatime të tij, parimi i kutisë dhe parimin e provës ngjyrosëse.

Ky material u drejtohet studentëve të përkushtuar të matematikës. Dihet se vend qëndror në nxënien dhe përvetësimin e matematikës zë zgjidhja sistematike e problemeve.

Problemet që kemi ndërmend janë ato që nxitin kureshtjen, nuk janë zbatime automatike procedurash të mësuara përmendësh, por sfida mendore të mirëfillta.

Qëllimi është ambicioz: duam të paraqesim në mënyrë sa më të përmbledhur ide, strategji, parime, teknika, shprehi për zgjidhjen e ushtrimeve dhe problemeve matematike.

Fjalë kyçe: teknika të zgjidhjes, invariancë, ekstremal, parimi i kutisë, etj.

PARIMI I INVARIANCËS

Në përgjithësi, një invariant është një gjendje që mbetet konstante gjatë ekzekutimit të një algoritmi të caktuar. Me fjalë të tjera, asnjë nga kalimet nuk ndryshon vlerën e invariantit. Parimi i invariancës është jashtëzakonisht i dobishëm në analizimin e rezultatit përfundimtar ose rezultateve të mundshme përfundimtare të një algoritmi, sepse në këtë mënyrë ne mund të përjashtojmë

çdo rezultat tjetër që ka vlerë të ndryshme me invariantin në ndonjë hap të caktuar s_i .

Përkufizim: Shqyrtojmë bashkësinë e gjendjeve $S = (s_1, s_2, \dots, s_n)$ dhe një bashkësi të kalimeve $T \subseteq S \times S$ të përcaktuar si më poshtë: $(s_i, s_j) \in T$ nëse dhe vetëm nëse mund të kalojmë nga gjendja s_i në gjendjen s_j . Një invariant në lidhje me T është një funksion $f: S \rightarrow \mathbb{R}$ i tillë që $(s_i, s_j) \in T \implies f(s_i) = f(s_j)$.

Në përgjithësi për një gjendje të dhenë s_1 dhe një rregull për kalimet, invariantët na lejojnë të përcaktojmë cilat hapa mund të ndjekim nga s_1 .

Ky parim është i zbatueshëm në algoritmet e zgjidhjes së lojrave matematike dhe transformimeve. Disa pyetje që lindin natyrshëm kur zbatojmë parimin e invariancës janë: “Çfarë qëndron e pandryshuar? Kush është invariant?” ose “Nëse kemi përsëritje të hapave, çfarë qëndron e pandryshuar?”

Meqënëse Parimi i Invariancës është një parim shumë ndihmës dhe orientues, e vetmja mënyrë për ta dalluar atë në ushtrime të ndryshme është praktikimi dhe evidentimi i tij hap pas hapi në zgjidhjen e problemeve matematikore.

Le të dallojmë Invariantin në shembujt e mëposhtëm të ushtrimeve.

Shembuj

Shembull 1: Për numrat a_1, a_2, \dots, a_n nga bashkësia $\{-1, 1\}$ dihet se

$$S = a_1 a_2 a_3 a_4 + a_2 a_3 a_4 a_5 + \dots + a_n a_1 a_2 a_3 = 17.$$

Të tregohet se $n \equiv 1 \pmod{4}$.

Zgjidhje: Është problem nga teoria e numrave, por zgjidhet edhe me anë të invariancës. Nëse çdo a_i zëvendësohet me $-a_i$, atëherë S nuk ndryshon $\pmod{4}$ sepse vetëm katër kufiza ciklikisht të njëpasnjëshme ndryshojnë shenjë. Në fakt, nëse dy nga këto kufiza janë pozitive dhe dy negative, S nuk ndryshon fare. Nëse një është pozitive dhe tre negative ose një negative dhe tre pozitive, atëherë S ndryshon me ± 4 . Me anë të shndërrimeve $a_i \rightarrow -a_i$ çdo kufizë negative mund të zëvendësohet me kufizë pozitive, ndaj në fund fare mund t'i marrim të gjitha kufizat $a_i = 1$ dhe do të kemi $S = n$. Por meqë në fillim kishim $S = 17 \equiv 1 \pmod{4}$, edhe në fund do të kemi se $n = S \equiv 1 \pmod{4}$. ■

Shembull 2: Një rreth është ndarë në gjashtë sektorë. Numrat 1, 0, 1, 0, 0, 0 janë shkruar në nyjet e ndarjeve të sektorëve në konfigurimin si në figurë. Çdo

çifti nyjesh fqinje mund t'i rritet vlera me 1. A është e mundur që pas një numri të fundëm hapash të barazohen të gjithë vlerat e nyjeve?

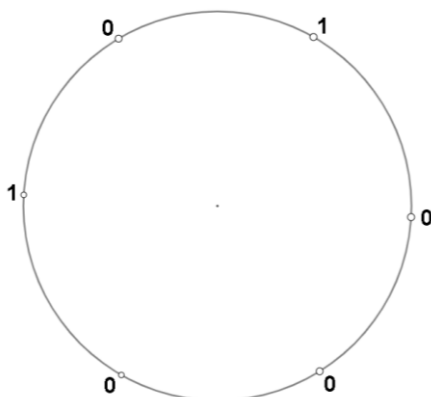

Fig. 12: Konfigurimi i pikave në rreth

Zgjidhje: Supozojmë se a_1, a_2, \dots, a_6 janë numrat në rreth si në figurë. Në lidhje me shndërrimet e problemës, madhësia $I = a_1 - a_2 + a_3 - a_4 + a_5 - a_6$ është dukshëm invariant. Fillimisht, $I = 2$, rrjedhimisht, objektivi $a_1 = a_2 = a_3 = a_4 = a_5 = a_6$ është i paarritshëm sepse për të do të kishim $I = 0$.

■

Shembull 3: Le të jetë n numër i plotë pozitiv tek. Besa i shkruan numrat $1, 2, \dots, 2n$ me laps në fletore. Më tej ajo merr dy numra të çfarëdoshëm a, b nga ky varg, i fshin me gomë dhe i zëvendëson me numrin $|a - b|$. E përsërisit këtë veprim derisa në fund fare të mbetet vetëm një numër. Të tregohet se numri që do të mbetet në fund është tek.

Zgjidhje: Quajmë S shumën e të gjithë numrave në fletore. Fillimisht shuma e këtyre numrave është $S = 1 + 2 + 3 + \dots + 2n = n(2n + 1)$, numër tek sepse është prodhim i dy numrave tek. Çdo hap e redukton S me $2\min(a, b)$ që është një numër çift, ndaj vetë S mbetet tek. (Pra invariant këtu është çiftësia e S . Gjatë gjithë procesit të reduktimit $S \equiv 1 \pmod{2}$.) Nga ky arsyetim rrjedh se edhe në hapin e fundit S , që përputhet me numrin e vetëm të mbetur, do të jetë tek.

■

Shembull 4: Supozojmë se jo të katër numrat a, b, c, d janë të barabartë. Fillojmë me (a, b, c, d) dhe herë pas here zëvendësojmë (a, b, c, d) me

$(a-b, b-c, c-d, d-a)$. Atëherë të paktën njëri numër i katërshes do të jetë arbitrarisht më i madh.

Zgjidhje: Le të jetë $P_n = (a_n, b_n, c_n, d_n)$ katërshja mbas n iterracioneve. Atëherë kemi $a_n + b_n + c_n + d_n = 0$ për $n \geq 1$. Deri tani nuk mund të shohim se si mund të përdorim invariantin, por interpretimi gjeometrik është shumë ndihmues. Një funksion shumë i rëndësishëm për pikën P_n në hapësirën 4-dimensionale është katrori i distancës nga origjina $(0,0,0,0)$ e cila është $a_n^2 + b_n^2 + c_n^2 + d_n^2$. Nëse do të mund të vërtetojmë se ai nuk ka kufi të sipërm, do të kishim mbaruar.

Provojmë të gjejmë një lidhje ndërmjet P_{n+1} dhe P_n :

$$\begin{aligned} a_{n+1}^2 + b_{n+1}^2 + c_{n+1}^2 + d_{n+1}^2 &= (a_n - b_n)^2 + (b_n - c_n)^2 + (c_n - d_n)^2 + (d_n - a_n)^2 \\ &= 2(a_n^2 + b_n^2 + c_n^2 + d_n^2) - 2a_n b_n - 2b_n c_n - 2c_n d_n - 2d_n a_n \end{aligned}$$

Tani mund të përdorim $a_n + b_n + c_n + d_n = 0$ ose më saktë katrorin e saj:

$$0 = (a_n + b_n + c_n + d_n)^2 = (a_n + c_n)^2 + (b_n + d_n)^2 + 2a_n b_n + 2a_n d_n + 2b_n c_n + 2c_n d_n \quad (1)$$

Duke shtuar (1) dhe (2) për $a_{n+1}^2 + b_{n+1}^2 + c_{n+1}^2 + d_{n+1}^2$ kemi:

$$2(a_n^2 + b_n^2 + c_n^2 + d_n^2) + (a_n + c_n)^2 + (b_n + d_n)^2 \geq 2(a_n^2 + b_n^2 + c_n^2 + d_n^2)$$

Nga ky inekuacion invariant arrijmë në përfundim, për $n \geq 2$,

$$a_n^2 + b_n^2 + c_n^2 + d_n^2 \geq 2^{n-1} (a_1^2 + b_1^2 + c_1^2 + d_1^2) \quad (2)$$

Distanca e pikave P_n nga origjina largohet nga origjina pa kufi, që do të thotë se të paktën një komponent duhet të bëhet arbitrarisht e madhe. A mund të kemi gjithmonë barazim tek (2)?

Treguam se distanca nga origjina është një funksion shumë i rëndësishëm. Çdo kohë kemi një varg të pikave që duhet ta marrim në konsideratë.

Shembull 5: Fillojmë me numrat e plotë pozitivë $1, 2, \dots, 4n-1$. Në një zhvendosje ju mund të zvendësoni dy numra të plotë me diferencën e tyre. Të vërtetohet se në fund do të kemi një numër çift pas $4n-2$ hapash.

Zgjidhje: Mbas çdo hapi numri i numrave të plotë do të reduktohet me një. Vargu ka një numër tek numrash, e cila është evidente pasi kufiza e fundit

është $4n-1$. Mbas $(4n-2)$ hapash do të kemi të ngelur vetëm një numër. Fillimisht kemi $2n$ numra tek, që është një numër çift kufizash. Nëse zvendësojmë dy numra tek, numri i numrave tek do të reduktohet me 2. Nëse njëri prej tyre është tek dhe njëri është çift ose të dy janë çift, numri i numrave tek do të ngelet i njëjtë. Kështuqë, numri i numrave tek qëndron çift mbas çdo hapi. Meqënëse ai është fillimisht çift, deri në fund ai do të qëndrojë çift. Shuma e një numri çift numrash tek del një numër çift, kështuqë në fund do të dalë një numër çift.

Invarianti i cili ishte fakti se numri i numrave tek është çift na ndihmoi për të analizuar përfundimin e këtij rasti.

PARIMI EKSTREMAL

Zgjidhja e ushtrimeve të matematikës, përveç dijes shkencore dhe matematikore, kërkon dhe dije të metodikave të zgjidhjes së problemeve matematikore dhe parimeve se si hap pas hapi ti afrohem zgjidhjes së kërkuar. Këto parime dhe rregulla, së bashku me dijen shkencore e bëjnë mësuesin specialist në zgjidhjen e problemeve matematike.

Tek kapitulli 2 pamë parimin e Invariancës, pra zgjidhësi i problemit shikon se çfarë qëndron e pandryshuar në çdo hap të zgjidhjes së problemit matematik.

Në këtë kapitull do të shohim parimin ekstremal, i cili është shumë i përdorshëm, por shumë vështirë për tu dalluar. Ai gjithashtu është quajtur parimi variacional, të cilën më vonë do e shohim pse merr këtë emër. Ky parim shpesh të çon në vërtetime shumë të shkurtra.

Parimi Ekstremal është një metodologji, një taktikë e dobishme për zgjidhjen e problemeve, me anë të të cilit kërkon një zgjidhje të një problemi midis kandidatëve të mundshëm që plotësojnë disa kushte ekstreme brenda parametrave të problemit.

Do të mundohemi të vërtetojmë ekzistencën e një objekti me veti të caktuara. Parimi ekstremal na thotë të zgjedhim një objekt i cili maksimizon ose minimizon disa funksione. Objekti që rezulton më pas tregohet të ketë vetinë e dëshiruar duke treguar se një ndryshim i vogël do të rrisë ose zvogëlojë më tej funksionin e dhënë. Për më tepër, parimi ekstremal është kryesisht konstruktiv, duke dhënë një algoritëm për ndërtimin e objektit.

Le të shohim tre fakte të njohura të cilat do t'i përdorim për të zgjidhur ushtrime nga gjeometria, teoria e grafeve, teoria e numrit dhe kombinatorika.

- Çdo bashkësi e fundme joboshe A e numrave të plotë jonegativë ose numrave realë jonegativë ka një element minimal të quajtur $\min A$ dhe një element maksimal të quajtur $\max A$, të cilët duhet të jenë të vetëm.
- Çdo nënbashkësi joboshe e numrave të plotë pozitivë ka një element më të vogël. Ky quhet parimi i mirërenditjes, i cili është ekuivalent me parimin e induksionit matematik.
- Një bashkësi e pafundme A e numrave realë nuk ka një element minimal ose maksimal. Nëse A është e kufizuar nga lart, atëherë ajo ka një kufi më të vogël të sipërm të quajtur $\sup A$. Nëse A është e kufizuar nga poshtë atëherë ajo ka një kufi më të madh të poshtëm të quajtur $\inf A$. Nëse $\sup A \in A$, atëherë $\sup A = \max A$ dhe nëse $\inf A \in A$, atëherë $\inf A = \min A$.

Shembuj

Le të zgjidhim disa shembuj duke përdorur Parimin Ekstremal:

Shembull 1: *Le të jenë n pika në një plan. Çdo tre pika prej tyre formojnë një trekëndësh me sipërfaqe më të vogël se 1. Të tregohet se të gjitha pikat ndodhen në një trekëndësh me sipërfaqe më të vogël se 4.*

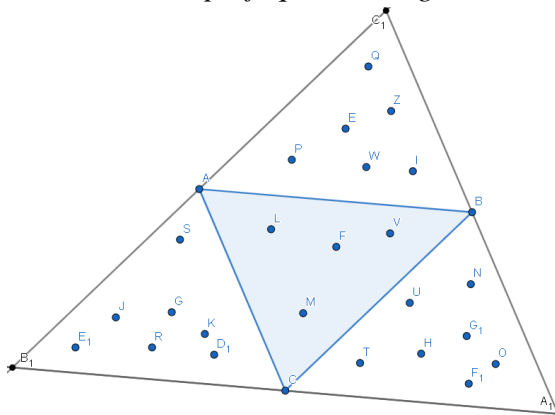

Fig 14: Pikat që formojnë trekëndësha me sipërfaqe jo më të madhe se 1

Zgjidhje: Ndër të gjithë $\binom{n}{3}$ treshet e pikave, zgjedhim një treshë A, B, C në

mënyrë të tillë që $\triangle ABC$ ka sipërfaqe maksimale F . Siç duket, $F \leq 1$ nga supozimi. Vizatojmë paralelet me brinjët e kundërta përgjatë kulmeve A, B, C . Kemi ndërtuar kështu trekëndëshin $\triangle A_1B_1C_1$ me sipërfaqe $F_1 = 4F \leq 4$. Do të tregojmë se $\triangle A_1B_1C_1$ përmban të gjitha n pikat.

Supozojmë se kemi një pikë P jashtë $\Delta A_1 B_1 C_1$. Atëherë ΔABC dhe P ndodhen në anë të kundërta të së paktën njëjës nga drejtëzat $A_1 B_1$, $B_1 C_1$, $C_1 A_1$. Supozojmë se ato ndodhen në anë të ndryshme të brinjës $B_1 C_1$. Atëherë ΔBCP ka sipërfaqe më të madhe sesa trekëndëshi ΔABC . Kjo bie në kontradiktë me supozimin në lidhje me sipërfaqet e trekëndeshave midis çdo tre pikave të ndryshme A, B, C .

Prandaj themi se të gjitha n pikat ndodhen në brendësi të trekëndëshit $\Delta A_1 B_1 C_1$, i cili ka sipërfaqen sa katërfishi i trekëndëshit ΔABC , i cili ka sipërfaqe jo më të madhe se 1. ■

Shembull 2: *Le të jetë Ω një bashkësi pikash në plan. Çdo pikë në Ω është pikë mesi për dy pika të kësaj bashkësie. Të tregohet se Ω është një bashkësi e pafundme.*

Zgjidhje: Supozojmë se Ω është një bashkësi e fundme. Atëherë Ω përmban dy pika A, B me distancë maksimale $|AB| = m$. B është pikë e mesit të ndonjë segmenti CD me $C, D \in \Omega$ si në fig. 3. Fig 15 tregon se $|AC| > |AB|$ dhe $|AD| > |AB|$. ■

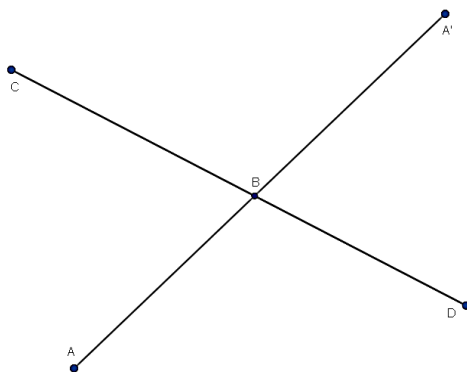

Fig 15: Pika B si mes i pikave C dhe D

Shembull 3: $n\sqrt{2}$ nuk është numër i plotë për ndonjë numër të plotë n .

Zgjidhje: Përdorim një metodë vërtetimi gjerësisht të përdorshme bazuar në parimin ekstremal. Le të jetë S bashkësia e këtyre numrave të plotë n , për të cilët $n\sqrt{2}$ është numër i plotë. Nëse S është joboshe, atëherë duhet të kemi

të paktën një element k . Shqyrtojmë $(\sqrt{2}-1)k$. Atëherë $(\sqrt{2}-1)k\sqrt{2} = 2k - k\sqrt{2}$, dhe meqë $k \in S$, të dyja, edhe $(\sqrt{2}-1)k$ edhe $2k - k\sqrt{2}$ janë numra të plotë pozitivë. Gjithashtu, nga përkufizimi, $(\sqrt{2}-1)k \in S$. Por $(\sqrt{2}-1)k < k$, kontradiktë nga supozimi se k është element i S . Prandaj S është boshe, çka do të thotë se $\sqrt{2}$ është numër irracional. ■

Shembull 4: $2n$ pika janë dhënë në një plan, ku asnjë treshe pikash nuk është kolineare. Ekzaktësisht n pika janë ferma $F = \{F_1, F_2, \dots, F_n\}$. Pjesa tjetër n pikat e mbetura janë puse $W = \{W_1, W_2, \dots, W_n\}$. Qëllimi është të ndërtojmë një rrugë të drejtë ndërmjet çdo ferme tek një pus. Të tregohet se puset mund të caktohen bijektivisht tek fermat, gjithashtu asnjë nga rrugët nuk do të priten.

Zgjidhje: Shqyrtojmë ndonjë bijeksion $f : F \mapsto W$. Nëse vizatojmë nga çdo F_i një vijë të drejtë tek $f(F_i)$ do të marrim një sistem rrugor. Ndër të gjitha $n!$ sistemet rrugore ne do të zgjedhim atë me gjatësi minimale. Supozojmë se ky sistem ka edhe rrugë prerëse $F_i W_m$ dhe $F_k W_n$ (Fig. 16). Duke zvendësuar këto segmente nga $F_k W_m$ dhe $F_i W_n$ gjatësia totale e rrugës vjen duke u shkurtuar nga inekuacioni i trekëndëshit, kështuqë nuk kemi rrugë prerëse. ■

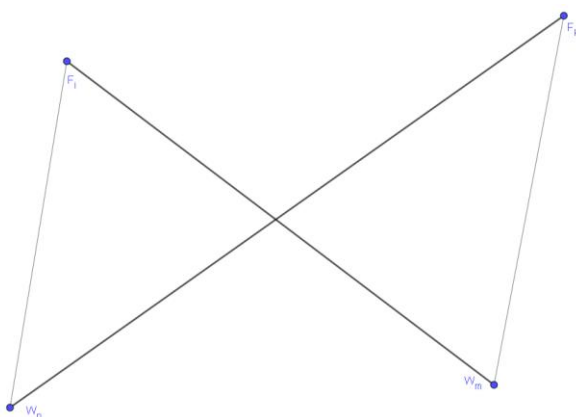

Fig. 16: Rrugët dhe puset

Shembull 5: Nuk ekziston ndonjë katërshe numrash të plotë pozitive (x, y, z, u) që të kënaqë kushtin $x^2 + y^2 = 3(z^2 + u^2)$.

Zgjidhje: Supozojmë se ekziston një katërshe e tillë. Zgjedhim zgjidhjen me $x^2 + y^2$ më të vogël. Le të jetë (a, b, c, d) zgjidhja e gjetur. Atëherë

$$a^2 + b^2 = 3(c^2 + d^2) \Rightarrow 3 | a^2 + b^2 \Rightarrow 3 | a, 3 | b \Rightarrow a = 3a_1, b = 3b_1,$$

$$a^2 + b^2 = 9(a_1^2 + b_1^2) = 3(c^2 + d^2) \Rightarrow c^2 + d^2 = 3(a_1^2 + b_1^2)$$

Kemi gjetur një zgjidhje të re (c, d, a_1, b_1) me $c^2 + d^2 < a^2 + b^2$.

Kontradiksion!

Ngaqë përdorëm faktin se $3 | a^2 + b^2 \Rightarrow 3 | a, 3 | b$.

PARIMI I KUTISË

Versioni më i thjeshtë i parimit Dirichlet të kutisë është: “Nëse $(n+1)$ perla janë vendosur në n kuti, atëherë të paktën njëra nga kutitë ka më tepër sesa një perlë”.

Ky parim i thjeshtë kombinatorik fillimisht është përdorur drejtpërsëdrejti nga Dirichlet (1805 – 1859) në teorinë e numrit. Pavarësisht thjeshtësisë së tij, ai ka një numër të madh të zbatimeve mjaft të papritura. Ai mund të përdoret për të vërtetuar teorema të vështira. Frank. P. Ramsey bëri përgjithësime të gjera për këtë parim. Tema e Numrave Ramsey u përket problemeve më të thella të kombinatorikës. Përkundër përpjekjeve të mëdha, përparimi në këtë fushë është shumë i ngadaltë.

Çdo problem i ekzistencës së bashkësive të fundme apo të pafundme gjithmonë zgjidhet me parimin e kutisë. Parimi është një pohim i pastër ekzistence. Nuk ndihmon në gjetjen e një kutie të zënë shumëfish. Vështirësia kryesore është identifikimi i perlave dhe kutive.

Le të shohim disa probleme të thjeshta.

1. Beni ka 3 pëllumba dhe 2 kafazë. Të gjithë pëllumbat janë futur në kafazë. A ka ndonjë kafaz me të paktën 2 pëllumba?
2. Ndër tre persona, dy prej tyre janë me të njëjtën gjini.
3. Ndër 13 persona, dy prej tyre kanë të njëjtën muaj lindje.
4. 8 persona janë ulur rreth një tavoline. Të tregohet se ndërmjet tyre ka të paktën 2 që kanë lindur në të njëjtin ditë të javës.

5. Në një shkollë ka 370 nxënës. Të tregohet se ndërmjet tyre ka të paktën 2 që kanë lindur në të njëjtën ditë.
6. Kinemaja e qytetit ka oraret e mëposhtme të shfaqjeve: 10^{00} , 14^{00} , 16^{00} , 18^{00} , 20^{00} . Një ditë, 7 studentë shkuan në kinema. Të tregohet se të paktën dy studentë e kanë parë shfaqjen në të njëjtin orar.
7. Sa persona ju duhen që ju të jeni të sigurt se dy persona kanë të njëjtën ditëlindje?
8. Numri i fijeve të flokut të një njeriu në kokën e tij nuk i kalon $300\ 000$. Kryeqyteti i Sikinisë ka $300\ 001$ banorë. A mund të pohohet me siguri se ka dy persona me të njëjtin numër flokësh në kokë?
9. Nëse $q \cdot s + 1$ perla janë futur në s kuti, atëherë të paktën një kuti ka më tepër sesa q perla.
10. Nga 12 numra dyshifrorë, mund të zgjedhim dy numra me diferencë dyshifrore të aa .
11. Nëse asnjëri nga numrat $a, a+d, a+2d, \dots, a+(n-1)d$ nuk janë të pjestueshëm nga n , atëherë d dhe n nuk janë të thjeshtë midis tyre.
12. Një tabelë ka formën e një trekëndëshi barabrinjës me brinjë 2.
 - (a) Nëse goditet 5 herë, atëherë do të ketë dy vrima me distancë ≤ 1 .
 - (b) Nëse goditet 17 herë, sa është distanca minimale e dy vrimave më së shumti?

Shembuj

Le të zgjidhim disa shembuj duke përdorur Parimin e Kutisë:

Shembull 1: Kemi n persona në një dhomë. Të vërtetohet se ndërmjet tyre janë dy persona që kanë të njëjtën numër të të njohurve (miqve) në dhomë.

Zgjidhje: Një person “shkon në kutinë $\#i$ ” nëse ai ka i të njohur (miq). Kemi n persona dhe n kuti me numrat $0, 1, 2, \dots, n-1$, por kutitë me numër 0 dhe $n-1$ nuk mund të mbushen të dyja. Kështuqë të paktën njëra nga kutitë ka më tepër sesa një person. ■

Shembull 2: Një shahisti i duhen 77 ditë për tu përgatitur për një turne. Ai dëshiron të luajë të paktën një lojë në ditë, por jo më shumë se 123 lojë. Të vërtetohet se ekziston një varg ditësh të njëpasnjëshmenë të cilat ai luan gjithsej 21 lojë.

Zgjidhje: Le të jetë a_i numri i lojëve të luajtura deri në ditën e i -të duke e përfshirë atë. Atëherë

$$1 \leq a_1 < \dots < a_{77} \leq 132 \Rightarrow 22 \leq a_1 + 21 < a_2 + 21 < \dots < a_{77} + 21 \leq 153.$$

Ndër të gjithë 154 numrat $a_1, a_2, \dots, a_{77}, a_1 + 21, \dots, a_{77} + 21$ ekzistojnë dy të njëjtë. Prandaj ekzistojnë treguesit i, j të tillë që $a_i = a_j + 21$. Shahisti ka luajtur saktësisht 21 lojë në ditët $j+1, j+2, \dots, i$.

■

Shembull 3: Le të jenë a_1, a_2, \dots, a_n n numra të plotë jo domosdoshmërisht të ndryshëm. Atëherë gjithmonë ekziston një nënbashkësi e tyre me shumë të pjesëtueshme nga n .

Zgjidhje: Shqyrtojmë n numrat e plotë

$$s_1 = a_1, \quad s_2 = a_1 + a_2, \quad s_3 = a_1 + a_2 + a_3, \dots, \quad s_n = a_1 + a_2 + \dots + a_n.$$

Nëse njëri nga këto numra të plotë është i pjesëtueshëm nga n jemi në rregull. Ndryshe, të gjitha mbetjet e tyre mod n janë të ndryshme. Meqë kemi vetëm $n-1$ mbetje të tilla, dy nga shumatat, për shembull s_p dhe s_q me $p < q$ janë të barabarta sipas modulit n . Që do të thotë, diferenca është e pjesëtueshme nga n , $s_q - s_p = a_{p+1} + \dots + a_q$.

■

Shembull 4: Le të jenë $a, b \in \mathbb{Z}$ të thjeshtë ndërmjet tyre. Atëherë $ax - by = 1$ për disa $x, y \in \mathbb{Z}$.

Zgjidhje: Shqyrtojmë mbetjet mod b të vargut $a, 2a, \dots, (b-1)a$. Mbetja 0 nuk mund të jetë. Nëse edhe mbetja 1 nuk do të ishte, duhet të kishim numrat e plotë pozitivë p, q me $0 < p < q < b$ të tillë që $pa \equiv qa \pmod{b}$. Por a dhe b janë të thjeshtë ndërmjet tyre. Prandaj kemi $b | q - p$. Ky është një kontradiksion meqë $0 < q - p < b$. Kështuqë ekziston një x i tillë që $ax \equiv 1 \pmod{b}$ që është $ax = 1 + by$ ose $ax - by = 1$.

■

Shembull 5: Në vargun $1, 1, 2, 3, 5, 8, 3, 1, 4, \dots$ çdo term duke filluar nga i treti është mbetja e shumës së dy të parëve sipas modulit 10. Të vërtetohet se vargu është krejtësisht periodik. Kush është vlera maksimale e gjatësisë së mundshme të periodës?

Zgjidhje: Çdo dy terma të njëpasnjëshëm të vargut përcaktojnë të gjitha termat pasardhës dhe të gjithë termat paraprake. Keshtuqë vargu do të bëhet periodik nëse ndonjë dyshe (a, b) e termave paraardhës përsëritet dhe përsëritja të jetë $(1, 1)$. Shqyrtojmë 101 terma të njëpasnjëshme $1, 1, 2, 3, 5, 8, 3, \dots$. Ato formojnë 100 dyshe $(1, 1)$, $(1, 2)$, $(2, 3), \dots$. Meqë dyshja $(0, 0)$ nuk mund të arrihet asnjëherë, kemi vetëm 99 dyshe të ndryshme. Kështuqë dy dyshe do të përsëriten, dhe perioda e vargut është jo më shumë se 99.

PARIMI I PROVËS NGJYROSËSE

Problemat e këtij kapitulli janë të lidhura me ndarjen e një bashkësie në një numër të fundëm nënbashkësish. Ndarja arrihet duke ngjyrosur çdo element të një nënbashkësie me të njëjtën ngjyrë. Shembulli më tipik është si vijon për të kuptuar parimin.

Në vitin 1961 fizikani dhe teoricieni anglez M. E. Fisher zgjidhi një problemë të famshme dhe shumë të vështirë. Ai tregoi se një tabelë shahu 8×8 mund të mbulohet me domino 2×1 në $2^4 \cdot 901^2 = 12998816$ mënyra. Tani le të presim dy kulme diagonalisht të kundërta të tabelës së shahut. Në sa mënyra mund të mbulohen 62 kutitë e mbetura të tabelës së shahut me 31 domino?

Problemi duket edhe më i vështirë sesa problemi i zgjidhur nga Fisher, por në të vërtetë nuk është aq i tillë. Problem është trivial. Nuk ekziston asnjë mënyrë për të mbuluar pjesën e ngelur të tabelës së shahut. Në të vërtetë çdo domino mbulon një katrorë të bardhë dhe një të zezë. Nëse një ngjyrosje e tabelës do të ekzistonte, ai do të mbulonte 31 katrorë të bardha dhe 31 katrorë të zeza. Por tabela e ngelur e shahut ka 30 katrorë të njëjërës ngjyrë dhe 32 katrorë të ngjyrës tjetër.

Shembuj

Shembull 1: *Një çati në formë drejtkëndore është mbuluar nga tjegulla 2×2 dhe 1×4 . Një tjegull u thye. Kemi tepër një tjegull të formës tjetër nga ajo që u thye. Të tregohet se nuk mund të mbulojmë çatinë edhe sikur ti vendosim tjegullat në mënyrë tjetër.*

Zgjidhje: Ngjyrosim çatinë si në figurën 21. Një tjegull 4×1 gjithmonë do të mbulojë 0 ose 2 katrorë të zeza. Një tjegull 2×2 gjithmonë do të mbulojë një katrorë të zezë. Kjo sjell menjëherë faktin që është e pamundur të ndryshosh një tjegull me një tjegull të formës tjetër.

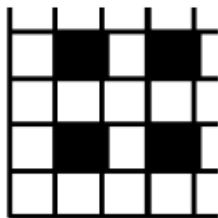

Fig. 21

Shembull 2: A është e mundur të formojmë një drejtkëndësh me pesë format e mëposhtme në figurën 7?

Fig. 19: Pesë format për të ndërtuar një drejtkëndësh

Shënim. Figurat e mësipërme emërtohen si vijon: Nga e djathta në të majtë

E para Katërshe e drejtë

E dyta Katërshe T

E treta Katërshe katrore

E katërta Katërshe L

E pesta Katërshe e shtrembër.

Zgjidhje: Ndonjë drejtkëndësh me 20 katrore mund të ngjyrosët si një tabelë shahu me 10 katrore të bardha dhe 10 katrore të zeza. Katër nga katërshtet do të mbulojnë 2 katrore të bardha dhe 2 katrore të zeza. Dy katroret e bardha dhe dy të zeza që kanë ngelur nuk mund të mbulohen nga katërshtja T. Një katërshe T gjithmonë mbulon tre katrore të zeza dhe një të bardhë ose tre katrore të bardha e një të zezë.

Shembull 3: Të tregohet se një tabelë shahu 10×10 nuk mund të mbulohet nga 25 katërshe T si të figures 7.

Zgjidhje: Një katërshe T ose mbulon tre kuti të bardha e një të zezë ose tre të zeza e një të bardhë si në figurën 22. Për të mbuluar tabelën plotësisht duhet të barazojmë shumë katërshe të secilit lloj, por 25 nuk është një numër çift. Prandaj kemi kontradiksion!

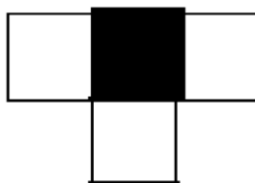
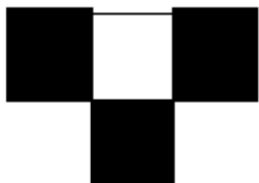

Fig. 22

Shembull 4: Të tregohet se nuk mund të mbulohet një tabelë shahu 8×8 me 15 katërshe T si të figures 7 dhe nga një katërshe katrore.

Zgjidhje: Katërshja katrore mbulon dy katrore të bardha e dy të zeza. Mbetja 30 katrore të zeza dhe 30 të bardha do të kërkonte një numër të barabartë të katërsheve të secilit lloj. Nga ana tjetër, duhen 15 katërshe për 60 katrore. Meqë 15 është numër tek, një mbulim i kësaj natyre është i pamundur.

Shembull 5: Të tregohet se një tabelë shahu 10×10 nuk mund të mbulohet nga 25 katërshe të drejta si të figures 7.

Zgjidhje: Ngjyrosim tabelën diagonalisht me katër ngjyrat 0,1,2,3 si në Tabelën 23. Pavarësisht se si të vendoset një katërshe e drejtë në këtë tabelë, ajo gjithmonë mbulon një katrorë për secilën ngjyrë. 25 katërshe të drejta do të mbulojnë 25 katrore për secilën ngjyrë, por janë 26 katrore me ngjyrën 1.

1	2	3	0	1	2	3	0	1	2
0	1	2	3	0	1	2	3	0	1
3	0	1	2	3	0	1	2	3	0
2	3	0	1	2	3	0	1	2	3
1	2	3	0	1	2	3	0	1	2
0	1	2	3	0	1	2	3	0	1
3	0	1	2	3	0	1	2	3	0
2	3	0	1	2	3	0	1	2	3
1	2	3	0	1	2	3	0	1	2
0	1	2	3	0	1	2	3	0	1

Tab. 23

Zgjidhje alternative: Ngjyrosim tabelen si në tabelën 24. Çdo katërshe horizontale e drejtë mbulon një katrore për çdo ngjyrë. Çdo katërshe e drejtë vertikale mbulon katër katrore të së njëjtës ngjyrë. Pasi janë vendosur të gjitha katërshet horizontale do të ngelen $a+10$, $a+10$, a , a katrore të ngjyrave 0, 1, 2, 3 përkatësisht. Secili nga këta numra duhet të jetë një shumëfish i katrës që të jetë i mundur mbulimi, por $a+10$ dhe a nuk janë të dyja njëkohësisht shumëfisha të 4, prandaj nuk mund të mbulohet tabela me katërshe të drejta.

0	1	2	3	0	1	2	3	0	1
0	1	2	3	0	1	2	3	0	1
0	1	2	3	0	1	2	3	0	1
0	1	2	3	0	1	2	3	0	1
0	1	2	3	0	1	2	3	0	1
0	1	2	3	0	1	2	3	0	1
0	1	2	3	0	1	2	3	0	1
0	1	2	3	0	1	2	3	0	1
0	1	2	3	0	1	2	3	0	1
0	1	2	3	0	1	2	3	0	1
0	1	2	3	0	1	2	3	0	1

Tab. 24

Shembull 6: Të tregohet nëse ekziston ndonjë mënyrë për të vendosur 250 tulla me përmasa $1 \times 1 \times 4$ në një kuti $10 \times 10 \times 10$.

Zgjidhje: Caktojmë koordinatat (x, y, z) në një qelizë të kutisë, ku $1 \leq x, y, z \leq 10$. Ngjyrosim qelizat me katër ngjyra të emërtuara 0, 1, 2, 3. Qeliza (x, y, z) ka ngjyrën i nëse $x + y + z \equiv i \pmod{4}$. Kjo ngjyrosje ka vetinë që një tullë $1 \times 1 \times 4$ gjithmonë zë një qelizë të secilës ngjyrë pa marrë parasysh si vendoset në kuti. Kështu, nëse kutia mund të mbushej me 250 tulla $1 \times 1 \times 4$, do të duhej të ishin 250 qeliza të secilës prej ngjyrave 0, 1, 2, 3 përkatësisht. Le të shohim nëse ky kusht i nevojshëm paketimi do të përmbushet. Tabela 24 tregon nivelin më të ulët të qelizave me ngjyrosjen përkatëse. Janë 26, 25, 24, 25 qeliza me ngjyrat 0, 1, 2, 3 përkatësisht. Shtresa e tretë ka 26, 25, 24, 25 qeliza me ngjyrat 2, 3, 0, 1 përkatësisht, shtresa e katërt ka 26, 25, 24, 25 qeliza me ngjyrat 3, 0, 1, 2 përkatësisht dhe kështu me radhë. Kështuqë kemi $(26 + 25 + 24 + 25) \cdot 2 + 26 + 25 = 251$ qeliza me ngjyrën 0. Prandaj në kutinë e paketimit $10 \times 10 \times 10$ nuk mund të paketojmë tulla me përmasa $1 \times 1 \times 4$.

Shembull 7: Të tregohet se nuk ekziston ndonje drejtëz që pret çdo segment të figurës 20 ekzaktësisht një herë.

Fig. 20

Zgjidhje: Skema në figurën 25 konsiston në tre faqe secila e kufizuar nga pesë segmente (të shënuara odd). Supozojmë se ekziston një drejtëz që pret secilin segment ekzaktësisht një herë. Atëherë ai duhet të ketë tre pika brenda faqeve tek ku ai fillon ose mbaron, por një segment ka ose dy ose zero pika fundi.

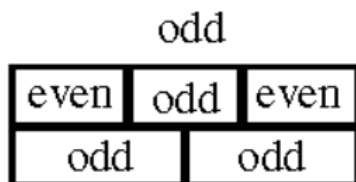

Fig. 25

Shembull 8: Një katror 7×7 është mbuluar me 16 tjegulla 3×1 dhe një tjegull 1×1 . Cilat janë pozicionet e mundshme të tjegullës 1×1 ?

Zgjidhje: Ngjyrosim katrorët diagonalisht nga ngjyrat 0, 1, 2. Atëherë çdo tjegull 3×1 mbulon secilën prej ngjyrave një herë. Në figurën 26 kemi 17 zero, 16 njësha dhe 16 dysha. Tjegulla që është e modelit tjetër duhet të mbulojë një nga katrorët e ngjyrosur me ngjyrën 0. Përveç kësaj, duhet të qëndrojë një 0 nëse bëjmë një çerek rrotullimi të tabelës. Si pozicione të mundshme do të mbetet vetëm katrori qendror, katër cepat dhe meset e brinjëve në figurën 27. Një ngjyrosje e ndryshme jep një zgjidhje të ndryshme. Përdorim tre ngjyrat 0, 1, 2 si në figurën 27. Tani, katrorët e ngjyrosur me ngjyrën 0 do të jenë qendra, katër cepat dhe dhe meset e brinjëve. Tjegullat 3×1 janë dy llojesh, ato që mbulojnë një katror të ngjyrës 0 dhe dy katrore të ngjyrës 1 dhe ato që mbulojnë një katror të ngjyrës 1 dhe dy katrore të ngjyrës 2. Supozojmë se të gjitha katrorët e ngjyrës 0 janë mbuluar nga tjegullat 3×1 . Do të kemi 9 tjegulla të llojit të parë dhe 7 tjegulla të llojit të dytë. Ato do të mbulojnë $9 \cdot 2 + 7 = 25$ katrore të ngjyrës 1 dhe $7 \cdot 2 = 14$ katrore të ngjyrës 2. Ky kontradiksion tregon që një nga katrorët e ngjyrës 0 është mbuluar nga një tjegull e përmasës 1×1 .

LITERATURA

1. *Arthur Engel* (1998), “Problem – Solving Strategies” Springer, ISBN 0-387-98219-1
2. *George Pólya* (2004), “How to solve it – a new aspect of mathematical method” ISBN 10 – 0 – 691 – 11966 – X (pbk.)
3. *Niko Kreçi* (2009), “Matematika 4.2 për profilin natyror” VLLAMASI, ISBN 978-99956-94-13-5
4. *Aleko Minga, Kristaq Gjino* (2015), “Analiza komplekse 1 (Teori dhe Ushtrime)” - TIRANË
5. *Agim Karçanaj, Andrea Katro, Fatmir Hoxha*, “Njohuri plotësuese matematike për olimpiadat 1– Teori numrash, Algjebër”, ISBN 99943-37-58-0
6. *Agim Karçanaj, Artur Baxhaku, Andrea Katro, Edmond Pisha*, “Njohuri plotësuese matematike për olimpiadat 2 – Gjeometri”, ISBN 99943-37-59-9
7. *Agim Bardulla, Fatmir Hoxha, Agim Karçanaj, Edmond Pisha*, “Njohuri plotësuese matematike për olimpiadat 3 – Kombinatorikë”, ISBN 99943-37-60-2
8. *Miftar Ramosacaj* “Matematika diskrete me algoritme” ISBN 978-60985-003-6
9. *Tanush Shaska, Lubjana Beshaj* (2014) “Algjebra” AULONAPRESS, version online falas.
10. *Shpëtim Bozdo, Edmond Lulja, Neritan Babamusta* (2011), “Përgatitës për provimin e maturës shtetërore në matematikë” PEGI, ISBN 978-9928-124-07-4
11. *Prof. Abdyl Haxhimusai, Diana Haxhimusai, Rajmond Gumeni* (2007), “Matura shtetërore Matematika – teori, ushtrime dhe problema të zgjidhura, teste” UEGEN, ISBN 978-99943-39-41-9
12. <https://brilliant.org/wiki/invariant-principle-definition/>
13. *Luljeta Sula, Niko Kreçi, Maksim Gumeni, Stavri Llambiri* (2003), “Matematika 4.2” SHLSH 2003, ISBN 99927-2-959-7
14. *Ilka Agricola, Thomas Friedrich* (2008), “Elementary Geometry” – American Mathematical Society. ISBN 13-978-0-8218-4347-5
15. *Tran Phoug* “Diamonds in mathematical inequalities” – proposal for a book.

16. *Richard Courrant & Herbert Robbins* (1996) “What is mathematics?
An elementary approach to ideas and methods, second edition” ISBN 0
– 19 – 510519 – 2

“THE IMPORTANCE OF THE PRODUCT IN INTERNATIONAL MARKETING - CASE STUDY - KORÇA BEER “

Msc. SemraBujari

s.bujari@eust.edu.mk

Abstract

Given the fact that international marketing is a new science, as a branch of general marketing, it is of particular importance in international economic relations. It is a special field of marketing that has its own specifics and they derive essentially from the international notion itself. The essence of the concept "**International**" defines it as general and specific between countries. Such a unique and clear definition directly indicates the needs for the study of international marketing, as the most dynamically developed field of general marketing. For the successful definition of international marketing it is necessary to define marketing in advance and add the international dimension. The globalization of the market and the world as a whole reinforces the importance of international marketing. This is related to the fact that international marketing is present all around us, every day and with a significant effect on our lives, offering us new opportunities and challenges, such as the international market itself.

The purpose of this paper is to study the concept of the product which lies at the core of the global marketing process. It represents the most important element of the marketing mix. This is due to the fact that products are developed and modified to meet new or different customer needs on a global or regional basis.

Keywords: *international marketing, product, product policy, customer needs.*

RËNDËSIA E PRODUKTIT NË MARKETINGUN NDËRKOMBËTAR –RAST STUDIMI -BIRRA KORÇA

Msc. Semra Bujari

s.bujari@eust.edu.mk

Abstrakt

Duke u nisur nga fakti që marketingu ndërkombëtar është shkencë e re, si degë e marketingut të përgjithshëm, ai ka rëndësi të veçantë në marrëdhëniet ndërkombëtare ekonomike. Bëhet fjalë për një fushë të veçantë të marketingut që ka specifikat e veta dhe ato rrjedhin në thelb nga vetë nocioni **ndërkombëtar**. Thelbi i konceptit "Ndërkombëtar" e përcakton atë si të përgjithshëm dhe të veçantë midis vendeve. Një përkufizim i tillë unik dhe i qartë tregon drejtpërdrejt nevojat për studimin e marketingut ndërkombëtar, si fusha më dinamike e zhvilluar e marketingut të përgjithshëm. Për definimin e suksesshëm të marketingut ndërkombëtar është e nevojshme të përcaktohet paraprakisht marketingu dhe t'i shtohet dimensionin ndërkombëtar.

Globalizimi i tregut dhe i botës në tërësi përforcon edhe më shumë rëndësinë e marketingut ndërkombëtar. Kjo lidhet me faktin se marketingu ndërkombëtar është prezent çdokund rreth nesh, çdo ditë e me një efekt të rëndësishëm në jetën tonë, duke na ofruar mundësi e sfida të reja, siç është vetë tregu ndërkombëtar.

Qëllimi i këtij punimi është studimi i konceptit të produktit i cili qëndron në thelb të procesit të marketingut global. Ai paraqet elementin më të rëndësishëm të marketingut mikso. Kjo për faktin se produktet zhvillohen dhe modifikohen, për të plotësuar nevojat e reja apo të ndryshme të klientit mbi baza globale apo rajonale.

Fjalë kyçe : marketingu ndërkombëtar, produkti, politika e produktit, nevojat e konsumatorëve.

Hyrje

Marketingu ndërkombëtar kombinon shkencën dhe artin e biznesit me shumë disiplina të tjera si shkencat ekonomike, studimet kulturore, gjeografinë, historinë, gjuhësinë, jurisprudencën, statistikën, demografinë dhe fusha të tjera bashkëkohore për të ndihmuar në studimin e tregut global. *Marketingu global mund të krahasohet me alpinistët që ballafaqohen me sfidën e lodhjes dhe të gëzimit.*¹

Sipas AMA (American Marketing Association)²

"Marketingu është një proces i planifikimit dhe zbatimit të ideve, produkteve dhe shërbimeve, përcaktimin e çmimeve të tyre, promocionit dhe shpërndarjes, për të realizuar shkëmbim që do të kënaqë kërkesat e individëve dhe të organizatës ".

Marketingu është një qasje gjithëpërfshirëse në procesin e punës. Sipas përkufizimit klasik, marketingu ndërkombëtar është një pjesë përbërëse e marketingut e cila aplikohet në tregjet e huaja. Aktivitetet e marketingut në tregjet e huaja ndryshojnë nga ato të brendshme në aspektin që në tregjet e huaja ambienti është i ndryshëm dhe ndryshojnë edhe elementët që janë të rëndësishme për shitje të produkteve ose shërbimeve të caktuara. Qasja moderne ndaj marketingut ndërkombëtar është ndryshe. Marketingu ndërkombëtar është pjesë e marketingut, por elementi i rëndësishëm për dallimin midis dy koncepteve është mënyra e veprimit. Poashtu, marketingu është një proces shkëmbimi përmes së cilit mundëson që produktet dhe vlerat të shkëmbehen në treg me individët në mënyrë që konsumatorët të plotësojnë nevojat dhe dëshirat e tyre.

Ky përkufizim bazohet në faktorët e mëposhtëm:

Nevojë	Produkt	Vlerë	Shkëmbim	Treg
Dëshirë	(Shërbim)	Plotësim	Transaksion	Marketing
Kërkesë				

Nevoja është faza e parë në plotësimin e kërkesës së konsumatorëve, ndenja e mungesës- nevojës kalon në dëshirë.

Produkti është gjithçka që mund t'i ofrohet dikujt për të plotësuar ndonjë nevojë .

¹ Gjokë Uldedaj ,Arben Verçuni “Marketingu Ndërkombëtar” Tirane,2003

² Akther S.H. “Global Marketing-Concepts Strategies, Practice, South-Western college publishing, cincinrati 1995

Vlera përfshin vetitë e produktit që duhet të përmbushë nevoja të caktuara (të shprehura përmes sistemit të vlerave) dhe qëllime të caktuara të konsumatorit. Ekzistojnë dy strategji për të arritur këto vlerë;

- Përmes përmirësimit të cilësisë,
- Përmes uljes të çmimeve të produkteve dhe perceptimit të vlerave të njëjta tek konsumatorët pa ndryshuar cilësinë

Përmes procesit të **shkëmbimit** duhet të ofrohen produkte që do t'i kënaqin nevojat dhe kërkesat e konsumatorëve

Tregu, një grup njerëzish që përfaqësojnë anën e kërkesës dhe anën e ofertës. Marketingu i referohet: hulumtimit të tregut, planifikimit të tregut, përmirësimin e shitjeve dhe shpërndarjes, planifikimin e çmimeve dhe shpërndarjen, dhe shërbimeve pas shitjes për konsumatorët. Nëse të gjitha këto aktivitete kompania i drejton konsumatorëve që ndodhen në më shumë vende, atëherë bëhet fjalë për marketingun ndërkombëtar . Marketingu ndërkombëtar është një nga pjesët më të rëndësishme të strategjisë së përgjithshme të një ndërmarrjeje.

Aktivitetet e marketingu ndërkombëtar zhvillohet së bashku me aktivitetet e tjera të ndërmarrjes (prodhimi, financa, burimet njerëzore, kërkimi dhe zhvillimi).

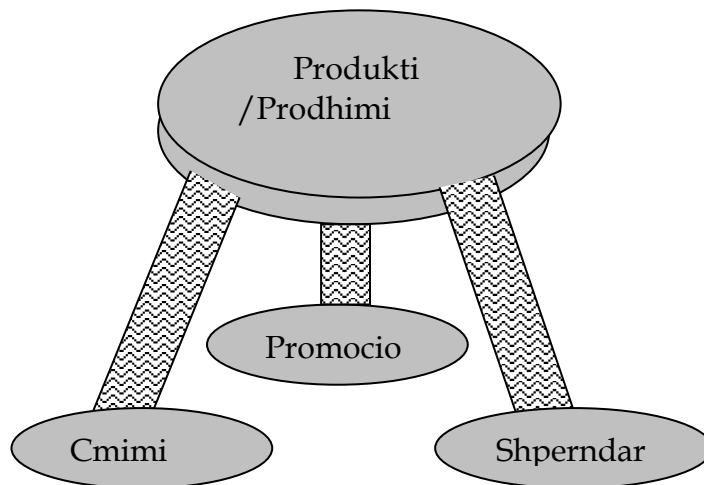
1. SPECIFIKAT DHE DIMENZIONET NDËRKOMBËTARE TË PRODUKTIT

Produkti është elementi më i rëndësishëm i programit të marketingut, si për tregjet vendase ashtu edhe për ata të huaja. Është një instrument përmes të cilit arrihet një përmbledhje e interesave të prodhuesve nga njëra anë dhe konsumatorëve nga ana tjetër. Arsyeet pse produkti është elementi më i rëndësishëm i marketingut janë dy :³

- **E para**, sepse prodhimi ose shërbimi është arsyeja e krijimit të vetë firmës. Të gjithë firmat janë futur rrugës së biznesit për të plotësuar nevojat e konsumatorëve dhe këtë gjë e realizojnë përmes produktit të tyre. Firma që nuk prodhon dhe shpërndan produkte për të plotësuar nevojat e konsumatorit nuk do të ekzistoj.

³ Armen Kadriu, Anastas Angjeli, Alqi Naqellari 'Marketingu bankar', Tiranë 2010

- **E dyta**, të gjithë elementët e marketingut miks rrotullohen rreth produktit. Kjo nuk do të thotë se elementet tjerë të marketingut nuk janë të rëndësishëm por, më tepër ta luajnë rol në lehtësimin e pranimin të produktit të tregut. Këtë mund ta parashikojmë si një karrige me tre këmbë, ku pjesa e sipërme është produkti, kurse tri këmbët janë ëmimi, promovioni dhe shpërndarja.

Roli i produktit është të projektojë dhe formojë bazën e nevojave dhe kërkesave të konsumatorëve dhe përdoruesve në një mënyrë sa më funksionale. Sipas kësaj, çdo analizë gjatë krijimit të një strategjie të marketingu për produktin, fillon me pyetjen: Cili është produkti më i përshtatshëm për tregun e caktuar ?

1.2 Karakteristikat e tregut të produktit në marketingun ndërkombëtar

Gjatë krijimit të konceptit të një produkti, si në procesin e zhvillimit i tij, duhet të merren parasysh karakteristikat e tij të tregut. Ata janë karakteristikat që japin siguri se produktet e dhëna plotësojnë një vlerë të caktuar. Në praktikën e marketingut, është i njohur mirë profilizimi i saktë i tregut, poashtu është e njohur mirë edhe strategjia dhe politika e kompanisë. Si psh, ora duhet të tregojë me saktësi kohën, televizioni duhet të ketë një pamje të mirë dhe zë të mirë etj.

Projektuesit, konstruktorët, dizajnerët dhe strategët e shitjes përpiqen të gjejnë raportin optimal në procesin e konceptimit dhe zhvillimit të produkteve të ndërmarrjes, vëllimin e duhur të specifikave të produktit në një mënyrë për të siguruar depërtimin maksimal në tregun ndërkombëtar. Në këtë mënyrë, përveç vetive themelore (kryesore) të produkteve të reja, duhet të sigurohen edhe vetitë shtesë të produktit me ndihmën e të cilëve produktet e reja do të dallohen në aspekt pozitiv nga produktet e tjera të ngjajshme të konkurrencës në treg. Procesi i diferencimit të produktit përmban përbërësit kryesorë të programimit të strategjisë së tregut, i cili e dallon produktin e ri nga të tjerët dhe i tërheq vëmendjen konsumatorëve për atë produkt, në sajë të karakteristikave që e dallojnë atë nga një numër i madh i produkteve të ngjajshme ose të njëjta.

Është e vështirë që të klasifikohen vetirë e tregut sipas rëndësisë ose përparësisë, por secila veti e produktit në treg jep mundësinë për të klasifikuar ata në përputhje me qëllimin, kuptimin, rolin dhe specifikat e produktit.

Baza e procesit të hulumtimit të tregut dhe kreativiteti i ekspertëve që marrin pjesë në fazën e zhvillimit të produktit ndikojnë dukshëm në pozicionin e tij dhe suksesin e shitjes në tregun ndërkombëtar.⁴

Cilësia e produktit - cilësia paraqet shumën e karakteristikave të ndërlydhura të produkteve dhe / ose shërbimeve që janë të nevojshme për produktet dhe / ose shërbimet, për të qenë në gjendje të plotësojnë nevojat e konsumatorët për të cilët janë krijuar.⁵

Cilësia e produktit është një supozim i domosdoshëm, por jo kusht i mjaftueshëm për funksionimin e suksesshëm të ndërmarrjeve në tregun ndërkombëtar. Cilësia është shuma e vetive karakteristike të produkteve ose shërbimeve që kanë aftësinë të kënaqin nevojat dhe kërkesat e deklaruara dhe të nënkuptuara. Cilësia është shkalla e aftësisë së një marke të caktuar për kryerjen e funksioneve të tij.

Nocioni i cilësisë është i gjerë dhe në kuptimin e tij i referohet cilësisë së materialit, performancës, përbërjes, funksionalitetit, ndërtimit, formës, ngjyrës, qëndrueshmërisë dhe të ngjashme.

Në këtë kuptim, koncepti i cilësisë është shumë kompleks, i cili në thelb e bën të vështirë matjen e vlerave të vërteta. Për cilësinë e përgjithshme të

⁴ Priroda na Medunarodni Marketing Branko Rakita, Beograd, 1998

⁵ Dr. Vesna Milanovic Golubovic, Medunarodniot Marketing, Globalni Biznis-Medunarodni Univerzitet Primjenih Nauka, Beograd 2003

ndonjë produkti, një mendim të mirëfilltë mund të japë vetëm një blerës i huaj në bazë të supozimeve të tij në lidhje me vlerën e produktit, dobishmërinë dhe komoditetin gjatë përdorimit. Fakt është që konsumatorët e perceptojnë atë në mënyra të ndryshme, secili e sheh nga këndvështrimi i tij, nga përvoja dhe supozimet për një produkt të mirë, cilësor dhe të suksesshëm.

Marketingu ndërkombëtar në praktikë hulumton zonën që i referohet matjes së vetive dhe karakteristikave cilësore të produktit. Këtu, gërshetohen matjet tekniko – teknologjike në bazë të krahasimeve në çmime, estetikë dhe përbërësit e mjedisit. Të gjithë faktorët e rëndësishëm gjatë procesit të transportit dhe shpërndarjes, është e dobishme të merren parrasysh dhe të kenë një pasqyrë të qartë të mendimeve dhe vendimeve të marra nga përdorues absolut.

Sot, po shfaqet një koncept i ri – klasa botësore e cilësisë – si një qëllim që përpiqen ta arrijnë kompanitë që duan sukses absolut me produktet e tyre në tregun global si - Microsoft, Motorola, Sony, Philips, Du Pont, BMW, etj. Cilësia e klasës botëror nuk do të thotë vetëm ndjekja e produktit si "Ekstra klasë ose ekstra cilësi" por këtu do të thotë tërësia e karakteristikave të produktit si rezultat i përpjekjeve totale që bëhen në kompani. Në këtë kuptim, ndër përbërësit themelorë të cilësisë së klasës botërore mund të jetë:

- Plotësimi i nevojave, kërkesave dhe tejkalimi i pritjeve të blerësit (shpejtësia dhe efektiviteti i përgjigjes së tregut ndaj kërkesave të blerësve, shndërrimi i kërkesës së blerësve në specifikimet e zhvillimit dhe karakteristikat e produktit të përfunduar).
- Karakteristikat teknike dhe performanca e një klase të caktuar të produkteve (që nënkupton emrat e përcaktuar të karakteristikave të produktit, karakteristikat funksionale dhe gatishmëria e kushteve specifike për përdorim, inovacioni i produktit që është në nivelin konkurrencës, duke filluar nga dizajni, estetika dhe karakteristikat e tjera).
- Përshtatshmëria e produktit për përdorimin e tij gjatë ciklit të tij të jetës (e cila karakterizohet nga qëndrueshmëria e vendosur, besueshmëria pa dështim dhe pa gabime në funksionimin dhe mbrojtjen e shëndetit dhe jetës së njeriut, mjedisit dhe me standardet e referuara).

- Mundësi për trendin e uljes së çmimeve të produktit, afati i shkurtuar i dorëzimit.
- Kompania është aktive në parashikimin dhe kënaqjen e ,nevojave të blerësve, etj.

Kur bëhet fjalë për cilësinë mënyra sesi e sheh konsumatori cilësia mund të përcaktohet qartë si aftësia dhe përshtatshmëria e produkti për përdorim. Që të mund produkti të kënaqë nevojat e konsumatorit me sukses, është e nevojshme të përcaktohen nevojat dhe ankesat e konsumatorët, dhe kjo është e mundur me ndihmën e informacionit të marketingut, sondazhet e konsumatorëve dhe metodat e tjera të hulumtimit.

Në këtë punim kam shtjelluar shembullin për produktin "Birra KORÇA" që prodhohet vetëm në qytetin e Korçës , Republika e Shqipërisë . Birra Korça është birra e parë që përgatitet në temperaturat e Shqipërisë.. Fabrika e birrës u themelua në qytetin e Korçës, Shqipëri, në vitin 1928. Ajo është themeluar nga një investitor italian Umberto Umberti dhe Selim Mboria investitor nga vendi. Kapitali fillestar i ndërmarrjes ishte 950,000 franga. Kapaciteti fillestar i prodhimit ishte 20,000 hektolitra në vit. Në vitin 1942 filloi ndërtimi i fabrikës së prodhimit të maltos dhe përfundoi në vitin 1943. Pas përfundimit të luftës së dytë botërore dhe me vendosjen e pushtetit komunist në Shqipëri, në 11 Janar të vitit 1946 fabrika "Birra Korça" u shtetëzua në bazë të ligjeve të asaj kohe.

Kapaciteti prodhues i projektuar ishte 20.000hl/birrë në vit. Ndër vite, kapaciteti prodhues ka qënë: më 1939: 10.000 hl (hekto-litër), më 1943: 600 hl, më 1944: 8.100 hl, më 1957: 46.300 hl. Ndërsa prodhimi maksimal prej 52.000 hl u arrit në vitin 1960, kohë që në Shqipëri u ndërtua "Birra Tirana". Pas çlirimit të vendit u rrit prodhueshmëria falë disa rikostruksioneve në vitet 1955, 1957 dhe më i rëndësishmi, më 1965. Aktualisht, kjo fabrikë falë investimeve serioze HB Group ofron kapacitete prodhuese që mund të shkojnë deri në 200.000 hl në vit. Fabrika prodhonte birrë Bjonde, birrë të zezë, ujin "Kristal" dhe akull. Proçesi teknologjik i prodhimit të birrës u vendos për herë të parë nga inxhinieri teknolog gjerman Herbard Xheralding, proçes që ruhet edhe sot.

Në prill të vitit 1994 bëhet privatizimi i fabrikës nga një grup aksionerësh korçarë. Rreth 87% e aksioneve zotërohen nga z. Irfan Hysenbelliu aktualisht pronar i "Birra Korça" sh.p.k.

Me riblerjen e kësaj fabrike nga z. Hysenbelliu në vitin 2004, kjo e fundit i është nënshtruar një rikonstruksioni të thellë teknologjik e ndërtimor.

Nga pikpamja ndërtimore është ruajtur koncepti arkitekturial i trashëguar duke e pasuruar me elementë të rinj të të njëjtit stil.

Teknologjia moderne bashkëkohore, kryesisht e sjellur nga Çekia dhe llojet e cilësisë më të lartë të maltit, bënë që Birra Korça të e ruaj cilësinë e lartë të shijes. Kështu që përdorimi i teknologjive më të fundit Çeke dhe Italiane, të cilat sollën në 120,000 mhektolitra birra në vit, dhjetë herë më shumë se prodhimi i birrës së vjetër.⁶ Uji vjen nga burimet natyrore të malit Morava. Kjo birra më së shumti përdoret gjatë muajit gusht, si muaji më i nxehtë.⁷

Birra Korça ka disa çmime për cilësi. Çmimi i parë iu dha në Selanik, Greqi në 1928.⁸ Në 2007 në Londër, Angli kompanisë iu dha Çmimi Ndërkombëtar i Kurorës së Cilësisë në Kategorinë e artë nga Kryetari Ekzekutiv i Nismave të Biznesit, Z. Jose E. Prieto.

Birra Korça është mbajtëse e certifikatës ISO 22000 e cila është për një standard ndërkombëtar që përdoret nga organizatat në kuadër të zingjirit ushqimor. Ai përmban cilësinë tradicionale të birrës duke respektuar masat parandaluese të sigurisë ushqimore. Në vitin 2009 në Frankfurt, Gjermani, Birrës Korça u dha përsëri çmimi ndërkombëtar Aph Europe, çmimi në kategorinë Diamond ku kanë marrë pjesë bizneset nga 178 vende. Ky çmim iu dha z. Kasem Hysenbelliut (përfaqësues i Birrës Korça) nga Z. Prieto. Birra Korça është një birra që ka shpërndarje të gjerë në Shqipëri dhe eksportohet në një numër të madh të vendeve fqinje. Në vitin 2011, Birra Korça hyri në tregun amerikan dhe tani mund të blihet në lokacione të ndryshme.⁹

KONKLUZIONE

Duke u nisur nga pikëpamja e pranuar përgjithësisht koncepti i marketingut ka kuptim universal dhe është orientimi i ndërmarrjeve për plotësimin dhe kënaqjen në mënyrë më të mire të nevojave të blerësve dhe konsumatorëve ,duke realizuar fitim. Por parashtrohet pyetja: pse po shkojmë

⁶ Official Website of Birra Korca.

⁷ [http://catsq.org/balkanlynx/04 land-use/4 3 protected-area/protected-areas/Pdfs/Pllaha 2002 Morava mountain Albania.pdf](http://catsq.org/balkanlynx/04%20land-use/4%203%20protected-area/protected-areas/Pdfs/Pllaha%202002%20Morava%20mountain%20Albania.pdf)

⁸ Article about Birra Korca (in Albanian)

⁹ Birra Korca ne USA, April 23,2011

drejt një studimi të veçantë të marketingut ndërkombëtar kur metodologjia e të cilit është teoria unike e marketingut?

Pas analizës të literatures të disponueshme vendase dhe të huaj mund të konstatohet se ky studim nuk është i rastësishëm. Kështu që bëhet fjalë për një fushë të marketingut që ka specifikat e veta dhe ato të gjitha rrjedhin nga vetë nocioni ndërkombëtar. Sipas qasjes klasike, marketingu ndërkombëtar është një pjesë integrale e marketingut e aplikuar në tregjet e huaja. Aktivitetet e marketingut në tregjet e huaja ndryshojnë nga ato të brendshme në atë masë që mjedisi i huaj është i ndryshëm nga ai i brendshëm në elementët që janë të rëndësishëm për shitjen e produkteve ose shërbimeve të caktuara.

Qasja moderne ndaj marketingut ndërkombëtar është disi e ndryshme. Por ndryshimi nuk qëndron në aspektin e vendit por në mënyrën e të vepruarit të marketingut në tregjet e huaja. Marketingu ndërkombëtar mund të zbatohet në punën e ndërmarrjeve në vend dhe për përdorimin e tij nuk kërkohet lëvizje fizike të produkteve dhe shërbimeve, jashtë kufijve të tregjeve kombëtare. Ndërkohë, faza e zhvillimit modern të marketingut ndërkombëtar - marketingu global, në parim tregjet kombëtare, janë zona e ndikimit të tij, dmth tregu botëror në tërësi.

BIBLIOGRAFI

1. Goce Menkinovski, "Marketingu ndërkombëtar", Prilep 2011
2. Gjokë Uldedaj, Arben Verçuni "Marketingu Ndërkombëtar" Tirane, 2003
3. Gligorijevic, M. 2007 "Marketingu i Biznesit", Fakulteti Ekonomik, Beograd
4. Milisavljevic M. 2006 "Marketingu Strategjik", Fakulteti Ekonomik, Beograd
5. Milisavljevic M, Maricic B. Gligorijevic M. 2007 "Bazat e marketingut", Ekonomik Fakulteti i Beogradit
6. Armen Kadriu, Anastas Angjeli, Alqi Naqellari 'Marketingu bankar', Tiranë 2010
7. Dr. Vesna Milanovic Golubovic, Medunarodniot Marketing, Globalni Biznis-Medunarodni Univerzitet Primjenih Nauka, Beograd 2003
8. Priroda na Medunarodni Marketing Branko Rakita, Beograd, 1998
9. Akther S.H. 'Global Marketing-Concepts Strategies, Practice, South-Western college publishing, Cincinnati 1995

Literaturë shtesë

Official Website of Birra Korca.

[http://catsq.org/balkanlynx/04 land-use/4.3 protected-area/protected-areas/Pdfs/Pllaha 2002 Morava mountain Albania.pdf](http://catsq.org/balkanlynx/04%20land-use/4.3%20protected-area/protected-areas/Pdfs/Pllaha%202002%20Morava%20mountain%20Albania.pdf)

Article about Birra Korca (in Albanian)

"EFFORTS OF THE REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA TO ATTRACT FDI, AS ONE OF THE FACTORS ENSURING THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE COUNTRY."

Msc.Rezarta Mamudi

r.mamudi@eust.edu.mk

International University of Struga

Abstract

As all countries in transition, North Macedonia as well wants to be part of greater integrations, as this is the only way to achieve great benefits, starting with economic development, increasing the welfare of the population, reducing the number of unemployed which is one of the biggest problems in the country.

One of the ways that ensures integration is the increase of FDI on foreign direct investment, which creates favorable conditions and many benefits in the host countries, is one of the best ways to fight unemployment in the country.

In the inability of the national economy to achieve the required economic growth, FDI is inevitable for the revival of the domestic economy. FDI would enable desirable and sustainable economic growth, with the presence of new technology and new knowledge to modernize and compete products, increase Gross Domestic Product (GDP) and reduce unemployment.

The need to increase the competitiveness of the domestic economy is possible only through a process of research and development, which leads to innovation and knowledge and is a prerequisite for creating an incentive investment policy. Continuously and directly, foreign investment in industries in which the country has a comparative advantage will cause positive results, which are the basis for attracting new investment.

Keywords: foreign direct investment, economic development, unemployment, integrations, national economy.

“PËRPPJEKJET E REPUBLIKËS SË MAQEDONISË SË VERIUT PËR TËRHEQJEN E IHD-VE, SI NJË NDËR FAKTORËT QË SIGURON ZHVILLIMIN EKONOMIK TË SHTETIT”.

Msc.Rezarta Mamudi

r.mamudi@eust.edu.mk

International University of Struga

Abstrakt

Njëjtë sikurse të gjitha vendet në tranzicion edhe R.e Maqedonisë së Veriut ka dëshirën për të qënë pjesë e integritimeve të mëdha, pasi kjo është rruga e vetme për të arriur beneficione të mëdhaja, duke filluar nga zhvillimi ekonomik, rritja e mirqënjes së popullsisë, duke reduktuar numrin e të papunëve që paraqet një nga problemet më të mëdhaja në vend.

Njëra nga këto mënyra që siguron integritimet është edhe rritja e IHD-ve investimeve të huaja direkte, të cilat krijojnë kushte të favorshme dhe mjaft përfitime në vendet mikpritëse, është një nga mënyrat më të mira për të luftuar papuninë në vend.

Në pamundësi të ekonomisë kombëtare për të arritur rritjen e kërkuar ekonomike, IHD-të janë të pashmangshme për ringjalljen e ekonomisë së brendshme. IHD-të do të mundësonin një rritje të dëshirueshme dhe të qëndrueshme ekonomike, me praninë e teknologjisë së re dhe njohurive të reja për të modernizuar dhe konkuruar produktet, për të rritur Bruto Prodhimin e Brendshëm (PBB) dhe për të ulur papunësinë.

Nevoja për të rritur aftësinë konkurruese të ekonomisë vendase është e mundur vetëm përmes një procesi të hulumtimit dhe zhvillimit, që çon në risi dhe njohuri dhe është një parakusht për krijimin e një politike investimi stimuluese. Në mënyrë të vazhdueshme dhe të drejtpërdrejtë, investimet e huaja në industri në të cilat vendi ka një avantazh krahasues do të shkaktojnë rezultate pozitive, të cilat janë baza për tërheqjen e investimeve të reja.

Fjalë kyçe : *investime të huaja direkte, zhvillimi ekonomik, papunësia, integritimet, ekonomia kombëtare.*

Hyrje

Përpjekjet e Republikës së Maqedonisë së Veriut për të tërhequr IHD në vitet e fundit janë më të theksuara, me intensitet të rritur të marketingut ndërkombëtar në destinacione të ndryshme botërore. Maqedonia e Veriut nuk ka patur ndonjë përparim të rëndësishëm në rritjen dhe përshpejtimin e fluksit global të investimeve, por përkundrazi është gjithmonë një destinacion dobët i zgjedhur në rajon. Njoftimet për investime në të ardhmen bazuar në marrëveshjet e lidhura janë optimiste dhe tregojnë se realizimi i tyre do të sjellë efektet e dëshiruara në ekonominë e vendit.

1. Legjislacioni (regullativa ligjore), lehtësimet tatimore dhe ligji për zonat teknologjike të lira të zhvillimit

Kushtetuta e Republikës së Maqedonisë së Veriut garanton trajtim kombëtar për të gjithë investitorët e huaj. Kufizimet në hyrjen e kapitalit të huaj ekzistojnë vetëm për tregtinë e drogës, armëve, municioneve, eksplozivëve, materialeve radioaktive, mallrave të prishura, aktiviteteve që rrezikojnë sigurinë publike, moralin publik ose janë në kundërshtim me mbrojtjen e vendeve historike dhe thesareve kulturore. Që nga viti 1994, Republika e Maqedonisë së Veriut ka siguruar mbrojtjen e IHD-ve nga rreziqet politike. Marrëveshjet bilaterale të nënshkruara për inkurajim dhe mbrojtje të ndërsjellë të investimeve të huaja me 31 shtete, si dhe marrëveshje për shmangien e taksimit të dyfishtë me 34 shtete lehtësojnë hyrjen e investitorëve të huaj në Republikën e Maqedonisë së Veriut.

Qeveria e Republikës së Maqedonisë së Veriut, përveç përmirësimit të klimës së investimeve për të rritur hyrjen e IHD-ve, vazhdimisht po forcon kapacitetin institucional për investime përmes organeve qeveritare.

Ministria e Ekonomisë është përgjegjëse për politikën e investimeve me qëllim të rritjes së investimeve, ndërsa Agjencia e Investimeve të Huaja është e përqendruar në promovimin e vendit si një vend tërheqës për investime, por edhe si një shërbim për investitorët, duke u ofruar atyre informacion dhe shërbime përkatëse për një vend.¹⁰

¹⁰ „Претпристапна економска програма на Р.Македонија“- Скопје, јануари,2010 година, : 82

Legjislacioni ka për qëllim tërheqjen e investitorëve të huaj përmes harmonizimit të ligjit në fushën e operacioneve të këmbimit valutor dhe miratimit të një ligji për zonat teknologjiksht të lira të zhvillimit. Me miratimin e një takse të sheshtë prej 10% për korporatat dhe fitimin personal, Maqedonia e Veriut është ndër vendet me normat më të ulëta të taksave në Evropë. Dhe në mënyrë që të stimulohen investitorët e huaj për të riinvestuar fitimin në Maqedoninë e Veriut, taksa e riinvestimit është 0%. Nëse investitori i huaj vendos të transferojë taksë, të tërheqë fonde ose të likudojë investimin direkt, ligji thotë:

Transferimi i fitimit, transferimi i fondeve të marra nga tjetërsimi dhe shitja e pronësisë në investimin direkt, si dhe kthimi i pjesës tjetër të masës së likuidimit është falas, me kusht që jorezidenti të ketë regjistruar investimin e drejtpërdrejtë në përputhje me këtë ligj dhe të ketë paguar të gjithë detyrimet e bazuara në tatime dhe kontribute në Republikën e Maqedonisë së Veriut.¹¹

Një lehtësim tjetër është përjashtimi i investitorëve nga tatimi në pronë për një periudhë prej 10 vjet. Qëllimi i këtyre ligjeve është përshpejtimi i zhvillimit ekonomik duke tërhequr kapital të huaj, duke zhvilluar teknologji të reja dhe zbatimin e tyre në ekonominë kombëtare, e cila do të rezultojë në rritjen e konkurrencës së Maqedonisë së Veriut në tregun ndërkombëtar duke rritur eksportet dhe duke rritur punësimin.

2. Arsyet e fluksit të ulët të investimeve në periudhën e kaluar

Nuk mund të mohohet fakti që në 20 vitet e kaluara IHD-të kanë pasur një ndikim të rëndësishëm në suksesin ekonomik të shumë vendeve në zhvillim dhe në tranzicion. IHD-të kanë ndihmuar disa prej këtyre ekonomive të kalojnë shumë shpejt me pasoja minimale, duke arritur një rritje ekonomike dinamike dhe duke rritur punësimin. Sot, shumë prej këtyre vendeve kryesisht evropiane, ish-socialiste janë në grupin e ekonomive të zhvilluara.

Sidoqoftë, ky nuk është fati i Republikës së Maqedonisë së Veriut. Të dhënat tregojnë se përkundër përpjekjeve të qeverisë të R.së Maqedonisë së Veriut, hyrjet e IHD-ve janë gjithmonë nën nivelin e pritur dhe zënë një pjesë

¹¹ Gazeta Zyrtare nr. 34/01; 49/01; 103/01; 54/02 "Ligji për operacionet e këmbimit valutor" neni 9

të parëndësishme të PPB. Prurjet e regjistruara të IHD-ve në Maqedoninë e Veriut datojnë që nga viti 1994, por në vitet e para ato janë të parëndësishme. Rritja e parë e madhe në IHD u regjistrua në vitin 1998 prej 150 milion EUR, e cila u pasua menjëherë nga një pjesë e rritur e IHD-ve në PPB prej 4.6%. Në vitet në vijim, nën ndikimin e krizës në rajon dhe konflikti etnik në Maqedoninë e Veriut, hyrjet e IHD-ve kishin një lëvizje të ulët. Fluksi i rritur në vitet 2000 dhe 2001 nuk ishte nga Greenfield investimet, por nga shitja e disa ndërmarrjeve publike si EVN, Panairi i Shkupit dhe Zito Luks në 2001, Fabrika e Mermerit - Prilel, Pivarnica-Manastir, Stopanska Banka dhe ndërmarrjet e tjera të sektorit publik në vitin 2000.

Në vitet 90 të shekullit XIX, arsyet e fluksit të ulët vinin nga organizimi i brendshëm i shtetit, si dhe nga mjedisi i atëhershëm luftarak. Një vend i ri me një sistem të pandërtuar të ekonomisë së tregut, fillimet e demokracisë, një tranzicion të vështirë, një numër në rritje të papunëve, një ekonomi e zezë, një treg të pazhvilluar, teknologji të vjetëruar, një sistem institucional të pazhvilluar dhe një nivel të lartë të burokracisë, një sistem bankar të prishur dhe disiplinim financiar janë disa nga arsyet jo vetëm për hyrjen e dobët të IHD-ve, por edhe për zhvillimin e ngadaltë të ekonomisë së brendshme. Të gjitha këto negativitete të brendshme pasohen nga paqëndrueshmëria e madhe në rajon, rreziku i lartë i një lufte të mundshme, një zonë me rrezik të lartë politik, kriza e refugjatëve, sanksione dhe embargo me mundësinë e rritjes së tyre, mosmarrëveshja për emrin që merr dimensione ndërkombëtare, marrëdhëniet e çrregullta dhe të parregulluara me vendet fqinje dhe mungesa e marrëdhënieve ekonomike me BE-në janë vetëm disa nga arsyet që duhet të fajësohen për hyrjen e ulët të IHD-ve në Republikën e Maqedonisë së Veriut.

Në vitet 2000 ka patur ndryshime të rëndësishme në mjedisin e brendshëm, që patën një efekt pozitiv në IHD-të. Përmirësimi i klimës së biznesit në vend përmes përpjekjeve të shumta institucionale dhe në fushën e legjislacionit, liberalizimi në fushën e telekomunikacionit, sistemi i rishikuar bankar, heqja e barrierave administrative dhe investimet në infrastrukturë janë vetëm disa nga përpjekjet e Qeverisë së Republikës së Maqedonisë së Veriut për të përmirësuar mjedisin e investimeve në vend. Nga ndodhitë e jashtme si një moment pozitiv në këtë periudhë është nënshkrimi i Marrëveshjes së Stabilizim Asociimit me BE në 2001 dhe anëtarësimi në Organizatën Botërore të Tregtisë që nga viti 2003, me çka u ndërtua një mjedis i parashikueshëm për biznesin, tregtinë dhe investimet.

Proceset e integritimit në OBT dhe BE kanë hapur mundësi të reja, të pasuara nga një rritje e hyrjeve të IHD-ve pas vitit 2005 gjatë tre viteve të ardhshme. Kriza globale e vitit 2008 do të zvogëlojë ndjeshëm prurjet drejt fundit të kësaj dekade. Megjithë aktivitetet pozitive për përmirësimin e IHD-ve në dekadën e re, fluksi I të hyrave është larg pritjeve të parashikuara sipas pritjeve të Bankës Popullore.

Arsyet për këtë gjendje do të paraqiten në një analizë SWOT që përmbledh të gjitha ndikimet e brendshme dhe të jashtme që përcaktojnë këtë gjendje.

2.1 Analiza SWOT

Duke analizuar klimën e përgjithshme ekonomike, sociale dhe politike në Republikën e Maqedonisë së Veriut , dhe duke filluar nga rrethanat kufizuese dhe mbështetëse, mund të definohen avantazhet dhe disavantazhet e vendit tonë për tërheqjen e IHD-ve . Nga ana tjetër, mjedisi i jashtëm me ndryshimet e tij ndikon në fluksin e IHD-ve në Republikën e Maqedonisë së Veriut në formë të mundësive dhe kërcënimeve. Analiza SWOT¹² tregon mjedisin e brendshëm dhe të jashtëm që ka një ndikim në hyrjet e IHD-ve. Ndryshe nga faktorët e brendshëm ku disavantazhet mund të kontrollohen dhe avantazhet të forcohen, në faktorët e jashtëm roli i shtetit është të adaptojë, shmangë ose ndikojë në kërcënime në mënyrë që të zvogëlojë reflektimin e tyre negativ dhe të përdorë mundësitë për përfitimin e vet. Të gjitha aktivitetet e Republikës së Maqedonisë së Veriut janë të përqendruara në anulimin e dobësive dhe kthimin e tyre në pika të forta. Disa nga dobësitë janë rezultat i kërcënimeve që shteti përpiqet të ndikojë direkt ose indirekt në përputhje me aftësitë e tij. Ndikimi pozitiv i mjedisit të jashtëm në formën e mundësive synon forcimin e përparësive dhe rritjen e tyre.

¹² Нефовски С. Инвестициона политика- Случајот на Република Македонија „Сручен труд од областа на макроекономијата,, Скопје2007 година

Perparësi**Dobësitë**

<ul style="list-style-type: none"> • Stabilitet makroekonomik • Sistem bankar të zhvilluar • Zona të hapura tregtare • Ligji për mbrojtjen e investimeve të huaja • Lehtësime në lidhje me tatimet • Disponueshmëri me personel të arsimuar <p style="text-align: center;"><i>Mjedis i brendshëm</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> • Standard i ulët për jetesë dhe fuqi e ulët blerëse e popullsisë • Treg i vogël • Infrastrukturë e dobët rrugore • Sistem administrativ i burokratizuar • Mosbesueshmeri në qeverinë ligjdhënëse • Resurse natyrore të kufizuara • Gjykatë joefikase • Korrupsion i nënpunësve shtetëror • Gjendje jostabile politike të brendshme <p style="text-align: center;"><i>Mjedisi i brendshëm</i></p>
<ul style="list-style-type: none"> • Angazhimi i Qeverisë së R.së Maqedonisë së Veriut për krijimin e një ambient të favorshëm për IHD-të • Rezultatet e një fushate globale të marketingut për Maqedoninë e Veriut • Mjedis i favorshëm për bashkëpunim me BE-në. • Anëtarësimi në OBT dhe marrëdhënie të zhvilluara me institucionet financiare ndërkombëtare . <p style="text-align: center;"><i>Mjedisi i jashtëm</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> • Mosmarrëveshjet me Greqinë dhe Bullgarinë • Pasiguria në negociatat për anëtarësimin në BE dhe NATO • Stagnimi i tregtisë botërore si pasojë e krizës botërore • Ndikimet e krizës financiare të Greqisë • Regjioni relativisht i paqëndrueshëm politik dhe i sigurisë . • Vend kontinental <p style="text-align: center;"><i>Mjedisi i jashtëm</i></p>

Mundësitë**Kërcënimet****3. Politika dhe strategjitë e zhvillimit për tërheqjen e IHD-ve në Republikën e Maqedonisë së Veriut**

Për lirimin e Maqedonisë së Veriut nga perceptimi negativ në lidhje me investimet e huaja, është e pashmangshme ekzistenca e një politike zhvillimore për tërheqjen e IHD-ve. Kjo politikë do të propozojë strategji që përfshijnë një sërë aktivitetesh për një periudhë të caktuar kohe, me një qëllim,

edhe atë rritjen e IHD-ve në Maqedoninë e Veriut. Qeveria ka plane ambicioze për modernizimin e vendit, rritjen e prosperitetit dhe përshejtimin e proceseve të integritit në BE. Një faktor kryesor i këtyre politikave, planeve dhe strategjive janë IHD-të dhe roli i tyre kryesor në arritjen e qëllimeve kryesore në fushën e zhvillimit ekonomik.

Kriza ekonomike financiare theksoi më tej rëndësinë e IHD-ve në stabilizimin e ekonomive të vogla të prekshme, siç është ekonomia në RMV. Për këtë qëllim, ambienti i biznesit është përmirësuar ndjeshëm vitet e fundit dhe përdorimi aktiv i mjeteve promovuese synon tërheqjen e vëmendjes së investitorëve të mundshëm.

Megjithëse ndikimi i IHD-ve deri më tani është i vogël, nuk është i parëndësishëm në disa sektorë, siç janë bankat dhe telekomunikacioni ku investitorët e huaj kanë arritur një masë kritike. Për akoma më shumë IHD dhe përfitimet e tyre që do të pasqyrohen në ekonominë e RMV, qeveria ka realizuar një program investimesh i cili, duke rishikuar kornizën institucionale të investimeve, solli masa të hollësishme për qëndrueshmërinë e politikave dhe operacioneve, si dhe zhvillimin të kapaciteteve institucionale.

3.1 Masat për rritjen e IHD-ve në Republikën e Maqedonisë së Veriut

Në vlerësimin e atraktivitetit të vendit për investime, investitorët udhëzohen nga një numër faktorësh ekonomikë dhe politikë që ndikojnë në investime. Këta faktorë që motivojnë investitorët zakonisht quhen përfitime të ofruara nga shteti. Ato mund të jenë përfitime në një kuptim më të gjerë dhe përfitime në një kuptim më të ngushtë.¹³ Prandaj, Qeveria e Republikës së Maqedonisë së Veriut, paralelisht me angazhimin e saj për anëtarësim në BE, po bën përpjekje të mëdha për të përmirësuar mjedisin e biznesit, kornizën ligjore dhe mjedisin ekonomik. Maqedonia e Veriut ofron tërheqje të ndryshme për investitorët e huaj, duke përfshirë një sistem të thjeshtë, favorizues të taksave, funksionimin e qetë të administratës doganore, reformat institucionale që kanë rezultuar në përmirësimin e vendit në renditjen e saj në listën ndërkombëtare. Falë këtyre reformave, ekonomia është përmirësuar ndjeshëm vitet e fundit dhe Maqedonia e Veriut është një vend i hapur për investitorë të huaj.

¹³ Dimitrova, Janka (2012) *Saving - Investment - Development*. In: Trends and challenges in the development of the economy, 10–11.05.2012, Faculty of Economics - Varna.

Përmirësimi i klimës biznesore në Republikën e Maqedonisë së Veriut bazohet në dy përparësi: korniza ligjore dhe zbatimi institucional.¹⁴

Për të kapërcyer pengesën administrative për të realizuar biznes të lirë, Qeveria filloi në të zbatojë reformat në dy fusha kryesore:

- Rishikimi i rregullores së përhershme
- Monitorimi sistematik i rregullores së re.

Ndryshimet në legjislacionin e përhershëm siguruan barazi në të drejtat dhe kushtet e punës për investitorët vendas dhe të huaj, si dhe mbrojtje dhe siguri më të madhe të investimeve të huaja. Projektet që synojnë përmirësimin e mjedisit të biznesit për IHD-të dhe zbatimi i tyre mund të identifikohen në disa fusha të veprimit. Përafrimi i rregulloreve kombëtare me acquis është një sfidë e madhe për ekonominë e RMV, por edhe parakushti i vetëm për anëtarësimin në BE. Në më shumë se 33 pjesë, acquis ka një ndikim të drejtpërdrejtë në aspektet kryesore të klimës së investimeve, përfshirë katër lëvizjet e lira (njerëz, mallra, shërbime dhe kapital), prokurimin publik, të drejtat e pronësisë intelektuale, rregulloret sektoriale, konkurrencën dhe taksat. Ndryshimet dhe progresi i Qeverisë në rregullimin e legjislacionit për të identifikuar përmirësimet në klimën e investimeve ndiqen nga masat e mëposhtme:

- *Regjistrimi i firmës, dokumentacioni, kushtet dhe procedurat.* Ligji për sistemin me një sportel paraqiti një sistem të thjeshtuar për regjistrimin e ndërmarrjeve duke ulur kohën dhe kostot dhe duke ulur ndjeshëm barrierat administrative.
- *Taksat dhe nivelet e taksave.* Taksimi është një kategori tërheqëse e investimeve në Republikën e Maqedonisë së Veriut. Vendi po ndërmerr iniciativa konkrete si fitime pa taksa, taksë e sheshtë prej 10%, normë preferenciale e TVSH-së, të cilat synojnë tërheqjen e investitorëve të huaj.
- *Kontabiliteti dhe revizioni.* Standardet e kontabilitetit dhe revizionit në Republikën e Maqedonisë së Veriut zakonisht shkojnë drejt përputhshmërisë ndërkombëtare.

¹⁴ Претпристапна економска програма на Р.Македонија“ - Скопје, јануари, 2010 година
стр:82

- *Administrata Doganore.* Sistemi i centralizuar me një ndalesë lejon ndërmarrjet të marrin lejet e nevojshme dhe procedurat e tjera doganore në mënyrë elektronike, dhe marrëveshjet bileterale dhe multilaterale i ofrojnë vendit rreth 90% tregti të lirë reciproke
- *Tokë dhe leje për ndërtim.* Blerja e tokës dhe lejet e ndërtimit rregullohen nga një ligj që vitet e fundit ka pësuar shumë ndryshime, kryesisht në përputhje me legjislacionin Evropian. Kadastrin është përgjegjës për vendosjen e punës, kryerjen e regjistrimit të pasurive të paluajtshme dhe menaxhimin e sistemit të informacionit gjeodezik-kadastral. Vitet e fundit është bërë përparim i dukshëm në fushën e regjistrimit të pronave. Edhe pse taksat e pronës janë të ulëta, faturat e shërbimeve janë të larta. Këto tarifa të shërbimeve përcaktohen nga komunat dhe në parim duhet të mbulojnë kostot e rrugës, ujit, kanalizimeve dhe lidhjeve të tjera. Kostot bien mbi investitorët e rinj gjë që e bën procedurën më të shtrenjtë. Hyrja në tokë ndërtimore është e pakufizuar për degët e kompanive të huaja të regjistruara në vend. Procedura për marrjen e një leje ndërtimi kalon nëpër disa hapa, por në praktikë, marrja e një leje ndërtimi mbetet një nga aspektet më sfiduese të mjedisit të biznesit me pothuajse 21 procedura për përfundimin e procedurës.
- *Politika e konkurrencës dhe mjedisi jetësor.* Maqedonia e Veriut ka një Ligj relativisht të zhvilluar mirë të konkurrencës që ofron një bazë të mirë për zbatimin e masave dhe ofron një kornizë për funksionimin efektiv të Komisionit për Mbrojtjen e Konkurrencës. Legjislacioni për mbrojtjen e mjedisit përbëhet nga disa ligje që kanë për qëllim mbrojtjen e natyrës, ajrit dhe mbeturinave. Qëllimi i ligjit është parandalimi dhe sanimi i dëmit të shkaktuar në mjedis, rivendosja e tij, si dhe futja e masave dhe praktikave për të minimizuar rreziqet. Ndotësi është ai që duhet të mbulojë të gjitha kostot që lidhen me parandalimin dhe sanimin.

Lidhur me monitorimin sistematik të rregullores së re dhe zbatimin e saj në praktikë, aspektet e mëposhtme të qeverisjes janë shumë të rëndësishme:

- *Kapacitetet menaxheriale dhe institucionale.* Në Republikën e Maqedonisë së Veriut, cilësia e qeverisjes së institucioneve publike në

drejtim të sigurimit të drejtësisë dhe zbatimit të kontratave, mundësimin e funksionimit në mënyrën e duhur dhe efikasitetin e administratës publike (për shembull, përmes proceseve transparente) dhe pjesëmarrja efektive në vendimmarrje përmes mjeteve demokratike kanë një ndikim të madh mbi vendimet e investitorëve. Në të njëjtën kohë, investitorët duhet gjithashtu të menaxhojnë biznesin e tyre në përputhje me standardet ndërkombëtare (përmes qeverisjes korporative, përfshirë përgjegjësinë shoqërore të korporatave). Prandaj është e nevojshme të sigurohen: ¹⁵

1. E drejta tregtare - Përkundër progresit të dukshëm në fushën e drejtësisë tregtare, zbatimi i marrëveshjeve është një nga fushat ku Maqedonia e Veriut renditet më poshtë, ose e 59-ta sipas raporteve Doing Business të Bankës Botërore 2013. Problemet më të zakonshme me të cilat përballen investitorët janë proceset gjyqësore të gjata dhe të ngadalta me vonesa. Për atë qëllim, Qeveria e Republikës së Maqedonisë së Veriut ka ndërmarrë një numër iniciativash për të forcuar pavarësinë dhe kapacitetin e sistemit gjyqësor në fushën e forcimit të infrastrukturës gjyqësore, futjen e sistemeve IT në institucionet gjyqësore dhe ekzekutimin më të mirë të çështjeve gjyqësore.
2. Transparenca - korrupsioni është ende një problem i madh në Republikën e Maqedonisë së Veriut, përkundër progresit në strukturën institucionale dhe miratimit të shumicës së ligjeve të nevojshme për ta luftuar atë. Megjithëse shumica e ligjeve të nevojshme janë në fuqi, duhet të zbatohen më shumë. Megjithëse progresi në luftën kundër korrupsionit është i dukshëm në praktikë përmes numrit të çështjeve të sqaruara dhe zgjidhura me sukses në këtë fushë, qeveria ende duhet të mundohet më shumë për ndëshkimin korrupsionit.
3. Përgjegjësia Shoqërore e Korporatave - Në vitet e fundit qeveria ka ndërmarrë veprime për të përmirësuar nivelin e përgjegjësisë shoqërore të ndërmarrjeve. Investitorët e huaj me përvojën e tyre ndërkombëtare janë të interesuar për përgjegjësinë shoqërore të shprehur me tre qëllime kryesore: ngritjen e vetëdijes, zhvillimin e

¹⁵ “Investment Policy Review The former Yugoslav Republic of Macedonia”-Governance and institutional capacities, str: 56-58, United Nations, New York and Geneva, 2012

kapaciteteve dhe kompetencave për përgjegjësinë shoqërore në biznes dhe krijimin e një ambienti të favorshëm për përgjegjësinë shoqërore.

4. Mbrojtja e pronës intelektuale - rregullimi autonom i pronës intelektuale fillon pas pavarësisë së Republikës së Maqedonisë. Në vitin 1992, kur Ministria e Zhvillimit mori kompetencat në lidhje me mbrojtjen e pronës intelektuale, aplikimet për mbrojtjen e pronës intelektuale mund të paraqiten gjithashtu nga ajo datë. Ligji i parë hyri në fuqi në 1993. Anëtarësimi në OBT e detyron Republikën e Maqedonisë së Veriut që të veprojë në përputhje me rregulloret ligjore të marrëveshjeve në të cilat është nënshkruese. Për atë qëllim, Byroja për Mbrojtjen e Pronës Intelektuale u krijua si organ brenda Ministrisë së Ekonomisë.

Mjedisi afarist në Republikën e Maqedonisë së Veriut është përmirësuar ndjeshëm, duke e paraqitur atë si një vend i zbatimit të shpejtë të reformave të nevojshme krahasuar me vendet e tjera në botë. Maqedonia e Veriut ka përparuar në miratimin e acquis, e cila është në përputhje me statusin e saj si një vend kandidat për BE. Gjithashtu ndërtoi legjislacionin modern të miratuar në disa fusha përmes regjistrimit të shpejtë, punës së kualifikuar, mjedisit, doganave, pronës intelektuale dhe konkurrencës. Në këtë fazë, qëllimi kryesor i qeverisë duhet të jetë konsolidimi dhe zbatimi efektiv i ligjeve të miratuara së fundmi dhe kufizimi i miratimit të ligjeve të reja sa më shumë që të jetë e mundur.

3.2 Mundësitë për rritjen IHD-ve

Në vitet e fundit, Republika e Maqedonisë së Veriut, duke zbatuar një politikë efektive për tërheqjen e IDH-ve, ka ndërmarrë një sërë masash për të përmirësuar klimën e biznesit dhe për të rritur konkurrencën e ekonomisë maqedonase. Masat e marra përfshijnë praktikën më të mira të shumë vendeve evropiane dhe rekomandimet nga institucionet financiare ndërkombëtare. Duke plotësuar dhe inkurajuar bashkëpunimin e ndërsjellë me programet qeveritare, janë përcaktuar pikat e rrezikut të cilat do të jenë përparësi në përpjekjet e ardhshme të Qeverisë së Republikës së Maqedonisë së Veriut.

Nevoja për të ndjekur reformat buron nga aftësia për të forcuar dhe sistemuar strategjinë e përgjithshme të nxitjes së investimeve. Tërheqja e IHD-

ve nuk është një qëllim në vete, por duhet të merren parasysh zhvillimi më i gjerë dhe fitimet e realizuara gjatë hartimit të një strategjie për të stimuluar investimet. Në këtë drejtim, Qeveria duhet të shqyrtojë me kujdes nivelin në të cilën reformat e kaluara kanë kontribuar me sukses në tërheqjen e IHD-ve dhe dobinë e tyre për zhvillimin e vendit. Një qasje e tillë duhet të jetë baza për vlerësimin e fushave që po bëjnë përparim më të ngadaltë dhe krijimin e një qasje strategjike të përqendruar në nevojat e brendshme të zhvillimit të vendit. Arritja e kësaj përfshin zgjidhjen e çështjeve të tilla si përcaktimi i llojeve të investitorëve që vendi do të dëshironte të tërheqte dhe në cilët sektorë, dhe çfarë lloj përfitimesh do të donte të merrte për ekonominë lokale. Të gjithë këta elementë duhet të jenë baza për formimin dhe propozimin e një koncepti të ri për inkurajimin e investimeve.

Përpjekjet e reja të Qeverisë së Republikës së Maqedonisë së Veriut duhet të synojnë eliminimin e problemeve reale që janë parandaluese në tërheqjen e investitorëve të huaj kurse të frymëzuar nga rang-lista ndërkombëtare. Të gjitha aktivitetet duhet të synojnë në heqjen e dobësive të brendshme bazuar në faktin se Qeveria nuk mund të veprojë në lidhje me ndikimin e mjedisit të jashtëm dhe proceseve globale. Bazuar në atë që thamë më sipër, për të inkurajuar investimet, Qeveria duhet të përqendrohet në aktivitetet e mëposhtme: ¹⁶

1. Arritja e përsosmërisë globale në kornizën e investimeve; Duke hequr kufizimet e mbetura të rregullativës ligjore, të arrihen lehtësi në udhëheqjen e bizneseve, uljen e kostove dhe rritjen e nivelit të konkurrencës.

2. Krijimi i sinergjive ndërmjet IHD-ve dhe politikës industriale; Përveç masave për të përmirësuar klimën e përgjithshme të investimeve, Qeveria duhet të përfshijë gjithashtu elemente të politikës industriale që mund të stimulojnë programin e investimeve, zbatimi i të cilave mund të krijojë sinergji midis dy zonave dhe të ndihmojë në arritjen e përfitimeve të IHD-ve për sa i përket punësimit, inovacionit dhe integritit të sektorit prodhues vendas në zinxhirët ndërkombëtarë të vlerës së investitorëve të huaj.

3. Forcimi i politikave në fushën e investimeve dhe konkurrencës; Vizioni i një qasjeje të integruar dhe koherente ndaj çështjeve që lidhen me

¹⁶ “Investment Policy Review The former Yugoslav Republic of Macedonia”- Developing new programme for stimulating investment, str:63-65, United Nations, New York and Geneva, 2012

investimet, konkurrencën dhe politikën industriale kërkon shtrëngimin e strukturës institucionale të vendit me ato zona që merren me këtë çështje. Arritja e një qasjeje të tillë është një sfidë që kërkon përpjekje të konsiderueshme të qeverisë në drejtim të planifikimit, koordinimit institucional dhe konsultimit me aktorët e sektorit publik dhe privat.

4. Racionalizimi i promovimit të investimeve; Ekziston hapësirë për racionalizimin e strukturës aktuale të promovimit të investimeve. Sfidat kryesore përfshijnë përdorimin e burimeve të përshtatshme në mënyrë efikase, shmangien e dyfishimit të përgjegjësisë dhe krijimin e një mesazhi promovues koherent dhe të markuar mirë për investitorët.

5. Sigurimi i realizimit efektiv të angazhimeve; Një parakusht i rëndësishëm për suksesin e aktiviteteve të ardhshme stimuluese të investimeve përveç burimeve të përshtatshme është nevoja për një monitorim dhe vlerësim efektiv të progresit.

Ambicia e vendit për t'u mbështetur në të gjitha mundësitë e tij është çelësi i suksesit të programit për inkurajimin e investimeve në Republikën e Maqedonisë së Veriut. Nismat e ardhshme duhet të synojnë reformat ekonomike, duke rritur më tej atraktivitetin e vendit dhe zhvillimin e komunitetit të biznesit të brendshëm, duke vazhduar përpjekjet për t'u bashkuar me BE-në dhe integrimin me një nga tregjet më të mëdha dhe më të pasura në botë.

3.3 Masat qeveritare për të motivuar ose kufizuar IHD-të

Republika e Maqedonisë së Veriut është një vend i hapur dhe miqësor ndaj biznesit, renditet në vendin e 11-të në Raportin e Bërjes së Biznesit të Bankës Botërore që vlerëson lehtësinë e të bërit biznes në 190 shtete. Kushtetuta e Maqedonisë së Veriut përcakton që personat e huaj (persona juridikë, individë ose partneritete civile të regjistruara në një shtet të huaj) duhet të gëzojnë të drejta të barabarta me personat vendas kur kryejnë veprimtari ekonomike në Maqedoninë e Veriut. Ky parim përfshin të gjithë gamën e formave ekonomike dhe ligjore të përdorura për aktivitetin e biznesit.

Maqedonia e Veriut ka një normë të sheshtë të taksës prej 10% për qëllime të tatimit mbi të ardhurat e korporatave dhe ato personale. Investitorët janë të pranueshëm për zvogëlimin e bazës së tatimit mbifitimim nga shuma e fitimit paraprak të riinvestuar në asete të prekshme (të tilla si pasuri të paluajtshme, objekte lehtësuese dhe pajisje) dhe asete të pa-prekshme (të tilla

si softueri kompjuterik dhe patentat)të përdorura për zgjerimin e aktiviteteve të biznesit të njësisë ekonomike .

Ligji për Zonat e Zhvillimit Teknologjik Industrial parashikon një trajtim të veçantë tatimor për çdo investitor që investon në zonat e caktuara.

KONKLUZIONE

Përkundër të gjitha përpjekjeve të Republikës së Maqedonisë së Veriut për të tërhequr IHD-të në vitet e fundit, vendi nuk ka realizuar ndonjë përparim të rëndësishëm për hyrjen në flukset e investimeve botërore. Arsyet për këtë pozicion duhet të kërkohen në faktorët që krijojnë mjedisin e brendshëm poashtu edhe mjedisin e jashtëm.

Përmes SWOT analizës paraqiten kushtet aktuale për të investuar në Republikën e Maqedonisë së Veriut. Projektioni i mjedisit të brendshëm jep mundësitë për kontrollimin e disavantazheve dhe forcimin e përparësive. Faktorët e jashtëm monitorojnë rolin e shtetit në përpjekjen për të përshtatur, shmangur ose ndikuar kërcënimet dhe për të njohur dhe përdorur mundësitë në avantazhin e tij. Nga kjo do të paraqitet rreziku ekzistues dhe potencial për investime në RMV, por edhe përpjekjet për ta kapërcyer atë.

Republika e Maqedonisë së Veriut, si një vend i vogël, me një orientim të përhershëm të proklamuar drejt një ekonomie të tregut të hapur , në përparësitë e zhvillimit vendos edhe forma të tjera të bashkëpunimit ekonomik me vendet fqinje dhe vendet e tjera, veçanërisht vendet anëtare të Bashkimit Evropian. Perceptimi i politikës së zhvillimit dhe investimet publike të Qeverisë së Republikës së Maqedonisë së Veriut janë parakusht për krijimin e kushteve tërheqëse për IHD-të.

Në vitet e fundit, përpjekjet e Republikës së Maqedonisë së Veriut për të tërhequr IHD janë rritur ndjeshëm dhe janë përqendruar në forcimin e marketingut ndërkombëtar me qëllim të promovimit të vendit.

Politika e zhvillimit të Republikës së Maqedonisë së Veriut si një vend i hapur për investitorët e huaj, propozon masa të tjera konkrete për të përmirësuar më tej klimën e investimeve në mënyrë që të nxjerrë më shumë përfitime nga investitorët e huaj. Masat e propozuara synojnë të përmirësojnë më tej atraktivitetin e vendit për IHD, si dhe avantazhet konkurruese të saja përmes një klime perfekte investimi, infrastrukturë më të mirë, fuqi punëtore

relativisht të lirë dhe të kualifikuar dhe tatime të favorshme. Me përpjekje të synuara mirë, vendi mund të arrijë përsosmëri rregullatore dhe për këtë arsye duhet të përpiqet të përmirësojë më tej klimën e biznesit.

Litaratura e shfrytëzuar

1. Беј Р. Мајкл (2009) „Економија на менаџментот и бизнис стратегијата“ глава 7: Природа на инвестицијата, Датапонс-Скопје
2. Пија Кристо (2004) :”Biznesi Ndërkombëtar” , Tiranë
3. Билјана Секуловска-Габер, (2003) „Меѓународни организации и интеграции“ тема: Глобализација на меѓународните економски односи; Економски факултет, Скопје
4. Nasir Selimi (2010):” International Bussines” , Skopje
5. Балукоска Д. (2012) „Влијанието на странските директни инвестиции врз економскиот раст и невработеноста на земјите во транзиција, со осврт на Македонија (магистерски труд); Универзитет Американ Колеџ -Скопје
6. Бјелиќ П.(2009) *Статистика о активности филијала транснационалних компанија у ЕУ-* “Изворни научни рад“ Прометеј, Београд
7. Бјелиќ П.(2003) *Економика меѓународних односа-* „Прометеј“ Београд,570
8. Боди.З, Кејн.А и Меркус.А (2010). *Инвестиции: Оцена на перформансите на портфолието* „Тибернакул“ Скопје .
9. Dimitrova, Janka (2012) *Saving - Investment - Development*. In: Trends and challenges in the development of the economy, 10–11.05.2012, Faculty of Economics – Varna
10. Нефовски С.(2007) *Инвестициона политика- Случајот на Република Македонија-* „Стручен труд од областа на макроекономијата,, Скопје.
11. *Предпристапна економска програма* - Влада на Р.Македонија, Скопје 2010

12. *Подобрување на инвестиционата политика во Р.Македонија во функција на забрзан раст*, годишник на Економски факултет, Скопје, 2006

Фаќе të internetit

1. Народна банка на Р. Македонија (2006), *Информација за состојбата и движењето на странските директни инвестиции во 2005 година*, <http://www.nbrm.mk>
2. World Leaders Investment Summit- Now can investment foster sustainable development? *Word Investment Forum* (2012) <http://www.unctad-worldinvestment.org>
3. Report on the UNCTAD *Word Investment Forum* (2012) <http://www.unctad-worldinvestment.org>

EDUCATION METHODS OF ENTREPRENEURIAL SKILLS IN EARLY AGES

Edvina Cipi, Eva Cipi

Faculty of technical Sciences, University
Ismail Qemali Vlore Vlore, Albania

edvina.cipi@univlora.edu.al;
eva.cipi@univlora.edu.al

Eloina Tozaj University Ismail Qemali Vlore

Vlore, Albania edvina.cipi@univlora.edu.al;
eva.cipi@univlora.edu.al

ABSTRACT

Entrepreneurship education in Albania is one of the sectors which largely influence the social and economic dimensions of this country. Nevertheless, the process of transformation and adaptation of the education system to these requirements regarding the labor market have been very much challenging. Education of entrepreneurial skills from an early age is seen as one of the most important challenges for the professional and social formation of young people. The education of entrepreneurial initiative and creativity is closely linked to the effort to change and form new mindsets based on a strong critical character of the child able to analyze the problem and find solutions, able to communicate and interact, able to estimate the cost of energy and other resources needed, able to monitor and self-control, projecting consistent satisfactory results for the objectives set. In this paper we will make an overview and analysis to identify what is the level of entrepreneurship education at young ages and what are the real needs related to the educational skills of teachers in social and scientific subject profiles. The results of this research will also be presented, which show the real needs versus the offer of education from the education system.

KEYWORDS: Entrepreneurial education, practical skills, problem solving, young entrepreneurs, teacher qualification

INTRODUCTION

This study has started in order to identify the needs and objectives that teachers should pursue through entrepreneurial activities since elementary level education. Also here it is evaluated the effectiveness and importance of entrepreneurship education at young ages. The study was based on the development of one -month program aimed at entrepreneurship and initiative attended by children aged 10 and up to 12 years. The evaluation of the program was done through questionnaires in two forms, before and after the program. The aim was to develop entrepreneurial support skills, entrepreneurial skills as well as entrepreneurial goals.

Interest in entrepreneurship education has grown due to the proliferation of entrepreneurship programs in recent decades. Some countries have implemented these programs because of their expected benefits. In this regard, the European Commission has encouraged its member states to implement enterprise programs in the hope of improving students' entrepreneurial skills. Entrepreneurship education is important to encourage pupils and students to start a business, as well as to contribute to the country's economic growth and job creation. Therefore, awareness of the importance of education for entrepreneurship has increased. In Albania, various actors have recognized the importance of education for entrepreneurship and its contributions to economic growth and individual development. Entrepreneurship Culture aims to introduce students of all levels through extra-curricular activities. However, details about the initiative, such as objectives, content, methods and evaluation, were not provided to teachers. To clarify the pillars of entrepreneurship programs in primary schools, this paper seeks to identify the relevant objectives and methods that teachers should follow through entrepreneurial activities in children starting from primary school. It is

expected that this study will also contribute to the current level of knowledge on entrepreneurship education.

ENTREPRENEURIAL EDUCATION - THE CONTEXT

Albania has entered the path of integration and its development strategy is based on the education of human resources with competencies and entrepreneurship. It is therefore imperative to improve education towards a

better quality of human capital and ultimately an improvement in people's lives. Investments in human capital also contribute to improving economic growth. To do this, through education, it is required to involve young people in entrepreneurial initiatives and culture. In terms of academic research, there are few studies in Albania that investigate entrepreneurship in the pre-university education system. Most of the focus has been on students in some of the existing studies on entrepreneurship education in Albania.

However, childhood, along with adolescence, is the preferred period to start entrepreneurial education and foster positive thinking about entrepreneurship. Entrepreneurship courses and programs are offered at universities, high schools, high schools and even elementary schools. This growing interest in entrepreneurship education is due to the fact that the latter has been found to lead to students and young individuals nurturing a sustainable interest in entrepreneurship.

Furthermore, governments and policymakers need to believe that small start-up businesses are a viable alternative solution for youth employment. The term "entrepreneurship education" is commonly used. In this regard, it is important to note that entrepreneurship education focuses more on creating and managing a business unit, while education is about acquiring and perfecting personal skills, abilities and attributes that can be used in a variety of contexts and throughout the course of life. Therefore, while entrepreneurship education is closely related to business, enterprise education is about developing productive individuals and introducing values. In this regard, it is worth noting

that many policy makers, practitioners and educators still believe that entrepreneurship education should deal only with the creation of new enterprises and new jobs. In conclusion, entrepreneurship education lacks academic credibility and there is no clear return on investment in society from the perspective of politicians and decision makers.

Can entrepreneurship be taught?

For a long time, it was thought that it is not possible to learn entrepreneurship as it is a matter of personality and psychological characteristics as talent and temperament, for example, cannot be taught. However, this argument holds true for many professions. Medicine, law or engineering can be taught, and yet there are talented surgeons, lawyers and engineers and others who are not. A similar argument can be made in the

case of entrepreneurs. It should be noted that not everyone can be an entrepreneur and not every individual needs to be an entrepreneur.

Entrepreneurship can be taught and explained to others or at least some of its aspects. Entrepreneurship is both an art and a science, born and acquired, but not exclusively inherited. Therefore, it is important to give students adequate experience in the hope of developing their entrepreneurial skills. Entrepreneurship can be formed at an early age through relevant and adequate educational activities.

Entrepreneurship education practices

In terms of teaching practices, two approaches can be distinguished. The traditional approach is transmissive and instructive in nature and is accompanied by the transfer of information.

In contrast, alternative approaches are called active, constructive and goal-oriented processes. With the latter, learning improves as students engage in knowledge building by "receiving, generating, analyzing, manipulating and structuring information". This approach is based on activities, actions and

experiential learning. Rather a "transformational methodology" as students deal with building and mastering their learning.

Regarding the purpose (s) of entrepreneurship education, three broad categories or forms can be distinguished:

- entrepreneurship education, which is learning to become an entrepreneur by developing a wide range of cognitive skills needed to run a business such as accounting, the notions of finance, marketing and human resource management;
- entrepreneurship education that aims to raise awareness of the role played by entrepreneurs and entrepreneurship as a potential career opportunity and a suitable profession in the future;
- Entrepreneurship education, which is learning to be an entrepreneur through the development of a variety of non- cognitive skills such as creativity, risk taking, the necessary perseverance for the labor market.

Teaching entrepreneurship at an early age

Teaching entrepreneurship at an early age to students and providing them with the right exposure to entrepreneurial activities can contribute to the development of entrepreneurial spirit in them. There are several

successful examples of entrepreneurship education programs that aim to enhance children's skills, especially in the United States such as the "Mini Society" to benefit students between the ages of 8 and 12. Its effectiveness in creating student interest in the enterprise has been confirmed. It was also effective in enhancing primary school students' knowledge of entrepreneurial concepts and shaping their attitude towards entrepreneurship. In the Netherlands, the Biz World program is intended to teach children ages 11–12 the basics of entrepreneurship. It aims to promote teamwork and leadership in primary schools through experiential learning approaches. In the Albanian context, there are sporadic initiatives within schools involving the private

sector to teach young people about entrepreneurship. However, there is no academic research regarding this initiative. These entrepreneurial educational activities can generate interest and shape the creation of entrepreneurs as long as they are properly developed.

It seems that entrepreneurship education should be considered as a sustainable and ongoing process from kindergarten to high school. As students progress in their education, their interest in entrepreneurship needs to be revived and refined at every level so that they become mature, responsible and well prepared to continue their studies at the tertiary level. Given this context, exposing students to entrepreneurial activity should be carried out at an early stage.

Methodology

Current research evaluates the effectiveness of early entrepreneurship education. To do this, a field study was conducted as part of a program to teach entrepreneurship: In addition to the basic curriculum, an additional hour was offered to 30 5th graders (10–11 years old) on a weekly topic 2- enterprise-based hours for a period of 2 months.

Entrepreneurship education program. The program in question, which is not mandatory, aims to stimulate children's interest in entrepreneurship by learning the basics of entrepreneurship in a simplified way. The objective of the program was threefold: (a) to guide students toward generating entrepreneurial ideas, acquiring basic business knowledge, and developing a "product" or "service"; (b) developing students' non-cognitive skills such as risk-taking, self-confidence and internal control; and (c) favouring the adoption of an entrepreneurial attitude and purpose by students. These objectives should be achieved through various relevant activities and topics taught to the target students.

- For a month, each week, students read different stories of local successful entrepreneurs and then discussed them in class. The stories, which were simple, were designed by the author.
- Students also had to tell stories about entrepreneurs or successful business people from their hometown. Moreover, students were presented

with a problem and assigned tasks to find a solution, and were often placed in groups to set up and, eventually, to execute the idea.

- Basic concepts of buying and selling management were discussed and explained in class such as price, advertising, profits, losses and capital.
- Role-playing games are also used, and students have to stand up in front of their schoolmates and talk where they act as traders and customers.
- Students should write a compelling essay on their imaginary business.

During the second month, students worked on team-based entrepreneurial projects and introduced investor areas in a modified business plan competition.

- Each three-member team had to identify a business opportunity in their environment, think of a business idea and develop a business plan and present it to the author and the student's teacher who played the role of an "entrepreneurial capitalist".

We measured the development of three sets of outcome skills:

- non-cognitive entrepreneurial skills,
- cognitive entrepreneurship skills and
- Goals to become an entrepreneur.

Entrepreneurial cognitive skills

Research has shown that cognitive skills and knowledge are also important for entrepreneurial success. These cognitive skills are knowledge of what an entrepreneur does and what it involves to run a business. One of the desired outcomes of the entrepreneurship education program was the development of various skills that are important to entrepreneurs. To assess the difference in students' cognitive skills, a 5-item scale in the questionnaire was used. The latter is taken from the Bernelli Entrepreneurial Learning Model. This model includes five skills that children need to manage a business. These skills are as follows:

- (a) Self-start: I want to undertake projects on my own initiative, without having to be told or encouraged to do so by others.
- (b) People: I know how to work with people.
- (c) Marketing: I know how to sell a product.
- (d) Money: I know how to manage money.
- (e) Leadership skills: I know how to lead a team.

Entrepreneurial goals

Entrepreneurial goals constitute the third and final result measured in this study to assess the impacts of the entrepreneurship program in question on children's goals of becoming entrepreneurs. They refer to students' intentions to become an entrepreneur before and after the enterprise program. It is important to note that while increasing entrepreneurial goals is not a key objective of the program, it is one of the fundamental and ultimate goals of entrepreneurship education. A 3-item scale is used to measure the change in children's intention to start a business as a result of their participation in the program:

- (a) I would like to start my own business in the future.
- (b) I do not like working for others in the future.
- (c) Now I am thinking of an idea for a business in the future.

Results and conclusions

This study shows the impact of early entrepreneurship education for the development of cognitive and non-cognitive entrepreneurial skills and entrepreneurial intentions. Results from a field research are reported through

a entrepreneurial education program to do so, a pre-program and a post-program tests were used. The findings of this study confirm that late childhood (10–11 years old) seems to be the adequate period in order to develop self-efficacy, a non-cognitive skill required to become an entrepreneur. The skill levels increased to a larger extent for the students' self-efficacy after the program as measured by the self-reported scores on three different sets of entrepreneurial skills scales. Nonetheless, cognitive entrepreneurial skills and entrepreneurial intentions are not to be pursued at an early age.

The results of this study suggest that investment in the development of children entrepreneurial skills might be efficient to begin at the middle

childhood stage and most importantly students' self- efficacy is best developed at an early age.

REFERENCES

Barbaranelli C, Caprara GV, Rabasca A, et al. (2003) A questionnaire for measuring the Big Five in late childhood. *Personality and Individual Differences* 34(4): 645–664.

Carland JC and Carland JW (2004) Economic development: Changing the policy to support entrepreneurship. *Academy of Entrepreneurship Journal* 10(2): 105–114.

Davidsson P and Honig B (2003) The role of social and human capital among nascent entrepreneurs. *Journal of Business Venturing* 18(3): 301–331.

Borghans L, Duckworth AL, Heckman JJ, et al. (2008) The economics and psychology of cognitive and non-cognitive traits. *Journal of Human Resources* 43(4): 972–1059.

Dyer G (1994) Toward a theory of entrepreneurial careers. *Entrepreneurship Theory and Practice* 19(2): 7–21. European Commission (2012) *Entrepreneurship Education at School in Europe. National Strategies, Curricula and Learning Outcomes*. Brussels: Education, Audiovisual and

CultureExecutive Agency. Available at:
http://eacea.ec.europa.eu/Education/eurydice/documents/thematic_reports/135EN.pdf

Falkäng J and Alberti F (2000) The assessment of entrepreneurship education. *Industry and Higher Education* 14(2): 101–108.

Geri S (2013) Relationship between entrepreneurial skills and tendencies: A research on physical education students. *International Journal of Business and Social Science* 4(5): 179–185.

Jones B and Iredale N (2010) Enterprise education as pedagogy. *Education + Training* 52(1): 7–1

Keogh W and Galloway L (2004) Teaching enterprise in vocational disciplines: Reflecting on positive experience. *Management Decision* 42(3/4): 531–541.

Lee SM and Peterson SJ (2000) Culture, entrepreneurial orientation, and global competitiveness. *Journal of World Business* 35(4): 401–416.

Mischel L and Iannarelli C (2011) Understanding a father-daughter succession case: Applying the 5+5+5 Bernelli Model. *American Journal of Economics & Business Administration* 3(2): 265–271.

Obschonka M, Silbereisen RK, Schmitt-Rodermund E, et al. (2011) Nascent entrepreneurship and the developing individual: Early entrepreneurial competence in adolescence and venture creation success during the career. *Journal of Vocational Behavior* 79: 121–133.

Stoner JA, Freeman RE and Gilbert DR (2004) *Management*, 5th Edn. New Delhi, India: Prentice Hall. Thompson JL (2004) The facets of the entrepreneur: Identifying entrepreneurial potential. *Management Decision* 42(2): 243–258.

Valerio A, Parton B and Robb A (2013) *Framing the Global Landscape of Entrepreneurship Education and Training Programs*. Washington, DC: World Bank.

“ STRATEGJITË E MARKETINGUT TEK NDËRMARRJET E PRODHIMIT DHE TREGTIMIT TË MOBILIEVE – RAST STUDIMI SIPËRMARRJET NË GOSTIVAR

Gëzim Selimi

Fakulteti Ekonomik

Abstrakti

Tema “Strategjitë e marketingut tek sipërmarrjet e prodhimit dhe tregtimit të mobilieve” – rast studimi sipërmarrjen në Gostivar, është objekti parësor i këtij hulumtimi. Në zhvillimin, rritjen dhe përparimin e një biznesi, padyshim që ndihmon dhe ndikon marketingu si një faktor i rëndësishëm.

Deceniet e fundit të shek.20 dhe në shek.21 rëndësia dhe roli i marketingut brenda një biznesi si dhe në tërë ekonominë, është gjithnjë e më domethënës, pasi i njëjti, ndër të tjerat paraqet një urë lidhëse mes biznesit dhe tregut. Njëpërmjet veprimeve afariste, përmes marketingut, më shpejt arrihet tek zbulimi, njohja dhe realizimi i kërkesave dhe nevojave të klientëve, ekzistues dhe atyre potencial, gjë e cila është esenciale për këtë fushë.

Në këtë punim, kemi për qëllim që t’i identifikojmë strategjitë që i përdorin sipërmarrjet që merren me prodhimin dhe tregtimi e mobileve, strategjitë e mirëfillta të marketingut ku përmes tyre sigurojnë nevojat dhe kërkesat e blerësve, realizon objektivat, detyrat dhe synimin kryesor – rritjen e fitimit të sipërmarrjes.

Gjatë hartimit dhe përpunimit të këtij punimi shkencor do të përdoren metoda të ndryshme hulumtuese si dhe një anketë ku do të anketohen punonjës të sipërmarrjeve prodhuese dhe tregtare të mobilieve. Si instrument kërkimor do të përdoret pyetësi anketues përmes të cilit do t’i gjejmë pikat më të forta dhe më të dobëta të zhvillimit dhe ngecjes në strategjinë e marketingut.

Fjalët kyçe: Marketingu, strategjia, sipërmarrja, klientët.

Abstract

The topic "Marketing Strategies in Furniture Production and Trading Enterprises" - case study entrepreneurship in Gostivar, is the primary object of this research. In the development, growth and advancement of a business, marketing undoubtedly helps and influences as an important factor.

The last decades of the 20th century and the 21st century, the importance and role of marketing within a business as well as in the whole economy, is increasingly significant, as it represents a bridge between business and the market. Through business operations, through marketing, it is faster to discover, recognize and realize the demands and needs of existing and potential customers, which is essential for this field.

In this paper, we aim to identify the strategies used by enterprises engaged in the production and trade of furniture, genuine marketing strategies through which we meet the needs and requirements of buyers, objectives completion, tasks and the main goal - growth of venture profit.

During the drafting and processing of this scientific paper, various research methods will be used as well as a survey where employees of furniture manufacturing and trading enterprises will be surveyed. The research questionnaire will be used as a research tool through which we will find the strongest and weakest points of development and stagnation in the marketing strategy

Key words: Marketing, strategy, enterprise, customers.

1. Hyrje

Në dhjetëvjeçarët e fundit ekonomia botërore ka pësuar ndryshime të mëdha falë novacioneve në fushën e teknologjisë informative dhe transportit. Marketingu luan një rol gjithnjë e më të rëndësishëm tek afarizmi i ndërmarrjeve, veçanërisht tek NVM. Forma e vjetër e afarizmit (zgjedhja e tregut, përmirësimi i imazhit, rritja e cilësisë, kujdesi për afatet) sot nuk mjafton, për të kryer një biznes të suksesshëm, sipërmarrjet duhet të gjithnjë e më shumë të orientohen kah blerësit ekzistues dhe ato potencial, duke i

kënaqur ato, të plotësojnë dhe realizojnë qëllimet dhe detyrat e tyre të përcaktuara.

Sipas Philip Kotlerit, “Marketingu është mekanizmi ekonomik dhe social përmes të cilit individët dhe grupet kënaqin nevojat dhe dëshirat e tyre në procesin e krijimit dhe të shkëmbimit të produkteve si dhe përbërësve të tjerë të vlerës”. Ndërsa American Marketing Association marketingun e përkufizon “se është proces i planifikimit dhe zbatimit të koncepteve të çmimit, promocionit dhe distribuimit (shpërndarjes) të ideve, mallrave dhe shërbimeve me qëllim të krijimit të shkëmbimit i cili plotëson nevojat e individëve dhe organizatave” .

Përmes këtij hulumtimi do të paraqesim një analizë të gjendjes dhe të njohjes me zbatimin e strategjisë të marketingut nga ana e sipërmarrjeve që merren me prodhimin dhe tregtimin e mobilieve në qytetin e Gostivarit, si dhe synohet që ky hulumtim të jep një ndikim pozitiv tek bizneset e përfshira në këtë veprimtari.

Problemet me të cilat përballen ndërmarrjet e mobilieve në Gostivar është përballja e tyre me shumë sfida të ndryshme, siç është rritja e konkurrencës, si vendore ashtu edhe nga importi, ndryshimi i vazhdueshëm i shijeve dhe nevojave të klientëve, prodhimi dhe zgjerimi i asortimentit të produkteve si dhe identifikimi i strategjive të mirëfillta të marketingut. Pra, ndër problemet e shumta me të cilat ballafaqohen ndërmarrjet në hulumtimin tonë është problemi i identifikimit të strategjive të mirëfillta të marketingut, të cilat do të sillnin sukses, dhe reflektimit mbi mangësitë e tyre duke i gjetur mënyrat më profitabile dhe më frytdhënëse për t’i arritur objektivat e synuara. Mirëpo në hulumtimin do të përqëndrohemi mbi mangësitë e tyre, në nevojën e ndryshimit të strategjive, pasi që, sot, çdo gjë po zhvillohet në mënyrë të shpejtë, gjë e cila obligon në përmirësimin e strategjive të marketingut për të pasur përsëri biznes të suksesshëm.

Përkufizimi i marketingut dhe reklamës

Marketingu është grup i instrumenteve të marketingut të cilat funksionojnë së bashku me një qëllim që të ndikojnë ndaj tregut dhe nevojave të konsumatorëve. Duke u nisur nga vetë koncepti i marketingut mund të themi se përgjithësisht, përkufizimet që janë dhënë për marketingun nuk dallojnë në thelb dhe se dallimet mund të jenë në ndërtimin dhe strukturimin e fjalisë si

dhe përfshirja ose mos përfshirja e ndonjë elementi që e identifikon marketingun.

Kotler & Koller theksojnë se me marketing nënkuptohen të gjitha ato aktivitete që ndërmarrja duhet të ndërmarrë për të fituar dhe mbajtur konsumatorët për një kohë sa më të gjatë dhe për të arritur këtë qëllim.”¹⁷

“Marketingu është proces i planifikimit dhe zbatimit të koncepteve të çmimit, promovimit dhe distribuimit të ideve, mallrave dhe shërbimeve më qëllim të krijimit të shkëmbimit i cili plotëson nevojat e individëve dhe organizatave”¹⁸.

Sipas Prof. Ali Ismajlit “Shumica e njerëzve mendojnë se marketingu ka të bëjë vetëm me shitjen dhe reklamat, shumë prej tyre e quajnë edhe “tentativë për të shitur gjëra për të cilat konsumatorët nuk kanë nevojë”, mirëpo, reklama dhe shitja janë vetëm dy nga aktivitetet e shumta të marketingut.”¹⁹ Pra, marketingun në teorinë ekonomike mund të përcaktohet si: proces ekonomik; funksion afarist; dhe disiplinë shkencore.

Me gjithë përkufizimet e shumta të deritanishme, ende nuk kemi hasur në një të tillë që është i pranuar dhe i gjithanshëm.

Roli, funksionet, parimet dhe llojet e marketingut

Marketingu është aq prezent në jetën tonë të përditshme sa që në masë të madhe ndikon në stilin tone të jetesës duke transformuar vazhdimisht atë dhe shoqërinë në tërësi. Ndonëse ka tendencë t’i përshtatet ekonomisë dhe shoqërisë së caktuar, marketingu në instancë të fundit ndryshon jetën tonë, sjelljet tona. Marketingu ka rolin kryesor në identifikimin e nevojave të tregut, në formulimin e strategjisë, prandaj mund të konkludohet se edhe vizioni i ndërmarrjes është i ndërlidhur ngushtë me tregun.

Në përgjithësi dallojmë tri funksione bazë të marketingut:

- Funksioni i shkëmbimit përbëhet nga blerja e shitja për një shitës shtrohet problemi i kërkimit të produkteve adekuate për tërheqjen sa më të madhe të konsumatorëve.
- Funksioni i shpërndarjes fizike ka të bëjë me lëvizjen e produkteve nga vendi ku prodhohen në vendet e tjera ku blihen.

¹⁷ Kotler & Keller, 2006. Marketing Management. 12th ed. New Jersey, USA: Pearson Education, fq. 8-9

¹⁸ American Marketing Association, Marketing, March 1, 1985.

¹⁹ Ali Ismajli, Strategjitë e Marketingut në qendrat tregtare në Republikën e Kosovës, Disertacion për marrjen e gradës shkencore “DOKTOR”, Tiranë, 2014, f. 19

- Funkzioni i lehtësive, ka të bëjë me klasifikimin, standardizimin, financimin, përfitimin e informacionit mbi tregun, marrjes përsipër të rreziqeve.

Ndërmarrjet me anë të aktiviteteve të marketingut bazohen në parime të caktuara.²⁰ Parimet e marketingut janë:

- a. Plotësimi i nevojave të konsumatorëve të kontribuojë në lojalitetin e konsumatorëve dhe kështu ndërmarrja ta realizojë shitjen e duhur, që është objektivi kryesor i një firme.
- b. Kërkimet e duhura në treg, për produktin, çmimin, distribuimin, dhe promocionin me çka arrihet përmbushja e nevojave të konsumatorëve për një produkt.
- c. Plotësimi sa më i madh i nevojave të konsumatorëve.
- d. Aktiviteti i biznesit i drejtuar nga konsumatori të jetë në kontrollin e marketingut.

Gjerë tani, marketingu është ndarë në disa lloje dhe ato janë: Marketingu miks; marketingu integral; marketingu mikro; marketingu mezo; marketingu makro; marketingu strategjik; marketingu i drejtpërdrejtë; marketingu menaxherial, etj.

Strategjitë e marketingut

Strategjia përkufizohet si mjeshtri, shkathësi e veçantë me përmasa shkencore, e cila merret me shfrytëzimin e mënyrave, të modeleve, të mjeteve për të arritur deri te objektivi.²¹

Strategjitë e marketingut mundohen që përmes realizimit të programeve e taktikave përkatëse dhe kombinimit të elementeve të Marketingut miks të ndihmojë në realizimin e strategjive të përgjithshme të ndërmarrjes. Pra, paraqet aktivitet të ideuar e planifikuar mirë, i precizon mënyrat e realizimit të qëllimeve të marketingut e me këtë edhe qëllimet e sipërmarrjes. Zhvillimi i strategjive të marketingut qëndron brenda kornizës së strategjisë korporative të kompanisë dhe duke u realizuar strategjitë e marketingut realizohen edhe strategjitë e përgjithshme të ndërmarrjes. Përcaktimi dhe implementimi i një strategjie të fortë të marketingut është pothuajse faktori i vetëm më i rëndësishëm që kontribuon në drejtim të suksesit të qëndrueshëm afatgjatë të çfarëdo biznesi.

²⁰ Fatos.Ukaj, "Hyrje ne Marketing"Peje, 2008, fq. 25.

²¹ Jakupi A , Bazat e Marketingut 2000 Prishtinë, faqe 161

Sipas Prof. Vasilika Kume ²² menaxhimi strategjive nuk përqendrohet vetëm në marrjen e vendimeve rreth problemeve kryesore me të cilat ndeshet organizata, ai angazhohet gjithashtu edhe me zbatimin efektiv të strategjive. Ai mund të përkufizohet si një proces i përbërë nga shtatë faza të cilat lidhen njëra me tjetrën: analiza e mjedisit të jashtëm, analiza e mjedisit të brendshëm, misioni i kompanisë, hartimi i objektivave afatgjate, analiza dhe zgjedhja e strategjisë, zbatimi i strategjisë, kontrolli dhe vlerësimi.

Figura 1.2: Esenca e strategjisë

Përmes kësaj figure më thjeshtë kuptojmë menaxhimin strategjik dhe përdorimin e strategjive të marketingut, ku pika **A** tregon ku qëndrojmë ne si biznes, ndërsa pika **B** tregon ku duhet të jemi ne dhe çka duhet të arrijmë. Planifikimi strategjik është procesi me anën e të cilit autorët e një organizate parashikojnë të ardhmen dhe hartojnë procedurat dhe operacionet e nevojshme për arritjen e qëllimeve të tyre.

Pasi të jetë përcaktuar vizioni, misioni dhe pasi të jenë qartësuar objektivat, është e mundur që të bëhet formulimi i strategjive përkatëse, pra, të përcaktohet rruga që do të përshkojë ndërmarrja në këtë drejtim.

Ekziston një numër i madh i alternativave strategjike ku varësisht nga ajo se çfarë dëshirojmë të arrijmë i përzgjedhim dhe i kombinojmë ato. Sipas Porter (1987)²³ në një kompani duhet të ekzistojnë të paktën dy nivele organizative, rrjedhimisht, ekzistojnë edhe dy nivele të strategjisë: strategjitë në nivel të korporatës dhe strategjitë e njësisë të biznesit. Ndërsa Burnes ka dalluar tre nivele strategjike: strategjitë në nivel të korporatës; strategjitë në nivel të njësisë të biznesit dhe strategjitë në nivel funksional. Çdo kompani duhet të përqendrohet në disa nivele të drejtimin strategjik, strategjitë kryesore

²² Kume Vasilika, Manaxhimi Stretgjik (1999) fq 26

²³ Porter, E. M. From competitive advantage to corporate strategy, The McKinsey Quarterly, 1987, faqe 35.

të një kompanie mund të përshkruhen në pesë kategori ²⁴: strategjia sipërmarrëse, strategjia ndërorganizacionale, strategjia e korporatës, strategjitë në nivel biznesi, strategjitë funksionale/operacionale.

Në literaturë ekzistojnë edhe strategji tjera të përdorura nga autorë të ndryshëm sic janë: strategjitë luftarake (ku ndërmarrja mund të zë njërën nga gjashtë pozicionet në tregun e synuar: pozita dominante: pozita e fortë: pozita e përshtatshme: pozita ruajtëse: pozita e dobët: dhe paaftësia për afarim), strategjitë e liderit, strategjitë e ngacmuesit, strategjitë e ithtarëve, strategjitë e tamponierit, etj.

Rreth ndërmarrjeve të prodhimit dhe tregtimit të mobilieve në Gostivar

Në punimin tonë janë analizuar 32 mikro dhe NVM të cilat kryesisht merren me prodhimin dhe tregtimin e mobilieve në Komunën e Gostivarit. Këto ndërmarrje janë themeluar pas procesit të shpërbërjen e RSFJ-së, kryesisht në fillimet e viteve 90 të shekullit XX. Që të gjitha këto ndërmarrje janë në pronësi private me një pronarë apo me ortakëri dhe kryesisht janë SHPK. Objektivi i pjesës dërmuese është prodhimi dhe tregtimi i produkteve sa më cilësore dhe me çmime të arsyeshme, për të cilin objektivi angazhohen thuajse të gjitha ndërmarrjet.

12 ndërmarrje të analizuara merren me prodhimin dhe tregtimin e mobilieve ndërsa 20 tjera merren vetëm me tregtimin e mobilieve. Një pjesë e këtyre ndërmarrjeve po ashtu merren edhe me importin dhe eksportin e produkteve të tyre.

Analiza dhe interpretimi i gjetjeve

Përqendrimi i strategjive është i koncentruar në një zhvillim të suksesshëm, në një sistem të integruar, të digjitalizuar, duke iu mundësuar dhe ofruar konsumatorëve të vendit produkte cilësore, modern, shumë funksionale dhe me çmime të arsyeshme si dhe shërbime të shpejta, të lehta, që në mënyrë të drejtpërdrejtë do të ndikojnë në nivelin e jetesës së tyre, e në veçanti edhe në zhvillimin ekonomik të vendit në përgjithësi.

Pyetësi:

1. Gjinia e respondentëve;

M F

Mashkullore	25
Femërore	7

Numri më i madh i respondentëve në anketë janë të gjinisë mashkullore (25), respektivisht 78% dhe vetëm 7 janë të gjinisë femërore.

2. Moshë;

23-35 36 – 45 46- 55 56 -64

Moshë

Moshë	23 – 35	36 – 45	46 - 55	56 - 64
	11	8	7	6

Sa i takon moshës së respondentëve duhet theksuar faktin se shumica i takojnë moshës prej 23 deri në 35 vjeçare edhe atë gjithsej 11 vetë, ndërsa prej moshës 36 -55 janë 15 dhe vetëm 5 vetë janë të moshës prej 56-64 vjeçare.

3. Arsimimi;

I mesëm I lartë Magjistër Doktor shkence

Arsimimi	I mesëm	I lartë	Magjistër	Doktor shkence
	24	5	2	1

Shumica e respondentëve janë me arsim të mesëm, gjithsej 24 prej tyre, respektivisht 75%, ndërsa me arsim të lartë janë vetëm 5 respondentë. Duhet theksuar faktin se 2 respondentë kanë të kryer magjistraturë dhe një nga respondentët është doktor shkencash. Numri i madh i respondentëve kanë kryer vetëm shkollën e mesme, kjo tregon edhe nivelin e ulët arsimor të tyre si dhe niveli i ulët i aplikimit të inovacioneve apo shfrytëzimit racional të burimeve njerëzore tek këto ndërmarrje.

4. Pozicioni në punë ?

Punëtorë Udhëheqës Menaxher

Punëtor	Udhëheqës	Menaxher
4	11	17

Vetëm 4 responentë janë në pozicionin punëtor ndërsa pjesa tjetër prej 28 sish janë udhëheqës apo menaxher të kompanisë.

5. Sa punëtorë keni në ndërmarrjen tuaj?

0-9 punëtor 10 -49 50 – 99

Sa punëtorë keni në ndërmarrjen tuaj?

0 - 9	10 - 49	50 - 99
11	20	1

Anketimi është bërë në 11 mikro ndërmarrje, 20 ndërmarrje të vogla dhe vetëm 1 të mesme, me mbi 50 të punësuar.

6. Sa vite jeni të angazhuar në këtë industri?

1-10 vite 11-20 vite 21-30 vite

1 – 10	11 – 20	21 -30
15	11	6

Sa i takon angazhimit të responentëve në këtë industri, pjesa dërmuese i takoj grupit të parë prej 1-10 vite, gjegjësisht 15 prej tyre, ndërsa grupit të dytë i takojnë 11 prej tyre. Më së paku i takojnë grupit të tretë (21-30) gjithsej 6 prej tyre.

7. A mendoni qe marketingu e bënë biznesin më të suksesshëm ?

a. Pajtohem plotësisht

- b. Pajtohem pjesërisht
- c. Nuk pajtohem
- d. Aspak nuk pajtohem

Pajtohem plotësisht	Pajtohem pjesërisht	Nuk pajtohem	Aspak nuk pajtohem
25	6	1	0

Sa i takon pyetjes se a e bënë marketingu biznesin më të suksesshëm, duhet të theksohet fakti se vetëm njëri prej tyre nuk pajtohet ndërsa të tjerët janë përgjigjur pozitivisht, gjë që vërteton faktin se respondentët e vlerësojnë rolin e marketingut në mirëvajtjen e biznesit.

8. Sa buxhet harxhoni nga qarkullimi vjetor për Marketing?

0-1 % 2- 5 % mbi 5 %

0% - 1%	2% - 5%	Mbi 5%
24	8	0

Por, edhe pse shumica e vlerësuan pozitivisht rolin e marketingut në biznes, ata ndajnë shumë pak para për marketing, 24 ndërmarrje ndajnë prej 0-1% nga qarkullimi i përgjithshëm, ndërsa vetëm 8 prej tyre ndajnë prej 2-5% dhe asnjëri nuk ndanë më shumë se 5 % buxhet për marketing.

9. A përdor strategji marketingu ndërmarrja e juaj ?

Po Jo

Po	Jo
27	5

Pyetjes se a përdorni strategji marketingu pozitivisht janë përgjigjur 27 respondentë, respektivisht 84%, që realisht është një përqindje shumë e lartë duke marrë parasysh se shumica janë mikro dhe ndërmarrje të vogla.

10. A mendoni që strategjitë e marketingut luajnë rol të rëndësishëm në biznes?

- a. Pajtohem plotësisht
- b. Pajtohem pjesërisht
- c. Nuk pajtohem
- d. Aspak nuk pajtohem

Pajtohem plotësisht	Pajtohem pjesërisht	Nuk pajtohem	Aspak nuk pajtohem
27	3	2	0

Shumica e respondentëve pajtohen plotësisht së strategjitë e marketingut luajnë rol të rëndësishëm në biznes, 27 prej tyre, dhe 3 të tjerë pajtohen pjesërisht. Pra, 94% prej tyre janë përgjigjur pozitivisht dhe vetëm 2 prej tyre, respektivisht 6% janë përgjigjur se nuk pajtohen.

11. Kompania përdorë strategjitë e diferencimit që të ofroj produkte të dallueshme nga konkurrentët?

- a. Pajtohem plotësisht
- b. Pajtohem pjesërisht
- c. Nuk pajtohem
- d. Aspak nuk pajtohem

Pajtohem plotësisht	Pajtohem pjesërisht	Nuk pajtohem	Aspak nuk pajtohem
18	8	5	1

Sa i takon përdorimit të strategjisë së diferencimit pozitivisht janë përgjigjur gjithsej 26 respondent, prej të cilëve 18 pajtohen plotësisht dhe 8 pajtohen pjesërisht, ndërsa nuk pajtohen 5 respondentë dhe vetëm 1 nuk pajtohet aspak.

12. Kompania fokusohet më shumë në cilësinë e produkteve se sa në marzhën e fitimeve?

- a. Pajtohem plotësisht
- b. Pajtohem pjesërisht
- c. Nuk pajtohem
- d. Aspak nuk pajtohem

Pajtohem plotësisht	Pajtohem pjesërisht	Nuk pajtohem	Aspak nuk pajtohem
14	15	3	0

13. Kompania përdorë segmentimin e tregut si bazë për strategji të marketingut?

- a. Pajtohem plotësisht
- b. Pajtohem pjesërisht
- c. Nuk pajtohem
- d. Aspak nuk pajtohem

Pajtohem plotësisht	Pajtohem pjesërisht	Nuk pajtohem	Aspak nuk pajtohem
11	13	8	0

Për strategjinë segmentimi i tregut pozitivisht janë përgjigjur 24 prej tyre (11 pajtohen plotësisht dhe 13 pajtohen pjesërisht), ndërsa vetë 8 prej tyre janë përgjigjur se nuk pajtohen.

14. A mendoni që ndërmarrja nuk do të jetë e suksesshme nëse paraprakisht nuk i kryen punët hulumtuese për tregun dhe konsumatorin?

- a. Pajtohem plotësisht
- b. Pajtohem pjesërisht
- c. Nuk pajtohem
- d. Aspak nuk pajtohem

Pajtohem plotësisht	Pajtohem pjesërisht	Nuk pajtohem	Aspak nuk pajtohem
27	4	1	0

Sa i takon punëve hulumtuese për tregun dhe konsumatorin po ashtu pozitivisht janë përgjigjur 31 respondentë dhe vetëm njëri është përgjigjur negativisht, respektivisht nuk pajtohet.

15. A mendoni se mund të ketë pasoja për një firmë nëse nuk i jep rëndësi çmimit dhe cilësisë?

Po Jo Ndoshta Nuk e di

PO	JO	Ndoshta	Nuk e di
23	7	2	

Pyetjes për ndikimin e rëndësisë së çmimit dhe cilësisë me Po janë përgjigjur 23 respondentët ndërsa 7 prej tyre janë përgjigjur me Jo dhe vetëm 2 janë përgjigjur me ndoshta.

16. A keni lansuar ndonjë produkt të ri në tregun tuaj?

Po Jo

PO	
29	

Për lansimin e produkteve të rja në treg, shumica janë përgjigjur me PO, gjithsej 29 prej tyre, ndërsa vetëm 3 janë përgjigjur me Jo.

17. A mendoni që teknologjia e ka bërë qasjen më të lehtë në treg?

Po Jo Ndoshta

PO	JO	Ndoshta
30	1	1

Shumica absolute mendojnë se teknologjia e ka bërë qasjen më të lehta në treg, gjithsej 30 prej tyre dhe vetëm nga 1 janë përgjigjur Jo dhe Ndoshta.

18. Promocionet e ndryshme, a mendoni që ndikojnë për t'i blerë produktet dhe shërbimet?

- Pajtohem plotësisht
- Pajtohem pjesërisht
- Nuk pajtohem
- Aspak nuk pajtohem

Pajtohem plotësisht	Pajtohem pjesërisht	Nuk pajtohem	Aspak nuk pajtohem
26	5	1	0

Prej të anketuarve 26 prej tyre pajtohen plotësisht dhe 5 pajtohen pjesërisht se promocionet ndikojnë tek blerja e produkteve. Vetëm një i anketuar është përgjigjur se nuk pajtohet me konstatimin e lartpërmendur.

Përfundime

Gjatë përpilimit të temës, duke filluar me definimin e problemit në ndërmarrjet që merren me prodhimin dhe tregtimin e mobilieve në Gostivar, e kemi realizuar hulumtimin për të parë më nga afër përdorimin e strategjive të marketingut të ky lloj i biznesit që të nxjerrim pastaj përfundime të caktuara.

Disa nga përfundimet e nxjerra janë:

- Pjesa dërmuese e të anketuarve janë të gjinisë mashkullore dhe mosha dominuese e tyre është nga 23 deri në 45 vite.
- Shumica e të anketuarve kanë të mbaruar vetëm shkollën e mesme, por në mesin e tyre ka edhe me shkollë të lartë, magjistra dhe një doktor shkence.

➤ Sa i takon pozicionit në punë shumica e respondentëve janë udhëheqës apo menaxher dhe anketa është bërë kryesisht në mikro ndërmarrje dhe në ndërmarrje të vogla.

➤ Numri më i madh i respondentëve në këtë industri janë të angazhuar deri në 20 vite.

Pjesën e dytë e pyetjeve ka të bëjë me mendimin për përdorimin dhe rolin e marketingut dhe strategjitë e marketingut në biznesin e tyre.

➤ Në pyetjen për rolin e marketingut në suksesin e biznesit të tyre thuajse të gjithë janë pajtuar për rolin pozitiv të tij, gjë që tregon se përfaqësuesit e këtyre ndërmarrjeve e kanë kuptuar rolin vendimtar të marketingut.

➤ Buxhetin që këto ndërmarrje ndajnë për shpenzimet e marketingut nuk është i mjaftueshëm dhe e vë në pikëpyetje sinqeritetin e përgjigjes në pyetjen e mëparshme.

➤ Shumica e respondentëve janë përgjigjur se përdorin ndonjë strategji të marketingut në afarizmin e biznesit të tyre dhe vetëm 5 janë përgjigjur se nuk kanë dhe nuk përdorin strategji të marketingut.

➤ Rrespondentët, po ashtu, shumë pozitivisht janë përgjigjur edhe për rolin ndikues të strategjisë së marketingut tek bizneset e tyre.

➤ Shumica e respondentëve potencojnë rolin ndikues të promocionit në shitjen e produkteve dhe shërbimeve të tyre.

➤ Rëndësi të veçantë i kushtojnë cilësisë dhe çmimit të produkteve, si strategji për depërtimin e ndërmarrjeve të tyre deri tek konsumatorët ekzistues dhe atyre potencial.

➤ Roli i hulumtimit të tregut dhe konsumatorëve potencohet si strategji e rëndësishme në afarizmin e tyre.

➤ Kompanitë po ashtu përdorin strategjitë e diferencimit që të ofrojnë produkte të dallueshme nga konkurrentët, si një nga aktivitetet e tyre afariste për të depërtuar në treg.

➤ Po ashtu një pjesë e respondentëve janë përgjigjur se ndërmarrjet e tyre përdorin segmentimin e tregut si strategji të marketingut.

Rekomandime

Pas një hulumtimi dhe analize të gjendjes së çështjes që e kemi trajtuar do të japim disa rekomandime, për të cilat mendojmë se janë të duhura dhe të nevojshme për këto biznese.

Disa nga rekomandimet janë:

- Fillimisht të krijohet departamenti i marketingut dhe të rritet buxheti për marketing.
- Të gjejnë teknikat më të lehta për të zbatuar në praktikë strategjinë e hartuar.
- Të përcaktohen më saktësisht në planifikimin e tyre strategjik, duke bërë një koordinim në mes departamentit të marketingut dhe departamenteve tjera në ndërmarrjeve,
- Të punësojë apo angazhojnë ekspertë marketingu me punë të pjesshme, për përcaktimin dhe realizimin më me sukses të strategjisë së marketingut.
- Rekomandojmë që ndërmarrjet e këtij sektori të fokusohet më shumë në aplikimin e strategjisë të përparësisë konkurruese në treg përmes ngritjes së cilësisë së produkteve dhe shërbimeve.
- Po ashtu rekomandojmë që këto ndërmarrje të marrin model paraprak (shembull model prodhimi dhe tregtimi të mobilieve në vendet Evropiane, veçanërisht ato Italiane) në mënyrë që prodhimi dhe tregtimi i mobilieve të jetë sa më i suksesshëm.

Literatura e përdorur

1. Aaker, David A. *Strategic market management*. John Wiley & Sons, 2008.
2. Ali Jakupi, Bazat e Marketingut, Tekst Universitar, Prishtinë, 2000.
3. B. Jaqovski, Marketingu, botimi i peste i ndryshuar dhe i plotësuar, Fakulteti Ekonomik, Shkup, 2000.
4. Biggadike, R. Biggadike, Ralph. "Entry, strategy and performance." 1977.
5. Drucker, P. *The Practice of Management*, Harper & Row, New York, 1954.
6. Dr. Fedor Rocco, *Osnove trzisnog poslovanja*. Informator, Zagreb, 1983.
7. Ejup Fejza, *Strategjitë e marketingut të ndërmarrjeve në sektorin ushqimor në Kosovë*, Disertacion, Tiranë, 2013.
8. Elmazi (Billa) L, *Strategjia Marketing*, 2010.
9. Fatos.Ukaj, "Hyrje ne Marketing"Peje, 2008.

10. Firat, A. Fuat, and Nikhilesh Dholakia. "Theoretical and philosophical implications of postmodern debates: some challenges to modern marketing." *Marketing theory* 6, no. 2 2006.
11. Jakupi A , Bazat e Marketingut, Prishtinë, 2000.
12. Kotler, Philip, Kevin Lane Keller, Mairead Brady, Malcolm Goodman, and Torben Hansen. *Marketing management*. Pearson UK, 2019.
13. Kotler & Keller, *Marketing Management*. 12th ed. New Jersey, USA: Pearson Education, 2006.
14. Kume Vasilika, *Manaxhimi Stretgjik*, 1999.
15. Lišanin, M.T.: *Bankarski marketing*, Informator, Zagreb, 1997.
16. Mascarenhas, O. A. *Business transformation strategies: The strategic leader as innovation manager*, SAGE Publications India, 2011.
17. Nail Reshidi, *Menaxhimi i Strategjive të Marketingut*, Prishtinë, 2012.
18. Neil Borden, *The concept of the marketing mix*, *Journal of advertising research*, 1964.
19. Philip Kotler, – *UA Marketing Guru*, 1931.
20. *PRINCIPLES OF MARKETING* – Philip Kotler & Gary Amstrong , 14th edition ,2011.
21. Porter, E. M. *From competitive advantage to corporate strategy*, *The McKinsey Quarterly*, 1987.
22. Reshidi, N. *Menaxhimi i Strategjive te Marketingut*, (Ligjerata te autorizuara). Prishtinë, 2008.
23. Whalley A., *Strategic Marketing*, Andrew Whalley & Ventus Publishing ApS, BookBoon London 2010.
24. Wood, B. M.. *The Marketing Plan Handbook*. 2nd ed. New Jersey, USA: Pearson Prentice Hall, 2005.

TRANSFERAT QEVERITARE NË REPUBLIKËNË MAQEDONISË SË VERIUT-DECENTRALIZIMI FISKAL NË RMV

Prof. Dr. Halit Xhafa

Mr. Albiona Demi

Abstrakti

Vitet e fundit fokusimi në zhvillimin dhe përmirësimin e realizimit të decentralizimit fiskal në vend ka marrë një zhvillimin të konsiderueshëm, duke ndikuar drejtpërdrejt në rritjen dhe zhvillimin ekonomik të vendit, në krijimin dhe rritjen e vendeve të reja të punës për këtë qështje është gjykuar e arsyeshme që të trajtohet në këtë punim. Në këtë punim është gërshetuar pjesa e transferave qeveritare me atë se si ka ndikuar në zhvillimin ekonomik , por edhe lidhshmëria e tyre në rritjen e numrit të punësuarve në nivel lokal. Qëllimi ynë është që të vëmë në pah faktorët përcaktues të zhvillimit dhe realizimit të transferave qeveritare, përgjegjësit dhe të drejtat e tyre, si dhe efektet që i sjellin fazat e decentralizimit në nivel lokal, siç janë ato efekte ekonomike, efekte sociale dhe kulturore.

Fjalë kyçe: Decentralizimi fiskal, decentralizimi politik, transferat, buxheti komunal, zhvillimi ekonomik, papunësia.

Përkufizimi i problemit

Decentralizimi përcaktohet në kuptimin e përgjithshëm si një transferim i pronave/pasurive dhe funksioneve të qeverisjes, drejtimit dhe administrimit nga niveli nacional për tek ‘nivelet nën-kombëtare’ (nivelet më të ulëta të qeverisjes). Decentralizimi fiskal ka të bëjë me transferimin e përgjegjësiave dhe të drejtës së kryerjes së shpenzimeve, rritjen e të ardhurave të qeverisjes vendore, autoritetin plotë në marrjen e vendimeve për përdorimin e të ardhurave vendore.

Rishikimi i literaturës

Rëndësia e problemit është të paraqesë një pasqyrë të plotë të ndikimit të decentralizimit fiskal në nivel komunal si dhe ndikimi i transferave qeveritare

në vend, duke studiuar ndikimin e tyre në zhvillim ekonomik , në zvogëlimin e numrit të papunësisë si dhe ndikim në zhvillim të kulturës lokale dhe sociale të atij vendi.

Decentralizimi dhe rëndësia e tij

Decentralizimi është instrument i demokratizimit i zbatuar në shumë vende të zhvilluara dhe në tranzicion. Procesi i decentralizimit ka ndodhur në shumë vende të centralizuara, si në

Mbretërinë e Jordanisë dhe në Maroko. Gjatë këtij procesi kanë lindur diferenca midis strukturave nacionale ekonomike dhe demografike, institucioneve gjeografike dhe qasjeve në teknologjitë e reja.

Decentralizimi përfaqëson një mënyrë të organizimit dhe funksionimit të vendimmarrjes publike lidhur me të ardhurat dhe shpenzimet e për ofrimin e shërbimeve dhe të mirave publike duke

rritur rolin dhe rëndësinë e vendimmarrjes në nivel të qeverisjes vendore nëpërmjet transferimit të kompetencave në qeverisjen lokale. Decentralizimi është një proces afatgjatë që përfshinë

brenda një kuadri të përshtatshëm ligjor, komponentë të ndryshëm ku ekzistojnë dimensione të dallueshme për decentralizimin. Këto mund të kategorizohen si dimensionet politike, administrative dhe fiskale. Çdo dimension është unik dhe ka karakteristikat, objektet dhe kushtet për sukses.

Decentralizimi politik¹: grupet në nivele të ndryshme të qeverisjes qendrore dhe lokale janë të autorizuar të marrin vendime lidhur me atë që i prek ata. Pra ky lloj i decentralizimit ka të bëjë me transferimin e funksioneve apo kompetencave nga nivelet qendrore të qeverisjes ndaj institucioneve të nivelit vendor që janë të qeverisura nga përfaqësuesit lokal politik. Në bazë të decentralizimit politik synohet t'u jepet qytetarëve dhe përfaqësuesve të zgjedhur më shumë pushtet gjatë vendimmarrjes publike.

Decentralizimi administrativ: Ky lloj decentralizimi i referohet shkëputjes së linjës së stafit të ministrisë nga ministrinë e tyre përkatëse dhe sjelljen e tyre nën kontrollimin e autoriteteve lokale, mund të punësojnë dhe shkarkojnë personelin e tyre. Decentralizimi administrativ paraqet shpërndarjen e kompetencave, përgjegjësisë dhe burimeve financiare të nevojshme për ofrimin e shërbimeve brenda sektorit publik.

Decentralizimi fiskal: ka të bëjë me transferimin e funksioneve apo kompetencave nga nivelet qendrore të qeverisjes ndaj institucioneve vendore lidhur me vendimmarrjen lokale në ndarjen e burimeve financiare që do të thotë bëhet transferimi në kompetencat financiare dhe kompetencat për të vënë taksa vendore. Në këtë rast, kompetencat e përqendruara më parë për tatimin dhe gjenerimin e të ardhurave shpërndahen në nivelet e tjera të qeverisjes, p.sh. qeverive lokale u jepet fuqia për të rritur dhe mbajtur burimet financiare për të përmbushur përgjegjësitë e tyre.

Treguesit e decentralizimit fiskal në Maqedoni

Si rezultat i marrëveshjes së Ohrit të vitit 2001 dhe si pjesë e përpjekjeve të vendit për të hyrë në Bashkimin Evropian, Maqedonia ka ndjekur një strategji në drejtim të rritjes së decentralizimit. Procesi i decentralizimit ka filluar në vitin 2005 me shkrirjen e 124 komunave në 85 dhe më pas në vitin 2013 në 81 ku katër komunat Zajaz, Vraneshnicë, Oslomej, Drugovë u bashkuan me Kërçovën². Me fillimin e sistemit të komunave iu dhanë këto burime të ardhurave komunale, të ndara në tre grupe:

Të ardhurat e veta (tatimet lokale, taksat lokale, kompensimet dhe një përqindje e tatimit në të ardhurat personale);

¹ G. Shabbir Cheema and Dennis A. Rondinell ,From Government Decentralization to Decentralized Governance, fq.7https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/07/decentralizinggovernance_chapter.pdf 10.02.18

² <https://www.osce.org/sq/skopje/231591?download=true> , fq.35-36. (27.08.2018)

Transferet nga buxheti qendror (një përqindje e tatimit të vlerës së shtuar, grantet e dedikuara për qëllime të caktuara, bllok grantet, grantet kapitale, grantet për kompetencat e deleguara);

Huatë.

Ligji parashihte që implementimi i decentralizimit fiskal të bëhet në dy faza: Faza e parë- ku kushtet që duhet t'i plotësojnë NJVL në këtë fazë kanë qenë: Të përgatisin plan për ta zgjidhur problemin me borxhet që janë mbledhur deri

më 31 dhjetor 2001, dhe
90% e numrit të përgjithshëm të komunave në të cilën ka jetuar së paku 90%
e

popullatës së përgjithshme të vendit, të ketë së paku dy persona në departamentin për buxhet dhe tre persona në departamentin për tatim.

Në vitin 2007, komunat që kishin shlyer pagesat e prapambetura dhe kishin plotësuar kriteret e tjera për menaxhimin e mirë financiar si dhe që plotësonin kushtet e më poshtme, të cilat ishin caktuar për fazën e dytë të decentralizimit fiskal:

T'i përmbushin në tërësi kushtet e fazës së parë të decentralizimit fiskal;

Të kenë numër adekuat të punësuarve për menaxhimin përkatës financiar;

Të demonstrojnë rezultate të mira financiare në periudhë prej së paku 24 muajve;

Të dorëzojnë raporte të rregullta për rezultatet financiare deri te Ministria e Financës;

Të mos kenë borxh ndaj furnizuesve si rezultat i vonës në kushtet e kontraktuara të pagesës.

U lejuan të hynë në të ashtuquajturën fazën e dytë e decentralizimit. Në këtë pikë ato u bënë

përgjegjës për financimin dhe menaxhimin e të gjitha shkollave, si dhe një numër më të madh të institucioneve të tjera kulturore dhe sociale, si dhe u janë dhënë në bllok dotacione për të financuar këto funksione të reja. Si rezultat i kësaj, komunat janë përgjegjëse për mirëmbajtjen dhe përmirësimin e infrastrukturës, trajtimin e ujërave dhe të ujërave të zeza në nivel lokal, higjienën publike, ndriçimin publik, transportin publik lokal, mbrojtjen nga zjarri, arsimin parashkollor, të ulët dhe të mesëm, institucionet lokale kulturore (bibliotekat, shtëpi kulturore dhe muzetë) si dhe kujdesin për të moshuarit (shtëpitë publike për të moshuarit). Komunat vazhdojnë të luftojnë me decentralizimin fiskal. Në këtë drejtim një komunë, Pllasnica, ende nuk ka hyrë në fazën e dytë të decentralizimit.

Sistemi i financimit publik lokal

³Ndërtimi i sistemit adekuat për financim të njësisive të vetëqeverisjes lokale

është një ndër punët më të rëndësishme në procesin e decentralizimit dhe përgjithësisht në reformën e sistemit të vetëqeverisjes lokale. Është e vërtetë se fitimi i kompetencave të mëdha, pa sigurimin e mjeteve financiare të nevojshme për realizimin e tyre të suksesshëm, më tepër paraqitet si barrë se sa drejtësi. Është mjaft i rëndësishëm implementimi i nenit 9 të Kartës evropiane për vetëqeverisje lokale të Këshillit të Evropës, veçanërisht: Burimet e mjeteve të jenë përkatëse me obligimet e reja;

³ Udhëzues drejt kompetencave për kryetarët e sapozgjedhur të komunave dhe anëtarët e këshillave të komunave, Botimi i tretë, Shkup, Prill 2013, ZELS, fq.22

Më së paku një pjesë e burimeve të rrjedh nga taksat dhe kompensimet lokale, për të cilat në suazat ligjore vetë do t'ia përcaktojnë nivelin

Burimet e mjeteve të jenë të mjaftueshme dhe elastike

Të implementimet barazi financiare për mbrojtjen e komunave më të dobëta në mënyrë financiare dhe komunat të jenë të konsultuara gjatë ndarjes së mjeteve;

Mjetet që iu transferohen komunave, të mos kenë karakter të mjeteve të dedikuara, por komunat të kenë qasje në tregun nacional të kapitalit.

Me sistemimin duhet të sigurohet autonomi e komunave dhe e drejta për udhëheqje të politikës në suazat e autorizimeve të tyre.

Buxheti i Komunës

⁴Buxheti i komunave është plani vjetor i të ardhurave, hyrjeve të tjera dhe mjeteve të miratuara duke përfshirë buxhetin bazë, buxhetin për donacione, buxhetin për dotacione, buxhetin e huave, dhe buxhetin e aktiveve vetë financuese.

Buxheti bazë- është plani vjetor i të ardhurave, hyrjeve tjera dhe mjeteve të miratuara në buxhet për financimin e kompetencave elementare të shfrytëzuesit të buxhetit.

Buxheti i donacioneve- është plani vjetor i të ardhurave nga donacionet dhe mjetet të miratuara të cilat shfrytëzohen për destinime të caktuara dhe në

përputhje me kontratën e lidhur me donatorin.

Buxheti i dotacioneve- është plani vjetor i të ardhurave nga dotacionet dhe mjeteve të miratuara të cilat shfrytëzohen për financimin e destinacioneve konkrete, kompetencave programeve dhe projekteve të investuara.

Buxheti i huave- është plani vjetor i derdhjeve të huave dhe mjeteve të miratuara të cilat shfrytëzohen për financimin e kompetencave, programeve dhe projekteve.

Buxheti për aktivitetet vetë financuese- është plani vjetor i të ardhurave nga aktivitetet e shfrytëzuesve të buxhetit të cilat janë plotësues të aktiviteteve bazë të përcaktuara me ligj.

Buxheti është dokumenti më i rëndësishëm që këshilli i komunës e sjell në suazat e një viti,

është plan vjetor për financimin e funksioneve dhe obligimeve të njësive të vetëqeverisjes lokale i përbërë nga vlerësimi vjetor i të ardhurave dhe shpenzimeve sipas dedikimit paraprak. Pra buxheti jo vetëm që definon mënyrën e shpenzimeve të mjeteve por është edhe plan me të cilën përcaktohen prioritetet e Komunës. Në bazë të ligjit për financim të komunave buxheti sillet deri më 31.12 të vitit aktual.

⁴ Doracak për informim në njësitë e vetëadministrimit lokal, ZELS, Tetor 2006, fq.15-16

Shpërndarja e buxhetit dhe analiza krahasuese nëpër komuna

Decentralizimi i kompetencave ndaj autoriteteve lokale dhe përmirësimi i aftësive të tyre është një nga prioritetet që dalin nga ⁵Partneriteti Republikës së Maqedonisë me BE dhe me Marrëveshjen Kornizë. Të gjitha komunat (përveç Plasnicës) që nga viti 2012 i kanë financuar të gjitha kompetencat nëpërmjet të granteve , duke kompletuar kështu fazën për transferimin dhe menaxhimin e burimeve materiale dhe financiare për kompetencat e transferuara në arsim,

kulturë, fëmijë dhe mbrojtje sociale. Kompetencat e ndërmarra në disa fusha nga komunat kanë rritur kapacitetin administrativ dhe fiskal dhe forcuan kapacitetet për menaxhimin e një vëllimi më të madh të burimeve financiare. Me administrimin e suksesshëm dhe mbledhjen e të

ardhurave të veta, procesi i rritjes së të ardhurave vetanake të komunave dhe aftësia për administrimin e fondeve, ekzekutimi i kompetencave të transferuara dhe administrimi i burimeve financiare dhe burimeve të tjera të nevojshme për ekzekutimin e tyre vazhdojnë.

Vetëqeverisja lokale paraqet një çështje mjaft të ndërlikuar, si nga aspekti i shkencës politike ashtu edhe nga aspekti i praktikës politike e kushtetuese. Përfaqësuesi i qeverisë lokale në njësitë lokale është bartës i pushtetit ekzekutiv, ndërsa organet përfaqësuese lokale kanë vetëm të drejtë shqyrtimi të disa çështjeve, por nuk ushtrojnë kurrfarë pushteti. Kjo shtron nevojën e kufizimit dhe të dallimit të vetëqeverisjes lokale nga decentralizimi. Decentralizimi është nocion administrative, ndërsa vetëqeverisja lokale nocion politik⁶. Decentralizimi nënkupton bartjen e funksioneve ekzekutive nga kompetencat e organeve qendrore në institucione administrative lokale të cilat kanë vetëm të drejtë administrative dhe janë , nëse jo në raport hierarkik ndaj organeve qendrore, por gjithsesi ndaj tyre pushteti qendror ka kompetencën e tutorit.

Decentralizimi nënkupton çdo formë të anticentralizimit. Ai ka edhe elemente të vetëqeverisjes lokale, por vetëqeverisja lokale është shumë më e gjerë se decentralizimi i thjeshtë.

Vetëqeverisja lokale është kategori e së drejtës kushtetuese dhe e sistemit politik, e cila nënkupton të drejtën e njerëzve në bashkësinë e caktuar lokale që pak a shumë, në mënyrë të pavarur, t'i qeverisin punët e bashkësisë së tyre nëpërmjet organeve të cilat i zgjedhin vetë(kuvendet), apo në mënyrë të drejtpërdrejtë.

Pas pavarësisë së Republikës së Maqedonisë me 8 shtator 1991, Maqedonia është bërë

një shtet shumë i centralizuar. Niveli i lartë i centralizimit shoqëroi kompetencat që i përkasin autoriteteve lokale ku autoritetet lokale nuk ishin financiarisht të pavarura.

⁵<https://finance.gov.mk/files/u6/BUDZET%202018%20%28sl.%20vesnik%29%20-%202022.12.2017.pdf> (06.06.2020)

⁶ Kurtesh Saliu, E drejta Kushtetuese, Prishtine 2001, fq.26
[Shpërndarja e buxhetit nëpër komunat për vitin 2013-2020](#)

Përshkrimi i destinimit dhe bllok dotacioneve për përgjegjësit e deleguara nëpër komuna- për vitin 2013-2020 janë marrë nga faqet zyrtare e Ministrisë së Financave.

Dhe tani do të bëjmë krahasimin e fondeve që shpërndan Ministria e Financave , Komunës së

Kërçovës(komunë e udhëhequr nga shqiptarët që nga viti 2013) me 56.734 banorë në krahasim me 3 Komuna tjera. Këto komuna janë:

Komuna e Strugës- (komunë shqiptare) me 63.376 banorë

Komuna e Ohrit (komunë maqedonase) me 55.749 banorë

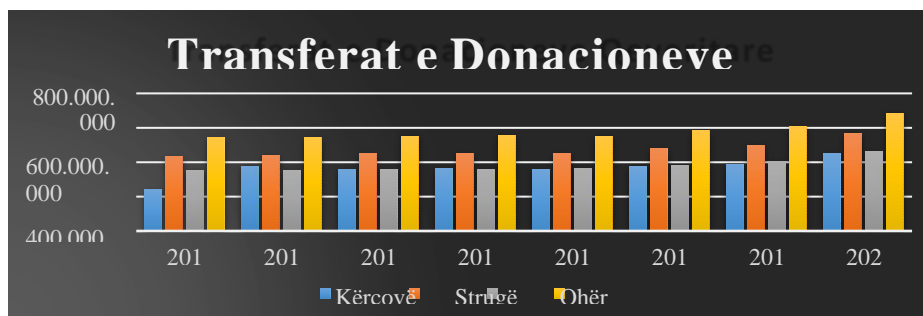
Komuna e Gostivarit (komunë shqiptare) me 81.042 banorë

<i>Komuna dhe Donacionet Qeveritare</i>	<i>Nr. banorëve</i>	<i>Në banori</i>	<i>Në kokë</i>
Kërçovë	242.047.000	30138	8.031
	374.357.000		6.598,46
	359.704.000		6.340,18
	361.053.000		6.363,96
	359.942.000	56734	6.344,38
	375.495.569		6.618,53
	389.174.569		6.859,64
	448.535.594		7.905,94
Strugë	430.320.000		6.789,95
	441.450.000		6.965,57
	448.164.000		7.071,51
	448.654.000		7.079,24
	450.688.000	63376	7.111,34
	477.044.000		7.527,20
	495.935.000		7.825,28
	563.671.000		8.894,08
	349.398.000		6.267,34
	349.857.000		6.275,57
	354.879.000		6.365,66
	358.432.000		6.429,39

Ohër	361.742.000	55749	6.488,76
	381.451.000		6.842,29
	406.254.000		7.287,20
	460.152.000		8.254,00
Gostivar	542.487.000	81042	6.693,90
	541.828.000		6.685,77
	550.870.000		6.797,34
	557.628.000		6.880,73
	550.775.000		6.796,17
	581.800.000		7.178,99
	607.253.000		7.493,07
	684.644.000		8.448,01

Tabela 1 Bllok dotacionet qeveritare të shpërndara në vetëqeverisje lokale për vitet 2013 - 2020

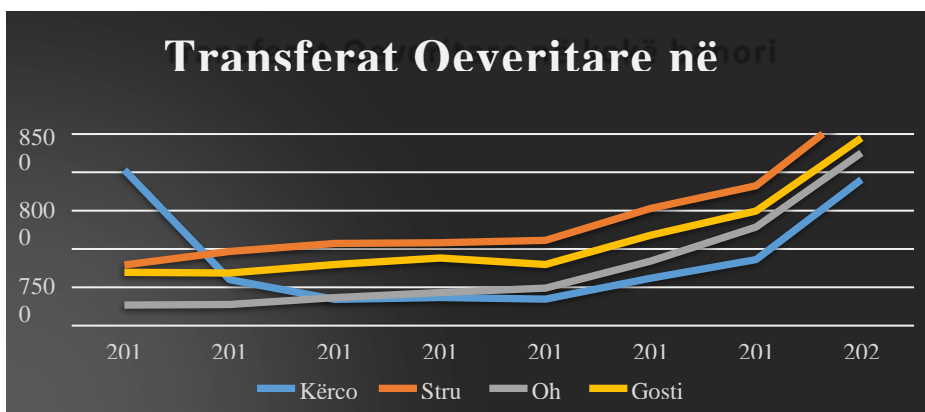
Të dhënat e më sipërme në mënyrë grafike për shpërndarjen e dotacioneve në pesë komunat i kemi paraqitur më poshtë:

Grafi 1 Bllok dotacionet qeveritare 2013 - 2020

Duke u bazuar nga të dhënat e më sipërme kemi një pasqyre të qartë se

dotacionet shtetërore për një periudhë të caktuar kohore janë ndarë në mënyrë të përafërt duke përpjesëtuar dotacionet me numrin e banorëve të asaj vetëqeverisje lokale, përveç në vitin 2013 Komuna e Kërçovës ka një rritje të bllok dotacioneve si arsye e zgjedhjeve lokale që pas Marsit të 2013 komunës së Kërçovës ju bashkuan edhe katër komunat tjera, kjo që solli ndikim edhe në buxhetin komunal. Më poshtë do të paraqesim të dhënat që kemi fituar në bazë të shpërndarjes së bllok dotacioneve në kokë banori:

Grafi 2 Bllok dotacionet qeveritare në kokë banori 2013 – 2020

Në bazë të rezultateve të fituara më lartë nga përpunimi i të dhënave të marra nga faqja zyrtare e Ministrisë së Financave mund të vërehet se bllok dotacionet qeveritare të shpërndara për vitet 2013-2020 për komunat që i kemi marrë si shembuj gjatë këtij punimi mund të vërehet se kemi një shpërndarje të përafërt. Në bazë të decentralizimit fiskal në Republikën e Maqedonisë së Veriut nga faza e dytë transferat qeveritare u shpërndahen vetëqeverisjeve lokale në bazë të numrit të banorëve.

Për atë arsye komuna e Gostivarit ka një vlerë më të lartë në krahasim me komunat tjera në kokë banori, ku si komunë e dytë është komuna e Ohr

Rekomandime

Pas nënshkrimit të Marrëveshjes së Ohrit në vitin 2001, Maqedonia ka ndjekur një strategji në drejtim të rritjes së decentralizimit në vend. Me miratimin e Ligjit për vetëqeverisje lokale në vitin 2002 në masë të madhe u rriten kompetencat e vete administrimit lokal në Maqedoni ku realisht fillon implementimi i kompetencave të reja të parashikuar në ligj edhe atë prej vitit 2005. Faza e parë e decentralizimit ka filluar në vitin 2005, me shkrirjen e 124 komunave në 85, dhe më vonë në vitin 2013 në 81 komuna. Në vitin 2007 komunat që kanë shlyer pagesat e

prapambetura dhe kishin plotësuar kriteret e tjera për menaxhim të mirë financiar u lejohet të hyn në fazën e dytë të decentralizimit. Në këtë fazë komunat e morën përgjegjësinë për menaxhimin e shkollave, për menaxhim të një numri të caktuar të institucioneve kulturore dhe sociale ku u janë dhënë edhe bllok dotacionet për t'i financuar.

Duke marrë parasysh transferat qeveritare në sferën e arsimit si dhe duke ndarë përgjegjësit për vetëqeverisjeve lokale për menaxhimin e shkollave, institucioneve kulturore dhe sociale si

dhe duke pasur parasysh problemet me të cilat ballafaqohen vetëqeverisjes lokale si dhe duke u munduar me qëllim të përmisimit të këtij procesi vetëqeverisjet lokale duhet të shqyrtojnë problemet apo mungesën e pamjaftueshme të bllok dotacioneve që u shpërndahen nga ana e qeverisë, për shkak se nëse në të ardhmen s'kemi rritjen e bllok dotacioneve do tua imponoj komunave që të sjellin vendime racionalizimi për paralelet. Në momentet kur vetëqeverisjet

lokale do të fillojnë me zbatimin e vendimit për racionalizim do të sjellin rritjen e papunësisë në nivel lokal për shkak se do të ketë largim të një numri të punësuarve në sferën e arsimit, ku më pas do të paraqiten edhe probleme sociale në vend. Gjithashtu sa i përket aspektit

infrastrukturor vetëqeverisjet lokale duhet të bëjnë plane vjetore ku do të vlerësojnë projektet në bazë të prioriteteve për mirëmbajtje dhe zhvillim të shkollave qofshin ato të mesme apo fillore, si dhe duke pasur parasysh vendë ndodhjen e tyre, në qytet apo në periferi të ndonjë fshati.

Në vitin 2011 komunat kanë marrë edhe përgjegjësinë për menaxhimin e tokës shtetërore. Zhvillimi i decentralizimit në vend duke u bazuar nga rezultat e fituara gjatë këtij punim kemi vërejtur se ka ndikim pozitiv tek vetëqeverisjes

lokale, sepse nëpërmjet transferave qeveritare komunave u është rritur buxheti lokal, ku me rritjen e buxhetit lokal kemi fituar edhe rritjen e mirëqenies ekonomike, se ka shërbime më të mira publike si në arsim ashtu edhe në shërbimet tjera që janë me karakter publik dhe në kompetenca të vetëqeverisjeve lokale.

Në komunat e Republikën e Maqedonisë së Veriut përveç shpërndarjes së transferave qeveritare që kemi nga ana e qeverisë për komunat duke u bazuar në numrin e banorëve mundet që në të ardhmen të kemi edhe një shpërndarje shtesë nga ana e buxhetit për zhvillimin dhe ndërtimin e kulturës shqiptare në vend ku përveç shpërndarjes së transferave të kushtëzuara që bazohen në bazë të numrit të banorëve mund që vlerës ti shtohet diku mbi 2.5% për rritjen e buxhetit duke u bazuar në atë se mbi 20% të asaj komune janë shqiptar.

MEASURING INNOVATION AT A BUSSINESS CONTEXT: CASE OF ALBANIA

Dr. GLORIA TYXHARI

Department of Statistics, Faculty of Economy,

University of Tirana, Albania

Email: gloria.tuxhari@unitir.edu.al

Prof. Dr. BESA SHAHINI

Department of Statistics, Faculty of Economy,

University of Tirana, Albania

Email: besa.shahini@unitir.edu.al

besashahini@feut.edu.al

Msc. ENXHIA SALA

Department of Statistics, Faculty of Economy,

University of Tirana, Albania

Email: enxhia.sala@unitir.edu.al

Abstract

Innovation is more than a new idea or an invention. Innovation is considered as a conscious and purposeful practice, and being like that, it should be measured on an ongoing basis, just like any other company metrics. Considered the fact that we face many models of innovation (i.e. Product, Process and Business) and many actors are involved in the issue (Government, Entrepreneurs and Academics) the question of metrics used and measured by each of them complicates the panorama of measuring innovation.

This study, is an attempt to summarize and clarify the most useable metrics of innovation, per each of the actors concerned. More, to put a common denominator of indicators helpful for everybody interested in innovation.

Referring to Albania, the paper examines relationship between innovation (measured in terms of number of patents, and the level of R&D expenditures); other economic variables such as FDI, Exports; Education and Economic growth. The methodology used is a regression type technique, and concluded that during 2000-2018. It is the case for Albanian that shows a positive relationship between innovation and economic growth. Incentive policies toward Innovation (R&D expenditure and human capital) will result in a higher economic development for the country.

Key words: Innovation, Indicators, Measurement, Economic Growth, Metrics, R&D

1. Introduction

Many changes are happening in world and in our everyday life. Our needs change, so do our demands and supply follows this trend as well. New needs, are followed by new ideas, methods and products. It is innovators everyday job trying to maintain this equilibrium. They manage to see problems differently and find solutions that others cannot, offering endless opportunities in the performance of the companies they are attached. Literature review offers so many definitions about innovations, but the one we find as most appropriate, in the context we are researching it, is: “A business innovation is a new or improved product or business process (or combination thereof) that differs significantly from the firm's previous products or business processes and that has been introduced on the market or brought into use by the firm” (Oecd- library)

Innovation is so important for every business because:

1. Innovation makes business growth easier.

Innovation makes growth easier, regardless of business size. You may initially have a small business, but if you create innovation, you can help grow your business. The same thing can happen with corporations. Innovating businesses

are able to grow and add more employees. This allows them to gain more customers and gain a larger market share.

2. Keeps competitors away

Fairly or not, you will always face competition in your business. For every business it is important to include innovation and things will flow on their own. The right innovation offers something unique to customers, while leading innovators take popular products and make those products even better. This makes brands come to market and facilitates companies to increase revenues.

3. Meets customer needs

Customer needs are constantly changing. One day, the customers may need exactly what the business offers, while another day they may need something else. Innovators anticipate market changes and offer faster solutions than it is thought. It is an urgent need to create new ideas that excite the customers and meet their needs if the business wants to not only be profitable but even to survive

4. Attract the best talent

Talented and innovative people work for innovative companies. Innovators want to be challenged and encouraged to create regularly, so a good business needs a culture of innovation to recruit that talent. First it should be created a create a name for the business by being innovative and then it should start to accumulate productivity. Being innovative will attract other innovators from all over the world and this is of great importance to the business, and it is going to become even more innovative moving this way to a new level.

There are different approaches to determining the factors affecting the development of innovation in enterprises. but the most reasonable one is dividing them in external and internal factors (Tavassoli et al 2015): External factors are associated with the state of the surrounding macroeconomic environment in which the innovation activity is conducted while Internal factors has to do with those that belongs to the organization and are directly linked with the innovation process. Another division of factors belongs to the category: organizational structure, culture and market (Smith et al).

To stay relevant, all organizations big or small need to consider each of these types of innovation at some stage: (Zaid,2018)

- 1. Product Innovation:** is a result of new technology or new insights about customer need. This is the most well-understood and common

form of innovation and is related to a) either a completely new product or b) a new feature in an existing product or c) the enhancement of an existing product feature.

2. **Process Innovation:** is how a product or service is produced or delivered to the client. It can be a combination of methods, capabilities and technologies to produce, market, deliver and support a product or provide a service
3. **Business Model Innovation:** is usually not about incremental change but more holistic and organization-wide transformation. This type of innovation can impact everything from product to marketing channels to pricing and is most often seen in startups that do not have an established business structure and who have the ability to experiment with the way they operate their business.

Innovative activities need to focus many aspects related to new products, new production processes, and new market and organizational practices simultaneously (Damanpour, 2014). Furthermore, it might be the case that a simultaneous introduction of more than one type of innovation might be more effective in preserving or improving a firm's competitive position than implementing one type of innovation alone (Chesbrough, 2017)

Technology and Research & Development are considered as the main determinants of innovations (Hadhri et al , 2016) , even though the most contemporary school of thought agrees that Innovation means: invention (via R&D and Technology)) + customer value + a business model = innovation.

2. Metrics of Innovation: Albanian reality

Managing the innovation process is a complex issue for many organizations, (Erkens *et al.*, 2014). And even from an academic perspective (Adams, Bessant and Phelps, 2006; Zizlavsky, 2015). Responding to the need of both practitioners and academics to understand the effectiveness of innovation actions, performance indicators are frequently proposed.

Innovation is considered as a conscious and purposeful practice, and being like that, it should be measured on an ongoing basis, just like any other company metrics. (Peter F. Drucker)

Only a third of all Fortune 1000 companies use formal metrics to measure their innovation output over time. McKinsey reports that while 77% of business leaders see innovation as a priority, a mere 22% have metrics in place to measure innovation. (McKinsey 2018)

Considering this sad reality, there is a vast unknown innovative potential out there waiting to be measured, assessed, and put to work more efficiently.

The research in innovation has brought tenths of indicators on measurement of innovation, the thing is, that practically, most of them are either unspecific, superficial, not relevant enough for your business or simply not available. Some metrics may seem great at first, the results down the road might not be what you wanted to achieve. Therefore, you shouldn't be afraid to change your metrics as you learn how the organization responds to them. Only in a recent survey (Nappy & Kelly, 2018) over 200 metrics and indicators were mentioned in more than 400 instances of literature. They can be classified by the: **process phase:** comparing input, throughput and output metrics, often called leading or lagging indicators; **area of measurement:** related to product development, strategy, organization etc and, **expression** in qualitative or quantitative terms. One of the most mentioned metrics is, how much is invested in R&D or certain new product lines; but on the other hand it is said that (O'Connor, 2019) without a strategic innovation function that includes a comprehensive Discovery process and the capacity to Incubate and Accelerate new technologies, companies end up stockpiling undeveloped inventions in their R&D departments and there is not a strong return on investment from their exploratory R&D.

In this respect, it is found as appropriated to combine some of the metrics, for example: in order to track investments and the outcome within the same category, it is recommended to measure instead of R&D spend, the allocation of overall investments from development to marketing segmented by strategic product groups.

Table 1: Top 10 metrics of innovation measured in academia as Key Performance indicators

Innovation metric	Measurement effort	Process phase	Type of measure
1. Numbers or value of patents brought in	In-depth	Leading/ lagging	Quantitative
2. Comparisons between budget & actual (project costs, project duration, revenue forecasting)	In-depth	Leading/ lagging	Quantitative
3. Percentage of employees aware of, sharing the innovation goal, policies and values	Rapid assessment	Leading	Quantitative
4. Rate of generated ideas according to a formal innovation process & informal activities	Rapid assessment	Leading	Quantitative
5. Effective communication internally	Rapid assessment	Leading	Qualitative
6. Effective communication externally	Rapid assessment	Leading	Qualitative
7. Time-to-market accuracy	In-depth	Leading/ lagging	Quantitative
8. Aftersales/market launch proficiency (salesforce, distributional & promotional support)	Rapid assessment	Leading	Qualitative
9. Average cost per innovation project	In-depth	Leading/ lagging	Quantitative
10. Corporate goals for NPD program	Rapid assessment	Leading/ lagging	Qualitative

Source: <https://innovationmanagement.se/2019/07/18/how-to-establish-innovation-metrics/>

2.1 Global Innovation Index (GII) and Albania's rank

The aim of the Global Innovation Index is to provide insightful data on innovation and, in turn, to assist economies in evaluating their innovation performance and making informed innovation policy considerations. Since its creation in 2007, the GII has been impactful on three fronts. First, policymakers are now referring regularly to innovation and their innovation rankings as part of their economic policy strategies. Second, the GII allows economies to assess their innovation performance. Third, the GII continues to give a strong impetus for economies to prioritize and collect innovation metrics. For 2020, the GII model includes 131 countries/economies, which represent 93.5% of the world's population and 97.4% of the world's GDP in purchasing power parity current international dollars. (GII 13th edition, 2020)

. The GII relies on two sub-indices:

- **Innovation Input Sub-Index:** Five input pillars capture elements of the national economy that enable innovative activities.
- **Innovation Output Sub-Index:** Innovation outputs are the result of innovative activities within the economy. It has only two pillars, but the same weight in calculating the overall GII scores as the Input Sub-Index.

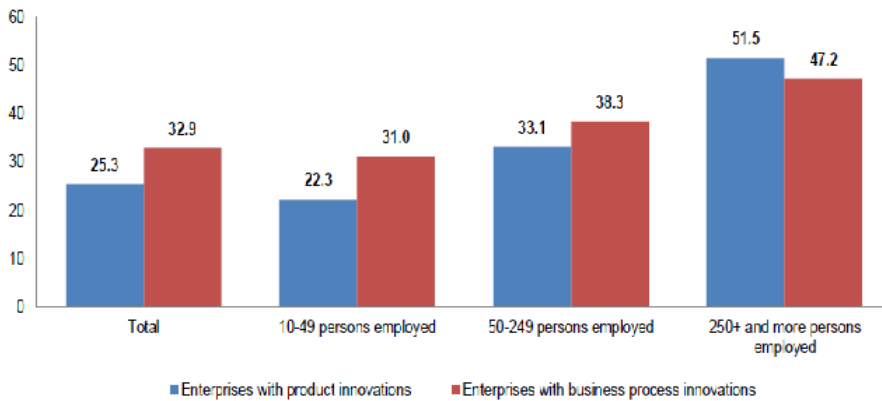
The overall GII score is the average of the Input and Output Sub-Indices. Switzerland is in the top of the list scoring overall 66.08%, while the last in the list is Yemen scoring 13.56%. Albania is ranked as of 83rd in the world, scoring overall 27.12%. Going one by one per each of the pillars in case of Albania, we should mention that for: **Institutions**: rank 56th and score 66%; **Human Capital & Research**: rank 95th and score 20.3%; **Infrastructure**: rank 65th and score 40.9%; **Market Sophistication**: rank 70th and score 46.8%; **Business Sophistication**: rank 73rd and score 73%; **Knowledge & Technology Outputs**: rank 119th and score 9.7%; **Creative Outputs**: rank 72nd and score 19.5%.

2.2 Innovation Statistics: Albania

Albanian Institute of Statistics is the official institution responsible for producing national statistics on Innovation. The statistical survey on innovation activity is conducted every two year and the observation period covered by the survey is the three-year period. Units of observation are all enterprises of non-financial and financial sector with 10 or more persons employed engaged primarily in the following economic activities (NACE Rev. 2).

The last survey refers to 2017-2019 (Instat,2020) and it concludes that 38.3 % of enterprises carried out an innovation activity. Innovation activity of the enterprises providing services scores at 42.2 % comparing to enterprises operating in the industrial sector which scores at 34.0 % (Fig. 1). The largest share of innovation-active enterprises was in the group of large enterprises (with 250 and more persons employed) by 67.9 %. In 2019, the turnover of innovative-active enterprises constituted 55.8 % of the total turnover (52.5 % Industry and 57.5 % Services), and the persons employed 54.0 % of the persons employed in all enterprises. During the observation period, 25.3 % of all enterprises are aware of the product innovations (new or improved goods or services), while 32.9 % implemented new or improved business processes (Figure 1).

Figure 1: Share of Enterprises with product and business process innovations by size of the class (in %)

Source: Instat, 2020

35.4% of enterprises considered as “Product Innovations” introduced goods or services that were new not only to the enterprise itself but also to the market (not previously offered by their competitors). To carry out their Innovation activity, 30.2% of enterprises active in Innovation were involved in collaboration with other enterprises, scientific organizations and other partners. For enterprises with 50 to 249 employees, this percentage was 36.9%.

11.3% of surveyed enterprises purchased machinery, equipment or programming tools based on new technology that had not previously been used by these enterprises. During the period 2017-2019, 61.7% of surveyed enterprises do not perform Innovation activities. Enterprises operating in the Industry sector are less innovative with 66.0%, while enterprises in the service sector are 57.8% inactive in Innovation (Table 2)

Table 2: Share of enterprises: Innovative/Non-innovative by economic sectors and size

(Percent)

	Innovation-active enterprises	Non-innovative enterprises
Total	38.3	61.7
Economic Activity		
Industry	34.0	66.0
Services	42.2	57.8
Size of enterprises		
10 - 49 persons employed	35.4	64.6
50 - 249 persons employed	45.1	54.9
250 and more persons employed	67.9	32.1

Source: INSTAT, 2020

3. Innovation and Economic Growth: Case of Albania

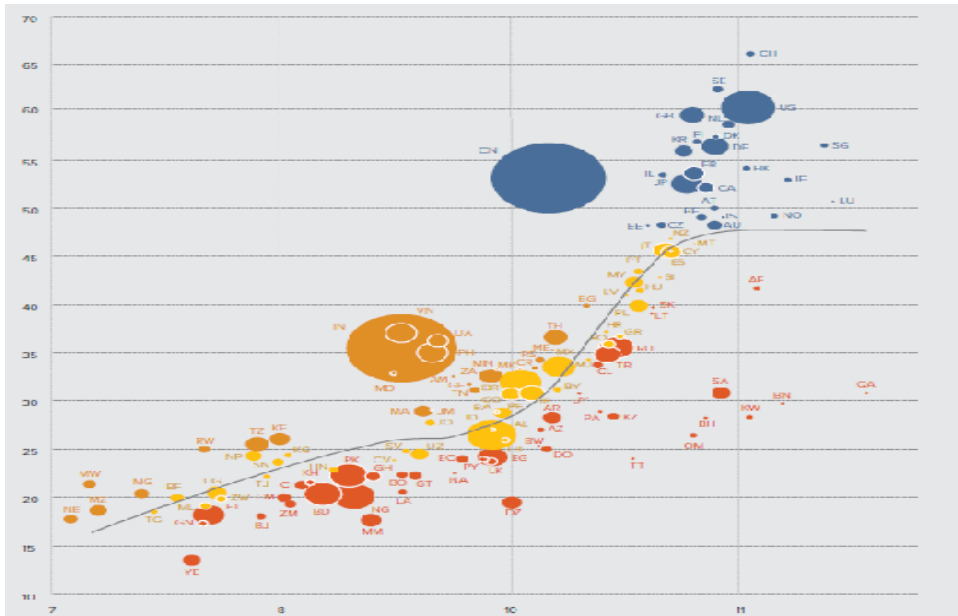
The more developed an economy is, the more it innovates, and vice versa. The curve in the GII chart below illustrates this rather predictable relationship between innovation and development (Figure2).

Yet, some economies break from this pattern. They perform above or below expectations, relative to their predicted performance—sometimes strongly so, but still the trend is obvious. The research and development expenditures increase the level of innovations and the latter lead to permanent growth of GDP/capita (Ulku, 2004). On the other hand, there is not a strong link between research and development expenditures and economic growth, and the innovation policy must take into consideration the complexity of economic growth process, by including other indicators, in addition to research and development expenditures (Pessoa, 2007).

Another study realized by (Westmore, 2013) provide evidence that tax incentives and public support for research and development and for patent rights encourage innovation activities in private sector.

Moreover, the results have not identified a direct effect of these policies on aggregate productivity growth. innovation has a major impact on financial performance of the companies. Furthermore, the authors have analyzed the connections between innovation, performance and capital markets and concluded that the positive effect of innovation on companies' performance is mediated through capital markets (Norris et al, 2010).

Figure 2: The positive relationship between innovation and development

Source: Global Innovation Index 2020

In case of Albania, we are making an effort to analyze the linkage between economic growth, innovations, investments and human capital for the country during 2010-2019. The data of the variables used are referred to INSTAT publications, while the data for R&D expenditures refers to Unesco data base. As the main metric of innovation we have used R&D expenditures, while other variables are referred as Table 3:

Table 3: Variables used to assess the linkage between innovation and economic growth

Variable	Explanation
GDP	Logarithmic value of GDP
Number of patents	Annual number of registered patents
Number of trademarks	Annual number of registered trademarks
Research and development expenditures EUR/capita	Research and development expenditures EUR/capita
Research and development expenditures	The share of research and development expenditures in total expenditures
FDI	Logarithmic value of the foreign direct investment stock
The share of population with tertiary education in the total active population	The share of population with tertiary education in the total active population
Unemployment rate	Unemployment rate
Exports	Logarithmic value of exports

Source: Pecea et. al, 2015

The linkage is assessed through the estimation of the regression relationship (Pecea et al, 2015) as Eq. (1)

$$GDP = c + \alpha \times Patents + \beta \times Trademarks + \gamma \times Research\ and\ development\ expenditures + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$GDP = c + \alpha \times FDI + \varepsilon_t \quad (2)$$

$$GDP = c + \alpha \times Research\ and\ development\ expenditures \frac{EUR}{capita} + \varepsilon_t \quad (3)$$

$$GDP = c + \alpha \times \frac{Population\ with\ tertiary\ education}{Total\ active\ population} + \varepsilon_t \quad (4)$$

$$GDP = c + \alpha \times Unemployment\ rate + \beta \times Exports + \varepsilon_t \quad (5)$$

Table 4: Regression results: Albanian Case

Variable	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5
<i>c</i>	8.852	3.0124	8.245	9.125	2.213
<i>Number of patents</i>	0.0001 (2.024)*				
<i>Number of trademarks</i>	0.000001 (0.987)				
<i>R&D Expenditures</i>	0.0034 (0.131)				

<i>FDI</i>		0.898 (11.128*)			
<i>R&D Expenditures EUR/capita</i>			0.0009 (2.125)*		
<i>Pop. With tertiary education/Active pop.</i>				1.119 (3.654)*	
<i>Unemployment rate</i>					-0.512 (-5.752)*
<i>Export</i>					
<i>Adj. R²</i>	0.514	0.622	0.456	0.498	0.687

*Source: Authors' calculations * statistical significant at 10% level.*

The results show that the higher innovation outcomes a higher economic growth. Similarly, we found that economic growth is statistically significant affected by FDI, Exports, Human Capital and Unemployment.

Conclusions & Recommendations

Innovation is a conscious and purposeful practice, this means it can – and should – be measured on an ongoing basis, just like any other company metrics. Innovation metrics allow an enterprise to see if they're doing enough of activities, and more specifically, enough of the right kinds of activities. Overall, although the literature presents many alternative regarding performance measurement and categorization of dimension and a few Key Performance Indicators to the innovation process, most approaches do not provide a comprehensive database of indicators where managers can select from. R& D, known so far as good indicator of innovation, is concluded not to be enough, but an alternative of it, such as the allocation of overall investments from development to marketing segmented by strategic product groups. It should be kept in mind that, measuring innovation is a continuous learning process, and it is recommended to reassess and change your metrics as your business and innovation management processes evolve.

Referring to the Global Innovation Index ranking, Albania, is the last in the Europe and the 83rd in world, with a very low score and ranking in the pillar of “Knowledge & Technology Outputs” and “Human Capital & Research”. So far, more investments in this pillars should be done by government and private business to catch up the speed of other countries in this respect.

Measuring an overall situation of innovation in Albanian enterprises, a third of the enterprises active in innovation are collaborating with other partners and more collaborative actions should be incented by enterprises themselves and by Governments a well. The higher the number of employees of the enterprise, the higher the share of enterprises with product innovation compared with the one of business innovation. Still 61.7% of enterprises are considered as Non-innovative, while only 38.3% of them, are innovative. Service sector is considered as more advances in innovation compared to industrial one. The bigger the size of the company the more innovative it is considered as well. It is recommended policies to encourage innovation in small and medium enterprises and more fiscal incentive policies for industry to boost innovation in this sector of the economy.

The more developed countries are on the top of the GII, and there is a positive correlation among the innovation and economic growth as well.

We tried to analyze the relationship of innovation and economic growth for Albania, during 2000-2018, considering as the measure of economic growth the GDP and as the measure of innovation the number of patents, trademarks and R&D expenditures. The regression results provided a positive relationship between economic growth and innovation. Besides that, even FDI, Exports and Human capital are positively significant determinants of economic growth, while Unemployment has a a negative effect toward the economic growth. It is recommended that Albania belongs to those countries that more investment in R&D expenditures and Human capital means a higher level of economic growth as well.

References

Adams, R., Bessant, J. and Phelps, R. (2006) ‘Innovation management measurement: a review’, *International Journal of Management Reviews*, 8(1), doi: 10.1111/j.1468-2370.2006.00119.x.

- Chesbrough, H., Crowther A. K. (2017), “Beyond High Tech: Early Adopters of Open Innovation in other Industries”, *R&D Management*.
- Damanpour, Evan W. M. (2014) “Organizational Innovation and Performance: The Problem of “, *Organizational Lag // Administrative Science Quarterly*.
- Hadhri W, Arvanitis R, Mhenni H,(2016) “ Determinants of innovation activities in small and open economies: the Lebanese business sector”, *Journal of Innovation Economics* . no. 21/3
- Erkens, M., Wosch, S., Piller, F. and Lüttgens, D. (2014) Measuring open innovation: a toolkit for successful innovation teams, Performance”. *EY Journal*, No.12
- Fankhauser G (2020), “How to Establish Innovation Metrics”, <https://innovationmanagement.se/2019/07/18/how-to-establish-innovation-metrics/>
- The Global Innovation Index (2020) “Who Will Finance Innovation?” https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/GII_2020_Full_body_R_58.pdf
- Instat 2020- Report on “Innovation Activity of the Enterprises 2017-2019”
- McKinsey Report (2018) , “ How to take the measure of innovation” , <https://www.mckinsey.com/business-functions/strategy-and-corporate-finance/our-insights/how-to-take-the-measure-of-innovation#>
- Nappi, Vanessa & Kelly, Kevin. (2018).” Key Performance Indicators and Dimensions for the Innovation Process” *25th Innovation and Product Development Management Conference*, Porto.
- Norris, E.D., Kersting E., Verdier, G. (2010) “Firm Productivity, Innovation and Financial Development”, *International Monetary Fund, Working Papers*, WP/10/49
- OECD- library “Chapter 3. Concepts and definitions for measuring business innovation” <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264304604-6-en.pdf?expires=1620642412&id=id&accname=guest&checksum=02F991C8B0E2E946C94F5C413B8D1B54>
- O’Connor G. (2019) “Real Innovation Requires More Than an R&D Budget” - <https://hbr.org/2019/12/real-innovation-requires-more-than-an-rd-budget#>
- Pecea, A. Simonab, O.E., Salisteanuc, F (2015), “Innovation and economic growth: An empirical analysis for CEE countries”, *4th World Conference on Business, Economics and Management*, WCBEM

- Pessoa, A. (2007) "Innovation and Economic Growth: What is the actual importance of R&D?", *University of Porto, FEP Working Papers*.
- Smith M. et al. (2018), "Factors influencing an organization's ability to manage innovation: a structured literature review and conceptual model", *International Journal of innovation management*
- Tavassoli et al (2015), "Firms 'Innovation Strategies Analyzed and Explained", *Royal Institute of Technology, CESIS-Centre of Excellence for Science and Innovation Studies*, No.396
- Ulku, H. (2004) "R&D, Innovation, and Economic Growth: An Empirical Analysis", *International Monetary Fund Working Papers*, WP/04/185,
- Westmore, B. (2013). "R&D, Patenting and Growth: The Role of Public Policy", *OECD Economics Department Working Papers*, no. 1047.
- Zaidi A. (2018) "Three Types of Innovation – Product, Process and Business Model" <http://mdi.com.pk/management/2018/05/three-types-innovation/>

EDUCATION AND LANGUAGE RESEARCH PAPERS

METHODICAL REVIEW ON GAME BASED LEARNING

Rezarta Merko

rezarta.merko@eust.edu.mk

Reis Kerim

r.kerim@eust.edu.mk

ABSTRACT

Games play a significant role in the developmental areas for humans. For instance, children spend most of their times playing games. Thus with the help of games, children gain life experiences that supports them to develop in multiple areas. Furthermore, due to the fact that games affect individuals in physical, cognitive and social areas there has been many studies conveyed on game and learning. To add more, games are proven to improve motivation for learning. With the improvements in technology, recent changes have brought educational innovations into our lives. Educational games are considered as one of the most recent assets to help learners create meaningful learning experiences. Considering the utility of the games in the classrooms, it is significant to keep up with changes in the literature. The aim of this study is to examine the studies published in North Macedonia between 2007 and 2020 by carrying out a systematic literature review, and to determine the perspective of these studies and variables. Within the scope of this study, studies on game and learning were examined in six main areas: characteristics of the authors, years of publication, grades and the classes, research kinds, methods and, models used. It was revealed that the quantitative models (87.5%) were preferred more compared to qualitative models (12.5%). Within the scope of this study, only Google Scholar database was used and although foreign studies were mentioned, they were not examined. In addition, this review study only subjects the articles and theses that were published in North Macedonia between 2007-2020. Considering the importance of game and learning, it is thought that it would be appropriate to plan future studies in the light of the information in this article.

Keywords: Game and learning, game, educational games.

INTRODUCTION

Game is one of the activities from the history of humanity that affects the individual in many developmental areas. Children discover new skills mostly through child games (Irvin, 2017). Individuals in early childhood, spend most of their times playing games, this leads children to learn how to express their emotions, communicate with others and express their thoughts and feelings in different scenerios. Therefore, while children learn through play, they actually learn by living. In addition, it is noted when the child learns his senses, this ensures effective and permanent learning (MEB, 2016). Many studies subjecting game and its effects on the individual have been conducted until now. Psychologists handled the game within a psychological and emotional aspect, while pediatricians handled the play from a physical view and pedagogists handled the game from the educational and social outlook. Most of these experts agreed on one thing in particular; the effect of game in the early period influenced the individual for a life time. Piaget said that most of the activities we adults define as "games" are actually activities for individuals in childhood to explore their surroundings. In other words, children playing games discover themselves and their environment, thus, children engage in some mental acts (Piaget,1992). Even though all these people contributed to the literature in different fields, the idea that they all meet is that the game is an inevitable part of the individual's life (Hazar, 1997)

1.1 Research Questions

- 1-What is the distribution of authors according to gender and branch of science and the distribution of studies according to publication years?
- 2- Which research designs have been used in studies dealing with games and learning and published between 2007 and 2020?
- 3- Which research models have been preferred in studies on play and learning and published between 2007 and 2020?

2. METHOD

In this study, systematic review method was used to examine the research on game-based learning and its effects. Systematic reviews consist of a detailed plan and a research process, that is planned with a certain search strategy by eliminating the irrelevant studies and synthesizing the relevant ones (Uman,2011). Within the scope of the study, only national studies were used. Theses, including articles published in refereed journals, were also used in the study. Of the scanned articles, the ones which were not research articles were not included in this study. The publication dates of the scanned studies were determined to be between 2007-2020. Google Scholar database was used to make research. Keywords for the research were chosen, such as ‘‘Game and learning’’, ‘‘Game’’ and ‘‘Educational games’’. As a result of the screening processes, 44280 studies were reached in total. In the first stage, foreign studies were eliminated and only the research in Turkish language has been taken into examination. As a result of this process, the second elimination process was made out of 3300 studies. Of the remaining studies, 21 were evaluated because they were, Issue 2 15 relevant to the subject. In the second screening process, 13 review articles were also excluded. The remaining 8 studies have been examined, of which 4 are articles and 4 are theses. The selected studies were examined in five main areas: (a) characteristics of the authors, (b) years of publication (c) grades and the classes, (d) research kinds, (e) methods, and (f) models used.

3. RESULTS

3.1. Articles reviewed In a study conducted in 2008, students' views on the use of educational computer games in social studies lessons were examined. In this descriptive designed research, the study group consisted of 6th grade students. In the data collection stage structured interview and observation tools were used. According to the results of the study, it was found that use of educational computer games in social studies lessons increased students' motivation towards the lessons. They discussed primary school teachers' use of game as an educational method, and their views on game as an educational method in their descriptive research study. To collect data semi-structured interview method was applied with 20 teachers. According to the results of the study, it was determined that all of the teachers used the game method in the lessons it was also revealed that game method provided permanent learning and the active participation rate of the students in the lessons increased. On the other hand, in a study conducted in 2015, they examined the effect of game-based learning environment and traditional learning method on student achievement and views in the mathematics

lesson. In this study, 2nd grade students participated as the study group. The research was a full experimental design and tools such as achievement test, questionnaire and interview forms were used. According to the results, it was revealed that educational games make Mathematics lessons more enjoyable and reduce students' fear and anxiety. In a study conducted in 2007, the effect of educational computer games on the success of primary school students in computer classes and their computer self-efficacy perceptions were investigated. In the study 7 th grade students participated and a pre-test post-test experimental design with control group was used. Achievement tests, interview protocol and questionnaire tools were used in order to collect data. As a result, it was found that the game-based learning environment reduces their anxiety, helps them learn individually and visually supports learning.

According to the results, the most used research method was quasi-experimental pretest-posttest control group research design (%37,5).

Method	f	%
Semi-structured interview	4	50%
Quasi-experimental pretest–post-test control group research design	3	37,5%
Quasi experimental pretest end test with no control groups	1	12,5%
Total	8	100%

Table 4. Research methods used in the studies

4. CONCLUSION

Game is considered one of the earlier acts of humans in childhood years. It is noted that game has shown to have many effects on improving individuals' physical, cognitive and social skills. Therefore, according to researchers, play is qualified as a channel for building brain functions (Garner et al., 2018). With the technology evolution in the recent years educational platforms have emerged. While the improvements in the decade caused us educators to change our teaching methods, as teachers, it is important to keep in my it is our duty to adjust and prepare students for the educational innovations (Gutiérrez,2016). This has resulted in the emergence of educational games and eventually their application

in educational institutions. Model f % True-Experimental 2 25 Quasi Experimental 3 37,5 Pre-Experimental Non-Experimental 1 2 12,5 25 Total 8 100 Method f % Semi-structured interview 4 50 Quasi-experimental pretest–post-test control group research design 3 37,5 Quasi experimental pretest end test with no control groups 1 12,5 Total 8 100, Issue 2 19 According to researchers, educational games have many advantages for the individuals. In a study about appreciative learning approach, applied computer games development class resulted in improving students’ creativity and motivation (Eow et al., 2010b). Furthermore, in one study it was revealed that educational games were significantly practical in enhancing students’ motivation (Woo, 2014). As Pehlivan mentioned, integrating the curriculum with educational games would increase the motivation and participation of students, thus making learning meaningful (Pehlivan, 2005). Considering the utility of the games in the classrooms, it is significant to keep up with the changes in the literature. The aim of this review study was to examine the studies published between 2007 and 2020 by carrying out a systematic literature review, and to determine the perspective of these studies and variables. Within the scope of the study, studies on game and learning were examined in six main areas: characteristics of the authors, years of publication, grades and the classes, research kinds, methods and, models used. According to the results, it was revealed that mostly women and men who worked in the Computer and Instructional Technology Teaching Programme (66%) have contributed to the literature the most. On the other hand, most of the studies related to the literature were published mainly in 2019. Furthermore, the research related to the literature was mainly carried out in the English, Mathematics, Social Studies and Computer classes. On the other hand, most of these studies focused on game based learning and were not carried out in class.

REFERENCES

- Social Research Methods. 4th edition. New York: Oxford University Press, Issue 2
 20 Connolly, T. M., Boyle, E. A., MacArthur, E., Hainey, T., and Boyle, J. M. (2012).
- A systematic literature review of empirical evidence on computer games and serious games, *Computers & Education*, 59(2), 661–686. Cózar-Gutiérrez, R., Sáez-

López, J.M.

Game-based learning and gamification in initial teacher training in the social sciences: an experiment with MinecraftEdu(2016) Int J Educ Technol High Educ,

The Effect of The Use of Educational Computer Games in Learning English on Achievement and Retention, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 10(15), 313-332. Eow, Y. L., Wan Zah, W.A., Rosnaini, M. and Roselan, B. (2010).

Computer games development and appreciative learning approach in enhancing students' creative perception, Computers & Education, 54 (1), 146-161. Eow, Y. L., Wan Zah, W.A., Rosnaini, M. and Roselan, B. (2010).

Computer games development experience and appreciative learning approach for creative process enhancement, Computers & Education, 55(3), 1131-1144. Güneş, F.(2015). Oyunla Öğrenme Yaklaşımı, International Periodical for the Languages

The Importance of Play in Early Childhood Education, NWCommons, Northwestern College, Iowa. Ketelhult, D.J. and Schifter, C.C.(2010). Teachers and game-based learning: Improving understanding of how to increase efficacy of adoption, Computers&Education, 56(2), 539-546. Koçyiğit, S., Tuğluk, M. N. and Kök, K.,(2007)

Çocuğun Gelişim Sürecinde Eğitsel Bir Etkinlik Olarak Oyun, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, (15) 325-342. MEB(2016). Okul Öncesi Eğitim Öğretmen El Kitabı. Pehlivan, H. (2005). Oyun ve öğrenme, Anı Yayıncılık, Ankara. Saygılı, P.(2019).

Okul Öncesi Dönemde Oyun Tabanlı Öğrenme Yönteminin Bilimsel Süreç Becerilerine Etkisinin İncelenmesi(Yüksek Lisans Tezi), Mersin Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Matematik ve Fen Bilimleri Eğitimi Anabilim Dalı Fen Bilgisi Eğitimi Bilim Dalı, Mersin. Sevinç,M.(2005). Erken Çocuklukta Gelişim ve Eğitimde Yeni Yaklaşımlar, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul Uman, L.S. (2011). Systematic Reviews and Meta-Analyses, J Can Acad Child Adolesc Psychiatry, 20(1), 57-59. Woo, J.C.(2014). Digital Game-Based Learning Supports Student Motivation, Cognitive Success, and Performance Outcomes, Educational Technology & Society, 17(3), 291-307. Yağız, E. (2007). Oyun-Tabanlı Öğrenme Ortamlarının İlköğretim Öğrencilerinin Bilgisayar Dersindeki Başarıları ve Öz-Yeterlik Algıları Üzerine Etkileri(Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Anabilim Dalı, Ankara.

CUSTOMS INSPECTIONS USING INTERNET OF THINKING TECHNOLOGY

OLTIANA SEITAJ

**INSTITUCIONET ARSIMORE JOPUBLIKE
ELITE**

olta.seitaj@gmail.com ;
albina.seitaj22@gmail.com

VLORE,ALBANIA

ABSTRACT

This full paper describes how is implemented IOT technology at customs inspections.

Imagine that Customs officers would be equipped with technology including sensors and cameras. These technologies know (just like Amazon knows you) the importers/exporters and their trading patterns, the products that should be expected, and any related risks and their characteristics. Based on images captures by the camera, the technology could suggest "The second box from the right has unusual marks; I suggest opening it". Knowing the inspector's history, the technology could offer behavioral suggestions, for example: "In 74.7% of your inspections this month you opened the third box from the left of the pile; why not open a different box today?". Once the Customs officer performs an inspection, the technology can determine a risk level and make an automated decision to clear the shipment (or not to). The technology can warn the officer in case of unexpected radiation, temperature, or movements in the warehouse. Thus the technology contributes to the inspector's own safety and security. In case it detects an emergency, it can call the emergency services pro-actively.

Keywords: Customs Inspections, Internet of Things (IOT), Risk-Management system,

The role of Customs

The “Customs in the 21st Century” strategy document confirms the role of Customs to :

“... control the movement of goods and thereby secure the state’s interests and safeguard revenue collection. The key aims have been to ensure compliance with state policies and laws applicable to the cross-border movement of goods, to combat smuggling, and to secure borders, whilst ensuring the facilitation of legitimate trade.”

Figure 1. Customs in the 21st Century

Customs administrations in many countries are experiencing a sharply expanding scope and complexity of work. The responsibilities of Customs concerning international trade have broadened from the traditional role of collecting duties and taxes on international trade to include the execution of controls

and other activities that serve a wider set of Government objectives such as the protection of society and the environment.

Introduction to Customs Inspections using Internet of Thinking Technology

How to balance security control and facilitation in a restricted space is a vital question to be answered by airport Customs. To help them reinvent their control approach in such an environment, innovative technologies need to be utilized (for example IOT technology). Recently the world has witnessed a rapid change in technological advances with the emergence of high-speed 3D computer tomography (CT) scanners, big data analytic tools, connected objects able to collect and transfer data over a network (IoT), automated devices, artificial intelligence systems, etc., offering new possibilities to address and overcome the challenges in a proactive manner. Robotics,

immersive reality, artificial intelligence, and connected devices are bringing a new level of technological sophistication to the physical world.

The automatic sorting system of Express packages for Customs is an important application for modern automatic sorting systems. It provides information verification, packages inspection, packages location detection, remote control monitoring, etc. Therefore it realizes integration from packages declaration, inspection to sorting, packages inspection is more transparent, it reduces equipment's wear and loss, improves accuracy and efficiency of sorting, the sorting system mainly includes control module, inspection module, data processing module, monitoring module.

Benefits of Customs inspections using IOT

100% Customs control en-route delivers a variety of benefits. For Customs, it increases revenue collection by interdicting more taxable goods, as well as boosting security protection against prohibited and restricted items to better serve and guard national borders.

It also drives operational efficiency with the highly automated inline process, while helping Customs to better optimize their human resource allocation and providing added flexibility and adaptability at times of special need.

For airports, this hassle-free control process can also help deliver happy experiences to travelers and enhance the competitiveness of an airport to help it stay ahead of its peers. For most low-risk travelers, streamlined processing cuts out almost half the time required for Customs clearance, and improves the experience by eliminating the need to load and unload bags on the scanner belt.

Advantages of this Technology

1. The presence of workers is not required to check the performance of the device.
2. The device does the work of many people together.
3. Is based on Artificial Intelligence so it approximates the work done by the human brain.
4. Is flexible in use.

Why use the Internet of Thinking Technology?

1. Reliable time

2. Number of non-compliance incidents per year
3. Cost for service, warranty, and initial fix rates
4. Quality of products & services
5. Report and resolution time to reported incidents
6. Customer value

Smart components. Interfaces. Way to connect

In general, it offers a range of different interfaces, so everyone can choose the interface of their preference for each vision task. The digital industry-standard interfaces available to use with it are :

Digital interfaces where the camera connects directly to the computer:

- 1- GigE Vision
- 2- USB3 Vision

Digital interfaces where the camera connects to a frame grabber:

- 1- Camera Link
- 2- CoaXpress

All the latest generation cameras are GenICam (Generic Interface for Cameras) compliant. GenICam provides a generic programming interface for all kinds of cameras, no matter what hardware interface technology is used or what features are implemented. The objective of GenICam is to have the same application programming interface (API) used throughout the industry. As part of the decision process in finding the interface that fits your application best, bandwidth and cable length must be considered. The tables below give you a brief overview of bandwidths and maximum cable lengths of the different interface types.

The system aims to improve the customs experience for air travelers, ensuring smooth and seamless airport procedures, said a statement.

The new invention can conduct the whole inspection process in less than three minutes. Manually searching bags requires opening the bag in front of its owner as well as other passengers, something that might cause embarrassment to the person. The new system will ensure the privacy of inspection, as there will be no need to open the bag and check its content. X-ray screens are installed to read the images taken from inside the bag.

Two intelligent inspection lines, three sorting ports for each line: customs sorting port, national inspection sorting port, and customs national inspection sharing sorting port.

Intelligent inspection, meeting customs 24 hours supervision, saving manpower. The customs and national inspection systems are independent and meet the requirements of customs and national inspection for data confidentiality and system independence. Intelligent fault tolerance overcomes the shortcomings of the "queue" method and can automatically correct errors. Connect with the enterprise ERP to meet the needs of the enterprise, and check and sort into the warehouse.

A variety of work modes are available. In different scenarios, the requirements of law enforcement agencies and the rapid clearance of user units can be met at the same time.

Conclusion in research and smart customs inspections

Internet of Things technology is everywhere in our lives today. Its widespread use facilitates actions in daily life and interferes with our safety.

This technology contributes to the safety of people and mainly to the safety of the inspector.

Based on the field of future research IOt customs inspections should be widely supported by the European community to provide facilities at the customs of the respective countries.

Customs inspections technology is a really promising technology that results in more relevant tourism experiences and even greater opportunities for business between countries and tourism as well.

The greater thing is that this also optimizes logistics because border checks by Customs are reduced to a minimum.

At the same time, a five-year project has been launched to promote collaboration in IT innovation between 14 Customs organizations will set up joint pilots involving Customs Inspections Technology, which includes data analytics and container-scanning technologies. It has included also others areas to ensure inspection processes work effectively. Ultimately, this will result from an innovation agenda and roadmap for practically sharing these innovations. This project also contributes to efficiency optimizations in the transport chain and enhances risk analyses within Customs organizations.

References

1. World Customs Organization: http://www.wcoomd.org/ru-ru/topics/capacity-building/activities-and-programmes/mercator%20programme/cb_support_customs_reform_modernization
2. Customs in the 21st Century: https://unece.org/fileadmin/DAM/trade/Trade_Facilitation_Forum/ConferencePPTs/D01_02AM_WCOGareth.pdf
3. Development of Customs: <https://www.slideserve.com/radley/further-development-of-customs>
4. Customs and IOT for Monitoring Risk-Management systems: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-14548-4_3
5. Improving the efficiency of Customs inspections in the logistics supply chain: <https://www.tudelft.nl/en/tpm/research/stories>

ONLINE LEARNING BENEFITS AND CHALLENGES DURING THE PANDEMIC COVID-19 STUDENTS' PERPECTIVES FROM IUS ”

Mr.sc Arijeta Isaku

arjeta.kadriu@eust.edu.mk

ABSTRACT

All around the world, educational institutions are looking toward online learning platforms to continue with the process of educating students. The learning process from school boundaries now is a transformed concept of education with online learning.

The pandemic of Covid-19 has triggered new ways of teaching. Since the lockdown of schools and Universities, educational institutions are looking towards online platforms to continue with the educational process. Due to the result of the pandemic of Covid-19, the necessity of new emerging methods as a necessary source for schools and students all over the world

The expansive nature of the Internet and the accessibility of technology have generated a surge in the demand for web based teaching and learning (Chaney, 2010). Online learning can be defined as “learning that takes place partially or entirely over the Internet” (U.S. Department of Education, 2010). With this expanding way of online teaching, educators feel the necessity to explore the possible challenges and drawbacks of online teaching.

This paper presents and analyzes the benefits and the potential challenges of online learning during the pandemic of Covid-19 at the IUS. The participants of the study are University level students, aged 19-21. To answer the research questions, we have conducted a student’s questionnaire.

Key words: Pandemic Covid-19, benefits, challenges, University level students.

INTRODUCTION

With the appearance of virus Covid-19 and with the infected individuals with the virus, soon worldwide was stated a drastic increase of infected rates, due to rapid spreading soon was declared a pandemic, and things changed in all the spheres of life. Education was one of them. The Covid-19 has resulted in schools closures all across the world. Globally, over 1.2 billion children are out of the classroom. As a result, education changed drastically, from traditional system to distance learning.

Online learning is any learning experience or environment that relies upon the Internet/World Wide Web(WWW or Web) as the primary delivery mode of communication and presentation. Studies have shown that online instruction offers a major break-through in teaching and learning since it facilitates the exchange of information and expertise while providing opportunities for all types of learners in distant or disadvantaged locations (Hill, 1997; Webster & Hackey, 1997).

Online learning environments can be categorized into three central groups, fully based groups, blended or hybrid format, and traditional courses using web based supplements. Fully based groups are mainly done through internet and no face to face contact, the hybrid format refers to combined version of both in class and online sessions. As far as the third category, the third, the traditional one, uses the classroom mainly and the web is used as a tool to present information in class.

The IUS teaching strategies have been mainly based on in-class participation, and of course the usage of internet based materials when needed. As a result of the pandemic and the need of incorporating an online platform, the IUS had to make a shift from in class participation into the Google meet or Zoom video conferencing meetings to schedule and complete on- line learning.

Literature review indicates that traditional or face-to face teaching have been criticized for encouraging passive learning, ignoring or not drawing attention to students needs and their critical thinking or problem solving. (Banathy, 1994; Hannum & Briggs, 1982). On the other hand “online instruction is a form of distance education delivered over the Internet”. Studies have shown that online instruction offers major opportunities and facilitates the exchange of information by giving opportunities to all type of students (Hill, 1997; Webster & Hackey, 1997). Several articles reveal benefits of online learning

in educational benefits, economic benefits, international partnerships, student's interaction and satisfaction, growth in faculty curve, and rich feedback and evaluation.

Therefore, this article attempts to answer by weighing out the benefits and challenges of online teaching during the pandemic of Covid-19.

RESEARCH QUESTIONS:

The Study aimed to answer the following questions:

1. What are students' perceptions about online teaching during the pandemic of Covid-19?
2. What are the main challenges students faced during their online teaching classes?

RESEARCH PARTICIPANTS

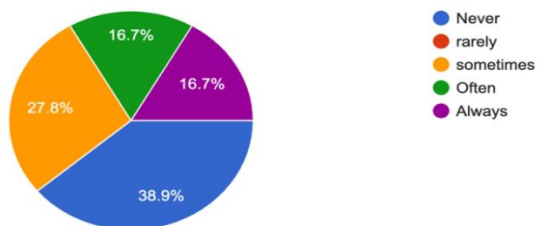
There were a group of 20 students studying on different faculties, learning English Language skills. Students aged 19-23, both genders male and female. Students are in their 1st year, 2nd and third year of their BA studies.

RESEARCH RESULTS

The instrument that was used to test students was a questionnaire consisting of 15 questions, they were asked to just circle one answer that appeals to them. Based on literature review, the questionnaire was modified by professor Brikena Xhaferi.

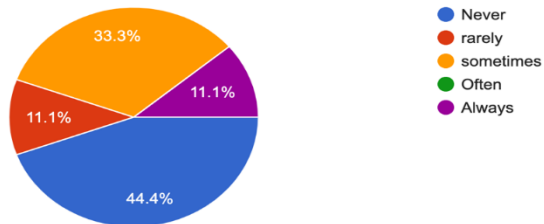
FINDINGS AND RESULTS

1. What was the frequency of your enrollment in online courses last semester?
18 responses

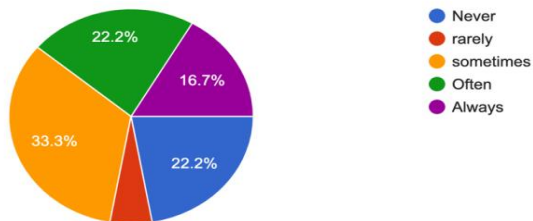
2. Do you think that online learning is a good solution for a pandemic period?

18 responses

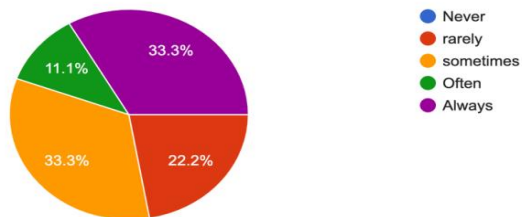
3. Have you faced any difficulties during online classes?

18 responses

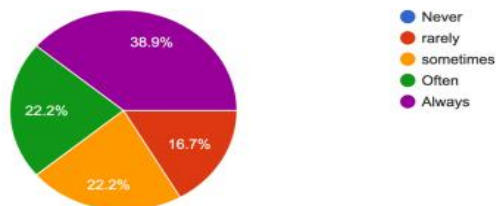
4. Do you think that you have been a successful learner?

18 responses

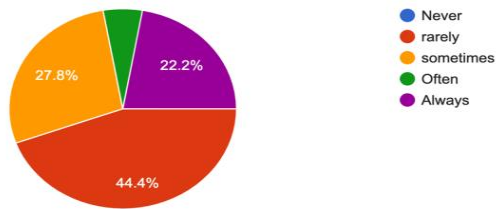
5. Do you think that teachers were good at online teaching?

18 responses

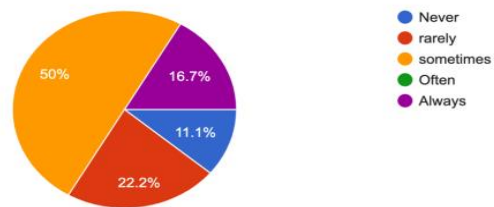
6. Were you given too much homework during the online classes?

18 responses

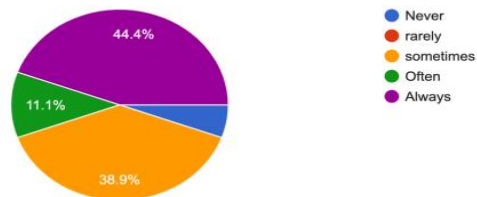
7. Were there confusing aspects to the setup of the course?

18 responses

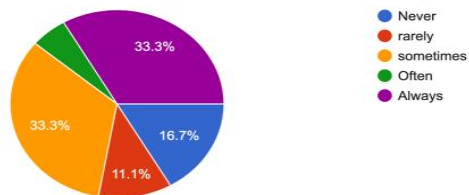
8. Do you believe that whiteboard is a useful tool for teaching/ learning?

18 responses

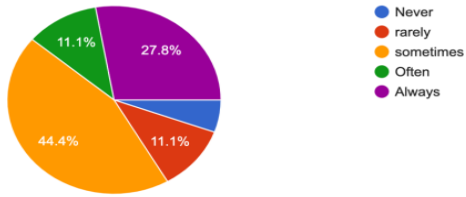
9. Do you think that the online learning community differs from a traditional setting?

18 responses

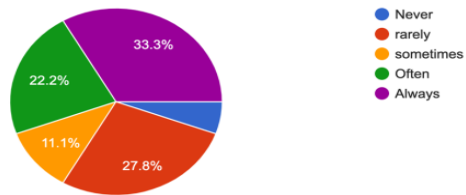
10. Did the online setting affect the discussion between you and your peers?

18 responses

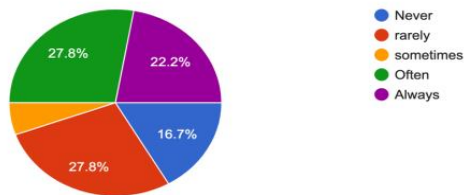
11. Did the online setting affect the discussion between you and your teacher?

18 responses

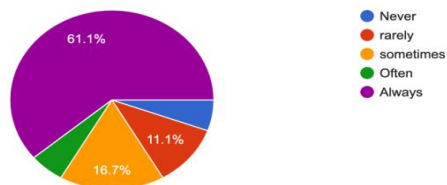
12. Are there pieces of the traditional classroom setting that are lost in an online course?

18 responses

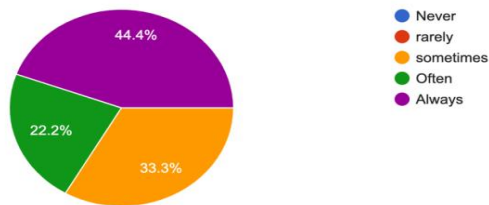
13. Do you need face-to-face interaction with your peers and instructors to succeed?

18 responses

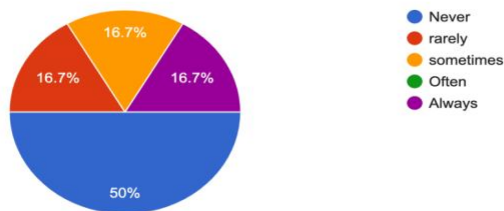
14. Were the assessment fair and objective?

18 responses

15. Would you take an online course in the future?

18 responses

From the results presented above in the graphs the most significant items are the ones related to student participation in online courses (38.9%), this fact is so worrying, the majority of students' stated that they did not participate in an online course. Another question that got me worried was the second, (44.4%) of the students respondents declared that an online teaching is not a good solution during a pandemics. It is so satisfying the fact that students said that when answering question 5. Do you think teachers were good at online teaching, their responses were positive (38.98%).

As far as the aspect of setting up the course, (50%) of the respondents stated that there were no confusing aspects. It seems that the participants are aware of the differences between traditional and online setting and judging from their responses they are more for face to face teaching rather than online courses. This well relates to question 13, where (61.1) state that they need face-to face instructions with both peers and teachers to succeed.

According to the questionnaire results, 40.4 % of the participants believed that testing and evaluation were fair and objective which is very important for students' motivation and interests.

Even though, some the students participants, were skeptical about online teaching courses during a pandemic, the positive aspect is that only 16.7% said they faced difficulties when they were taught online.

Worrying is the fact that students' answers on the last question, 50% of them stated that they would never take an online course in the future.

CONCLUSION

The results of the study reveal that most of the participants have a negative attitude towards the use of online learning platforms during the COVID-19 pandemic at IUS. Generally, the challenges of online teaching/learning outweigh the benefits and the teachers should work on improving and facilitating difficulties that students stated they had during online teaching classes.

Based on the overall findings, there are some suggestions to be given for further online improvement:

- Since the majority of the students are not so happy about having being taught online, there is a piece that must be missing here. Educator's job is to find the gaps and try to fulfill them through hard work and facilitating the whole process.
- Another matter is that students seemed to be more confident when taught face-to-face, and they consider the whiteboard an important educational tool. My opinion is that learners lack support and motivation. We need to tell them we are there for them, through all the learning process, make them easier and using facilitation methods and strategies.
- It is satisfying the fact that students said that teachers were good during online courses. But, it might be even better. So, my implication here is that we should work harder, either train ourselves about online teaching.

Reference list:

-Cathy, L. (2020). A Review of Benefits and Limitations of Online Learning in the Context of the Student, the Instructor and the Tenured Faculty. Retrieved July the 1st 2021 from the web: <https://www.weforum.org/agenda/2020/04/coronavirus-education-global-covid19-online-digital-learning/>

-Gilbert, B. (2015). Online Learning Revealing the Benefits and Challenges” . Retrieved on June 25th, 2021 from the web: https://fisherpub.sjfc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1304&context=education_ETD_masters

-“A Review of Benefits and Limitations of Online Learning in the Context of the Student, the Instructor and the Tenured Faculty”. Retrieved on 20th June, 2021 from: https://www.researchgate.net/publication/237143888_A_Review_of_Benefits_and_Limitations_of_Online_Learning_in_the_Context_of_the_Student_the_Instructor_and_the_Tenured_Faculty

- Stone, T.M. The Benefits of Online Teaching for Traditional Classroom Pedagogy: A Case Study for Improving Face-to-Face Instruction (2011). In Merlot Journal of Online Learning and teaching.

REFLEKSIONE RRETH KRIJIMIT DHE FUNKSIONIMIT TË RRJETEVE PROFESIONALE TË MËSUESVE

Pranvera Kraja

Universiteti i Shkodrës “Luigj Gurakuqi”,
Shqipëri

pranvera.kraja@unishk.edu.al

v.kraja@yahoo.com

Abstrakt

Reforma kurrikulare që u ndërmor nga Ministria e Arsimit, Sportit dhe Rinisë (MASR) në shtetin shqiptar, kishte si fokus kurrikulën e bazuar në kompetenca. Kjo reformë kërkoi që puna e mësuesit të ndryshonte dhe të pasurohej më tej me aftësitë që do të siguronin lehtësimin e të nxënimit të nxënësve dhe arritjen e kompetencave prej tyre. Një numër iniciativash dhe hapash konkretë ishin të nevojshme të ndërmerreshin për të zbatuar reformën e cila bazohej në risinë që po futej tashmë në sistemin tonë arsimor, në kurrikulën me kompetenca. Një nga nismat e ndërmarra nga MASR dhe institucione të tjera përgjegjëse arsimore ishte krijimi i Rrjeteve Profesionale të personelit arsimor. Ky punim ka si objektiv të përshkruajë qëllimin e krijimit të rrjeteve profesionale të mësuesve, aspektet e organizimit dhe funksionimit të tyre si dhe detyrat dhe përgjegjësitë e pjesëmarrësve në këto rrjete. Këto reflektime hedhin dritë mbi praktikën e ndjekur për krijimin dhe funksionimin real të këtyre rrjeteve. Përveç kësaj, ky artikull evidenton pikat e forta dhe aspektet që rrezikojnë funksionimin e mirë të tij. Mendoj se përfundimet e këtij punimi ofrojnë informacion të dobishëm për specialistët e Institutit të Zhvillimit të Arsimit dhe për drejtuesit e Rrjeteve Profesionale për përmirësimin e praktikave të tyre dhe gjetjen e rrugëve efikase që këto rrjete profesionale të mirë funksionojnë dhe të përmbushin qëllimin për të cilin janë krijuar.

Fjalët kyçe: *Rrjet profesional, reformë arsimore, kurrikula me kompetenca, trajnim i mësuesve, drejtues i rrjetit.*

Hyrje

Ministria e Arsimit Sporteve dhe Rinisë (MASR) në shtetin shqiptar vendosi dhe ndërmori një reformë kurrikulare e cila u bazua në kurrikulën me kompetenca. Kjo reformë kërkoi që roli i mësuesit të mos jetë më ai që kishte qenë deri tani, por të pasurohej me aftësi që të siguronin lehtësimin e mësimnxënies dhe arritjen e kompetencave nga nxënësit. Një ndër iniciativat që ndërmori MASR dhe institucionet e tjera përgjegjëse të arsimit si Instituti i Zhvillimit të Arsimit, ishte edhe ngritja e rrjeteve profesionale të mësuesve. Ky punim ka si objektiv të përshkruajë qëllimin e krijimit të rrjeteve profesionale të mësuesve, aspektet e organizimit dhe funksionimit të tyre si dhe detyrat dhe përgjegjësitë e pjesëmarrësve në këto rrjete. Me anë të këtij punimi synoj të sjell përvojën time personale në krijimin e rrjeteve profesionale të mësuesve, reflektimet mbi praktikën e ndjekur në fillim të krijimit të këtyre rrjeteve si dhe evidentimin e pikave të forta dhe të dobëta të funksionimit të tyre. Pikërisht, analiza e pikave të dobëta besoj se mund t'u interesojë specialistëve të Institutit të Zhvillimit të Arsimit për përsosjen e mënyrave të organizimit të rrjeteve profesionale të mësuesve si dhe mund t'u shërbejë edhe drejtuesve të këtyre rrjeteve.

Çfarë janë rrjetet profesionale të mësuesve?

Rrjetet profesionale të mësuesve janë grupe në të cilat ndahet përvoja e mësuesve dhe shqetësimet profesionale të tyre. Rrjeti profesional ngrihet në nivel DAR/ZA-je dhe ka për qëllim zhvillimin profesional të punonjësve të institucioneve arsimore përmes informimit, këshillimit, trajnimit, shkëmbimit të përvojave dhe mendimeve të anëtarëve të tij për tematika të punës së tyre të përditshme (Udhëzimi nr. 1, dt. 20.01.2017, neni 37).

Rrjetet profesionale u ngritën edhe me qëllimin që të gjithë udhëzimet dhe praktikat e reja që dolën si rezultat i implementimit të reformës së re kurrikulare, të diskutoheshin në grupet e mësuesve të cilët i përkisnin një cikli të caktuar arsimor.

Pjesëmarrës në rrjetin profesional janë: drejtues të shkollave, mësues të arsimit fillor, mësues të një lënde në një nivel arsimor, mësues të së njëjtës fushë të nxëni në një nivel arsimor, mësues kujdestar, etj. Llojet e rrjeteve profesionale përcaktohen në varësi të nevojave apo prioriteteve lokale,

përparësive të zhvillimeve arsimore në periudha të caktuara dhe burimeve e kapaciteteve në nivel DAR/ZA-je. Po ashtu, anëtarët e rrjetit, që e kanë të mundur, formojnë, gjithashtu, një rrjet në internet, nëpërmjet të cilit, ndërmjet dy takimeve të rrjetit, shkëmbejnë përvoja, parashtrojnë pyetje dhe marrin përgjigje nga kolegët (Udhëzimi nr. 1, dt. 20.01.2017, neni 38).

Mendoj se filozofia e krijimit të rrjetit profesional ishte centralizimi i praktikës së zhvillimit profesional të mësuesve nga institucionet përgjegjëse deri në bazë tek mësuesit.

Krijimi dhe funksionimi i rrjeteve profesionale

Rrjetet profesionale fillesën e krijimit të tyre e kanë në vitin 2017. Instituti i Zhvillimit të Arsimit (IZHA) krijoi grupe pune me mësues që do të ishin drejtues të rrjetit profesional, të ndarë sipas cikleve arsimore dhe sipas fushës së të nxënit ku jepnin mësim. Specialistë të IZHA-s trajnuan për disa seanca këto drejtues të rrjeteve profesionale në lidhje me të gjitha problematikat që lidheshin me krijimin dhe funksionimin e një rrjeti profesional të mësuesve.

Përzgjedhja e mësuesve si drejtues të rrjetit u bë mbi bazën e disa kriterëve të cilat ishin të mirë përcaktuara në udhëzuesin që doli në fillim të vitit 2017²⁵. Kriteret bazë përfshinin vjetërsinë në punë të mësuesit si dhe nivelin e vlerësimit në provimet e kualifikimit. Pikërisht, si drejtues të rrjetit parapëlqehen mësues që të ketë punuar të paktën 10 vjet si mësues dhe që janë vlerësuar “Shkëlqyeshëm” ose “Shumë mirë” në provimet e kualifikimit apo “Shkëlqyeshëm” ose “Shumë mirë” në modulet e trajnimit. Ndërsa kriteret e tjera që një mësues duhet të kishte për të qenë drejtues i rrjetit profesional, ishin: të njohë mirë legjislacionin që ka të bëjë drejtpërdrejt me veprimtarinë rrjeteve profesionale; të dallohet për: ide novatore dhe për aftësi krijuese profesionale; aftësi drejtuese dhe menaxhuese të seancave/takimeve informuese, këshilluese apo trajnuese me anëtarët e rrjetit; qëndrimin etik dhe aftësi komunikuese me kolegët; korrektesë në kryerjen e detyrave si anëtar i personelit të institucionit arsimor; gatishmëri për të bashkëpunuar me kolegët; aftësi profesionale të transmetimit të saktë dhe të qartë të informacionit shkencor dhe didaktik tek kolegët (Udhëzimi nr. 1, dt. 20.01.2017, neni 41).

²⁵ Udhëzimi nr. 1, dt. 20.01.2017 “Për funksionimin e sistemit të zhvillimit të vazhdueshëm profesional të punonjësve arsimorë”.

Duke qenë drejtuese e rrjetit profesional të mësuesve të arsimit fillor për tre vite, mënyrën e funksionimit të rrjetit e kam shumë të qartë dhe të bazuar në përvojën time profesionale. Në seancat e trajnimit u arrit që drejtuesit e rrjetit profesional të njiheshin me udhëzimin përkatës, të njihnin detyrat dhe përgjegjësitë që kishin ndaj detyrës së marrë.

Konkretisht, përgjegjësitë e drejtuesit të rrjetit profesional të mësuesve, ishin:

- hartimi në bashkëpunim me anëtarët e tjerë të rrjetit, i planit vjetor të veprimtarisë së rrjetit;
- përgjegjësia për zhvillimin cilësor të takimeve të rrjetit nëpërmjet organizimit të përgatitjes paraprake të anëtarëve të rrjetit;
- organizimi dhe drejtimi i takimeve të rrjetit me një tematikë të caktuar; realizimi i takimeve të rrjetit dhe përcjellja e informacioneve që merr nga institucione të tjera si DAR/ZA, IZHA, ISHA, AKP etj.;
- plotësimi i listës së pjesëmarrësve me nënshkrimin e çdo pjesëmarrësi dhe dorëzimi te specialisti përkatës i DAR/ZA-së (Udhëzimi nr. 1, dt. 20.01.2017, neni 42).

Tematika kryesore e trajnimit të drejtuesve të rrjetit, ishte aftësimi i tyre për ndërtimin e planit vjetor të rrjetit profesional. Ky plan kërkonte një planifikim të kujdesshëm, sepse mbi bazën e tij do të mbështetej e gjithë puna vjetore e rrjetit. Kriter kryesor në planifikimin e planit vjetor ishte tërheqja e mendimit të mësuesve të rrjetit lidhur me problematikat që i shqetësonin ata. Specialistët e IZHA-s trajnuan drejtuesit e rrjetit profesional dhe i pajisën ata me një plan vjetor referencë. Po ashtu, ata ofruan asistencë profesionale për të gjitha problemet që shqetësonin drejtuesit e rrjetit. Këtë e realizuan duke vënë në dispozicion të gjithë materialet orientuese, adresat e tyre të emailit dhe mundësinë e sqarimit në çdo kohë.

Hapi tjetër ishte pajisja me listën e mësuesve të ciklit përkatës do të kishte nën drejtim drejtuesi i rrjetit. Ky database, që përbënte grupin e rrjetit profesional të mësuesve, u siguroa nga DAR/ZA-të përkatëse. Në këtë database përfshiheshin të gjithë të dhënat e nevojshme të mësuesve anëtarëve të rrjetit, duke filluar nga njësia administrative, institucioni arsimor (IA) ku jepnin mësim, pozicioni që zinte në IA, cikli arsimor, lënda, kategoria e kualifikimit dhe mënyrat e kontaktit (numri personal i cel. dhe adresa e e-mail-

it). Numri maksimal i mësuesve të një rrjeti nuk duhej të ishte më i madh se 30-të persona dhe në përbërjen e një rrjeti profesional kishte mësues që vinin nga disa shkolla.

E gjithë puna e drejtuesve të rrjetit u mbështet nga aktorë të tjerë, si: specialistë të Dar/ZA- ve dhe nga drejtues të IA-ve. Këto aktorë do të siguronin logjistikën e nevojshme dhe të gjitha lehtësirat për funksionimin e mirë të rrjetit profesional. Kështu, nga specialistë të DAR/ZA – ve u bënë takime me drejtuesit e rrjetit për shkëmbimin e ideve për funksionimin e rrjetit si dhe për përmirësimin e cilësisë së veprimtarive të tij. Nga drejtorët e shkollave u vu në dispozicion të drejtuesit të rrjetit ambienti ku do realizoheshin takimet dhe u përcaktuan oraret fleksibël për takimet e rrjetit. Kjo kërkonte mos cenimin e orarit mësimor dhe koordinim të përshtatshëm për orarin e takimit për të gjithë shkollat që bënin pjesë në një rrjet. Nga përvoja ime, si orari i takimeve të rrjetit, ashtu edhe vendi i takimit, kërkonte bashkëpunim të ngushtë të drejtuesit të rrjetit me drejtuesit e shkollave, kjo për shkak se jo çdo shkollë kishte të njëjtin orar mësimor (disa shkolla e zhvillonin mësimin paradite, disa pasdite).

Mbështetur nga e gjithë puna e mësipërme, filluan funksionimin rrjetet profesionale të mësuesve në vitin akademik mësimor 2017-2018. Rrjetet profesionale mbledheshin një herë në muaj dhe diskutonin një tematikë të caktuar. Tematika përcaktohej nga rëndësia që kishte për momentin për mësuesit si dhe nga risitë që vinin për t'u zbatuar nga Ministria e Arsimit Sporteve dhe Rinisë si rezultat i aplikimit të reformës së re.

Më lejoni të paraqes një shembull konkret.

Një risi që erdhi për t'u zbatuar në gjysmë të vitit shkollor, ishte aplikimi i nismës “Tri lëndë në gjashtë orë”. Sipas MASR, kjo nismë do të praktikohet duke u nisur nga data 1 shkurt 2018 dhe në vijim, në të gjithë arsimin parauniversitar (APU). Nisma “Tri lëndë në gjashtë orë” ishte një formë e re e organizimit të mësimit në sistemin e APU-së, u kërkua të vihej në zbatim me anë të një urdhri të MASR dhe u shoqërua nga Udhëzuesi për zbatimin e nismës “Tri lëndë në gjashtë orë”. Kjo nismë kërkonte planifikim në bazë institucioni arsimor. Të gjithë rrjetet profesionale do të organizonin takime për zbatimin e udhëzuesit nga data 15-30 janar 2018. Ngarkoheshin për zbatimin e këtij Urdhri, njësitë arsimore vendore dhe institucionet

arsimore të arsimit parauniversitar (Urdhri nr. 6 datë 10.01.2018 “Për zbatimin e nismës: Tri lëndë në gjashtë orë”).

Shkolla mund të riorganizojë orët mësimore të lëndëve, duke zhvilluar për një lëndë, 2 (dy) orë mësimore të njëpasnjëshme (45’ + 45’), sigurisht me pushimin 5’ ndërmjet tyre. Kjo do të thotë që nxënësi mund të zhvillojë në një ditë mësimore 3 lëndë të ndryshme dhe jo 6 lëndë (Udhëzuesi për zbatimin e nismës “Tri lëndë në gjashtë orë”).

Kjo nismë sillte ndryshime thelbësore në organizimin e mësimit dhe në orarin e përditshëm të mësuesve dhe nxënësve. Për të vënë në zbatim këtë nismë, u përfshi i gjithë zinxhiri i institucioneve përgjegjëse të arsimit. Kështu, u organizuan takime informuese me specialistë të Njësive Arsimore Vendore (NJAV) dhe këshillime të vazhdueshme me drejtuesit e rrjeteve profesionale nga IZHA. Po ashtu, NJAV-të informuan, koordinuan dhe këshilluan drejtuesit e shkollave për qëllimet, përfitimet dhe monitoruan zbatimet e kësaj nisme në shkolla.

Nisma “Tri lëndë në gjashtë orë” u bë tematika kryesore e disa seancave të rrjetit, sepse së pari, ishte një praktikë krejtësisht e re për shkollën shqiptare dhe së dyti, duke qenë e tillë, kishte nevojë shumë të madhe për t’u diskutuar. Aplikimi i kësaj nisme, kërkoi trajnim të të gjithë stafit të punonjësve arsimorë: drejtorë, nëndrejtorë dhe mësues. Po ashtu, kjo nismë diktoi ndryshime në praktikën ekzistuese mësimore dhe në strukturën e orarit mësimor, planit mësimor dhe planifikimit ditor.

Përveç rrjeteve profesionale, u përfshinë edhe ekipet lëndore në shkolla, të cilat bënë planifikime të orëve 90 minutëshe për një lëndë në orarin e një dite. Kështu gjatë takimeve të rrjetit, mësuesit shkëmbyen me njëri-tjetrin praktikat e reja të planifikimit të orëve mësimore si në planin mësimor ashtu edhe në orarin ditor të nxënësit. Ky ishte i gjithë procesi i aplikimit të nismës “Tri lëndë në 6 orë”.

Në rrjetin profesional, zakonisht drejtimin e takimit si dhe të gjithë dokumentacionin përkatës e siguronte drejtuesi i rrjetit. Pothuajse në çdo takim, drejtuesi mbante peshën kryesore edhe në trajtimin e temave të takimit. Mësuesve të rrjetit u kërkohesh mendim profesional rreth çështjeve të diskutuara. Në fund të takimit, përcaktohej tema e ardhshme dhe vendi i takimit. Nga përvoja ime si drejtuese e rrjetit profesional të mësuesve, të cilët

vinin nga tre shkolla të ndryshme, takimet e rrjetit i caktonim me radhë: çdo takim të bëhej në shkolla të ndryshme. Kjo për arsye të mos diferencimit të asnjë shkolle. Lidhur me takimet e rrjetit të mësuesve në shkollat në fshat, ishte problem sigurimi i transportit të mësuesve, meqenëse u duhej të udhëtonin nga njëri fshat në tjetrin. Ky problem zgjidhej privatisht nga drejtorët e shkollave ose nga mësuesit.

Përfundime

Nisma e MASR dhe e institucioneve të tjera mbështetëse të arsimit për krijimin e rrjeteve profesionale të punonjësve arsimorë është një nismë pozitive dhe që ndihmon në trajnimin e vazhdueshëm profesional të tyre. Natyrisht si çdo ndërmarrje, nismë apo strategji që mund të merret jo vetëm në fushën e edukimit, por në të gjitha fushat, edhe rrjeti profesional i mësuesve përmban anët e tij pozitive dhe aspektet që rrezikojnë funksionimin e mirë të tij.

Nisur nga përvoja ime personale dhe nga gjykimi im për funksionimin e rrjeteve profesionale, mendoj se rrjeti profesional ka këto anë pozitive:

- Informon mësuesit lëndor përkatës në lidhje me risitë dhe zhvillimet në fushën e reformave të APU (me Udhëzuesit e rinj, me Urdhra, Standarde, etj.).
- U shpjegon dhe i këshillon punonjësit arsimor për ndryshimet që vijnë si rezultat i aplikimit të këtyre risive në reformën arsimore.
- Trajnon pjesëmarrësit në rrjetin profesional për tematikat që propozohen nga vetë ata dhe për prioritetet imediate që përcakton MASR, IZHA, DAR/ZA, tematika të cilat paraqesin nevojat e tyre për trajnim.
- Shërben si shkëmbim eksperience pozitive ndërmjet pjesëmarrësve në rrjetin profesional, ku ata mund të sjellin përvojat e tyre të suksesshme lidhur me:
 - a) metodat efikase të mësimdhënies, planifikimit mësimor vjetor, planifikimit tre-mujor, vlerësimit të nxënësve, testet, projektet kurrikulare;

- b) çështjet e menaxhimit të klasës dhe motivimit të nxënësve, dhe
- c) me çdo eksperiencë tjetër pozitive lidhur me shkollën: strategji të komunikimit me prindër të nxënësve, strategji të komunikimit me nxënës me aftësi ndryshe, me nxënës të vështirë, me nxënës braktisës të shkollës, etj.

Aspektet që rrezikojnë funksionimin e mirë të rrjetit janë:

- Takimet e rrjetit profesional mund të kthehen në “takime formale” të cilat nuk zhvillohen siç duhet në mënyrë cilësore dhe për qëllimin për të cilin janë mbledhur. Kjo varet nga dëshira e drejtuesit të rrjetit dhe serioziteti me të cilin ai/ajo e kryen këtë detyrë;
- Hezitim, mospërfshirje dhe indiferentizëm nga anëtarët në rrjet për të ndarë përvojat dhe për të qenë aktiv në diskutime dhe trajtim tematikash.
- Rrezikohet që çdo takim i rrjetit të drejtohet dhe të trajnohet vetëm nga drejtuesi i rrjetit. Kjo për shkak të qëndrimit pasiv të anëtarëve të rrjetit dhe mos dëshirës së tyre për aktivizim, por ndoshta në disa raste edhe për shkak të “egoizmit” të disa drejtuesve për të qenë vetëm ata trajnues. Pasojat që vijnë nga ky fakt, mendoj se:
 - a) shkaktojnë mbingarkesë tek drejtuesi i rrjetit. Këtij të fundit i duhet jo vetëm të gjejë materialet e duhura për trajnime dhe të organizojë takimet e rrjetit, por edhe të mbajë të gjithë peshën e trajnimit.
 - b) seancat e takimit bëhen monotone, duke dëgjuar vazhdimisht vetëm një zë.
 - c) takimet në rrjet mund të kthehen në “monopol” të një personi (në këtë rast të drejtuesit të rrjetit).

Referencat

IZHA (2016) Standardet profesionale të formimit të përgjithshëm dhe lëndor të mësuesve të arsimit fillor. Tiranë.

Udhëzimi nr. 1, dt. 20.01.2017 “Për funksionimin e sistemit të vazhdueshëm profesional të punonjësve arsimorë”

MASR (2018) Urdhri nr. 6 datë 10.01.2018 “Për zbatimin e nismës Tri lëndë në gjashtë orë”

Udhëzuesi për zbatimin e nismës “Tri lëndë në gjashtë orë”.

CHALLENGES AND SUGGESTIONS FOR A SUCCESSFUL IMPLEMENTATION OF COMMUNICATIVE LANGUAGE TEACHING IN EFL CONTEXT IN ALBANIA

Brisida Sefa

brsefa@yahoo.com.au

Abstract

The communicative approach is considered to be the most successful recent technique in teaching a foreign language. According to the Communicative approach, learning a foreign language successfully comes through having to communicate real meaning in a real context. The real communication teaches students to learn to use the language and the classroom changes from a teacher-centered classroom into a student-centered classroom. However, this approach comes with many challenges, such as large classes, grammar-based examinations, lack of teaching resources and facilities, lack of teachers training, lack of support, influence of traditional practices, limited class time, class management, students' resistance to class participation and their lack of motivation.

Implementing the Communicative Approach in an Albanian classroom setting as well as in its curriculum, on one hand, is very helpful due to its need for improvement, but on the other hand is very challenging to set the environment in which the best learning can take place, in order to obtain the most profitable results. In a challenging Albanian teaching environment, where students are used to be taught using traditional teaching methods, there is a need for teachers to shift from traditional methods to more contemporary ones, such as the Communicative Approach which focuses on the student's linguistic needs and help the teachers achieve their goals. This approach though comes with the need to implement useful strategies in order to manage students' behavior in the classroom, as there is a lot of interaction and communication going on in class and this may result in a lot of students'

talking time.

The purpose of this study is to examine how the Communicative Approach can promote students' communicative competencies and also deals with some challenges and suggestions for successful implementation in the Albanian curriculum design. Furthermore, it is hoped not only to examine Communicative Approach as being an appropriate attitude towards learning and teaching environment, but also to help teachers and curriculum designers, who wish to implement Communicative Language Teaching, with some useful strategies and techniques.

Keywords: *Communicative Language Teaching, English as a Foreign Language, student-centered method, challenges, curriculum design*

INTRODUCTION

The Communicative Language Teaching (CLT) approach dates from the late 1960s. Before this approach, the Oral approach or the Situational Language Teaching has had a lot of impact on the design of a lot of EFL/ESL textbooks, where language was taught by using basic structures in situation-based activities. Linguists and language specialists have always tried to improve the quality of language teaching and also to improve how language is learned and how it is structured in order to achieve the best possible results. They saw the need to focus on communicative proficiency as language teaching rather than on just learning

the language structures. They focused on the communicative potential of language, because by using communicative activities, students would arrive at a degree of language autonomy.

This paper focuses on the communicative approach, as being the most successful recent technique in teaching a foreign language. According to the Communicative approach, learning a foreign language successfully comes through having to communicate real meaning in a real context. The real communication teaches students to learn to use the language and the classroom changes from a teacher-centered classroom into a student-centered classroom.

However, this approach comes with many challenges, such as large classes, grammar-based examinations, lack of teaching resources and facilities, lack of teachers training, lack of support, influence of traditional practices, limited class time, class management, students' resistance to class participation and their lack of motivation. Implementing this communicative approach in an Albanian classroom setting as well as in its curriculum, on one hand, is very helpful due to its need for improvement, but on the other hand, it is very challenging to set the environment in which the best learning can take place, in order to obtain the most profitable results. This study examines how the Communicative approach can promote students' communicative competencies and also deals with some challenges and suggestions for successful implementation in the Albanian curriculum design. This study is hoped not only to examine the communicative approach as being an appropriate attitude towards learning and teaching environment, but also to help teachers and curriculum designers, who wish to implement CLT, with some useful strategies and techniques.

In a challenging Albanian teaching environment, where students are used to be taught using traditional teaching methods, there is a need for teachers to shift from traditional methods to more contemporary ones, such as the communicative approach which focus on the student's linguistic needs and help the teachers achieve their goals. This approach, however, comes with the need to implement useful strategies in order to manage students' behavior in the classroom, as there is a lot of interaction and communication going on in class and this may result in a lot of students' talking time.

LITERATURE REVIEW

British functional linguists (such as John Firth, M.A.K. Halliday), American sociolinguistics works (Hymes and Labov) as well as some philosophy work of Austin and Searle have put emphasis on the communicative method being more proficient than other traditional teaching methods.

The Communicative Language Teaching, which is an approach to the teaching of second and foreign languages and which emphasizes interaction to learn a language, dates back to the late 1960s. At this time, the linguists did not agree

with older methods, such as audiolingual and grammar-translation methods, which were more focused on having a full command of grammatical structures or lexical items, but were not very successful to prepare learners for real proper communication outside the classroom (Celce-Murcia, Dörnyei, & Thurrell, 1997). This new approach was coined by Hymes and it was a response to the criticisms of Linguistic Competence from Noam Chomsky, a well-known American linguist, who stated in his classic book *Syntactic Structures* (1957) that structural theories of language did not account for "the fundamental characteristic of language – the creativity and uniqueness of individual sentences" (Richards & Rogers, 2001, p. 153). In Chomsky's theory, there were two parts: Linguistic competence and linguistic performance. Hymes raised doubts about the effectiveness of grammatical competence of a language, in which the communicative and interactive nature of a language should also be concerned, as language should be taught and learned as real communication. In the Communicative approach, the students have "the ability not only to apply the grammatical rules of a language to form grammatically correct sentences, but also to know when and where to use these sentences and to whom" (Jack. C. Richards, 2001, p.71).

The communicative approach comes with many challenges, such as large classes, grammar-based examinations, lack of teaching resources and facilities, lack of support, influence of traditional practices, limited class time, class management. Students' misbehaviour is one of the many challenges which take place in a communicative language teaching classroom. Different authors have elaborated different models of student's behaviour management or discipline. Burden (2006) categorizes the models of students' behaviour management in three groups: intervening or high teachers' control, interacting or medium teachers' control and guiding or low teachers' control models. In a CLT classroom, teachers are just facilitators and maintain a low profile, they guide students and facilitate the learning process being active participants in the communicative process.

2.2. Activities in a CLT classroom

According to Richards (2006) CLT approach is a movement away from traditional lesson formats where the focus was on mastery of different items of

grammar and practice through controlled activities such as memorization of dialogs and drills, but it is a movement toward the use of pair-work activities, role plays, group work activities and project work. The type of activities which can be used in a CLT classroom should reflect the principles of a communicative methodology. Richards (2006) emphasizes that “one of the goals of CLT is to develop fluency in language use. Fluency is natural language use occurring when a speaker engages in meaningful interaction and maintains comprehensible and ongoing communication despite limitations in his or her communicative competence. Fluency is developed by creating classroom activities in which students must negotiate meaning, use communication strategies, correct misunderstandings, and work to avoid communication breakdowns” (p. 14).

Littlewood (1981), moreover, divides communicative activities into two main categories: "functional communicative activities and social interaction activities" (p. 20). Functional communication activities require students to use their language resources to overcome an information gap or solve a problem. Social interactional activities require the learner to pay attention to the context and the roles of the people involved, and to attend to such things as formal versus informal language. Such activities include conversations, discussions, dialogues, role plays, debates, improvisations, and other simulation activities.

2.3. The role of teachers in CLT classrooms

Looking at a classroom, we can see that teachers take on a variety of roles. According to Harmer (2007), teachers adopt different roles ranging from a controller to a facilitator. Harmer (2007) defines a controller, a teacher who “stands at the front of the class like a puppet-master or mistress controlling everything”, whereas a teacher who is a facilitator “maintains a low profile in order to make the students’ own achievement of a task possible” (p. 235). These two roles of teachers represent opposite ends of a cline of control and freedom. In between these two roles, Harmer (2007) examines other roles teachers adopt in the classroom such as a controller, an assessor, an organizer, a prompter, a participant, a resource, a tutor and investigator, most of them depend on the type of the lesson teachers teach and on the type of the approach teachers decide to use in the classroom. Teachers as a controller is a traditional role where teachers

are in complete charge of the class. They control what students do, when they speak and even the language they use in the classroom. This role is appropriate when teachers explain the lesson, when they lecture, when they make announcement or when they bring the class to order (Harmer, 2007). Teachers as assessors assess the students' work to see how well they are performing or how well they have performed. Teachers organize feedback and correction are carried out. According to Hammer (2007), correction should be made gentle, as a "gentle correction involves showing students that a mistake has been made but not making a big fuss about it" (p. 237). Harmer (2007) discusses two kinds of feedback, content feedback, when students perform an activity as an activity not a language exercise and form feedback to see how well students have performed linguistically and how accurate they have been. For the role of an organizer, teachers can organize an activity, can give clear instructions, get the activity going and organize feedback when it is over. As a

prompter, teachers support their students, encourage them or make suggestions about how students may proceed in an activity. For the role of a participant, teachers might participate in activities in the class, sometimes playing roles themselves and improve the atmosphere of the class by giving students a chance to practice English with someone who speaks it better than them. Teachers as a resource make themselves available to students when they need help. They do not intervene where a genuinely communicative activity is taking place, however, they should make themselves available for students to consult them when they wish. The next role is the teacher as a tutor, in the sense of someone who acts as a coach and as a resource where students are in the midst of working and they need the teacher's advice or guidance. The teacher as a tutor has a counselling function and it is a facilitative role. The last role of the Teacher described by Harmer (2007) is that of an investigator. Teachers want to develop their own skills to master the best ways to foster language learning. They investigate the best new teaching methods, observing what works best in class and incorporate new techniques and activities which best fit their students.

In a CLT classroom, according to Littlewood (1981), teachers play the role of an observer and a monitor, they step back and intervene when they are really needed by students. Some correction feedback is necessary when students are not sure what to do or to boost their confidence. Sometimes their role is

authoritative when there is a need of correcting misbehaviour in class, considering that in a CLT classroom there is a lot of talking taking place. He should also have a role of a facilitator because he creates an environment that promotes communication. Breen and Candlin (2001) favour the role of a facilitator and an independent classroom participant for a teacher. They think it is teacher's role to ensure a successful communicative process among all participants in the classroom. According to Richards and Rogers (2001), the role of a Teacher in a CLT classroom is that one of a facilitator, an organizer and a counselor, because according to them teacher is an organizer who makes sure the communication in the classroom happens. Richards (2006) also emphasizes that teachers in a CLT classroom "assume the role of facilitator and monitor. Rather than being a model for correct speech and writing and one with the primary responsibility of making students produce plenty of error-free sentences, the teacher develops a different view of learners' errors and of her/his own role in facilitating language learning" (p. 5).

2.4. The role of learners in CLT classrooms

A communicative language teaching classroom is a student-centered classroom, where language teaching and learning take place. CLT gives students possibilities to communicate in the target language. Students use the functional aspect of the language to communicate in the target language in their everyday life. They do not rely on teachers all the time for instruction, evaluation, correction, feedback. Richards and Rogers (2001) have emphasized that the role of the student in a CLT classroom is that one of a negotiator between himself, the learning process, interaction between group's activities and classroom procedures. Furthermore, Breen and Candlin (2001) have stated that students "adopt the role of negotiation between themselves, their learning process, and the gradually revealed object of learning" (Breen & Candlin, 2001, p. 18).

According to Richards (2006), learners in a CLT classroom participate in classroom activities that are focused on a cooperative rather than individualistic approach to learning. Students listen to their peers in group work or pair work tasks, rather than relying on the teacher for a model. They are expected to take on a greater degree of responsibility for their own learning.

The purpose of this research is twofold. Firstly, to recognize the Communicative Language Teaching as being an effective approach that helps build learners' communicative competence and to examine how the use of communicative methods have on individuals that study English language. Secondly, to determine a number of challenges in the implementation of the Communicative Language Teaching in the EFL context in Albania as well as to make some possible suggestions for successful implantation in the curriculum design.

The Albanian classroom is a traditional one, and the communicative approach is not used or encouraged very much. Traditional methods are used because teachers think that using the communicative approach interferes with their teaching. Moreover, they think that this method takes a great amount of time and energy. So, the main aim of this project is to present to Albanian teachers a study where they can see that using the communicative approach in the classroom together with useful strategies can achieve great results as well as it can achieve teachers' teaching objectives.

METHODOLOGY

3.2. Purpose of the research

The purpose of this study is made of two parts. Firstly, to recognize the Communicative Language Teaching as being an effective approach that helps build learners' communicative competence and to examine how the use of communicative methods have on individuals that study English language. Secondly, to determine a number of challenges in the implementation of the Communicative Language Teaching in EFL context in Albania as well as to make some possible suggestions for successful implantation in the curriculum design. The Albanian classroom is a traditional one, and the communicative approach is not used or encouraged very much. Traditional methods are used because teachers using the communicative approach interferes with teaching and takes a great amount of time and energy for many teachers.

3.3. Subjects

The participants in this study were 10 high school teachers and 20 students. The teachers were with different educational background and also different teaching

experiences, some of them had one to two years of teaching experience, and some more than five years of teaching experience. The sample population was from public and private schools. The participants were both males and females.

Students were given the questionnaires personally, and they completed and returned them. The questionnaire had five options, i.e. Strongly Disagree (SD), Disagree (D), Neither Disagree nor Agree (N), Agree (A), Strongly Agree (SA). The statements in the Likert scale dealt with the students' beliefs in using the communicative approach in the classroom and some challenges they perceived in using this approach by their teachers.

3.4. Method and Data collection:

The students' questionnaire was the first instrument used in order to encourage participants to explain their learning experiences. Students were encouraged to state their attitude towards learning English as well as their attitudes towards the CLT approach.

The other instrument was a semi-structured interview where teachers talked about the teaching approaches they use. They expressed their opinion, experiences, and their perceptions of the curriculum as well as the challenges of implementing CLT in Albanian curriculum. Specific answers included teaching the four language skills and techniques they use to teach them.

The third instrument used was reflective journal entries where teachers wrote daily reflections during the time of their teaching and how the experience affects their teaching.

Lastly, the questions were designed to encourage participants to explain their teaching experiences, which were as follows:

- (i) What are the EFL teachers' attitudes towards the use of the Communicative Approach in teaching the four skills?
- (ii) Do teachers find it more time consuming to teach English using a

communicative approach rather than the traditional approach?

(iii) What are the problems and challenges that EFL Teachers and students in Albania face while implementing CLT in the classroom?

(iv) Is the curriculum appropriate for the Albanian context, the students' needs and their level of English proficiency?

RESULTS

4.1. Questionnaire results

In this study, there were 20 students who filled out the questionnaire. It aimed to find out students' preferences and their learning experience, as well as their attitude towards learning English and towards the CLT approach. It had five options, i.e. Strongly Disagree (SD), Disagree (D), Neither Disagree nor Agree (N), Agree (A), Strongly Agree (SA). The statements in the Likert scale dealt with the students' beliefs in using the communicative approach in the classroom and some challenges they perceived in using this approach by their teachers.

The respondents answered questions about their knowledge of the CLT approach as well as their learning experience. Some of the questionnaire items were whether they communicate in the target language in their classrooms, or if they are familiar with CLT. Moreover, whether the teacher practices CLT activities in the classroom, or if they practice speaking and listening often. Furthermore, if a large class size is an obstacle to using CLT activities, if they feel anxious about making mistakes and the teacher corrects their mistakes when they speak. Also, the respondents were asked about the purpose of learning English and about the sufficiency of class time to use CLT activities. Finally, the respondents expressed their opinion about the CLT approach whether it motivates students' learning, if it is appropriate for small group work, or if it includes the four skills and it creates a more relaxed atmosphere.

The data observed through the questionnaire was analyzed using a percentage for every item. It is relevant to point out that the respondents differed in their perceptions about the CLT approach (Figure 1). While 29% of the respondents chose "strongly disagree" as their response on different issues such as not being familiar with the term of CLT approach, or not practice CLT activities in the classroom, not working in groups or practice pair work, or the class time being sufficient to use CLT activities, 33% of them picked "agree" on issues that

sometimes they practice speaking and listening in classrooms, or large classes is an obstacle to using CLT activities, also that CLT is appropriate for small group work, creates a more relaxed atmosphere, motivates students, and includes 4 skills. When asked whether CLT is a student-centered approach and that large classes do not allow them to practice CLT activities, 13% of the questionnaire participants responded, “strongly agree”. Only 15 % of the participants chose “disagree” on the issue such as having a lot of oral practice in the classroom or not feeling anxious when they speak, and learning English is not just for exam purpose. The remaining 10% of the respondents picked “neutral” as their response.

Overall, it can be concluded that students were not familiar with the CLT as an approach, but they agreed about the issue that communication activities arise the students’ motivation to learn English language taking into consideration that language should be taught and learned as a real communication as well as it avoids the monotony in class and creates a more relaxed atmosphere.

The following chart illustrates students’ attitude towards the CLT approach as well as their learning experience in the classroom (Figure 1):

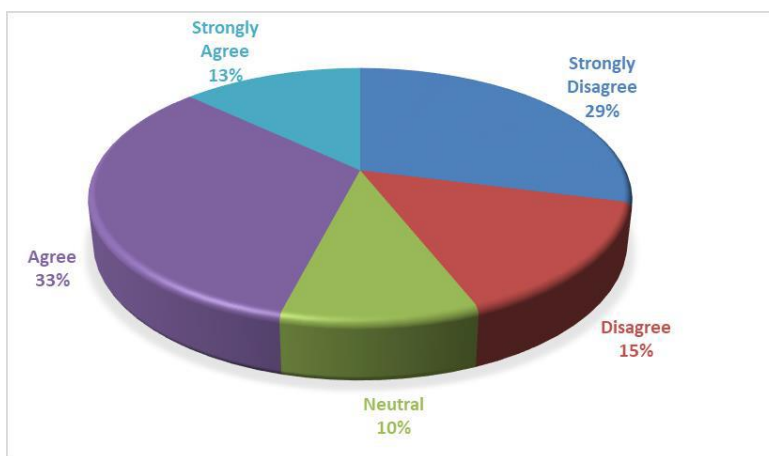

Figure 1. Students’ attitude towards the CLT approach

4.2. Interview results

In phase two of the research, there were 10 teachers interviewed. They expressed

their opinion about CLT, its challenges and its successful implementation in the classroom. Some of the interview questions asked aimed to find out the teachers' understanding of CLT, whether they are aware of the importance of meaning over form and that the language is used for communicative purposes, also if they use real, authentic materials in their language teaching environment. Furthermore, the interview questions investigated different challenges of using CLT such as class size which hinders to use CLT approach, or "matura shteterore" examination which does not allow them to use freely CLT activities in the classrooms.

Based on the interview results, the majority of the teachers believe that CLT is an approach that requires a lot of preparation on the teachers' part, but it indeed increases a lot of motivation and interest for the students. The interviewees consider CLT an approach which can be used with all level of students, however, the "matura shteterore" examination system influences teachers' methods. Furthermore, they have listed some difficulties that relate to the implementation of CLT in their classroom such as traditional teaching methods, large size classes, grammar-based examination, limited class time, lack of teaching resources and facilities, lack of teachers' training and also class management.

4.3. Reflective Journal Entries results

In the third phase of this study, teachers wrote in their reflective journals. They expressed their opinions on CLT as these reflective journal entries serve to receive a deeper understanding to the participants about this approach. The journal entries were guided by open-ended questions. All teacher participants in this study showed a lot of interest in CLT as a student-centered approach. In their reflective journal entries, only a small number of teachers showed a good insight into CLT. According to them, CLT focuses on students' interaction and this enables them to develop communicative competence through communicative activities such as pair work, group work, different games, jigsaws etc. Also, they point out that in a CLT classroom students communicate with each other in the target language. On the other hand, the majority of teachers in this study had limited understanding of CLT. In their journals they wrote that CLT activities mean speaking and listening tasks and almost none of

them wrote in their reflective journals that they used communicative activities in the form of writing or reading. They expressed in their journals a general belief to use CLT

activities to improve the oral ability of their students. Finally, they highlighted in their reflective journal entries that applying communicative activities in their classroom made the class difficult to manage and the students showed misbehavior issues. Moreover, they found CLT activities very time-consuming and they had difficulties in being in control of the classroom and at the same time reaching the lesson's objectives.

DISCUSSION AND CONCLUSION

It can be concluded from the data discussed above that implementing the CLT in Albanian curriculum design is not always successful, as the Albanian education system faces some challenges of using the Communicative Language Teaching approach such as large classes, grammar-based examinations, lack of teaching resources and facilities, lack of teachers training, lack of support for teachers, influence of traditional practices, limited class time, class management, students' misbehavior and their resistance to class participation and also their lack of motivation.

With regard to the teachers, the findings revealed that they favour CLT as an approach which is useful for teaching the four skills in learning English as a Foreign Language. However, they believe that implementing communicative activities is a waste of time and they find the Communicative approach more time-consuming to teach English than the traditional approach. Moreover, a lack of training effects seriously teachers' development and motivation.

Regarding students, they also face various problems when CLT is implemented as a teaching method in a classroom. Their expectation is related to the exam system, and this leads to difficulties with the curriculum implementation.

Finally, the findings suggest that the Albanian curriculum is not ready yet for

the implementation of the CLT to meet the students' needs and their level of English proficiency due to the large classroom sizes, lack of materials, lack of resources, student's examination system as well as teachers' and students' level of proficiency.

All in all, we can say that teaching a new language involves a lot of motivation, but more importantly, involves an effective teaching methodology. Teaching through the communicative approach includes not only just language teaching, including grammar, vocabulary, phonetics, but knowledge of how a language is used in real communication and how it is appropriately organized. Previous studies have found out several benefits of using Communicative Language Teaching for learning, because it is believed it increases motivation for learning and is more appropriate than those traditional methods which asks students to only solve exercises with fixed patterns and in which imagination and the capacity of speaking is not challenged, so as a result, not improved.

According to McDonough (2012), the failure and the success of the implementation of the CLT in curriculum design can be determined after trying it in the classroom as well as with real learners.

REFERENCES

1. Brandl, K. (2008). *Communicative Language Teaching in Action: Putting Principles to Work*. New York: Pearson Education.
2. Breen, M. & Candlin, C. (2001). The essentials of a communicative curriculum in language teaching. In D.
3. R. Hall & A. Hewings (Eds.), *Innovation in English language teaching: A reader* (pp. 9– 26). London: Routledge.
4. Brown, H.D. (2001). *Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy* (2nd ed.). New York: Pearson Education.
5. Brown, H.D. (2004). *Language assessment: Principles and classroom practices*. New York: Pearson Education.
6. Brown, H. D. (2007a). *Principles of language learning and teaching* (5th ed.). New York: Pearson Education.
7. Brown, H. D. (2007b). *Teaching by principles: An interactive approach*

to language pedagogy (3rd ed.).

8. New York: Pearson Education
9. Cangelosi, J. S. (1992). *Systematic teaching strategies*. New York: Longman.
10. Chang, L. (2004). The role of classroom norms in contextualizing the relations of children's social behaviors to peer acceptance. *Developmental Psychology*, 40(5), 691-702
11. Chomsky, N. (1965). *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
12. Doughty, J.C., & Long, H. L (2003). *The handbook of second language acquisition*. UK: Oxford: Blackwell Eilam, B., & Poyas, Y. (2009). *Learning to teach: Enhancing pre-service teachers' awareness of the*
13. complexity of teaching-learning processes. *Teachers and Teaching Theory and Practice*, 15, 87–107.
14. Harmer, J. (2001). *The practice of English language teaching* (3rd ed.). New York: Longman
15. Littlewood, W. (1981). *Communicative language teaching: An introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
16. Nunan, D. (1991). *Communicative tasks and the language curriculum*. *TESOL Quarterly*, 25(2), 279-295. Richards, J. (2006). *Communicative Language Teaching Today*. Cambridge: Cambridge University Press. Richards, J., & Rodgers, T. (2001). *Approaches and methods in language teaching* (2nd ed.). Cambridge:
17. Cambridge University Press.
18. Richards, J. C. and Schmidt, R. W. (2013). *Longman dictionary of language teaching and applied linguistics*. Routledge
19. Robson, C. (2011). *Real world research: a resource for users of social research methods in applied settings*.
20. 3rd ed., Hoboken, N.J.: Chichester, Wiley: John Wiley distributor.
21. Savignon, S. J. (1983). *Communicative competence: Theory and classroom practice*. Menlo Park, California: Addison-Wesley Publishing Company.
22. Savignon, S. J. (2001). *Communicative language teaching for the twenty-first century*. In Celce - Murica,

23. M. (Ed.) *Teaching English as a second or foreign language* (pp.13-28). Boston, MA: Heinle&Heinle.
24. Savignon, S. (2005). *Communicative language teaching: Strategies and goals*. In E. Hinkel (Ed.), *Handbook of research in second language teaching and learning* (pp. 635-651). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
25. Savignon, S. J., & Wang, C. (2003). *Communicative language teaching in EFL contexts: Learner attitudes and perceptions*. *International Review of Applied Linguistics*, 41 (3),223-250
26. Shamim, F. (1996). *Learner resistance to innovation in classroom methodology*. In H. Coleman (Ed.), *Society and the language classroom* (pp. 105–121). Cambridge: Cambridge University Press.

Stilet e të nxënit dhe arritjet akademike

Loreta MAMANI, Dr.

Universiteti “Eqrem Çabej” Fakulteti
Edukimit dhe Shkencave Shqoerore,
Gjirokastër, Albania

loretamamani@hotmail.com

Albana ALLUSHAJ, Msc.

Drejtorja e Sherbimeve Sociale, Bashkia
Gjirokastër, Albania

alba_ylli@yahoo.com

ABSTRACT

Fusha e studimit të stileve të të nxënit ka qenë gjithmonë në interes të studiuesve të cilët me metodat e tyre kanë shpjeguar lidhjen që ekziston midis stilit të të nxënit dhe arritjeve në rezultate. Mësuesi duhet të jetë njohës i stileve të të nxënit të nxënësve të tyre sepse kështu mësimdhënia/nxënia bëhen më efektive. Ajo që na shtyu të ndërmarrim këtë punim është fakti se, nga 70 pyetësorët e realizuar me mësuesit e shkollave 9-vjeccare të rrethit Gjirokastrër rezultoi se, ata nuk e njohin stilin e të nxënit të nxënësve të tyre. Rëndësia e këtij punimi qëndron në atë se, mësuesit duhet të vlerësojnë rëndësinë që ka njohja e stilit të të nxënit, si dhe do të shërbejë që mësuesit të marrin më shumë informacion nga studuesit që kanë hulumtuar në këtë fushë.

Qëllimi i studimit është, marrja e njohurive rreth stileve të të nxënit, lidhjen që ai ka me arritjet në rezultatet e të nxënit, si dhe mënyrën e orientimit drejt atyre studiuesve që kanë ndërtuar inventarët e stileve. Janë përdorur metodat përshkruese për inventarët e stilit të të nxënit. Mësuesit tashmë do të kenë një material përmes të cilit do të orientohen për stilet e të nxënit të nxënësve. Hulumtimet e shumta tregojnë performancë më të lartë të rezultateve mësimore kur kemi një lidhje ndërmjet stilit të mësuesit, stilit të të shpjeguarit të mësimin dhe stilit të të mësuarit të nxënësit (Geary&Sims, 1995), prandaj një kombinim i tyre do të sjellë një të nxënë sa më efektiv.

Fjalë kyçe: stil i të nxënit, stili praktik, stili logjik, stili entuziast, stili imagjinativ

INTRODUCTION

Në këtë studim analizohen çështje të stilit të të nxënimit të nxënësve të sistemit 9 vjeçar. Nxënësit duhet të kenë informacionin e duhur për stilin e tyre të të nxënimit sepse jo të gjithë nxënë në mënyrë të njëjtë. Secili ka mënyrën e vet të të nxënimit e cila është unike. Këtë stil të nxënimit duhet ta njohin mësuesit për arsye të hartimit të strategjive, metodave e teknikave të cilat e bëjnë sa më efektiv të nxënësve/

Qëllimi i studimit është, të theksojë rëndësinë e njohjes së stilit të të nxënimit të nxënësve nga mësuesit.

Objektivat kryesore të studimit janë: informimi me njohuri rreth stileve të të nxënimit i mësuesve, të përshkruaj stilet e të nxënimit sipas Kolb, lidhjen që ka stili i të nxënimit me rezultatet mësimore. Rëndësia e këtij punimi qëndron edhe në rritjen e kapaciteteve përmes trainimeve që duhet të përfshihen mësuesit, si dhe bashkëpunimin që duhet të kenë me psikologët e shkollave. Në këtë punim analizohen dhe hulumtimet e studiuesve të ndryshëm që tregojnë se, rezultate më të larta mësimore konstatohen kur kemi një lidhje ndërmjet stilit të mësuesit dhe atij të nxënësit dhe një kombinim i tyre do ishte i përkryer. Bazuar në këtë koncept, “idetë e individualizuara” "stilet e të mësuarit" shënojnë fillesat e tyre në vitet 1970 dhe fituan një popullaritet të madh në atë kohë (Pashler, McDaniel, Rohrer dhe Bjork 2009). Ndryshimet në të nxënë lindin nga dallimet e inteligjencës dhe faktorë të tjerë si: karakteristikat e personalitetit, vështirësia e detyrës dhe stilet e të mësuarit (Yılmaz, M & Orhan, F. 2010). Sipas James dhe Gardner (1959) stilet e të mësuarit janë kushtet që mundësojnë nxënësit të perceptojnë, përpunojnë, ruajnë dhe kujtojnë përmbajtjet e të nxënimit. Peirce (2000) beson se, stili i të mësuarit është metoda që njerëzit e preferojnë atë mbi ato metoda të tjera në të mësuar siç është të mësuarit në shkollë. Është e nevojshme që mësuesit, menaxherët e shkollës dhe anëtarët e tjerë të ekipit mësimor të marrin parasysh ndryshimet e të nxënimit si dhe stilet e nxënësve.

1. Kontributet Teorike për stilin e të nxënimit

Shumë modele dhe teori janë propozuar për të kuptuar më mirë procesin dhe dinamikën e të nxënimit.

Termi “Stili i të nxënimit” i referohet metodës së preferuar të një individi për të nxënë dhe për fitimin e njohurive (Kolb, 1984).

Ç'farë kuptojmë ne me stilet e të nxënit? Ekzistojnë shumë përgjigje, por ajo më formale është: mënyra të preferuara të të menduarit dhe kuptuarit të informacionit. Ne të gjithë nxëmë, por nxëmë në mënyra të ndryshme. Çdo nxënës ka qasjen e të tij të të nxënit. Është e rëndësishme që ne të kemi disa njohuri mbi stilet e të nxënit në mënyrë që të dimë të menaxhojmë situatën që ndodhemi në një shumëllojshmëri mënyrash për të nxënë. Studimet kanë dëshmuar rreth ndikimit të stileve individuale të të nxënit, duke ditur se njerëzit mund të ndryshojnë qëndrimet e tyre ndaj mundësive për të nxënë dhe se si të nxënë (Kolb, 1984).

Për stilet e të nxënit kanë shkruar autorë të ndryshëm, si në fushën psikologjike ashtu edhe në atë pedagogjike. Këto hulumtime e kanë filluesën në shekullin e 19-të. Hulumtimi i mësimi të hershëm u përqendrua në marrëdhëniet midis kujtesës dhe metodave të të mësuarit oral / vizual (Dunn 1982). Më vonë, studimet u zhvendosën në stile dhe strategji të ndryshme njohëse të një nxënësi (Messick, 1976).

Profesori dhe hulumtuesi në fushën e arsimit Dr. A. Gregorc zhvilloi pyetësozin "The Style Delineator" i cili lejon të rriturit të indentifikojnë stilin e tyre të preferuar të të nxënit konjitiv. Ai identifikoi katër stile njohëse të të mësuarit.

- Vijues konkret (këtyre nxënësve u duhet një qasje e strukturuar për të mësuarit).
- Vijues abstrakt (këta nxënës punojnë më mirë vetëm).
- Rasti konkret (këta, kanë nevojë për përvoja konkrete për të përforcuar të mësuarit).
- Rasti abstrakt (këta nxënës punojnë më mirë në grupe)

Studiuesit kanë dëshmuar rreth ndikimit të stileve individuale të të nxënit, duke ditur se njerëzit mund të ndryshojnë qëndrimet e tyre ndaj mundësive për të nxënë dhe se si të nxënë (Kolb, 1984).

Sipas Kolb, ekzistojnë katër lloje të stileve të të nxënit. Këto mund të klasifikohen si:

1. *Nxënësit praktikë*, kanë stil dominues, ata mund të jenë agresiv nga natyra
2. *Nxënësit logjikë*, janë më të qetë në krahasim me sjelljet dominuese të nxënësve praktik/
3. *Nxënësit entuziastë*, janë entuziastë, social, krijues, të kënaqur me të tjerët.

4. *Nxënësit imagjinativë*, janë të qëndrueshëm në sjelljet e tyre dhe perceptojnë informacionin në mënyrë konkrete.

Sipas Mac Keracher (1996), stilet e të mësuarit mund të mendohen si mënyra në të cilën njerëzit:

- Marrin informacion
- Përzgjedhin informacionin për përpunim të mëtejshëm
- Përdorin kuptimet, vlerat, aftësitë, strategji për të zgjidhur probleme, marrë vendime
- Ndryshojnë një ose të gjithë proceset

Hulumtimet tregojnë se kemi performancë të lartë të të nxënësve kur kemi një lidhje ndërmjet stilit të mësuesit, stilit të të shpjeguarit të mësimit dhe stilit të të nxënësve (Geary & Sims, 1995). Nëse mësuesi di dhe njeh stilet e nxënësve ai ka mundësi për të organizuar një larmi të madhe të stileve dhe mënyrave të mësimit (Wiiterman, 1997).

Në dekadën e fundit ka patur një rritje të kërkimeve të stileve të të mësuarit (Lori Herod, 2000). Këto janë grupuar në katër fusha:

- fusha fizike, - fusha konjitive, - fusha emocionale, - e kulturës dhe të mësuarit

Shumica prej nesh kanë një fushë të preferuar të nxënësve dhe brenda asaj fushe, një stil të preferuar të nxënësve.

2. Kritika për stilet e të nxënësve

Objektivi kryesor i aplikimit të stileve të të nxënësve është, përmirësimi i procesit të mësimit dhe të nxënësve sa më efektiv. Teoritë e të nxënësve përballen me disa probleme si:

a) Paqartësia në përkufizime. Disa parashikojnë zgjedhjen e lirë të një individi mbi metodën stilistike të mësimit përballë asaj të një grupi të vogël (Friedman & Stritter 1976), ndërsa disa të tjerë pretendojnë të parashikojnë përgjigje standarde (Yando & Kagan 1970)

b) Dobësi në besueshmërinë dhe vlefshmërinë e matshme. Studiuesit kanë pak ose aspak të dhëna mbi vlerësimin a shkeljet ku duhet të mos bien pre gjatë stileve të ndryshme të të nxënësve (Curry 1983). Çdo rezultat mund të jetë subjekt i shumë influencave të padëshiruara e burimeve të gabuara.

c) Identifikimi i saktë i karakteristikave të nxënësve. Për këtë nuk përfshihen mjaftueshëm gjerësisht shembuj për të themeluar teste të vlefshme mbi cilësinë edukative (Doyle & Rutherford 1984, Good & Stipek 1983)

Por, ka shumë studime që janë drejtuar nga nxënës të diplomuar ose që janë duke përgatitur tezën e tyre të diplomës. Por, ka dhe studime të tilla kur krahasimet e grupeve janë përzgjedhur në bazë të rezultateve ekstreme.

3. Metodologjia

Qëllimi i studimit është, të përshkruajmë rëndësinë e njohjes së stilit të të nxënësve nga mësuesit, marrja e njohurive rreth stileve të të nxënësve, lidhjen që ka ai me arritjet mësimore, si dhe mënyrën e identifikimit të stilit duke i'u referuar inventareve të studiuësve.

Për nga orientimi që studiohet dhe metodave të përdorura ky punim klasifikohet si studim përshkruar (deskriptiv). Metoda cilësore heton “pse”- në dhe “si”- në e një problemi, jo vetëm “kur” dhe “ku”. Prandaj në studime cilësore përdoren kampione të vegjël.

Hipoteza:

1. Sa janë të informuar mësuesit në lidhje me stilet e të nxënësve të tyre dhe rëndësinë e njohjes së stilit.
2. Sa implementohen këto njohje në procesin mësimor.

Kampioni i studimit: Në procesin e përzgjedhjes së mostrës të marrë në konsideratë gjatë shpërndarjes së pyetësorëve, është përdorur formula Slovin, me qëllim garantimin e përfaqësimit të duhur të popullatës. Në rrethin e Gjirokastrës japin mësim 227 mësues në arsimin bazë. Zbatimi i formulës tregon se mostra e studimit duhet të jetë prej 69 ose 70 mësuesish, në mënyrë që rezultatet e pyetësorit të jenë 90% përfaqësuese.

4. Rezultatet

Janë intervistuar 70 mësuese të arsimit bazë. Duke i'u referuar të dhënave që mbledhëm nga pyetësori vihet re se:

Mësuesit pyetjes: A i njihni stilet e të nxënësve?, sic shihet dhe nga figura 1, i janë përgjigjur të gjithë Po.

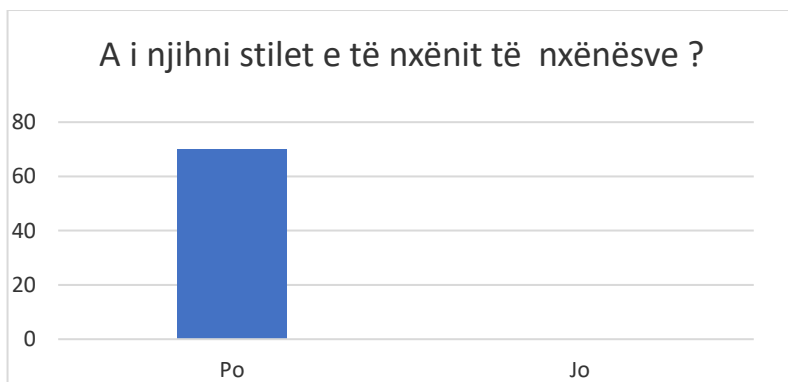
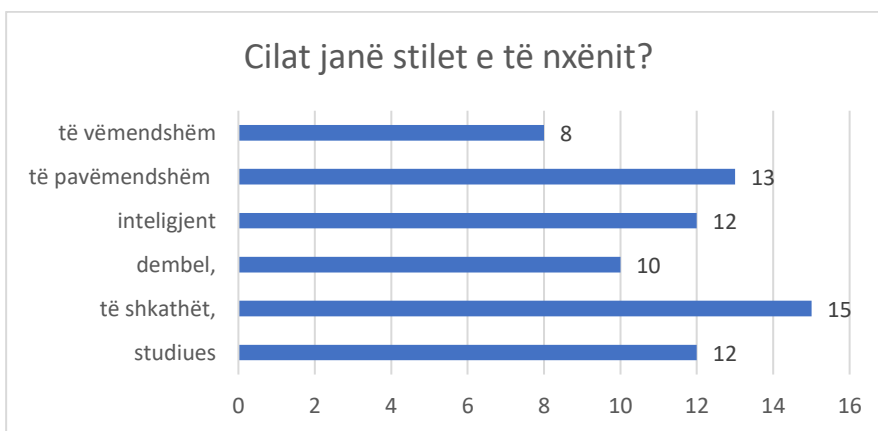

Figure 1: Sa i njihin stilet e të nxënit të nxënësve mësuesit?

Por, kur ata u pyetën, të prezantonin disa nga stilet përgjigjet e tyre ishin të tilla si: të vëmendshëm, të pavëmendshëm, inteligjent, dembelë, të shkathët dhe studiues. Shohim se nuk përshkruanin emrin e stilit, por karakteristikat e tyre. Kjo tregon një mungesë në informimin e llojeve të stileve të të nxënit.

Figure

2: Cilat janë stilet e të nxënit?

Përsa i përket ndikimit të nivelit arsimor të prindërve në stilin e të nxënit të nxënësve, mësuesit binin të gjithë dakort se, niveli i tyre arsimor, ka ndikim. Por, ata të gjithë janë të mendimit se, stili i nxënësve nuk ndikon përsa i përket gjinisë së nxënësve. Mendojnë, po ashtu se secili nxënës ka stilin e vet të të nxënit që dallohet nga shoku. Deri më tani ata, nuk kanë bërë asnjë matje që bazohet te pyetësorët e standardizuar për të gjetur stilin e nxënësve të tyre. Jo sepse nuk mundën, por sipas tyre kanë nevojë për më shumë informacion dhe njohuri më këtë fushë. Asnjë mësues nuk bashkëpunon me psikologun e shkollës për të njohur stilet e nxënësve. Ata shpjegojnë se, as nga psikologu

nuk është ofruar një ndihmë e tillë. Të gjithë mësuesit bien në dakortësi përse i përket ndikimit të nivelit arsimor të prindërve të stilit të nxënësve, ata pranojnë që ndikon. Të gjithë mësuesit nuk janë trainuar asnjëherë për të marrë informacione rreth stileve të nxënësve.

Nga analiza e pyetësorit dhe përgjigjet e mësuesve marrin përgjigje hipotezat e parashtruara më lartë: 1- mësuesit nuk janë të informuar në lidhje me stilet e nxënësve të tyre dhe rëndësinë e njohjes së stilit, dhe 2- lidhja e stileve të nxënësve me stilin e mësuesit nuk gjenë zbatim në procesin mësimor.

Më poshtë do të rendisim disa inventare nga hulumtues të ndryshëm me qëllim përdorimin e tyre nga mësuesit,

- **Inventari i stilit të mëimit të Kolb (LSI)**

Ndoshta një nga pyetësorët më të njohur dhe më të përdorur gjerësisht është inventari i stilit të nxënësve (LSI) i bazuar në stilet e të mësuarit të Kolb. Vlerësimi i kompjuterizuar i lejon nxënësit të zbulojnë stilin e tyre të mëimit dhe gjithashtu ofron informata se si edukatorët mund ta përdorin këtë informacion për t'i shërbyer më së miri nxënësve, si dhe strategjitë e mundshme për vendosjen e stileve të ndryshme të nxënësve.

- **Pyetësori i Fleming's VARK Learning Style**

Në modelin e stilit të mëimit VARK të Fleming-it, nxënësit identifikohen si një nga katër llojet e ndryshme: vizuale, dëgjimore, lexim / shkrim dhe kinestetikë. Në vitin 1987, ai zhvilloi një pyetësor bazuar në modelin e tij që u projektua për t'i ndihmuar njerëzit të mësojnë më shumë për stilin e tyre individual. Modeli dhe pyetësori shpejt u bënë shumë të popullarizuara në mesin e studentëve dhe edukatorëve, dhe të dyja mbeten gjerësisht të përdorura sot.

- **Stilet e të nxënësve të Jackson's Profiler (LSP)**

Stili i të nxënësve Profiler (LSP) bazohet në modelin hibrid të Chris J. Jackson të të nxënësve në personalitet. Modeli i Jackson-it sugjeron që stilet e të nxënësve ndikohen nga një sërë faktorësh, përfshirë përvojën, zgjedhjen personale dhe biologjinë. Profilet janë të dizajnuara për të vlerësuar se si njerëzit mësojnë në punë, kështu që përdoren shpesh në mjediset organizative dhe afariste.

KONKLUZIONE:

Ajo që u vu re ishte se, mësuesit nuk njihnin stilet e të nxënësve. Ata nuk kishin marrë asnjë trainim në lidhje me këtë fushë studimi. Edhe pse e

njihnin rëndësinë që ka kombinimi i stileve të të nxënimit të nxënësve me atë të mësuesit, psikologët e shkollave nuk kanë informuar mësuesit në këtë drejtim. Siç doli edhe nga pyetësorët, niveli arsimor i prindërve ka ndikim në stilin e të nxënimit të fëmijëve.

REKOMANDIME: Të zhvillohen trainime për mësuesit në fushën e njohjes së stilit të të nxënimit të nxënësve

Bashkëpunim mes mësuesve-psikologëve-prindërve, për njohjen sa më të mirë të stileve dhe përdorimin e instrumentave për identifikuar stilin e çdo nxënësi.

Të njihen mësuesit me rëndësinë që ka lidhja e stilit të të nxënimit me rezultatet në procesin mësimor.

REFERENCA

1. Dunn, RK, Dunn, K. & Price, GE (1975, 1989). 'Inventari i stileve të të mësuarit', *Sistemet e Çmimeve, Lawrence, KS*
2. Dunn, M. B. (1982). Preferred learning styles of teachers as determined by Kofb's Learning Style Inventory. (Doctoral dissertation, George Peabody College for Teachers of Vanderbilt University). Di.4in bstras Iternational. 4., 1937A.
- 3 Doyle, W., & Rutherford, B. (1984, Winter). Classroom research on matching learning and teaching styles. *Theory Into Practice*. . pp. 20-25.
3. Pashler, H. Mcdaniel, M. Rohrer, D. Bjork, R. (2008). Stilet e të nxënimit: Konceptet dhe provat. *Shkenca Psikologjike në Interesin Publik, 9, 105-119*
4. Yılmaz, M., & Orhan, F. (2010). Përdorimi arsimor i studentëve të shkollës së mesme nga interneti dhe qasjet e tyre të të nxënimit. *Revista Botërore për Edukimin Teknologjia, 2 (2), 100-112*
5. Gardner DL James, BB (1995) Stilet e të mësuarit: implikimet për mësimin në distancë. *Udhëzime të reja për arsimin e të rriturve dhe të vazhdueshëm, 67, 19- 32*
6. Peirce, W. (2000). Kuptimi i studentëve, vështirësitë në arsyetim, pjesa e dytë: Perspektiva nga kërkimi në stilet e të mësuarit dhe njohëse stilet [Online]. Në dispozicion në: <http://Academ.pg.c.md.us/pierce/MÇCTR/diffpt2.html>
7. Messick, S. (1976) 'Stilet personale dhe opsionet arsimore', *Individualiteti në të Mësuar. Jossey Bass , San Francisco. Google Scholar*

8. Gardner, R. (1959). Cognitive control: A study of individual consistencies in cognitive behavior. *Psychological Issues*. 22-30.
9. Kolb, D.A. (1976). *Learning and the Technical Analyst*. Boston: McGraw-Hill.
10. Kolb, D. A. (1984). *Experiential Learning*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
11. Kolb, D. A. (1985). *Learning-Style Inventory*. Boston, MA: McGraw-Hill.
12. Kolb, D. A., Rubin, I. M., & McIntyre, J. M. (1984). *Organizational Psychology: An experiential approach to organizational behavior* (4th ed.). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

Internet:

https://www.google.com/search?q=Inventari+i+stilit+te+te+nxenit+te+D.+Kolb&rlz=1C1GCEA_enAL936AL936&oq=Inventari+i+stilit+te+te+nxenit+te+D.+Kolb&aqs=chrome..69i57j33i160l4.32110j0j15&sourceid=chrome&ie=UTF-8

Shtojca 1. Intervista me mësues

PYETJE PËR INTERVISTË ME MËSUES

Ne jemi Loreta Mamani dhe Albana Allushaj, dëshirojmë të zhvillojmë këtë intervistë me ju në kuadrin e një kërkimi që ne kemi ndërmarrë për stilin personal të të nxënësve. Ne do të intervistojmë 10 mësues të shkollave 9-vjeçare të bashkisë Gjirokastër. Përmes këtyre intervistave, ne synojmë të mbledhim informacion për njohuritë që kanë mësuesit për stilin e të nxënësve të tyre.

Ne shpresojmë që këto intervista të jenë një ndihmesë e vlefshme për mësuesit, nxënësit, prindërit dhe MAS.

Ju garantojmë se, në këto intervista do të respektojmë anonimat për ata që i përket identitetin tuaj dhe informacionin që do të na jepni.

Pyetja 1: A i njihni stilet e të nxënësve të nxënësve ?

Pyetja 2: Nëse “Po”, cilat janë stilet e të nxënësve të nxënësve tuaj?

Pyetja 3: Sipas jush si ndikon stili i nxënësve në rezultatet mësimore?

Pyetja 4: A dallon stili i të nxënësve për ata që i përket gjinisë?

Pyetja 5: A dallon stili i të nxënësve midis tyre.

Pyetja 6: Përkrah mbështetjen që i keni dhënë nxënësve për të njohur stilin e tyre.

Pyetja 7: Çfarë barrierash hasni për të ndihmuar nxënësit?

Pyetja 8: A bashkëpunoni me psikologun e shkollës për të njohur stilin e të nxënësve.

Pyetja 9: Sa ndikon niveli arsimor i prindërve në stilin e të nxënësve?

Pyetja 10: A jeni trainuar nga ZA ose vet për të marrë njohuri rreth stileve të të nxënësve?

COMPARING AND THE USE OF ENGLISH PREPOSITIONS BY ALBANIAN SPEAKING STUDENTS AT INTERNATIONAL UNIVERSITY OF STRUGA

Rezarta Merko

rezarta.merko@eust.edu.mk

Reis Kerim

r.kerim@eust.edu.mk

Abstract

The process of learning English as a Foreign Language is a very demanding and complex one. The main reason is that it differs from the mother tongue and has different rules in grammar and methodology of the language. For this reason, EFL students have difficulties to acquire the target language, especially prepositions. Learning prepositions in a foreign language is most of the time a very difficult and at times confusing for EFL learners. It is very important to inspect the acquisition of prepositions by Albanian learners and the challenges that they face in learning them. It will be made a comparison with English prepositions and Albanian prepositions during the learning process. In this case, the English language learners face many challenges that reduce their motivation and interest. Otherwise, there are many effective causes when comparing the fact of what happens when a student doesn't acquire the target prepositions appropriately by using the most useful learning strategies in classrooms and what happens when they do acquire prepositions correctly. The outcomes of this case study present valuable information to the teachers and future research; therefore, there is a limited number of studies in this field.

Keywords: SLA, prepositions, teachers, learners, strategies

INTRODUCTION

As second language acquisition (SLA) plays an important role in the language also the process of learning a target language is very demanding. This is because it differs from the mother tongue and has different rules in grammar, methodology and other parts of the language. For this reason, EFL learners face difficulties during the learning of a foreign language especially when acquiring prepositions. In most cases, prepositions are very challenging because they are used before different parts of words, and prepositions are described as functional words. Ding (2010, p. 364) defines the term preposition as a kind of functional word that can be added before a noun or a pronoun to construct a prepositional phrase expressing place, direction, reason, target, comparison, action means or basis (as cited in Musona & Mushangve, 2014, p. 1). According to O'Brien (2009, p. 1), "Prepositions are words that show the relationship between a noun or a pronoun and some other word or element in the rest of the sentence".

Additionally, Quirk (1985, p. 673) believes that "A preposition expresses a relation between two entities, one being that represented by the prepositional complement, the other by another part of the sentence" (as cited in Almahameed, 2018). Based on citations, prepositions are functional words that can be used before a noun or a pronoun and they express a target, place or a comparison.

Then there are many prepositions that learners use during the learning process, but the most common prepositions are: "about, above, at, around, before, beyond, during, from, on, in, over, until, up, with," etc (Azar, 1999 as cited in Ryerson University, p.1). Then prepositions have some constructions that can be very difficult for learners to acquire and to make a difference between prepositions in the target language

and in their mother tongue. According to Bakken (2017, p. 19), "prepositions take several other constructions as complements in addition to the most typical case, i.e. noun phrases, e.g. adverb phrases, adjective phrases or interrogative clauses".

SURVEY

1.1. Second Language Acquisition (SLA)

The process of second language acquisition (SLA) plays a significant role in the language, and as such, this study will give students an opportunity to challenge themselves with foreign language learning. Many authors describe SLA in different ways and give their opinions based on their research field and experience. A central theme in SLA research is that of interlanguage: the idea that the language that learners use is not simply the result of differences between the languages that they already know and the language that they are learning, but a complete language system in its own right, with its own systematic rules.

“Second Language Acquisition refers to the study of how students learn a second language (L2) additionally to their first language (L1). Although it is referred as Second Language Acquisition, ‘it is the process of learning any language after the first language whether it is the second, third or fourth language” (Stefansson, 2013, p. 2).

We can notice that SLA is a process that learners acquire a target language that differs from their mother tongue. According to Troike (2012, p. 14) “Second Language Acquisition (SLA) refers both to the study of individuals and groups who are learning a language subsequent to learning their first one as young children, and to the process of learning that language”. What is more, “The scope of SLA includes informal L2 learning that takes place in naturalistic contexts, formal L2 learning that takes place in classrooms, and L2 learning that involves a mixture of these settings and circumstances” (Troike, 2012, p.14).

ACQUISITION OF PREPOSITIONS

English prepositions are very challenging because there are many types of prepositions and for this reason EFL learners have difficulties in acquiring them properly. “First, as stated earlier, because each language has its own set of rules, there are clash points when learning a second language” (James, 2007; Jie, 2018) (as cited in Boquist, 2009 p. 9). Each language has its own

rules and differs from each other, so this causes many troubles for learners to acquire prepositions properly. “Second, there is a mismatch problem between English and other languages “(Celce-Murcia & Larsen- Freeman, 1999). Usually, when one is learning a second language, he or she will try to define an English word by its native equivalent (as cited in Boquist, 2009 p. 9). Every time learners acquire prepositions in the target language, they try to find their equivalent in their mother tongue. That is why; they find prepositions very confusing and difficult to learn and to use them in the target language. Learners try to learn prepositions based on the rules of their mother tongue, and they have troubles to use prepositions correctly.

EFL learners have many difficulties to acquire English prepositions because there are many types of prepositions, such as prepositions of time, place or direction, reason, purpose, manner, prepositions of agents or things, phrasal prepositions. Each preposition has a different meaning in English, while in Albanian one preposition is used for all things. Albanian prepositions (në) are used for all things such as: for time, place, things and learners do not have any troubles to use in everyday language or to understand properly. Learners know the meaning of prepositions in their mother tongue and they do not find any problem acquiring them in the best way possible. However, English is another case because each preposition has different usage and meaning for specific purpose; it is not the same as in the Albanian language. Another case is that the number of prepositions in English is bigger than in our mother tongue. Due to this, learners find it very hard to acquire the type of prepositions because they do not understand each preposition, and they do not know how to use them in the target language.

TEACHERS’ APPROACH IN THE EFL CLASSROOM

Acquiring the second language is very important, but using the appropriate learning strategies in the classroom is very effective for both teachers and learners. The target language is very challenging and it has many parts that learners find very difficult to learn, so teachers have difficulties teaching learners appropriately during the lesson. For this reason, teachers should be very careful to choose the most useful strategies in order to teach the second language acquisition correctly. According to Oxford (2003) “nowadays, it is

widely acknowledged that learning strategies have become one of the main factors that help students to learn a second or foreign language successfully” (as cited in Montano, 2017, p. 2). We can notice that learning strategies have a great influence on SLA and learner’s knowledge. If teachers do not use the most useful learning strategies in the classroom based on the students’ needs, then they are not able to teach their learners effectively. Therefore, teachers cannot reach their goal to transmit their knowledge to learners and help them acquire the target language. Learners will face challenges during the learning process and they will not be able to develop their language skills and critical thinking as well. Fortunately, there are many effective strategies and approaches that teachers can use in the classroom in order to teach in the best way.

ACTION RESEARCH

This research was carried out by using a qualitative approach in order to analyse and get better results on the acquisition of prepositions by EFL learners. Primary data was collected and analysed very carefully. The main research instrument used was a questionnaire administered to EFL students at International University of Struga. The number of participants who participated in this research was 15 students between the age 15-18 years, of which eight were males and seven females. Comparisons were made with English prepositions and Albanian prepositions during the learning process. This research focused on the function of English prepositions and the challenges in teaching prepositions.

Questions during the research

During this research, the following questions are addressed:

- Which are the problematic prepositions of the English language that Albanian ESL learners have?
- Which are the most-used techniques for teaching English prepositions?

Instruments used during the research

The Questionnaire (See appendix 1) was composed based on the students' experiences with the learning prepositions and contained 12 questions. All questions are related to student's experiences with English prepositions.

OUTCOME

In this research, 15 students participated in the questionnaire. Each student expressed their opinions about learning prepositions based on their experience. Different opinions are illustrated and learning English prepositions as a SLA.

Question 1: Do you find prepositions more difficult to understand than any other parts of speech?

- 4 students answered YES
- 6 students answered NO
- 5 students answered SOMETIMES

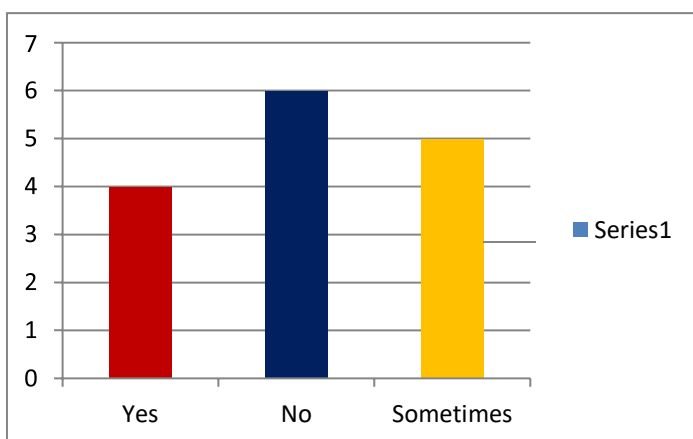

Figure 1. I find prepositions more difficult to understand than any other parts of speech

By this figure it can be seen that 4 students find preposition more difficult to understand than any other part of speech, 6 of the participants reported that they do not find prepositions difficult in comparison with other parts of speech, and 5 of them reported as having difficulties sometimes.

Question 2: Do you think that there is a poor presentation of prepositions in texts?

- 7 students answered YES
- 5 students answered NO
- 3 students answered SOMETIMES

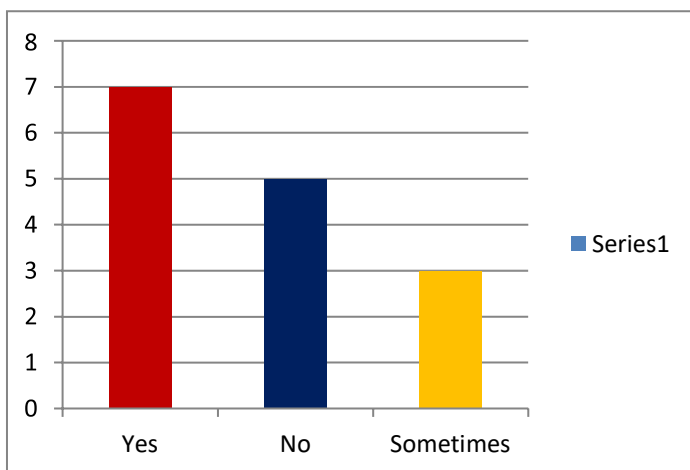

Figure 2. I think there is a poor presentation of prepositions in texts

Concerning question 2, results show that 7 students think that there is a poor presentation of prepositions in texts, while 5 students reported that they do not think that prepositions are not presented poorly, and 3 of them reported that this was sometimes the case.

Question 3: Can you better understand simple prepositions (e.g. in, by, on, at, about, under) than complex prepositions (e.g. due to, far from, according to, in case of).

- 4 students answered YES
- 8 students answered NO
- 3 students answered SOMETIMES

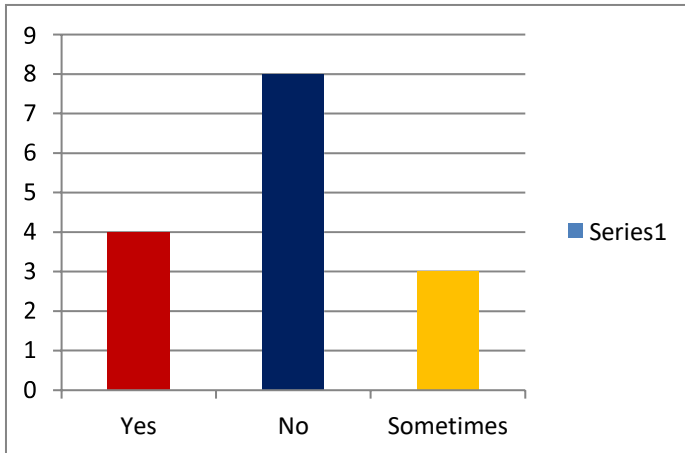

Figure 3. I can understand better simple prepositions (e.g. in, by, on, at, about, under) than complex prepositions (e.g. according to, out of, similar to, in case of)

Regarding question 3, it can be seen that 4 students understand better simple prepositions than complex prepositions and 8 students stated that they do not understand simple prepositions in comparison with the complex one and 3 of them reported facing difficulties sometimes.

Question 4: When using English prepositions, I translate directly from my mother tongue.

- 7 students answered YES
- 4 students answered NO
- 4 students answered SOMETIMES

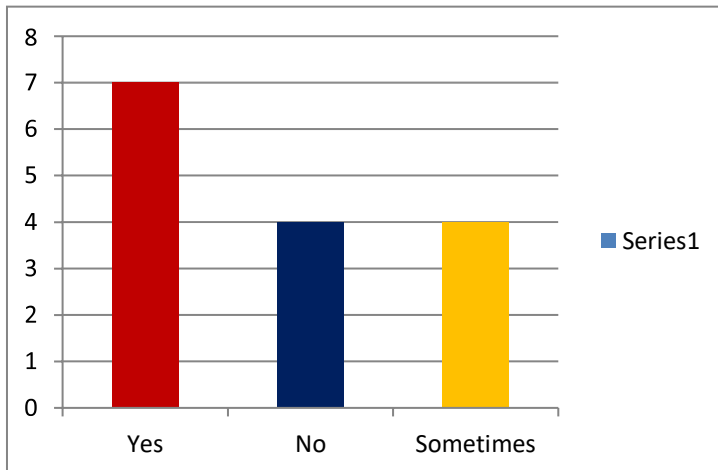

Figure 4. When using English prepositions, I translate directly from my mother tongue

Regarding question 4, it can be seen that 7 students translate prepositions directly from the mother tongue while 4 students reported that they do not use translation when they learn prepositions and 4 of the students reported that they sometimes do this.

Question 5: When I do not know the meaning of a preposition, I try to guess the right one.

- 7 students answered YES
- 0 students answered NO
- 8 students answered SOMETIMES

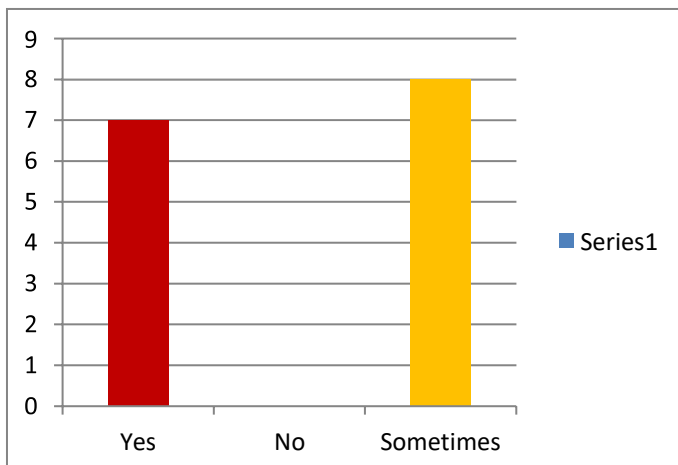

Figure 5. When I do not know the meaning of a preposition, I try to guess the right one

Regarding question 5, results show 7 students that report when not knowing the meaning of a preposition, they try to guess, and 8 of the students reported that they sometimes try to guess the meaning of a preposition.

CONCLUSION

Based on the data obtained by the instruments of this research important conclusions can be drawn. The following conclusions are a confirmation of the important issues in teaching and learning English prepositions and different learners' experiences which should be taken into consideration by future research. Based on the questionnaire results, we can conclude that: the majority of the students found prepositions more difficult to understand than other parts of the speech. Moreover, many of the students stated that there is a poor presentation of prepositions in texts. Furthermore, most of the students claimed that they cannot understand simple prepositions in comparison with the complex prepositions. More compelling, the majority of the students translate prepositions directly from the mother tongue, and when they do not know the meaning of a preposition, they try to guess it. According to students, prepositions are very difficult because they have multiple meanings and usages. Based on the conclusions, we can notice that EFL learners have trouble learning English prepositions appropriately because there are different types of prepositions, and each type of preposition has different functions and

usages. For this reason, students find prepositions the most challenging part of grammar and they are not able to acquire prepositions in the foreign language in the best way possible. Another problem is that learners try to acquire the target language based on the rules of the mother tongue and this causes trouble for learners and teachers at the same time. In order for learners to acquire prepositions correctly, teachers need to use the appropriate learning strategies in the classroom and help students to understand and learn prepositions properly.

Guidance

Important factors that should be taken into consideration for a better research are: the number of the students within the same class, the teachers' support, and teachers' opinion about the usage of the English prepositions in the classroom, and what benefits there are in teaching prepositions to students and them learning those properly. During this research, there was only a small number of students participating because of the pandemic. It is recommended that teachers are aware of using better instructions and learning strategies in the classroom in order to teach prepositions to students appropriately, and they have to motivate students more. We also recommend that teachers focus on grammar parts more, especially when teaching prepositions because learners find prepositions very confusing. It was notable that students participated and responded to the instrument with the fullest transparency. The instrument helped in gaining reliable and truthful results.

REFERENCES

1. Mussona. M & Mushangwe. H (2014). An Analysis of Acquisition of Chinese Prepositions by Native Speakers of Shona. Retrieved 5 September, 2019 from:
<https://www.ijern.com/journal/February-2014/18.pdf>
2. <https://www.ijern.com/journal/February-2014/18.pdf>
3. Montano. J. X (2017). Learning Strategies in Second Language Acquisition. Retrieved 10 May, 2020 from:
https://www.researchgate.net/publication/321214935_Learning_Strategies_in_Second_Language_Acquisition

4. Azar, B (1999). Prepositions and Prepositional Phrases. Retrieved 4 September, 2020 from: https://www.ryerson.ca/content/dam/studentlearningsupport/resources/grammar-handouts/Prepositions_and_Prepositional%20Phrases.pdf
5. Almahameed. Y (2018). Prepositions in English and Arabic. A Comparative Study. Retrieved 4 September, 2020 from: https://www.researchgate.net/publication/323258496_Prepositions_in_English_and_Arabic_A_comparative_study
6. Bakken. V (2017). The Acquisition of English Prepositions by Norwegian L2 Learners. Retrieved 5 September, 2019 from: <http://bora.uib.no/bitstream/handle/1956/16537/Masteroppgave3.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
7. Boquist. P (2009). The Second Language Acquisition of English Prepositions. Retrieved 8 September, 2020 from: <https://pdfs.semanticscholar.org/6f20/714936d4e00ec7d2fc5564594115cbacf b1a.pdf>
8. O'Brien. E (2009). What is a preposition? Retrieved 5 September, 2019 from: <https://www.english-grammar-revolution.com/what-is-a-preposition.html>
9. Stefansson. E.G (2013). Second Language Acquisition. The Effect of Age and Motivation. Retrieved 6 September, 2020 from: <https://skemman.is/bitstream/1946/15018/1/BA%20EinarG.pdf>
10. Troike. M.S (2012). Introducing Second Language Acquisition. Retrieved 6 September, 2020 from: https://repository.stkipgetsempena.ac.id/bitstream/588/1/Introducing_Second_Language_Acquisition_.pdf
11. _pdf
12. Adapted from: Vasile. L (2018). Teaching Strategies and Learning Cognitive Processes of the Prepositions AT, IN, AND ON.

Metodat e mësimdhënies, risi edhe për një mësues të suksesshëm

Dr. Ermelinda Kashah

Universiteti “Eqrem Çabej” Gjirokastrë

Abstrakt

Metodat e mësimdhënies sot janë një risi e re në këtë fushë, bëhet fjalë për metodat e suksesshme. Vetë metodat e vjetra nuk përkojnë me kohën në të cilën jetojmë, sepse fëmijët hasin vështirësi të mëdha në mësimnxënie duke mos pasur interesim të mësojnë mësimet që u ofrohen. Kjo bën që të ndalemi te dy detaje: mësuesi dhe informacioni, kur dihet se një mësues i suksesshëm është dhe çelësi i koncepteve bashkëkohore në disiplinat e reja. Përgatitja e mësuesit, rezultatet, qartësia, llojshmëria dhe orientimi në detyrë, janë dhe suksesi i punës.

Fjalët çelës: metodat, mësues i suksesshëm, rëndësia

Veprimtaria e mësimdhënies kryhet kryesisht në institucionet pedagogjike dhe përgjigja totale fizike shpesh përdoret me metodat dhe teknikat e tjera. Këto metoda janë mundësi veprimi për diskutime të hapura, prandaj dhe është e mundur të grumbullohen në disa fusha të përgjithshme të metodave, teknikave dhe përfaqësive të mësimdhënies që janë thelbësore.

Kur mësuesi vendos se cila metodë është më e rëndësishme, atëherë kujtojmë se metodat dhe teknikat janë vetëm hapa për të arritur një qëllim dhe jo një qëllim në vetvete. Këto metoda nuk kanë sukses nëse nuk ekzistojnë si një shpirt i vetëm. Bërja e pyetjeve të dobishme është një nga teknikat më të rëndësishme që një mësues mund të zhvillojë, prandaj dhe ia vlen të punosh gjatë përgatitjes së mësuesit. Kemi parasysh fragmente, informacione, fjalë të zgjedhura ku mësuesi cakton pyetjen plot mendim. Informacioni, analiza për të kuptuar, nxisin ndjenjat dhe dëshmitë. Kujtojmë këtu se metodologjia më e re në botë është vlerësimi përmes eksperiencës dhe jo notave. Sot garat nuk janë me teste dhe nota, por me eksperiencë personale.

Por, qëllimi i kësaj kumtese nuk është vetëm kjo.

Praktika bashkëkohore e mësimdhënies është dhe përmirësimi i cilësisë dhe njohjes së mësimi. Kjo ndihmon dhe realizimin e programeve të reja mësimore. Pra, jo vetëm që meson, por edhe në situata të ndryshme njihet për përvoja të ndryshme jetësore. Pra, gaditshmëria, kreativiteti personal e zgjon kuriozitetin dhe kjo rezulton.

Po rreshtojmë disa prej metodave që kanë dhënë efikasitet:

Taksonomia e Blumit: Sistemi klasik hierarkik i objektivave mësimore. Blumi zhvilloi taksonominë për objektivat mësimore, që përfshin sferat: njohëse, emocionale dhe psikomotore.

Ditari dypjesësh. Teknikë e cila bazohet në të lexuarin mbi bazën e përdorimit të shenjave V+? e që shpjegohen mbajtja e shënimeve në bordurën anësore të librit gjatë të lexuarit.

Ditari dypjesësh. Teknikë e cila bazohet në mbajtjen e shënimeve për fragmente të caktuara të copave që lexohen dhe që për lexuesin janë interesante.

Respektohet kjo skemë:

Fragmenti

Shkruhet fragmenti i zgjedhur

Komenti

Si ndihesh?

Çfarë të bën të mendosh?

Si do rrjedhë ngjarja?

Diagrami i Venit shpjegon të përbashkëtat dhe ndryshimet midis dy sendeve ose personave që paraqiten në skemë.

Kubimi: Përshkruan sendet, dukuritë dhe personat sipas shkallëve të taksionomisë së Blumit: përshkruaj, shoqëro, interpreto, analizo, sintetizo dhe vlerëso.

Braingstorming: teknikë e efektshme për mbledhjen e ideve. Mësuesi kërkon nga nxënësit të thonë diçka që dinë për një çështje.

Pra, fjalë për fjalë përkthehet “Stuhi Mendimesh”

Kurrikulum. Përbën terësinë e përbërësve të një dokumentacioni shkollor (Tekste, programe, literaturë)

Mendimi kritik. Proces i thelluar i të menduarit, i shoqëruar edhe me qëndrimin dhe vlerësim i orientuar drejt strategjive të të menduarit në zgjidhjen e problemeve.

Materialet që përdoren në një orë të mësimit letrar, janë:

Librat

- Materiale të fotokopjuara

-Materiale të shkruara për punë të pavarur dhe në grup me nxënësit

-Materiale të shkruara në formë elektronike për studim të pavarur

-Programe kompjuterike për demonstrim, studim dhe punë individuale e në grup

-Mënyra e vlerësimit

-Me punime dhe detyra të përcaktuara nga mësuesi, bazuar në standartet profesionale të programit

-Dosjet si prova të plotësimit të kërkesave në terësi

Konceptet bashkëkohore janë të ndryshme. Sot përdorim shumë metoda: Sistemi Kllaster, metoda Err, puna me grupe,puna me çifte., etj. Çdo metodë ka përparësitë dhe kufizimet e veta.Metoda dhe stili duhet t'i shërbejnë qëllimit, madje metodika e letërsisë si shkencë pedagogjike ka lidhje të ngushtë me pedagogjinë.Kjo shërben edhe si bazë për këtë metodikë nga ku pedagogjia jep disa parime ku rrjedhimisht metodika e letërsisë mbështetet në pedagogjinë tonë të re e në të njëjtën kohë kjo jep dhe material në fushën e vëzhgimit. Ecuria metodike nuk mund të konceptohet nëse vëzhgimi nuk ka karakter sistematik dhe të organizuar.

Një nga metodat është dhe biseda, bisedë me nxënësit, prindërit, me mësuesit, si rrugë e çmuar për vëzhgimin, përgjithësimin dhe përfundimet në fushën e letërsisë dhe metodikën e punës së letërsisë.Gjithë uniteti i këtyre metodave luan një rol të veçantë. Përdorimi bashkëpunues i teknologjisë (në çifte ose grupe të vogla), zakonisht është më efektiv sesa përdorimi individual, ndonëse disa nxënës, sidomos fëmijët më të vegjël, mund të kenë nevojë për mbështetje në bashkëpunimin efektiv.

Në Shkollën Digjitale, rëndësi e veçantë i kushtohet jo vetëm mësimit individual, por edhe atij grupor, nga të mësuarit si duhet bërë kodimi e deri te përshtatja për bashkëpunim më të mirë me ekipet dhe me instruktorët e tyre. Prandaj, ambienti që ofron Shkolla Digjitale, e bënë atë zgjedhjen më të mirë për të mësuar teknologjinë

Atëherë na lind pyetja: Kur një mësues ka efikasitet në përdorimin e metodave, a quhet mësues i suksesshëm? Përgjigja padyshim është po, që do të thotë se nuk janë vetëm pesë karakteristikat kryesore, si më poshtë:

Qartësia në mësimdhënie
Llojshmëria në mësimdhënie
Orientimi në detyrë
Përfshirja në procesin e të nxënit
Shkalla e suksesit të nxënësve

Mësuesi a mësuesja, realizon qëllimet dhe objektivat e programit të lëndës apo fushës lëndore, sipas përcaktimeve në kurrikulum, duke patur si synim përfundimtar rezultate sa më të larta në të nxënë të nxënësve, të cilat dallohen nga shkalla e zotërimit, ndërtimit dhe krijimit të dijeve duke qenë në gjendje që t'i zbatojnë apo demonstrojnë në situata të jetës reale, si dëshmi e zotërimit të kompetencave, si faza më e lartë e arritjeve.

Ky lloj dialogu, i udhëhequr nga mësuesi, i kërkon nxënësve jo t'u përgjigjen materialit të tekstit, por të 'brendësojnë' kuptimin e tij, duke e përpunuar, zgjeruar dhe përmbledhur, duke përdorur mendimet e tyre origjinale. Në këtë mënyrë, nxënësit nxiten të përfshihen në proces, përmes të cilit ata nxënë; dhe kjo i çon, më pas, të ndërtojnë vetë të kuptuarit në mënyra vetjake çka sjell si rezultat, të kuptuarit e thellë e të qëndrueshëm të përmbajtjes.

Literatura :

Shkurtaç, Gj., Gjuha shqipe dhe trysnia shoqërore, kulturore e sotme (Problème dhe kundërime sociolinguistike për mësimin e gjuhës shqipe në shkollë), Kurrikula dhe shkolla, Gjuhë shqipe e lexim letrar-3, Tiranë, 2002.

Shkurtaç, Gj., Memushaj, K, Shkolla dhe shqipe.-. letrare, Gjuha jonë, ASH, IGjL. Tiranë, 1998, nr. 1-4.

Grup autorësh, Modele për mësimdhënie të suksesshme, Teknika për zhvillimin e të menduarit kritik, EduALBA, "Pegi". Tiranë. 2001

Bardhyl Musai. Ndërtimi i testeve me zgjedhje, Onufri, Elbasan, 1994.

Lashley, T J., II, Matczynski, T. J., & Rowley, J. B. (2002). Instructional models: Strategies for teaching in a diverse society (2nd ed.) Belmont, CA: Wadsworth/Thomson Learning.

Leighton, M.S., et. al. (1999). Classroom Teaching Skills. Sixth edition. USA: Houghton Mifflin.

Marsh, C.J. (2014) Koncepte themelore për ta kuptuar kurrikulumin. (Botimi i katërt). Përkthyer nga Majlinda Nishku. Tiranë: CDE.

THE IMPACT OF SCRATCH PROGRAMMING AND USE OF MICRO: BIT ON STUDENTS OF GRADE IX IN LOWER SECONDARY SCHOOLS - CASE STUDY SHFMU "SHABAN MAZREKU" - SUHAREKA

Selami Klaiqi

selami.klaiqi@uni-gjilan.net

Arbenita Morina

arbenitamorinagecaj@gmail.com

Abstract

The changes of the curriculum in the pre-university system in Kosovo and in particular the changes in the curriculum in the lower secondary schools have made that, from the school year 2020/21 to the IX grades to be included the part of block programming or Scratch programming. Given that we are talking about 9-year school students, the planning for the programming part is basic using blocks that is significantly easier for creating visual applications.

The focus of this study are the measurements of how the programming between blocks and the use of intelligent Micro: bits of the IX grade students in the School "Shaban Mazreku" in Suhareka, the level of impact will be tried to be measured through questionnaires and the processing of these data would result in the effect, the level of impact on this age of students in the respective school.

Programming through blocks presents an environment that enables users to create interactivity, generous projects with multimedia elements, game creation, and simulations from a variety of fields. Students can choose different editors that enable free writing of code and simulation of projects, they can choose to use intelligent boards such as Micro: bit boards in addition to writing code.

Fieldwork in schools of the same level, daily work with students of the same age, enabled us to notice that change in the curriculum has been received with great enthusiasm and creativity by the students of the ninth grade.

Keywords: *Programming, Scratch, Students, Micro: bit*

HYRJE

Që nga lansimi publik në maj 2007, faqja në internet për Scratch programim (<http://scratch.mit.edu>) është bërë një komunitet online në internet, me njerëzish që ndajnë, diskutojnë dhe bashkëpunojnë në projekte të përbashkëta. Programimi për mes blloqeve është quajtur "YouTube i mediave interaktive". Cdo dite, Programerët e rinjë nga e gjithë bota ngarkojnë më shumë se 1000 projekte të reja në këtë web site, me kod burimor të qasshëm edhe nga të tjerët. Grumbullimi i projekteve është shumë i larmirshëm për nga fusha ka projekte si: video lojëra, platforma interaktive, simulime shkencore, platforma virtuale, vallëzime të animuara, dhe shumë të tjera, të gjitha të programuara në Scratch programim.[1]

Që nga viti 1970 e tutje entuziazmi për përdorimin e kompjuterëve ishte në rritje si nga ana e fëmijëve ashtu edhe nga mësuesit në përgjithësi, mbi 20 vitet e fundit përdorimi i kompjuterëve tek fëmijët ka pasur një rritje të theksuar, mirëpo kjo nuk ka shkuar paralel me të mësuarit e fëmijëve që të programojnë. Programimi sot shihet si një mundësi e një grupi jo të madh të popullatës me shpresë se ky trend i vlerësimit për programimin në përgjithësi të ketë një trend pozitiv të rritjes.

Nga përvoja në terren dhe hulumtimi që kemi bërë mendojmë që ka një tendencë të rritjes dhe nxitjes për të mësuar më shumë programim edhe tek fëmijët e moshave 8 e deri tek moshat 15 vjeçare. Ndryshimet e korrikulave në shkollat publike në Kosovë dhe konkurrenca në rritje nga shkollat private ka pasur një ndikim pozitiv që të kemi një trend rritje në përdorimin e programimit me blloqe nga këto moshat tek fëmijët.

Ofrimi i platformave pa pagesë, trajnimi i mësuesve për të nxitur të mësuarit e programimit në shkolla jo vetëm në lëndën e TIK-ut por edhe në lëndë të tjera që ndihmon zgjidhjen e problemeve ka bërë që nxënësit ta presin shumë me entuziazëm përdorimin e pllakave të mençura programimin e tyre dhe njëkohësisht realizimin e projekteve të ndryshme në të mirë të

shkollës dhe komunitetit në përgjithësi.

SCRATCH PROGRAMIMI

Me Scratch, ju mund të programoni ngjarje të caktuara interaktive, lojërat dhe animacionet, të ndani krijimet tuaja me të tjerët në internet. Scratch ndihmon të rinjtë të mësojnë të mendojnë në mënyrë inovative, të arsyetojnë sistematikisht dhe të punojnë sëbashku të kenë aftësi thelbësore për jetën në shekullin 21. Scratch është dizajnuar, zhvilluar dhe moderuar nga Fondacioni Scratch, një organizatë jofitimprurëse ky shërbim ofrohet falas. [2]

Një prej editorëve që mund të përdoret për të programuar për mes blloqeve mund ta shifni në figurën 1.

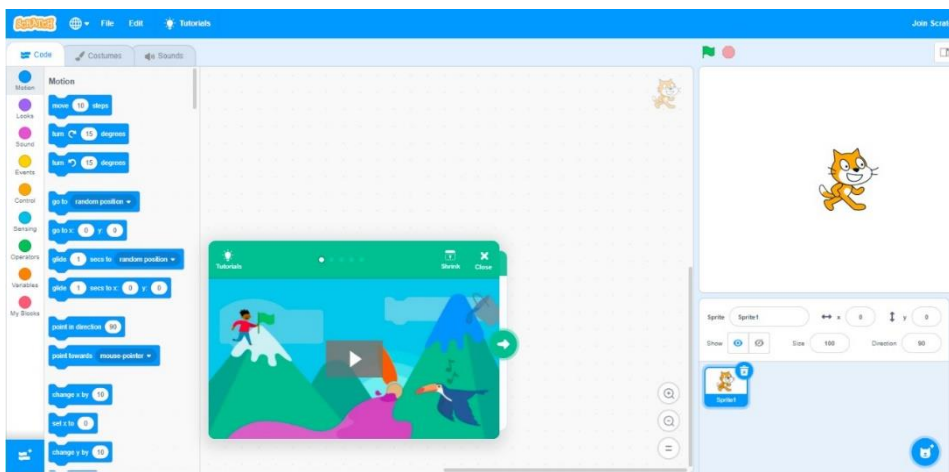

Figura 1. Editori i programimit për mes blloqeve [2]

Programimi për mes editoreve të tillë është i thjeshtë dhe shumë i letë, për ate edhe është atraktiv edhe për moshat e vogla, në anën e majtë i kemi blloqet të cilat mund ti zhvendosim ato të cilat na nevojiten, në mes kemi pjesën e editorit ku mund të ndërtojm aplikacione varësisht nga kërkesa që mund të kemi dhe në anën e djathtë mund të shohim kodin të ekzekutuar. [3]

Interfejsi i programimit për mes blloqeve mundësohet nga drag-and-drop me blloqe shumëngjyrëshe dhe kjo e bën atë një nga gjuhët programuese më intuitive për të mësuar. Ndryshe nga gjuhët tradicionale të programimit si Python ku koduesi duhet të shkruajë kodin, Scratch fuqizon të rinjtë dhe të rriturit ashtu që të ndërtojnë me lehtësi lojëra dhe programe interaktive duke

lidhur blloqe kodesh së bashku. Atëherë kur fëmijët të jenë njohur me programimin kompjuterik, mund të jetë më e dobishme të mësojnë gjuhë

programimi të bazuara në tekst si Python ose Java. Ndërsa Scratch është një mënyrë e shkëlqyeshme për të filluar hapat e para në programim.

Shumica e shkollave të mesme të ulëta në nivel të Republikës së Kosovës tashmë kanë themeluar ose janë në themelim të klubeve të kodimit ku në kuadër të këtyre klubeve po zhvillohen projekte nga më të ndryshmet, projekte inovative dhe shumë atraktive.

Në studimin tonë lidhur me “Ndikimi i Scratch programimit dhe përdorimit të Micro:bit-it tek nxënësit e klasës IX tek Shkollat e Mesme te Ulëta – Rast studimi ShFMU “Shaban Mazreku” – Suharekë”, kemi krijuar një pyetësor ku të dhënat janë përpunuar nga përgjigjet që janë marr nga ky pyetësor.

Hipoteza që kemi ngritur është:

Scratch programimi dhe përdorimi i Micro:bit-it tek nxënësit e klasës së IX ka ndikuar pozitivisht në mësimnxënie.

Përpunimi i këtyre të dhënave do të bëhet duke analizuar secilin rezultat nga përgjigjet e dhëna duke parë në fund se a do të mund të vërtetohet kjo hipotezë apo jo.

Analiza e rezultateve

Pyetësori ka përmbajtur 10 pyetje që nga këto do të mundohemi të nxjerrim përfundime mbi gjetjet në këtë fushë.

Pyetja e parë ka të bëjë me gjininë dhe nga 18 respondent 13 prej tyre janë femra dhe 5 meshkuj.

Cila është gjinia juaj?

18 responses

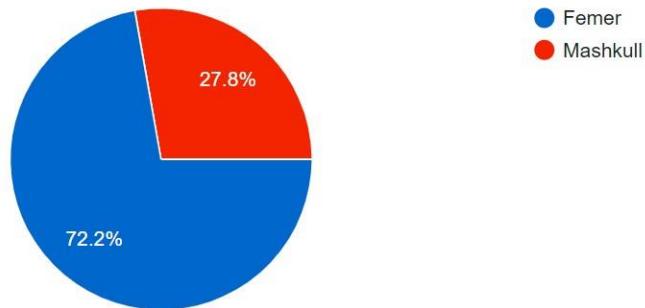

Figura 2. Cila është gjinia juaj?

Mostra ka qenë e qëllimshme për arsye sepse kemi dashur që të shohim si rast i studimit të jetë një prej shkollave ku kemi ndjekur për së afërmi punën në pjesën e programimit.

Pyetja e dytë ka të bëjë se në cilën klasë vijoni mësimin dhe normalisht pasi që ne kemi caktuar mostrën dhe ideja ishte që studimi të jetë vetëm me nxënës të klasës së IX edhe përgjigja ishte 100% në klasën e IX.

Në cilën klasë vijoni mësimin gjatë këtij viti shkollor?

18 responses

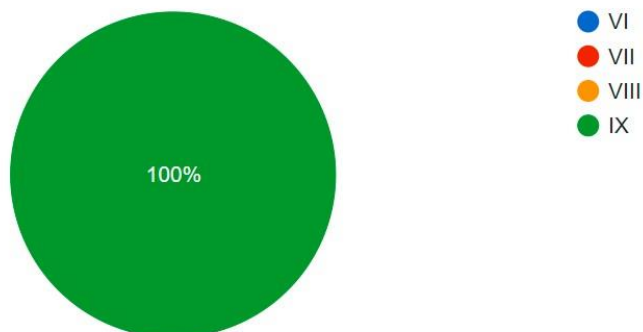

Figura 3. Në cilën klasë vijoni mësimin gjatë këtij viti shkollor?

Pyetja e radhës: Përdorimi i Microb-it nga ana e juaj a mendoni se ka ndikuar pozitivisht në ngritjen e atraktivitetit në mësim? (Nga 1-nuk pajtohem deri në 5-pajtohem plotësisht) nga 18 respondent ne kemi marr këtë përgjigje

Përdorimi i Microb-it nga ana e juaj a mendoni se ka ndikuar pozitivisht në ngritjen e atraktivitetit në mësim? (Nga 1-nuk pajtohem deri në 5-pajtohem plotësisht)

18 responses

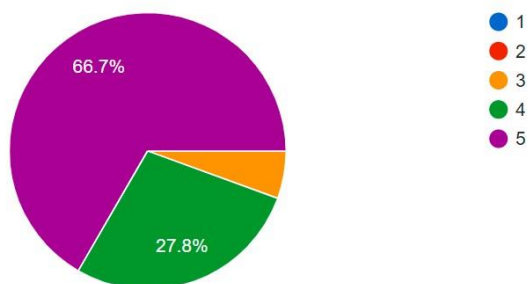

Figura 4. Përdorimi I Microbit-it nga ana e juaj a mendoni se ka ndikuar pozitivisht në ngritjen e aktraktivitet në mësim?

Rreth 66.7 % janë përgjigjur se pajtohem plotësisht, 27,8% janë përgjigjur se pajtohem që në total është një përqindje e lartë rreth 95% që pajtohen me këtë ndikim.

Me pyetjen e radhës kemi dashur të marrim një rezultat se ka ndikuar përdorimi i programimit, përdorimi i pllakave të mençura siç janë pllakat Microbit në zgjidhjen e problemit dhe kemi pranuar këtë rezultat.

Aplikimi i Microbit-it a mendoni se do të ndihmoj në zgjidhjen e problemeve? (Nga 1-nuk pajtohem deri në 5-pajtohem plotësisht)

18 responses

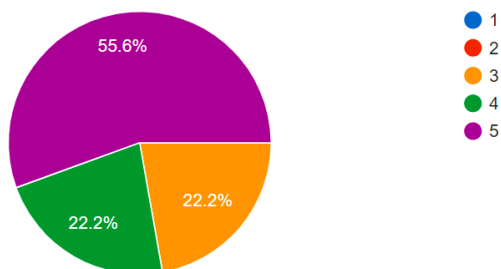

Figura 5. Aplikimi I Microbit-it a mendoni se do të ndihmoj në zgjidhjen e problemeve?

Rreth 55,6% kanë thënë se pajtohen plotësisht, 22,2% pajtohen dhe 22,2% janë neutral dhe asnjë përgjigje negative.

Pyetja e radhës ka të bëjë se: Aplikimi i Microbit-it a mendoni se ka ndikuar në zgjimin e aftësive

kreative dhe zhvillimin e intelegjencës? Ku mund të shohim nga diagrami se cilat janë përgjigjet nga ana e nxënësve.

Aplikimi i Microbit-it a mendoni se ka ndikuar në zgjimin e aftësive kreative dhe zhvillimin e intelegjencës? (Nga 1-nuk pajtohem deri në 5-pajtohem plotësisht)

18 responses

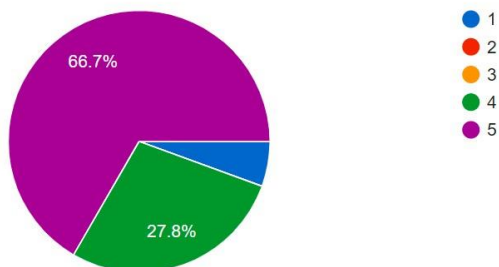

Figura 6. Aplikimi I Microbit-it a mendoni se ka ndikuar në zgjimin e aftësive kreative dhe zhvillimin e intelegjencës?

Edhe këtu kemi një diferencë të lartë në përgjigje ku rreth 66,7% janë përgjigjur se pajtohen plotësisht, 27,8 % janë përgjigjur që pajtohen dhe 5,6% janë treguar neutral.

Pasi fokusi ka qenë tek klasa e IX dhe ku e dimë se kjo moshë do ti duhej që të ketë edhe komponenten e orientimit në karrierë pyetja e radhës ka të bëjë me këtë aspekt shumë të rëndësishëm.

Përdorimi i Microbit-it me instruksionet nga ana e mësimeve a mendoni se ka ndikuar orinetimin tuaj në karrierë?

Përdorimi i Microbit-it me instruksionet nga ana e mësimeve a mendoni se ka ndikuar orientimin tuaj në karrierë? (Nga 1-nuk pajtohem deri në 5-pajtohem plotësisht)

18 responses

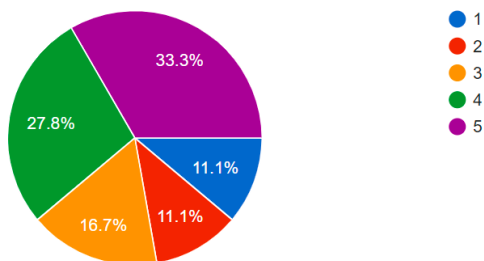

Figura 7. Përdorimi I Microbitit me instruksionet nga ana e mësimeve a mendoni se ka ndikuar në orientimin tuaj në karrierë?

Ku do të mund të shohim se këtu kemi një ndarje më të veçantë, 33,3% pajtohen plotësisht, 27,8% pajtohen se ka pasur ndikim, 16,7 janë neutral dhe rreth 23% nuk pajtohen se ka patur ndonjë ndikim në orientimin e tyre në karrierë.

Në pyetjen e radhës fokusi ishte se sa do të mund të përdoret programimi dhe përdorimi i pllakave Microbit edhe në lëndë të tjera përveç në lëndën e TIK-ut.

Përdorimi i pllakave Microbit a mendoni se mund të përdoret vetëm në lëndën e TIK-ut apo edhe në lëndë të tjera?

Përdorimi i pllakave Microbit a mendoni se mund të përdoret vetëm në lëndën e TIK-ut apo edhe në lëndë të tjera?

18 responses

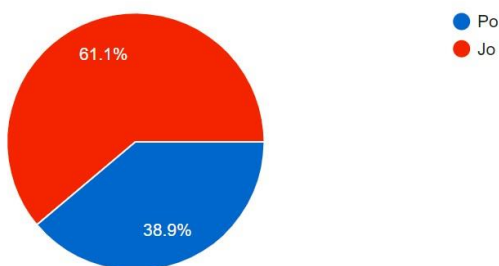

Figura 8. Përdorimi I pllakave Microbit a mendoni se mund të përdoret vetëm në lëndën e TIK-ut apo edhe në lëndë të tjera.

Ku mbi 61% kanë menduar se do të mund të përdorej edhe në lëndë të tjera përveq TIK-ut. Në pyetjen se a jeni pjesë e klubit të kodimit në nivel shkolle kemi këtë përgjigje:

A jeni pjesë e grupit të programimit në nivel të shkollës?

18 responses

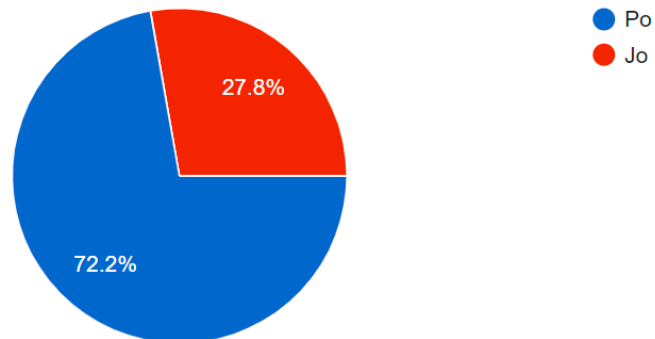

Figura 9. A jeni pjesë e grupit të programimit në nivel të shkollës?

Nga kjo shohim se klubet e kodimit në nivel të shkollave janë active dhe në rastin përkatës kemi rreth 72,2% të respondentëve që janë pjese aktive e klubit të kodimit në nivel shkolle.

Pyetje e radhës dhe pyetja e fundit ka të bëjë me përgatitjen nga ana e mësimeve dhe mbi përkrahjen që ata po japin në këtë fushë relativisht të re.

Mësuesit janë të përgatitur që të aplikojnë ushtrime për mes Microbit-it? (Nga 1-nuk pajtohem deri në 5-pajtohem plotësisht)

Mësimdhënësit janë të përgatitur që të aplikojnë ushtrime për mes Microbit-it? (Nga 1-nuk pajtohem deri në 5-pajtohem plotesisht)

18 responses

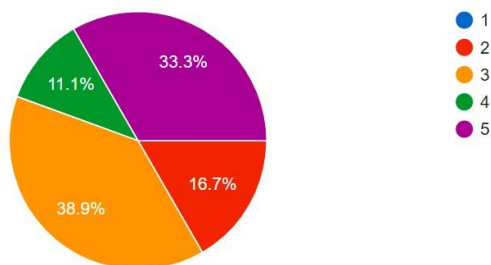

Figura 10. Mësimdhënësit a janë të përgatitur që të aplikojnë ushtrime për mes Microbit-it?

KONKLUZIONE

Ka shumë shembuj në të gjithë botën që tregojnë se të mësuarit programimi është i mundur që në fazat e hershme. Sidoqoftë, nuk mjafton për tu pajisur shkolla me pajisje moderne IT, mësimdhënësit kanë nevojë për mbështetje në kryerjen e orëve mbi mënyrën e prezantimit të bazave të programimit. [4] Nga hulumtimi që kemi bërë në shkollën përkatëse por edhe nga përvoja në terren jemi të vetëdijshëm që shumica e shkollave në nivel vendi kanë nevojë për investime në infrastrukturë moderne nga fusha e IT- së që nxënësit dhe mësimdhënësit të kenë më të lehtë ushtrimet nga pjesa e programimit.

Rasti i studimit që kemi kemi trajtuar na jep me kuptuar që përdorimi i programimit përmes blloqeve tek moshat e reja sidomos tek nxënësit e shkollave të mesme të ulëta ka pasur një ndikim pozitiv si në aspektin e implementimit të korrikulës gjithashtu që të kemi një ngritje të të menduarit kritik tek nxënësit duke mundësuar edhe zgjidhjen e problemit. Ideja e të mësuarit programim dhe të mësuarit kodimin e pllakave siç është Micro:bit-i ka pasur ndikim pozitiv tek nxënësit.

Rezultatet e marra nga tereni, puna e vazhdueshme dhe e përditshme me nxënës edhe tek shkollat tjera, trajnimi i stafit nga mësimdhënësit, krijimi i klubeve të kodimit në nivel shkolle, garat komunale, sfidat e kodimit në nivel vendi dhe sfida në nivel të shteteve të rajonit ka ndikuar direkt tek nxënësit pa pasur shumë nevojë të bëhet presion pozitiv mbi ta.

Hipoteza që ne kemi ngritur në fillim të punimit është

“Scratch programimi dhe përdorimi i Micro:bit-it tek nxënësit e klasës së IX ka ndikuar pozitivisht në mësimnxënie”

ka rezultuar që të jetë e vërtetuar nga rezultatet që kemi pranuar dhe mbledhur me pyetësorët përkatës na japin këtë vërtetim. Programimi përmes blloqeve ideale për moshat e nxënësve të shkollave të mesme të ulëta, avancimi tutje në programim i jep mundësit nxënësve që e ardhmja e tyre në karrierë të jetë e bujshme dhe sa më me pak sfida.

Gatishmëria tek nxënësit gjithnjë ishte e theksuar por asnjëherë nuk ka munguar dhe as nuk po mungon, përdorimi i teknologjisë edhe në lëndë tjera jo vetëm tek lënda e TIK-ut do ta fuqizoj akoma më shumë vetëdijsimin tek nxënësit që programimin ta marrin në kosideratë në të ardhmen e tyre.

REFERENCAT

1. Mitchel Resnick, John Maloney, Natalie Rusk; Programming for All; ACM November 2009 [2]
<https://scratch.mit.edu/projects/editor/?tutorial=getStarted> (Access, 05.2021)
2. <https://junilearning.com/blog/guide/what-is-scratch-easy-coding-for-kids/> (Access 05.2021)
3. Filiz Kalelioglu, Dilek Doğan, Yasemin Gulbahar; Curriculum Integration Ideas for Improving the Computational Thinking Skills of Learners through Programming via Scratch.

INFORMATION TECHNOLOGY RESEARCH PAPERS

GOOGLE APPS USE DURING COVID-19 PANDEMIC

Rezarta Zhaku Hani

r.hani@eust.edu.mk

Patriot Rika

p.rika@eust.edu.mk

Abstract

While, depending on which country you live, you might experience different kind of restrictions due to Covid-19 pandemics, over 1.2 billion children all over the world are out of the classroom. Therefore, the education sector is one of the most effected and the results of it will be seen on the following years. The online learning was the smartest way out and was adopted globally by the education sector, and some are wondering whether it will continue to be used even after the pandemic will be over. Nevertheless, this was the reason we have decided, through this paper, to analyze the usage of Google Apps. We explore most of them in the context whether they experienced any unexpected shift on usage during the pandemic time, whether they have been helpful to the education sector, will they continue to be used after the pandemic, etc. After collecting sufficient data at the end we come up with a conclusion.

Keywords: *education sector, online learning, covid-19, Google apps.*

Abstract

While, depending on which country you live, you might experience different kind of restrictions due to Covid-19 pandemics, over 1.2 billion children all over the world are out of the classroom. Therefore, the education sector is one of the most effected and the results of it will be seen on the following years. The online learning was the smartest way out and was adopted globally by the education sector, and some are wondering whether it will continue to be used even after the pandemic will be over. Nevertheless, this was the reason we have decided, through this paper, to analyze the usage of Google Apps. We explore most of them in the context whether they experienced any unexpected shift on usage during the pandemic time, whether they have been helpful to the education sector, will they continue to be used after the pandemic, etc. After collecting sufficient data at the end we come up with a conclusion.

Keywords: *education sector, online learning, covid-19, Google apps.*

1. INTRODUCTION- WHAT IS GOOGLE?

Google is the world's most popular website and the world's most widely used search engine. It is a multinational organisation, which revolves around the company's popular search engine. Google's other businesses include Internet search analytics, cloud computing, advertising technologies, Web applications, browser and operating system development.

According to the company, the name derives from the word googol which reflects the mission of its founders "to organise a seemingly infinite amount of information on the web". Googol is the name of a number created by Milton Sirrota at the age of nine, the nephew of mathematician Edward Kasner; it is a one followed by a hundred zeros, or in scientific notation, one times ten to the hundred. (Li, 2021)

2. HISTORY OF GOOGLE

The Google story begins in 1995, at Stanford University. Larry Page was planning to study at Stanford and Sergey Brin, who was already a student there, showed him around the campus. The story goes that at their first meeting they agreed on almost nothing; however, they formed an alliance the following year. Working out of their dorm rooms, they built a search engine that used links to determine the importance of each page on the Web. This search engine was called Backrub.

Soon after, Backrub was renamed Google . As I mentioned earlier, the name, referring to the mathematical expression of the number 1 followed by 100 zeros, accurately reflected Larry and Sergey's goal: to organise the world's information and make it universally useful and accessible.

Over the next few years, Google not only captured the attention of the academic community, but also that of Silicon Valley investors. In August 1998, Andy Bechtolsheim (co-founder of Sun Microsystems) wrote a cheque for \$100,000 to Larry and Sergey, allowing them to officially incorporate Google Inc. With this investment, the new team evolved from working out of their dorm rooms to creating their first office: a garage on the outskirts of Menlo

Park (California), owned by Susan Wojcicki (employee number 16 and current CEO of YouTube). Old-fashioned computers, a ping-pong table and a bright blue carpet were the backdrop for his early days and long nights of work. (See how your community is moving around differently due to COVID-19, 2020)

Even in the beginning, things were not entirely conventional: Google's first server was built from Lego pieces and the first "Doodle" (1998) had a stick figure in its logo, announcing to website visitors that the whole team was making a splash at the Burning Man festival. The slogans "Don't be evil" and "Ten things we know to be true" have captured the essence of our unconventional methods. In the years that followed, Google grew rapidly: the company hired engineers, created a sales team and introduced Yoshka. Google outgrew its garage office and moved to its current headquarters (also known as "the Googleplex") in Mountain View, California. Its spirit of doing things differently was what drove the change.

The relentless search for better answers remains at the heart of everything we do. Today, Google employs more than 60,000 people in 50 countries and develops hundreds of products used by billions of people around the world, including YouTube, Android, Gmail and, of course, Google Search.

While they may have divested themselves of the Lego servers and added a few more partners to the company, their passion for creating technology for everyone remains, from the days when they worked in their dorm rooms and in that garage to the present day. (Al-Emran & Malik, 2016)

3. GOOGLE APPLICATIONS

The first thing we must do to be able to enjoy the services and use the applications that Google offers us is to create a Google Account. A Google Account is a user account that allows access to services owned by Google. Creating a Google Account automatically creates a Gmail email account. Therefore, an account can be created by logging in with a Gmail email address. Accounts in EU countries used to use the domain "googlemail.com" because Google did not own the trademark but Google has recently resolved the domain dispute, so there is no problem today. Once the Google account is

created, users can start using Google products, services and applications.

Below we will see which are the services and applications that Google offers and we will explain what each one of them is for. The number of applications that Google offers is raising every day. Therefore based on their purpose we have divided them in different groups and explained into more details only two applications per group

1. **Applications to search and explore:** Google search engine- Google Search, Google Chrome, YouTube, Google Maps and Google Earth, Google Translate, Google Play, Google News, Google Shopping, etc.
Google search engine- Google Search: The Google search engine or Google web search engine is a web search engine. It is the most widely used search engine on the Web and receives hundreds of millions of queries every day through its various services. The main purpose of the Google search engine is to search for text on web pages, rather than other types of data. This search engine is named in honour of the company, and another important fact is that it processes more than one billion search requests and twenty petabytes of data generated by people around the world every day. (Al-Emran & Malik, 2016)

Google Maps and Google Earth: Google Maps is a web-based map application server that offers scrollable map images, as well as satellite photographs of the world and even the route between different locations or street-level images with Google Street View, real-time traffic conditions (Google Traffic) and a route calculator for walking, driving, cycling and public transport and a GPS navigator (Google Maps Go).

Google Earth is a computer programme that displays a virtual globe that allows multiple map displays, based on satellite images. Earth stands out from other similar applications because it offers high-quality satellite images, which generate a realistic and close-up view of the globe. In addition, Google's 3D modelling makes it possible to visualise the relief of hundreds of cities around the world, or the height of buildings and other structures. The programme is available in several licences, but the free version is the most popular, available for

mobile devices, tablets and personal computers.

2. **Google Messaging applications:** Google Mail, Google Meet, Google Hangouts, Chat and Duo, Google Groups.

Google Meet: Google Meet is a video conferencing service from Google. It was originally only available to business customers, but now everyone can use Google Meet for free. Google Meet is available on the web and on phones and tablets for Android and iOS.

Google Meet is primarily designed as a way to organise video meetings. However, you can enable the camera and microphone independently, so you can use it for audio calls if you wish. You can create ad hoc calls and invite your friends and family. They can join by typing in your meeting code or you can send them a link to click on. One of the best things about Google Meet is that you don't need to install any software on your desktop. Everyone on the call (the organiser and attendees) simply needs to be using a modern web browser.

Google Groups: Google Groups are completely free services offered by Google. They allow the creation of discussion forums together with newsgroups based on common interests. Thanks to this system, users can easily send or receive messages between the different participants. Likewise, each of the groups that can be found has the e-mail addresses of all the members, in order to subsequently send an e-mail to all those users who participate with a single group address. The operation of these groups is quite simple, we only need to have a Google user and some basic knowledge of how a forum works.

3. **Applications for personal organisation:** Google Photos, Google+, Google Contacts, Google Calendar, Google Keep, Google Alerts.

Google+: Google plus or G+ is the social network offered by Google Inc. which appeared in 2011, at the height of the social networking boom. It is the third most popular social network in the world, not so much because it is popular, which it is not, but because of its

interaction with Google User Accounts and above all with the YouTube video site.

Google Keep: You should know that Google Keep is a tool that allows you to organise your personal information through a file of notes. Among its many additional functions, it also allows us to set reminders for the most important notes or create to-do lists. To use Google Keep it is necessary to have created a Google account through which we can synchronise the information between all our devices.

4. **Applications for work:** Google Drive, Google Docs, Google Sheets, Google Slides, Google Forms.

Google Sheets: Google Sheets is a free web-based programme for creating and editing spreadsheets in the cloud. Google Sheets is an excellent solution for those who have modest spreadsheet requirements, work remotely from multiple devices and collaborate with others. Google Sheets therefore offers the basic and frequently used features one would expect when working with spreadsheets.

Google Forms: Google Forms allows you to plan events, send a survey, ask your students questions or collect other types of information easily and efficiently. This involves creating a document for the collection of data, either on a personalised or anonymous basis. You can create a form from Drive or from an existing spreadsheet. One of the tools in Google Docs is Google Forms.

5. **Applications for students:** Google Scholar and Google Classroom.

Google Scholar: Google Scholar is a search engine specialising in results directly related to the world of education. This free web search engine records scholarly literature in many disciplines and databases. It includes capabilities to produce links to other articles, connects users to related publications and allows them to set up alerts to track research areas of interest.

It provides access to publications in a variety of areas, such as technology, arts, humanities, social sciences, etc. Its great advantage is that it offers a large supply, including articles, reports, abstracts, theses, conference proceedings, patents and other documents issued by relevant organisations.

Google Classroom: This Google tool allows you to manage online classes, and can be used for face-to-face learning, 100% distance learning, or even blended learning. Documents can be created, information can be shared in different formats, meetings can be scheduled and conducted virtually. Students can also access their classes, notes or homework assignments from any device.

6. **Applications for business:** Google Ads, Google My Business, Google Analytics, Google Finance, etc.

Google Ads: Google Ads allows any company to take advantage of the entire Google network to promote itself. It allows companies to create and publish ads to improve their visibility across the entire Google Display network, being one of the most used methods of customer acquisition by agencies and experts, and achieving a brutal reach across the entire Internet.

Google Finance: Google Finance is a website launched by Google at the beginning of 2006 with stock market and financial news. We can see very complete information on listed companies. It contains financial information on companies from more than 30 countries. It also has a Google News section, which publishes current news affecting the financial markets.

7. **Other applications:** Google Pay, Google Trends, Gboard, Google Fit, etc.

Google Trends: Google Trends is a free and open access tool provided by Google, which will allow us to compare the search popularity of

various words or phrases; in this way we will know the level of search for a particular term (keyword) during a given period of time, allowing you to identify variations in searches in relative values based on a scale of 0 to 100, where 100 represents the highest point in levels of searches for a term or keyword.

Gboard: In short, Gboard is the name of Google's keyboard app for smartphones. It offers a number of advantages over the default one that comes with some operating systems. Among its advantages is the ability to write in several languages, it has its own clipboard, you can insert and create GIFs, it has a new interface and there are other customisation options.

4. GOOGLE APPLICATIONS DURING THE PANDEMIC TIME

The COVID-19 pandemic has forced users to move their lives to internet platforms and mobile apps, and as the scale of the global Coronavirus outbreak has increased, governments and businesses have stepped up social distancing measures. While this is happening, homebound consumers continue to seek new ways to connect through their mobile phones for shopping, finances, healthcare, work productivity and entertainment in these difficult times. (Li, 2021)

Games, tools and entertainment downloads were the highest downloading sections on Google Play and, although the games category was the biggest driver, this year we can see changes in consumer behaviour which means strong growth in new categories. The coronavirus pandemic gave a boost to telework and with it a number of applications in various fields, including education. The need to find an alternative for education with children confined at home has led to the take-off of online learning. Among educational applications, Google's Classroom has grown by 91% in Spain compared to last year.

Google Classroom is a free web service developed by Google for schools that aims to simplify the creation, distribution and grading of assignments. The main objective of Google Classroom is to streamline the process of sharing

files between teachers and students. Google Classroom allows teachers to create an online classroom area where they can manage all the documents needed by their students. The documents are stored in Google Drive and can be edited in Drive applications such as Google Docs, Sheets, etc. But what sets Google Classroom apart from the normal Google Drive experience is the interface for teachers and students, which Google has designed for the way teachers and students think and work.

Google Classroom is an excellent tool for students and teachers, because thanks to this we have been able to have classes from home and so be able to continue learning. We think that this application is going to be used in the future because it is very helpful.

But it is not only the field of education that has grown during this period. One of the applications whose use has intensified during the pandemic has been financial and stock market monitoring applications, given the impossibility of going to the bank. And when we talk about teleworking, Google's G-Suite platform is a necessary package of applications during the coronavirus. Its great advantage is that you only need to have a Gmail email account to access all its functionalities.

I think that Google apps are good for work, but I still prefer office apps because I always use them.

Another sector that has also grown a lot is telecommunications. In Spain, 49% of the time during the pandemic is spent on communication applications and social networks, closely followed (with 43%) by internet browsing via the browser. Some 36% of Spanish people check email on their phone, while 85% of citizens have at least one video calling app on their smartphone. Therefore, I think that the pandemic awakened a deep interest of people in video calling and video conferencing services because after the pandemic more and more people are using these applications.

Finally, during my research, I have found that the use of smartphones and their applications has increased by 200%. On average, during the three months of confinement, people have downloaded seven new apps and have spent two more hours using their mobile phones. I think this data is very high, and of course it has benefited big companies like Google, because there has been a

huge increase in the number of application downloads. (Al-Emran & Malik, 2016)

5. CONCLUSION

Based on the up written information, we can see that the pandemic has had an enormous impact on everybody's life, especially in the everyday life of people who work on education or those who get educated. Taking into consideration that due to Covid-19 all the schools shifted from physical presence to online learning, the education sector has played a key role on the economic development of companies who offered different services for online learning. As mentioned above Google has resulted with 200% increase in the usage of its apps and smartphones and based on its previous history, it will do its best to keep up the pace and why not to exceed it.

Bibliography

Al-Emran, M., & Malik, I. S. (2016). The Impact of Google Apps at Work: Higher Educational Perspective. *iJIM*, Volume 10(Issue 4). Retrieved from [https://www.researchgate.net/profile/Mostafa-Al-](https://www.researchgate.net/profile/Mostafa-Al-Emran/publication/309426869_The_Impact_of_Google_Apps_at_Work_Higher_Educational_Perspective/links/5810451e08aea04bbcba6374/The-Impact-of-Google-Apps-at-Work-Higher-Educational-Perspective.pdf)

[Emran/publication/309426869_The_Impact_of_Google_Apps_at_Work_Higher_Educational_Perspective/links/5810451e08aea04bbcba6374/The-Impact-of-Google-Apps-at-Work-Higher-Educational-Perspective.pdf](https://www.researchgate.net/profile/Mostafa-Al-Emran/publication/309426869_The_Impact_of_Google_Apps_at_Work_Higher_Educational_Perspective/links/5810451e08aea04bbcba6374/The-Impact-of-Google-Apps-at-Work-Higher-Educational-Perspective.pdf)

Li, C. (2021). World Economic Forum. Retrieved from World Economic Forum: <https://www.weforum.org/agenda/2020/04/coronavirus-education-global-covid19-online-digital-learning/>

See how your community is moving around differently due to COVID-19. (2020, 12 31). Retrieved from COVID-19 Community Mobility Reports: <https://www.google.com/covid19/mobility/>

MINIMALISM AND VISUAL AESTHETICS FOR BETTER USER EXPERIENCE

Denis Sinanaj

denis.sinanaj@univlora.edu.al

University of Vlora “Ismail Qemali”

Alma Sheko

alma.bregaj@univlora.edu.al

University of Vlora “Ismail Qemali”

Abstract: Minimalism is a common term actually used in different fields of human activity. Its core meaning is to simplify things by conveying the message in a proper and concise way. In the UX field users encounter everyday different kind of interfaces on different devices ranging from PCs, smartphones, ATMs, TVs, VR, AR devices to smart home devices and many others, where the focus point is clearly to make them as easy as possible to be used by a wide range of users. By easy, it means that the users will make the right action to fulfill a goal without complexity. Even though many users can prefer rich content interfaces, this paper arguments minimalism and visual aesthetics as a proper way of representing the information, delivering in the end the most effective user experience.

Keywords: minimalism, aesthetics, user experience, human computer interaction.

I. INTRODUCTION

Since the beginning of UX many changes have taken place in the way the user perceives and experience technology or digital products. This includes not only the efficiency notion but also other qualities like emotion, which are partially based on expectations and other non-instrumental qualities which represents subjectivity and gives infinite design opportunities. [1]

Users interact with digital products primarily through visual perception, from where they process visual information like images which can carry concepts, or explain something through an infographic.

Usually, people when coming across sources of information which are rich in text and also have images, they tend to focus on images, as it takes less time to process them. A research from MIT states that human brain processes images 60,000 times faster than text, for only 13 milliseconds. This way, graphics which are part of the user interface, make possible to achieve minimalism and make the content visually aesthetic by representing information in ways which are faster to be processed and with the appropriate functionality. [2]

II. WHAT MAKES UX GREAT

There are many elements of an UX design that need to come together for it to be successful and excellent. Five key aspects make a great UX. The aspects laid out here compose the five pillars of user-experience design.

1. Information architecture

It includes a method of organizing websites, software etc., to ensure usability and help users to effectively locate information and complete requested tasks. The structure which helps to build a structure connecting functionality to content is the information architecture.

Three elements that help create the best user experience design consist on: Target audience, which are users, who are looking for specific information on the platform.

Context, which consist on relevance of the information provided to the target audience. Message sent to the audience must be clear.

Content, where every element like text, icons, graphics, images etc., work in a pleasing visual way to engage users.

2. Interaction design

The main objective focus on users and products in terms of sound, feel, and aesthetics of the design. It includes 5 categories:

Words, visual representations, touchpoints, response, behavior.

Words consist on the text included in the content, messages and also in buttons or other CTA elements. They should be clear and simple in order to achieve the objective of engagement of the user.

All custom designs ranging from simple graphics, color schemes to personalized videos complete the visual representation. This have much to do with branding, which makes the user also to easily recognize it in future interactions.

Today a wide range of digital products are used through multiple devices. Each one of them have a difference screen resolution and different characteristics like being touchscreen or not, including sensors etc. The design must be available in different touchpoints in order to provide a consistent UX.

Response is of high importance, because timing of actions and acknowledgment have to be optimal to keep the user engaged and provide to him a great experience, meanwhile behavior focus on the functionality, how an app is used and what reactions users have.

3. Visuals

The purpose, of visual design in UX is to provide to the user, engaging and informative visuals. This makes also the first impression to the user. Aesthetics will do a great role in boosting the visual appeal of the digital product.

4. Usability focused design.

Implementing the KISS (Keep it Simple, Stupid) design principle, which objective is to create an interface that is simple enough to be understood even by a six-year-old.[3]

5. Prototyping for user research

By creating and evaluating a prototype, appropriate feedback will be gained as user behavior will resemble a real-world scenario. Iterations will provide the necessary information to enhance the overall system quality.

III. MINIMALISM

As minimalism became a term introduced in the 1960s in music and visual arts, today it has become a lifestyle. The purpose of a minimalist design which takes part in UX is to make the content be pleasing to the consumer, by transmitting the message concisely and effectively. In modern minimalism, the main idea lies in the concept of “less is more”, which is not about delivering a feature-heavy product, but making the product simple and amplifying its functionality. In minimalist interfaces design, there is no extra form of content like text, effects or animations. This way, everything visible is deliberate and useful.

All the minimalism features have a lot in common with the “Hick’s Law” concept, which states that time taken to make a decision increases with the number and complexity of choices present. [4]

$$RT = a + b \log_2 (n)$$

Fig.1. Hick’s Law graph

Some of the rules that find place in this notion include removing the unnecessary elements in order to not distract the user, grouping in categories, shortening lists or the visible elements to make the user scan the content faster and simplifying tasks to be performed such as registration or checkout processes.

Having many sections or graphics followed by text might cause a user to become overwhelmed and ultimately, quit the task they are attempting to accomplish.

With daily activities it is easy for persons to be distracted and complexity will make it even harder to focus. According to Miller's Law "the average person can only keep seven (plus or minus two) items in their working memory." This instructs us to build an UI with an average of five to nine insights.

Jakob's Law is another concept which focuses on using familiar elements which the users have encountered in previous experiences. This will make the learning process take less time from the users. Given the above laws, some design practices to achieve the minimalism objective include the following:

- Focus on main elements. Simplify by removing elements that are not going to help the user perform the task.
- Include visual representations like icons and glyphs to convey messages.
- Use a limited color palette, which is a key visual element.
- Simplify the navigation system.
- Apply high contrast on element to draw attention to the main elements.
- Reduce text like paragraphs where possible.
- Do not apply excessive animation, which is not functional.

One of the perfect examples of applying these practices and particularly the Hick's Law is AirBnB site.

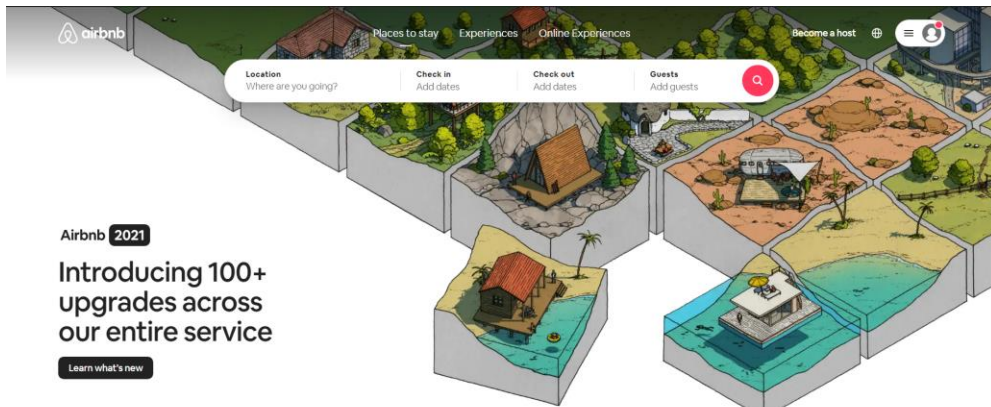

Fig.2. AirBnb Example

IV. VISUAL AESTHETICS

In early days of information technology aesthetics sounded like an abstract idea, as by the time the interfaces between computer systems and human contained mainly simple characters or symbols. After graphic interfaces were introduced, everything started to change and year by year new ideas came up about designing interfaces more pleasing to the eye.

Aesthetic is defined as a branch of philosophy dealing with the nature of beauty, art, and taste and with the creation and appreciation of beauty [5]. In this, Aesthetic-Usability Effect [6] comes in mind, which states that visually pleasing products will be more usable and people will be not concerned in some cases from minor issues that may be in functionality. [7] This can be a problem in users which have a high level of technical knowledge.

To achieve aesthetics some rules must be followed:

- Make the user feel smart

When users use the digital product, they will use it again and again if they usually predict the behavior of the site content. This will mean that they are spending their time efficiently.

- Consistency is key

Certain elements that are used in some sections which might consist in a pattern must be used in all places where it will have a function. Changing patterns continuously will make the user confuse.

- Maximize the white space

Including Whitespaces makes layouts visually better in a way that makes the users focus on the content which they intend to see or to find. One example is pitch website which uses whitespace in a very professional way.

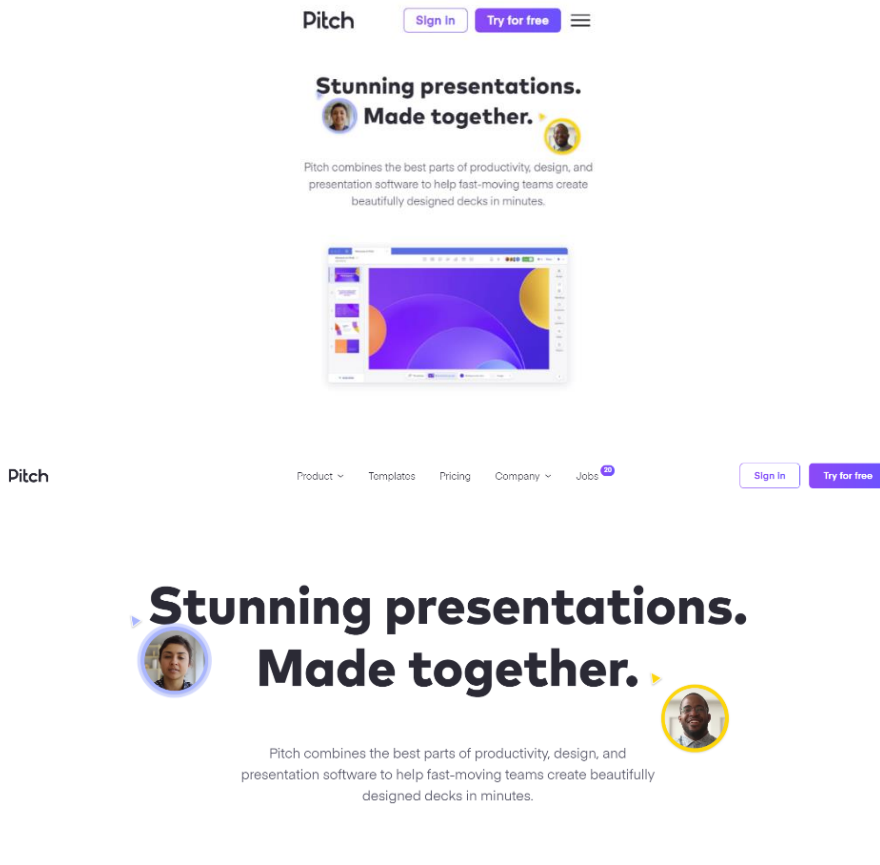

Fig.3. Pitch website

- Micro interactions make the experience engaging
Action is linked with reaction. This is also a physics concept which find application also in micro interactions design. Switching on or off any feature, adjusting preferences, clickable icons for sharing on social media, hide or show menus and many other simple but functional operations can be very engaging to the user. Also, they are a key element which, when a graphic designer is hired will communicate branding.[8]
One simple microinteraction will be a button which triggers dark mode on the digital content.

Fig.4. Dark mode switch

- Emphasize focus on design elements.

Every experience has to draw attention to specific elements, which can be a button, a link, a registration steps infographic etc. In order to focus on these elements Gestalt Principles and Rule of Thirds are applied.

IV.I GESTALT PRINCIPLES IN UX

“The whole is something else than the sum of its parts.” — Kurt Koffka.
The user sees the whole picture before recognizing specific elements. The Gestalt principles define how differently arranged elements are perceived.

- Law of Proximity

When users perceive an assortment of objects, they understand that objects close to each other are related. This is used when associating input fields in web forms with the appropriate label. Grouping together objects and using more white space between the groups can help users process information faster.

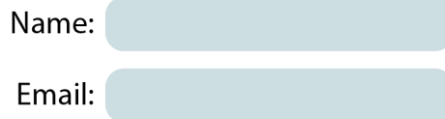

Fig.5. Grouping related objects

- Law of Closure

This law is often used in negative spaced logos and iconography. Specifically, when parts of a whole image are missing, our perception fills in the visual gap. It makes the design more readable or even enjoyable. Every time when a loading indicator is present or sliders the complete image is understandable to the user.

Fig.6. Loading graphic

- Law of Similarity

Users while interacting understand the function of a given element and know that a similar looking one has a similar functionality or hierarchy level. When designing elements with same functionality but with different design elements, this will make users confused. Also, different functionality expressed with similar design will result in the same result. An example is on building a registration form where users inputs have different design from a submit button. Although they are in a same form group, they have similar but not the same design.

- Common-Region Law

This is highly distinctive when using it as a card look-alike. As in examples of blog sites, information is put in a frame with an image and usually with a description.

In other examples the price tags are grouped with package offerings and this is resented in an appropriate section usually in company websites.

- The Law of focal point

This principle states that whatever stands out visually will capture and hold user attention through scrolling in the section. Those elements are highlighted in contrast with the surrounding elements. Call to action elements are created to grab user attention by having an eye-catching design with distinct colors and shape so that the user finds them easily, and perform the actions quickly.

- Continuity Law

Individual elements that are positioned in a continuous line rather than randomly positioned elements will make the content feel continuous. Once

the eye begins to follow an element, it will continue following a direction and move until it encounters another element. This happens with swiping gesture through elements. By making the appropriate UX modifications like for example introducing an animation which zooms the current element, the user likely will swipe more than when it sees three elements once with no animation.

- Law of Figure/Ground

This law push people to instinctively recognize if elements are in the foreground or background. Users also know that the foreground is more important than the background. Here user focus can be influenced. By designing a website or an app with an explicit foreground and background, users decide where they should focus and what information is more or less important.

It has to be clearly defined that the foreground significant differences from the background. If, for example, similar colors present in the background are used for elements like buttons or text in foreground, attention from user will fade because of the low quality of design.

IV.II RULE OF THIRDS

Rule of thirds also known as the golden grid rule is a technique where a composition is aligned to a nine equal shaped boxes grid with four lines intersection. It shows a way to represent the design layout.

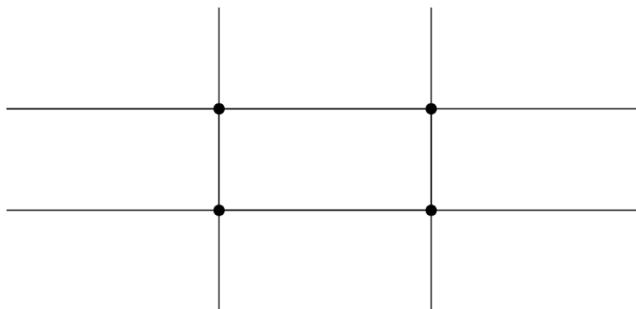

Fig.7. Rule of thirds grid

This rule states that core element of the design should be at one of the 4 intersection points or if not possible, near one of them. By doing this way, asymmetry in the composition is created. This asymmetry provides an interesting composition and is pleasing visually.

V. FUTURE

New advances in technology and User Experience, comes in light year by year changing the future for the better. While it's hard to predict the future trends as design and user experiences are subjective, some of the current UX-design trends show some of the directions we're heading.

AR, VR and mixed reality are becoming very useful in domains ranging from gaming to ecommerce and have experienced a notable growth and popularity. Here, designing is not only limited on interfaces screen-only, but also physical interaction will be the next point of focus. Gestures technology have become familiar and even comfortable since we used smartphones from the first day by applying swipe and pinching. Now applying gestures and leveraging usability with designing the best intuitive ones will make the future for wearable devices.

Designing for AR, which some companies have already launched AR-based apps will bring maybe some new ideas which might get approved after the necessary research.

Flat design will continue to be present especially in 2D animations and graphics.

Seamless experience of an app through multiple devices is of great interest and will probably advance in future years.

Hearing, speech, vision, cognitive, physical, and mental-health disabilities are part of million people in the world, and UX designers must address this gap when designing products. Some companies have already become aware of the importance of accessibility and are designing with accessibility for all in mind.

VI. CONCLUSIONS

When focusing on user experience, in a digital product, most part of the designers choose their personal aesthetic sense. This, combined with minimalism, which is about stripping off all unnecessary elements and keeping everything simple, makes us to say that beauty lies in simplicity. The aesthetic and minimalist design induce a branding approach which will make the app recognizable in contrast with the competition. Today users find aesthetics as improving functionality, that's why an app with a lot of details and high functionality unlikely will be visited another time by the user unless it does not have any other alternative. Best practices were introduced to support the thesis that minimalism and visual aesthetics go side by side in providing high quality user experience.

REFERENCES

1. Hassenzahl, M. and Tractinsky, N. (2006). "User experience - a research agenda." *Behaviour & Information Technology*, 25, 91-97.
2. Ali Türkyilmaz & Simge Kantar & M. Enis Bulak & Ozgur Uysal, 2015.
"User Experience Design: Aesthetics or Functionality?," *Managing Intellectual Capital and Innovation for Sustainable and Inclusive Society: Managing Intellectual Capital and Innovation; Proceedings of the MakeLearn and TIIM Joint International Conference 2,,ToKnowPress.*
3. <https://www.interaction-design.org/literature/article/kiss-keep-it-simple-stupid-a-design-principle> KISS Principle
4. <https://www.interaction-design.org/literature/topics/hick-s-law> Hick's Law
5. Udsen, Lars Erik and Jørgensen, Anker Helms (2005): The aesthetic turn: unravelling recent aesthetic approaches to human-computer interaction. *Digital Creativity*, Vol.16, No.4 pp. 205-216
6. Moran, K. (2017). The Aesthetic-Usability Effect.
<https://www.nngroup.com/articles/aesthetic-usability-effect/>
7. Türkyilmaz, A., Kantar, S., Bulak, M.E., & Uysal, O. (2015). User Experience Design: Aesthetics or Functionality?
8. <https://www.nngroup.com/articles/microinteractions/>
Microinteractions in User Experience Alita Joyce, on October 21, 2018

INFORMATION TECHNOLOGY GOVERNANCE: A LITERATURE REVIEW

Dr. Senada Bushati

Aleksander Moisiu, University of Durres

Abstract

Nowadays ITG takes special importance because it has direct connection with an increased performance and effectiveness in every field where it is used. Its goal facilitates decision-making in business, education, industry etc. ITG regulates the rights and responsibilities, behaviors, decisions to be in the same direction with the subject's objectives. This powerful leverage is greatly influenced by national culture and the lowest organizational levels. Companies that use and invest in ITG are more successful than those which do not use it. Research on the role of ITG is numerous, while research on factors such as culture, management and strategies that affect success should continue. This paper is used as a review of benefits implementing ITG in Higher Education. The paper purpose is to serve three goals. First to analyze the benefit that is gained from implementing ITG, second to help researchers who are interested in understanding ITG specifically in the HEI field and the last to contribute on a paper in the area of ITG. This work considers the efficiency of Information Technology Governance (ITG) in the context of HEI. This paper offers the efficiency of ITG evaluation model that can be used by organizational management in HEI.

Keywords: *Information Technology, Governance, Decision Making, Strategy, Research, HEI*

BENEFITS TO IMPLEMENTING ITG IN HIGHER EDUCATION

This paper is used as a review of benefits implementing ITG in Higher Education. Higher Education Institutions (HEI) were aware that using IT will improve the quality of an academic process. Implementing ITG into the organization will gain benefits. This study will propose some benefits that HEIs can get when implementing ITG. They take in consideration 105 papers, 18 papers were considered as relevant case in HEIs and 11 papers were considered as reviewed. Considering that costs for investment in IT becomes significant at institutions. IT is used to support institutional activity including teaching, research, student learning and administration. They highlighted that IT already touched virtually every community on HEI and need to satisfy all stakeholders of IT. Most of published papers discuss benefits of implementing ITG in industry, and few of them discuss the benefits of implementing ITG in HEI. We can serve three goals. First to analyze the benefits of implementing ITG, second to help researchers who are interested in understanding ITG specifically in the HEI field and the last one to contribute with a paper in the field of ITG. Those papers were focused on implementing ITG in HEIs. The methodology that we have used was firstly the literature review by using specific keywords. The keyword was defined as research question “what are the benefits to implementing ITG in higher education institution?” The second was chosen according to relevant ““ITG” and/or “ICT Governance” and/or “Higher Education Institution” in the title and abstract. The third step was the selection review concentrated on benefits of ITG in HEI. Here we show some results about publication trends for ITG topic specifically in HEIs. They were ranked by the citation of papers. According the results, research in ITG for HEI is still limited, only 17% discuss the HEI environment as case studies or research object. A lot of papers were focused more on ITG for the industry or business in general. Other results show that the benefits of implementing ITG didn’t have any difference between industry and HEI.

This work considers the effective Information Technology Governance (ITG) in the context of HEIs. ITG evaluation model that may can be used by organizational management in HEIs in particular. Furthermore, this study identifies the factors that contribute to effective ITG based on past literatures. Here is highlighted that ITG is related to IT decision-making authority,

organizational structure, processes and relational mechanisms that yield the alignment between Business and IT. Organizations with unproductive IT governance will suffer due to poor performance of IT resources such as incompetent operating costs, incorrect information quality, even the release performance of its IT department. They make differences on how ITG is conducted in two fields: Higher education system and private organization (like businesses). This study result can help HEIs management to identify the factors influence on effective ITG implementation. We must speak about the factors of IT implementation effectiveness at the organizational level such as IT steering committee, senior management involvement, Organizational Performance Measurement System and Organizational Communication System. Those elements are included in a proposed Model of Effective ITG. One of the more significant conclusions to develop this study is how can evaluate the effective ITG that focus on organizational level. This paper presents a testing model describing all the relationship between different backgrounds of ITG effectiveness in HEIs.

Here is explained ITG as a term that indicates decision rights and accountability framework to encourage required behavior in the use of IT. In this work it is explained the difference between companies and HEIs in their IT applications. They showed that not all applied ITG systems that proved their efficiency in the industry can be considered as efficient in the educational field. It is tested the application of COBIT (Bin-Abbas & Bakery, 2014; Pereira & Silva, 2010; 2011) and Six Sigma as ITG frameworks in education institutions. The proposed framework includes five main stages. Some of which are common in COBIT and Six Sigma, others are not. Below is shown the graph of proposed ITG Framework in education.

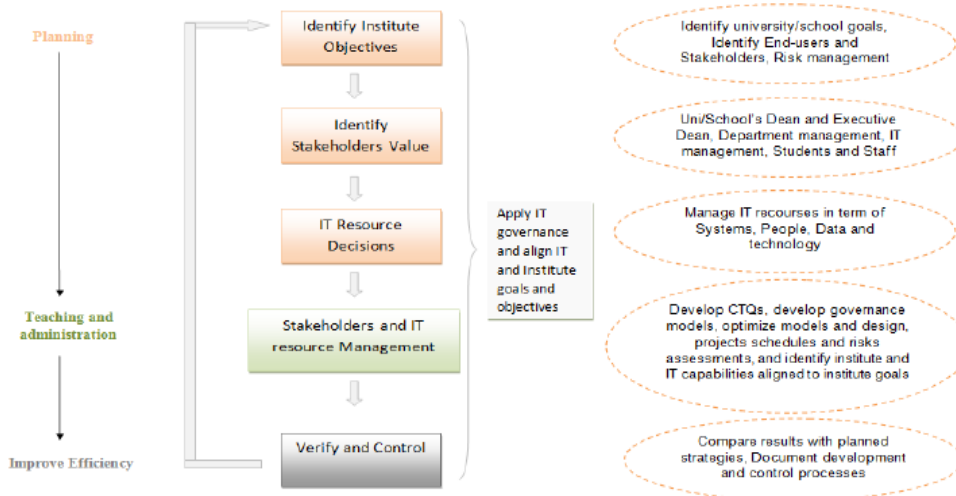

Figure 2 ITG Framework in Education

VALIDATING & ASSESSING IT OBJECTIVES TOWARDS THE DEVELOPMENT OF AN ITG ASSESSMENT FRAMEWORK (ITGAF)

In this study we found a total of 18 objectives, which were the basic principles of ISO/IEC 38500. The core controls mapped with the other frameworks and research studies on ITG, are validated for their importance. It is explained the ISO/IEC 38500 “Corporate Governance of IT”, which includes the strategy and policies for using IT within an organization (ISO 2008). The primary objective of this research is validation of IT Objectives, towards the development of ITG Assessment Framework (ITGaF). The basic reason behind this study is the validation of the illustrated IT objectives. Another reason of this research is to gain more intuition by calculating the maturity of these IT objectives. This work presents six simple principles for 'good corporate governance of IT' which are:

1. Responsibility
2. Strategy
3. Acquisition
4. Performance
5. Conformance
6. Human Behavior

These principles identifies three main tasks of directors for ITG:

1. Evaluating the current and future use of IT.
2. Directing the preparation and implementation of plans and policies to ensure that the use of IT is aligned with the business objectives.
3. Monitoring the conformance to policies, and performance against the plans.

The model proposed in ISO/ IEC 38500, considers three tasks for the 'governors': evaluate, direct, and monitor. This work uses Delphi method as a research method. The Delphi method is considered to be a mature, attractive and a very flexible research method used in many research areas by researchers around the world. Throughout Delphi research, a team of experts from Malaysian Public & Private Sector universities were asked to validate, by using a ranking technique called Likert Scale. Survey form is based on pre-defined questionnaires where the experts can provide their feedback for each IT Objective. There are some results shown in tables: Validated list of IT Objectives, Assessment of Performance of IT Objectives and Assessment of Performance of ITG.

Table 1 Frameworks for ITG in HEI

Source	Purpose	Findings
(Bhattacharjya & Chang, 2006)	Exploratory study of IT governance implementation in two Australian institutions of higher education	Adoption of industry best practice frameworks such as COBIT, ITIL and ISO17799 have been utilized in the implementation; institutions of higher education may benefit from experiences gained in IT governance implementation in other industries.

(Coen & Kelly, 2007)	To present the Information Systems Management and Governance framework developed for UK Higher Education (JISC model)	Built around five perspectives; governance, management, resources, structures and services.
(Zhen & Xinyu, 2007)	To develop an IT Service Model for Chinese universities	Based on ITIL and realities of Chinese universities, it is a framework composed of three models: organization model, process model and technology model.
(Wan & Chan, 2008)	To improve ITSM for managing campus wide IT operations in Hong Kong	Based on ITIL, utilizes business continuity planning processes to identify the relationships between business services and IT resources.
(Fernández & Llorens, 2009)	To present ITG4U, a university-oriented IT Governance framework to be promoted by the Spanish Association of University Rectors	Applying six ISO38500 principles, it is an adaptation of the JISC model designed for UK universities.
(Ribeiro & Gomes, 2009)	Case study of the implementation and use of COBIT for IT Governance in a High Public Portuguese Educational Institution	Quality of services significantly improved, time for tasks reduced by about 25%, number of incidents reduced by 30%, number of

		reopened incidents reduced by 10%.
(Saleh & Almsafir, 2013)	Explanatory study of ITIL adoption in a Malaysian university	KPI improvement, intellectual capital and organization size (in terms of annual budget) are the drivers in the adoption of ITIL.
(Jairak et al, 2015)	To develop a formal set of IT governance practices to fit the context of Thai universities.	Based on sufficiency economy philosophy (SEP). IT governance practices are mapped to ISO/IEC 38500.

Universities are highly dependent on the institutional processes that create and use information to support their research, administration, and teaching activities. ITG in these organizations guides at strategic and operational processes. Universities generally rely on the principle that higher education is good and has public responsibility, so it has a mission:

1. to create, develop and deliver knowledge through teaching and research;
2. to form senior specialists and prepare new scientists;
3. to develop critical and analytical thinking, to cultivate a sense of responsibility and commitment to human beings, cultures, events and various issues that disturb the individual and the community;
4. To prepare professionals and active citizens for society.

In principle, a university objective cannot be separated from its functions of realizing the institutional responsibilities: education and teaching, research and community service. Governance is principally an effort to maintain effective direction through interaction between academic leadership authorities and administrative management authorities. ISO / IEC 38500 assists management bodies to understand and fulfill their legal obligations, regulations and ethics regarding the use of IT by providing principle keys. The

COBIT 5 framework is used to build ITG models in Higher Education by providing guidance on how to manage IT benefits, resource optimization, and risk optimization. With the implementation of COBIT, the institution has improved the quality of administrative services, has controlled and managed IS more efficiently, has reduced the time of tasks execution to 90% of the number of communication failures between services and users. To set indicators specifically to assess the performance of IT services, it was able to put policies and plans for IT management, reduce time of the execution of tasks to 25%, monitoring and control of technological infrastructure components, reduced about 30% in the number of incidents resolved and finalized by various IT departments and reduced more than 10% number of re-opened incidents. In particular, it is argued that the collective role of the board and the CIO, the interaction between these two entities in an organization remains unclear. So it remains to researchers to be in their efforts to understand the IT extension challenge, the organizational entities, such as the board and the CIO, which are part of ITG.

1. Towards Sustainable IT by Teaching Governance Practices

We know that in general there is a gap between Information System professionals and practice skills regarding Inter-Organizational relationships. To overcome this, design science research (DSR) methodology is advised to improve the working environment. The design of their approach includes several parts:

1. Researcher-Practitioner Collaboration Model, which helps into smoothing the relationship between academia and practice.
2. The Framework Model, which comes in the structure of a house, where the infrastructure management and teaching staff management hold the base, while strategy, evaluation and evolution, as well as operational management stand on the roof.

The education system itself has two floors, first the methodology courses and second the personal skills. All of this welcomes participants and tutors as input to get into training, and the benefiteres of the output are companies, consulting firms and universities. Although DSR paradigm helps to aim sustainable IT (Stolze et al). Hard governance has been a tradition for such a long time. ITG

offers soft governance and is already taking more and more attention. The idea is to create a model that involves both these types of governance and also the context set up MIG model (Maturity ITG), a focus area maturity model. The soft part is mainly focused on continuous improvement, leadership and participation, while the focus of hard governance covers all the steps of capability maturity model (CMM).

Some studies indicate that "ITG is presented as a non-culture concept" but it has been confirmed by concrete models in the Netherlands and Belgium, that culture can affect the maturity of the IT business expansion. Simonsson and Johnson, after many studies, concluded that "ITG is basically about IT decision-making: The preparation of implementation of decisions regarding goals, processes, people and technology on a tactical and strategic level".

According to Peterson [22] ITG is an integration of strategies and tactics. From a broad-based literature study on the impact of culture on ITG, it is concluded that culture has a very important role in ITG, but remains to be explored on various factors and to answer different questions, such as: Which areas of ITG can be influenced by culture? How is the effect of culture in different countries on ITG? And what can be changed in models of ITG based on the cultural findings affecting it.

Table 2 Literature overview of culture influence on ITG

Auth or	Culture level/focus, model or instrument used	Research focus on ITG	Culture influence on ITG framework components		
			Structures	Processes	Relational mechanisms
Ali et al. [34]	Organizational culture/ Ethic or culture of compliance	IT strategy committee, IT steering committee, corporate communication	N/A	N/A	Culture of compliance or ethics increases the loyalty, commitment and

		systems & top management involvement in IT			communication.
&	Organizational culture/ Key characteristics, attractive employer and store culture	Six facets of ITG; Also elements of ITG including structures, processes and control	N/A	N/A	Creating positive environment influences the employees loyalty and their two-way communication Different geographic project teams influence the collaboration between stakeholders
Willson Pollard [6]					
Nugroho et al [32]	Organizational culture/ OCAI	COBIT 4.1	N/A	Clan culture influences the delivery and support on COBIT 4.1	N/A

et etSatidularn al.[17]	Organizational culture/ Hofstede model (1995)	IT governanc e effectiveness in terms of structures, processes and relational mechanisms	N/A	Resistance to change influence the degree of attention to best practices and processes.	Less power distance influences the communication between employees in different levels.
Zhong al.[10]	National culture/ Hofstede model (2001)	ITG integration mechanism including structural, functional and social	N/A	N/A	National culture capabilities influence different levels of social coordination in relational mechanisms.
Zhong et al [33]	National culture/Hofstede model (2001)	IT governanc e capabilities including structural, process and relational capabilities	National culture phenomena of respecting individual s more than law and structures influences the	Hierarchical culture helps in applying IT processes The culture of not being serious in document ation and	The culture of not sharing information and considering it as personal benefit influences the

		<p>decisions and steering committee job.</p> <p>The culture of not being serious for accurate timing influences the responsibilities.</p> <p>Individualism collectivism culture influences the roles.</p> <p>Staff resistance to change and new technologies makes them slow in using new monitoring and controlling systems.</p>	<p>following the roles influences how they follow the planned processes.</p> <p>Individualism - collectivism culture influences the group work regarding IT processes.</p> <p>Staff resistance to change and new technologies influences their acceptance for new standard processes.</p>	<p>communication and relationships.</p> <p>Culture of communicating based on context and content influences the relationship with stakeholders.</p> <p>Individualism collectivism culture influences the inner relationships of the groups.</p> <p>Harmony maintenance culture influences the level of negotiations between people.</p>
--	--	---	---	---

Janssen et al.[16]	Organizational culture/ Hofstede model (2001)	IT governance structures, processes and relational mechanisms	Semi-state organizations having closed culture influence the decision making structures.	Collectivism culture influences the alignment of IT and business with each other and decision processes.	Individualistic culture Influences the knowledge sharing and communication.
--------------------	---	---	---	---	--

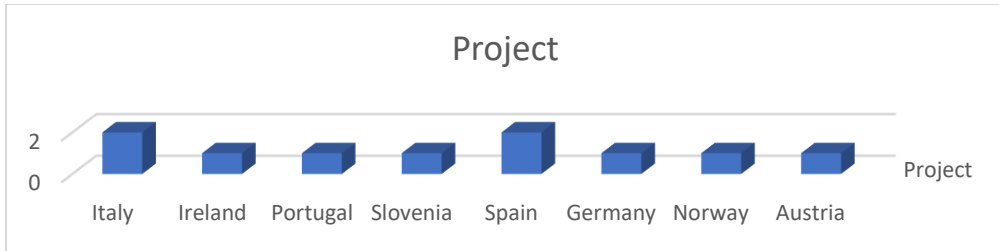
ITG is an essential organizational process that proves its value by:

- Aligning IT decisions with institutional mission and stakeholder needs
- Improving communication among the IT community and between IT and the rest of the institution
- Ensuring stakeholder buy-in into policy decisions and IT budget and project priorities
- Integrating risk management into IT decision making

ITG SUPPORTED BY EU PROJECTS

Based on a research conducted September-October 2020, regarding the funds that the EU has provided for projects related to governance, specifically for ITG, we have found some information that shows the demand in this regard as well. Implementation of this technology / platform, has a wide geographical coverage. Our study shows that the countries involved are as follows:

Country	Italy	Ireland	Portugal	Slovenia	Spain	Germany	Norway	Austria
Project	2	1	1	1	2	1	1	1

- ✓ *Project 1: Improving Governance Practices and Palestinian HEI – UniGov*
- ✓ *Project 2: Governance, Risk Management and Compliance Essentials*
- ✓ *Project 3: Corporate Governance and European Union Integration*
- ✓ *Project 4 – Information Technology Governance for Tunisian Universities (ITG4TU)*
- ✓ *Project 5 – Information Technology Governance for Albanian Universities (ITG4AU)*

Specific Objectives that have find in these project are:

1. Create an environment to adopt decent governance, management and accountability practices
2. Establish a clear governance framework, including well-defined and clear mission and goals
3. Establish an effective governance and management structures
4. Stimulate autonomy and accountability,
5. Strengthen links with different stakeholders (i.e. improve participation) in strategic planning and development activities (this will reduce the gap between recent graduates and the industry).

CONCLUSIONS

The study that we have try to do shows an information about the importance of ITG specifically in HEIs, the development and EU funds for projects related to governance or information technology governance. Today, implementing technology as part of governance strategy is a trend. Universities are highly dependent on the institutional processes like research, administration and teaching activities. ITG in these organizations guides at strategic and operational processes. Nowadays HEIs are behaving like a business. The main goal is to increase the performance and efficiency of HEIs activity, also to have a good management of its incomes. Based on this literature review, it is achieved the conclusion that the fund provided in this field from the EU is around 1,292,761 Euros - 1,500,000 Euros, for the period 2015-2021 (6 years). The main target where these projects are involved, is on: trainings of the academic and administrative staff, managerial staff and governance boards, implementing new governance strategies and frameworks, stimulate autonomy and facilitate decision-making, etc.

REFERENCES

1. ITG for public universities: Developing a model; Isaias Scalabrin Bianchi, RuiDinis de Sousa (2015)
2. Governing IT in HEI RachaAj; ami&Nabeel Al-Qirim (2013)
3. A Case Study of Improving Information Technology Governance in a University Context; Michael Hicks, Graham Pervan, and Brian Perrin (2010)
4. Council, C.: Implications for the Future of COBIT Systems in Higher Education: Putting Critical Research and Theory into Practice. Information Systems Control Journal (1) (2007) Devos
5. Coen, M. & Kelly, U. (2007) Information management and governance in UK HEI: bringing IT in from the cold. Perspectives: Policy and Practice in Higher Education, 11(1), 7-11.
6. Sarkar, S. (2012) The role of information and communication technology (ICT) in higher education for the 21st century. Science, 1(1), 30-41.

7. Svensson, C. &Hvolby, H.-H. (2012) Establishing a Business Process Reference Model for Universities. *Procedia Technology*, 5(0), 635-642.
8. Conceptual Model Of ITG For Higher Education Based On Cobit 5 Framework; HeruNugroho(2014)
9. The Board and CIO: The IT Alignment Challenge; Jacques Coertze, Rossouw von Solms (2014)
10. ITG using COBIT implemented in a High Public Educational Institution – A Case Study; JORGE RIBEIRO, RUI GOMES (2015)
11. Jewer, J. and Mckay, K. Antecedents and Consequences of Board ITG: Institutional and Strategic Choice Perspectives. *Journal of the Association for Information Systems* 13, 7 (2012), 581–617
12. ITG Institute. *Unlocking value: An executive primer on the critical role of ITG*. ITG Institute, Rolling Meadows, IL, 2008.
13. Hicks, Michael; Pervan, Graham; and Perrin, Brian, "A study of the review and improvement of ITG in Australian universities" (2012). CONF-IRM 2012 Proceedings. Paper 22
14. ITG in a Malaysian Public Institute of Higher Learning and Intelligent Decision Making Support System Solution; Abdul Rahman Ahlan, Yusri Arshad and Binyamin A. Ajayi (2014)
15. The Influence of Culture on ITG: A Literature Review; ParisaAasi, Lazar Rusu, Shengnan Han (2014)
16. Pande P, Holpp L. (2001) "What is Six Sigma?", McGraw-Hill:Maidenhead, Berkshire.
17. Zhen Wang, Xin-yu Zhang, : An ITIL-based IT Service Management Model for Chinese Universities. *Fifth International Conference on Software Engineering Research, Management and Applications* (2007)
18. ITGI, COBIT® 4.1: Framework, Control Objectives, Management Guidelines, Maturity Models, IT Governance Institute, Meadows, IL, 2007.
19. M. Simonsson, P. Johnson, "Defining IT governance-a consolidation of literature", *Proceedings of CaiSE- 18, Luxemburg, Luxemburg*, 5-9 June, 2006.

LAW AND POLITICS RESEARCH PAPERS

VËSHTRIM KRAHASUES MES KONCEPTIT TRADICIONAL DHE TË SOTËM RRETH SIGURISË SË BALLKANIT

Dr. Edit BREGU

Zv. Dekane/Përgj. Dep. Kërkimit Shkencor
dhe Marrëdhënieve me Jashtë, Fakulteti i
Drejtësisë, Kolegi Universitar Wisdom

edit_kane@yahoo.com

edit.bregu@wisdom.edu.al

Msc. Flutur SHABANI

Kryetare e Këshillit të Etikës, Pedagoge,
Fakulteti i Drejtësisë, Kolegi Universitar
Wisdom

flutura.shabani@yahoo.com

flutura.shabani@wisdom.edu.al

Abstrakti

Shekulli i XX-të la shumë vraga plagësh të luftërave të shumta në Gadishullin e Ballkanit. Një total prej shtatë luftërash u zhvilluan në Ballkan gjatë shekullit të njëzetë. Lufta e Parë dhe e Dytë Ballkanike, Lufta e Parë Botërore, Lufta Greko-Turke, Lufta e Dytë Botërore, Lufta Civile në Greqi dhe një seri luftërash në Jugosllavinë e mbetur në vitet 90 (Kadare, P. Simiç, L. Frckskoski, Y. Hysa, 2001). Në epiqendër të tyre, po sipas këtij autori, motivi më i shpeshtë ishin çështjet e pazgjidhura kombëtare, duke pasur si qëllim krijimin e shteteve-kombe, d.m.th. shtete etnike homogjene që shtrihen në të gjithë territorin etnik të një kombi (Kadare, P. Simiç, L. Frckskoski, Y. Hysa, 2001). Këto luftëra në thelb u ndërmorën në emër të paqes dhe të sigurisë, por sollën veçse pasiguri, pushtime, destabilitet, urrejtje dhe përsëri konflikte

pafund, atëkohë që devijuan nga misioni dhe qëllimi strategjik për çlirimin e gadishullit prej pushtuesve osmanë. Pas përfundimit të periudhës dyzetepesëvjeçare të Luftës së Ftohtë, natyra e kërcënimeve ndryshoi. Tashmë, që pas vitit 1990, kërcënimet nuk ishin vetëm të natyrës thjeshtë ushtarake, por konceptimi për to fitoi përmasa të reja më përfshirëse. Në to futeshin edhe kërcënimet jotradicionale, jo vetëm ushtarake, si ngrohja globale, burimet natyrore, rreziqet mjedisore, siguria rrugore e të tjera si këto. Në këtë punim do të përqipemi të analizojmë konceptin e sotëm të sigurisë në rajonin e Ballkanit duke ju referuar analizës historike sesi nga ndryshuar ai qysh prej fillimit të shekullit të XX-të deri në ditët e sotme.

Fjalë kyçe: Ballkan, siguri, luftë, nacionalizëm, etni etj.,

Metodologjia

Me anë të këtij punimi, kemi arritur të përdorim një metodologji kërkimore cilësore, më të dhëna primare dhe sekondare të cilat janë dhe rezultat i rikishimit të një literature mjaft të gjerë bashkëkohore dhe arkivore në lidhje me qëllimin e studimit që kjo temë do të përcjelli tek studiuesit, kjo për jetësimin dhe realizimin e synimeve dhe objektivit, ky studim përpqet t'i arrijë përmes zbatimit të një metodologjie shkencore ku, në bazë është kërkimi i thelluar dhe krahasues, si dhe analiza përmes fakteve që dalin nga burime arkivore në fushën historike, përmbledhjeve dokumentare, si dhe shfrytëzimit e përdorimit të aseteve, lëndës dokumentare dhe literaturës së botuar historike vendase dhe të huaj. Kërkimi primar është mbështetur në kërkimin sasior nëpërmjet burimeve arkivore ne Arkivin Qendror te RSh, si dhe dokumenta arkivore ruse, franceze, turke, britanike, serbe, italiane e austriake kurse përse i përket kërkimit sekondar jemi mbështetur për një botim cilësor tek burimet bibliografike dhe literatura.

Hyrje

Pas përfundimit të periudhës dyzetepesëvjeçare të Luftës së Ftohtë, natyra e kërcënimeve ndryshoi. Tashmë, që pas vitit 1990, kërcënimet nuk ishin vetëm të natyrës thjeshtë ushtarake, por konceptimi për to fitoi përmasa të reja më

përfshirëse. Në to futeshin edhe kërcënimet jotradicionale, jo vetëm ushtarake, si ngrohja globale, burimet natyrore, rreziqet mjedisore, siguria rrugore e të tjera si këto. Periudha që u çel menjëherë pas rënies së Murit të Berlinit dhe veçanërisht pas rënies së “Perdes së Hekurt”, shtroi pyetjen nëse teoria e ballancimit të fuqisë, ishte mjeti i duhur për të kontrolluar sigurinë gjatë periudhave të mëdha që pasuan fill pas shpërbërjes së Bashkimit Sovjetik dhe Aleancës së Mbrojtjes Kolektive, Traktatit të Varshavës (Warshavës). Pikërisht përfundimi i përballjes ideologjike, politike dhe ushtarake midis dy Blloqeve, Perëndimor me atë Lindor, ishte baza për lindjen e një vizioni të ri, për paqen dhe sigurinë globale. Për rrjedhojë, ndryshime do të përshfaqeshin edhe tek siguria rajonale e Ballkanit. Ndërsa në kohën e Luftës së Ftohtë, siguria u trajtua përgjithësisht si “Siguri kombëtare” në favor të fuqizimit të shtetit në terma ushtarakë për ruajtjen e një balance relative të fuqisë në sistemin bipolar të asaj kohe, në periudhën pasuese siguria shihej ndryshe. Kjo ndodhte sepse, për shkak të konceptimit të mësipërm ajo shihej si tejet etnocentrike dhe e kufizuar. Sipas studiuesve bashkohorë koncepti i sigurisë tashmë ishte zgjeruar ndjeshëm duke u rikonceptuar me përfshirjen e çështjeve ekonomike, mjedisore, energjitike, politike, shoqërore etj., si faktorë të rëndësishëm që ndikojnë në përmirësimin e paqes dhe të stabilitetit në kontekstin global dhe lokal. Sipas teoricienit Buzan, vizioni i sigurisë duhet të përfshijë si termat e mësipërm edhe atë ushtarak (Buzan, 1983).

Zhvillimi dhe analiza

Në fillim të shekullit XIX, hapësira e Gadishullit të Ballkanit nuk kishte shtete kombëtare sovrane. Më saktë ajo ishte organizuar dhe ndarë ndërmjet perandorive multinacionale habsburge, osmane dhe ndikimit të hekurit të Ruisë. Gjatë këtij shekulli midis Koncertit të Evropës në Vjenë, 1815 dhe Traktatit të Versajës në Paris, 1919, këto perandori multinacionale u shembën dhe vendin e tyre e zunë një duzinë shtetesh sovrane, shpallja e të cilave u bë sipas njohjes së pjesshme të parimit të kombësisë. Në këtë kuadër janë të një rëndësie historike dhe strategjike studimi i Luftërave Ballkanike të viteve 1912-1913. Studimet kanë qenë të natyrave dhe me përfundime të ndyshme përsa u përket shkaqeve dhe ecurisë së këtyre luftërave. Madje, jo gjithmonë këto studime kanë qenë objektive, sepse shpesh janë bërë pre, e orientimit politik dhe synimeve shoviniste të autorëve të saj. Në pjesën më të madhe

shumë çështje të rëndësishme nuk janë studiuar objektivisht dhe deri në fund, kryesisht ato çështje që kanë të bëjnë me shkaqet, vëllimet dhe karakterin e përgatitjes politike dhe diplomatike të luftës, me arësyet e shpërbërjes së Aleancës Ballkanike dhe sidomos lidhja e këtyre luftërave me çështjen kombëtare shqiptare etj. Është realitet i njohur historik që shqiptarët gjithmonë kanë qenë pre, e qëllimeve shoviniste të fqinjëve. Madje, që kur filluan luftën kundër Turqisë në tetor të vitit 1912, Aleatët Ballkanas nuk i fshehën synimet për zgjerim territorial në kurriz të tokave shqiptare. Sjellja e trupave ushtarake gjatë zhvillimit të veprimeve luftarake tregoi qartë se aleatët ishin të vendosur ti trajtonin trevat shqiptare jo si aleatë në luftën e përbashkët për pavarësi nga Turqia, por si trofe lufte pas disfatës së Turqisë. Pavarësisht se lufta e popullit shqiptar nuk arriti të sinkronizohej me luftën e popujve të tjerë nën robërinë e Perandorisë Osmane në gadishullin e Ballkanit dhe kjo jo për fajin e tij. Nuk mund të mohohet kurrësi ndihmesa e kryengritjeve shqiptare në fushëbetë, në përshpejtimin e shembjes së sundimit osman në Ballkan. Lufta e Aleancës Ballkanike ishte vendimtare në dobësimin e Turqisë në rrafshin ushtarak, gjë që nxorri në pah prapambetjen e saj në teknologji por edhe në strategjinë dhe taktikën ushtarake, si dhe pamundësinë për të përballuar sulmin e aleatëve ballkanikë. Lidhur pikërisht me ndihmesën e kryengritjeve të shqiptarëve që shkuan në dobi të luftës dhe fitoresë së Aleatëve Ballkanas autori Antonio Baldaci, në një shkrim të tij vë në dukje një përfundim tejet të rëndësishëm për rolin dhe luftën e shqiptarëve, pavarësisht se jo brenda Aleancës Ballkanike: Një përshkrim i paanshëm do provonte qartë se përleshjet këmbëngulëse dhe të përgjakshme të shqiptarëve për liri kundër centralizmit xhonturk (1909-1912), përbëjnë një nga shkaqet e vërteta të përparimeve të shpejta e të mëdha të luftës së aleatëve. Këtë duhet ta kujtojnë gjithnjë me mirënjohje popujt ballkanas, sepse kanë qenë shqipëtarët që kanë bërë fatin e të tjerëve (Historia e Shqipërisë, Vëll II, 1956). Në këtë përfundim vërehet qartazi kundërshtia me pohimet e disa studiuesve, kryesisht fqinjë (serbë ose grekë) se nuk është e vërtetë që kundër Perandorisë Osmane kanë luftuar vetëm popujt e Aleancës Ballkanike, një pjesë e të cilëve kishin fituar pavarësinë e plotë nga Perandoria Osmane që me Kongresin e Berlinit. Të tilla ishin Serbia, Bullgaria, apo dhe Greqia, por kundër osmanëve ka luftuar me trimëri dhe vetëmohim njëkohësisht dhe populli shqiptar i cili, ndonëse jashtë kësaj aleance, ishte parë gjithmonë si plaçkë për t'u ndarë mes fituesve pas tërheqjes përfundimtare të turqëve nga Ballkani. Fuqia politiko-ushtarake dhe ekonomike e Turqisë në

këtë fillim shekulli ishte venitur dhe kishte rënë tashmë dhe ajo ishte në grahmat e fundit dhe mbi hirin e asaj perandorie gjigande shumëkombëshe që kishte qënë dikur. Konflikti i armatosur që ndodhi në territorin e ish-Jugosllavisë në periudhën 1991-2001 mori jetën e mbi 200.000 njerëzve, shfaqti mizorinë e paparë në Evropë qysh nga Lufta e Dytë Botërore, si dhe la pas një trashëgimi të tmerrshme të shkatërrimit fizik dhe dëmtimit psikologjik. Luftërat Ballkanike, të cilat ndodhën menjëherë pas periudhës së Luftës së Ftohtë dypolare, u shfaqën mospajtuese me përpjekjet për ndërtimin e një rendi evropian më harmonik. Ky ishte një shqetësim për institucionet ndërkombëtare përgjegjëse për menaxhimin e konflikteve, si dhe për fuqitë e interesuara për rivendosjen e stabilitetit rajonal. Pas më tepër sesa një dekade armiqësie, të shfaqur me ndërprerje, konflikti u ndal vetëm si rezultat i ndërhyrjes së fuqishme nga jashtë dhe krijimit të disa protektorateve *de facto* ndërkombëtare, të patrulluara nga paqeruajtësit e sponsorizuar nga OKB, NATO dhe BE, me mandate të pakufizuara në kohë. Në vitet '90 kishte një numër të madh konfliktesh rajonale – në Haiti, Kolumbi, Taxhikistan, Kaukaz, Çeçeni, Afganistan, Nepal, Sri Lanka, Lindje e Mesme, Somali, Sudan, Ruanda, Sierra Leone, Kongo, - të cilat ishin të krahasueshme dhe, në disa raste, më shkatërrimtare se Lufta Ballkanike. Disa prej këtyre luftërave nuk iu kushtua ndonjë vëmendje e vaçantë sa atyre të Ballkanit. Ballkani është një pjesë e Evropës, prandaj është më e pranishme tek media ndërkombëtare dhe angazhimi i fuqive të huaja sesa konfliktet e ndodhura në rajonet më pak të zhvilluara apo që ndodhen më larg saj. Mizoritë e ndodhura në Ballkan nuk ishin as më pak dhe as më shumë të dhimbshme sesa ato të kryera në konfliktet paralele në Afrikë, Amerikën Latine, apo në Azi, por ato u shfaqën më shumë dhe u diskutuan më tepër në raportet televizive të lajmeve. Impaktet përfundimtare për elitën dhe opinonin publik e bënë konfliktin ballkanik politikisht të imponueshëm – ajo ishte një luftë që nuk mund të injorohej. Ballkani kishte qënë prej shekujsh një objekt i garës politike ndërkombëtare, ku shumë nga Fuqitë e Mëdha Evropiane apo Euroaziatike kanë pasur interesa afatgjata në rajon. Me prishjen e qetësisë së sistemit të Luftës së Ftohtë duhet të shiheshin përsëri perceptimet tradicionale të interesave, të cilat do të befasonin edhe vetë palët rivale. Qysh në fillim Luftërat Ballkanike u zhvilluan me ndërhyrjen e Fuqve të Mëdha – ose në mbështetje të aleatëve vendas, në emër të zgjidhjes së konfliktit, apo duke pasur një vështrim në përfitimet afatgjata që do të rridhnin nga rindërtimi i asaj që konsiderohej ende

si një rajon strategjik i rendësishëm botëror. Vite më pas, Konflikti Ballkanik ishte një pjesë e fenomenit të përgjithshëm të tranzicionit të periudhës pas-komuniste të Evropës Qendrore dhe Lindore si i tërë, një dinamikë me impikime të mëdha për marrëdhëniet ndërkombëtare (Glamočak, 2002). Ai është perceptuar gjithashtu si një lloj testi i përpjekjeve për menaxhimin e konflikteve në periudhën e pas Luftës së Ftohtë. Lufta Ballkanike tregoi gjithashtu problemet që ekzistonin në rendin botëror. Shkaku i konfliktit ishte shkatërrimi i Federatës shumëkombëshe Jugosllave, si rezultat i rritjes së një nacionalizmi përjashtues dhe intolerant ndërmjet kombeve me të drejta kushtetuese. Si mund të ruheshin kërkesat shpërthyes të një politike identiteti në një botë ku ideali i shteteve-kombe plotësisht të pastërta është më tepër një mit, dhe axhenda për vet-përcaktim mbetet një mundësi shkatërruese e llahtarshme? Kolapsi i Jugosllavisë krijoi dhunë politike, të cilën aktorët lokal treguan se ishin të pazotë ta menaxhonin. ‘Cila është përgjegjësia, nëse ajo ekziston, e komunitetit ndërkombëtar për t’u përballur me kaosin e shkaktuar nga shtetet e dështuara si dhe nga paqendrueshmëria rajonale? Cilat institucione janë më të përshtatshme për t’u përballur me përgjegjësi të tilla? (Kaldor, 1999). Konflikti Ballkanik dha shembuj të ngjajshëm të sfidave etnike të luftës moderne, si mungesa e vetpërmbajtjes në konfliktet civile të kontrolluara në mënyrë të dobët nga një komponent civil apo etnik i fuqishëm, dhuna sistematike kundër popullsisë joushtarake, e cila u ngrit në statusin e një strategjie për luftë hakmarrëse, dilema ligjore e morale e ndërhyrjes efikase në rastet kur Fuqitë e Mëdha nuk janë një zë, si dhe zgjidhjet e prera midis “*djemve të mirë apo të këqinj*” janë thjeshtë të papërshtatshme. Ai justifikon premisa e ndërhyrjes humanitare veprimet paraprake në raste të tilla, edhe pse pa mandate nga instancat e vlefshme ndërkombëtare? A ka evoluar ligji ndërkombëtar humanitar në atë pikë që të mund të përforcojë efektivisht standartet e të sjellurit me anë të detyrimit nga autoritetet globale dhe nëse të tilla standarte do të mund imponoheshin gjithashtu nga palët ndërhyrëse? Pasojat ekonomike të konfliktit të armatosur në Ballkanin e varfër, për vet palët pjesëmarrëse dhe për fqinjët e tyre më të afërt kanë qënë shumë të rënda. Si mundet të përcillet axhenda për ndërtimin e paqes, duke përfshirë rigjallërimin ekonomik dhe pajtimin, në zonat e ndara historikisht që përballen me një hendek të madh zhvillimi? Të tilla pyetje nuk janë unike për konfliktet e përmendura më sipër, por për rastin e Ballkanit ato do të përbënin një precedent me ndikim global. Konflikti Ballkanik është bërë subjekt analizash

shkollareske dhe reflektim i një biblioteke të vogël gazetareske. (Magno, 2001). Analiza aktuale e temës së disertacionit është pak a shumë një nga interpretimet e pakta që kërkojnë ta shikojnë luftën si një të tërë (Hofbauer, 2001). Ajo mbështet në shumë supozime rreth natyrës së konfliktit dhe rrugës me anë të së cilës ajo duhet të interpretohet. Së pari, lufta konsiderohet si një luftë e zgjatur dhe e vetme me një logjik strategjike të vazhdueshme – rishpërndarje e njerzëve dhe terrenit brenda federatës së Jugosllavisë së shpërbërë. Edhe pse Jugosllavia ka qënë gjithmonë një vend luftërash, ajo për disa vite shërbeu si një burim stabiliteti në Ballkan, me anë të sigurimit të një kuadri për bashkëpunim pozitiv midis grupeve të ndryshme etnike dhe një alternative për nacionalizmin vet-shkatërrues (Djilas 2001). Që me fillimin e saj në Slloveni në vitin 1991, e cila vazhdoi me konfliktet më shkatërrimtare në Kroaci, Bosnje-Hercegovinë dhe Kosovë në periudhën 1992-1999, dhe në fund në Maqedoni në periudhën 2000-2001, të cilën unë preferoj ta quaj vazhdim të Luftës Jugosllave, ka qënë e gjitha përpjekje për të siguruar sovranitetin mbi territorin në mungesë të ndonjë lloji marrëveshje lidhur me atë se si do të mund të riorganizohej federata e shkatërruar, apo e shpërbërë, mungesa e një shprese (drejtimi) drejt forcës. Slobodan Millosheviçi u dallua për një censurë speciale, për manipulimin e tij të zhurmshëm me qëllim që të siguronte mbajtjen e pushtetit dhe vullnetit për t'ju drejtuar gjakut dhe hekurit për të krijuar një Serbi më të madhe nga trupi i ish-Jugosllavisë, por Millosheviçi ishte vetëm një nga brezi i udhëheqësve që vinte pas kohës së Titos, i cili zgjodhi të luaj kartën e nacionalistit ndaj republikave respektive pavarësisht nga interesat e popujve të Jugosllavisë si një i tërë. Megjithëse i shtyrë në emër të sovraniteteve rivale, Seria e Luftërave Jugosllave ishte krejtësisht një luftë civile me anë të vendosjes së një grupi qytetarësh në duart e një grupi tjetër, me urdhër të udhëheqësve të egër dhe të paprincipitë në një luftë për fuqi dhe dominim. Ajo ka qënë një luftë me të vertetë pa fitues. Së dyti, megjithëse lufta u zhvillua brenda territorit të ish-Federatës Jugosllave, impakti i konfliktit nuk ishte i tillë. Lufta kishte një dimension rajonal të rëndësishëm, si brenda rajonit Evropian Jugperëndimor, ku Jugosllavia ishte për një kohë të gjatë një pjesë integrale e saj, ashtu edhe në të gjithë Evropën. Seria e Luftërave Jugosllave solli një krizë rajonale, si dhe ngriti atë që mund të quhet Çështja e re Lindore, me Ballkanin edhe një here të transformuar në një zonë të paqëndrueshmërisë kronike. Ajo ishte në të njëjtën kohë edhe krizë e rendit evropian, si i pari konflikt i armatosur kryesor në kontinet pas vitit

1945, duke përfshirë abuzimet për të cilat të gjithë besonin se shprehja “kurrë më” nuk do të lejoheshin të ndodhnin përsëri, si dhe një sfidë që tregoi se institucionet evropiane ishin, me dhimbje, të papërgatitura. Përfshirja e vonuar e Amerikës ishte një produkt i dinamikës së mbetur nga lufta e ftohtë e cila institucionalizoi varësinë evropiane nën udhëheqjen e SHBA-së, si dhe ndarjes së vetë Evropës dhe paaftësisë për të qënë një aktor ndërkombëtar. Mosangazhimi i SHBA-së në rrethanat e krijuara nuk do të ishte një opsion pozitiv, por për të ardhmen e largët kriza ballkanike do të zgjidhet vetëm kur roli Amerikan të dobësohet dhe kur një Evropë e unifikuar dhe me vetbesim do të zotërojë rajonin dhe problemet e saj si probleme të veta (Meyer, 2002). Ky studim bën referenca të shpeshta për perspektivën evropiane në konflikt, e cila portretizohet si një gjë themelore që ndaj kërkesave evropiane duhen dhënë zgjidhje evropiane. Së treti, dimensionin ndërkombëtar i luftës konsiderohet i rendësishëm. Fundi i sistemit të Luftës së Ftohtë që nga 1989 e këtej duket se do të hapë prespektiva të reja për aktivizimin e fuqisë së madhe, katastrofa jugosllave dha një mundësi bindëse për të testuar mekanizmat e fjetura për menaxhimin e krizave ndërkombëtare. Që në ditët e para të operacioneve luftarake në Slloveni roli aktiv i komunitetit ndërkombëtar ishte i madh në formësimin e rezultateve. Edhe pse vullneti për të ndërhyrë nuk u manifestua në mënyrë të qartë, dinamika e konfliktit në vetvete e bëri, në një fare shkalle, të detyrueshme ndërhyrjen e faktorit ndërkombëtar. Opsioni që *“leri ata të luftojnë midis njeri-tjetrit”* nuk ishte kurrë kaq atraktiv në praktikë, siç u perceptua nga disa, që të ishte në retrospektivë. Pafhtësia e aktorëve lokalë për të zgjidhur dallimet e tyre pa përdorimin e armëve u zbulua herët, si dhe konflikti sillte një numër çeshtjesh të një rendësie më të madhe, duke përfshirë integritetin e Evropës, të ardhmen e OKB-së dhe të operacioneve paqeruajtëse të sponsorizuara nga OKB, aftësinë e NATO-s, marrëdhëniet me Federatën e re Ruse, rolin e Islamit militant dhe marrëdhëniet midis Perëndimit dhe botës Islamike, si dhe përgjegjësitë e superfuqisë Amerikane pas Luftës së Ftohtë. Shumë nga këto ishin në rrezik dhe evolimi gjatë konfliktit i amullisë provinciale të tilla si në Vukovar, Knin, Srebrenicë apo Raçak për aspekte kryesore të diplomacisë ndërkombëtare, nuk ishin të papërshtatshme. Ky studim shqyrton dinamizmin e menaxhimit të konfliktit ndërkombëtar, analizon sukseset dhe dështimet e komunitetit ndërkombëtar si dhe përpjekjet për të specifikuar mësimet e nxjerra (Lambeth, 2001). Së fundi, megjithëse puna aktuale nuk synohet të jetë një histori ushtarake, megjithatë i është

kushtuar një vëmendje e vaçantë dimensioneve strategjike dhe veçanërisht ushtarake, konfliktit (Nardulli, Perry, Pirnie, Gordon IV, Mc Ginn, 2002). Komplexiteti i vaçantë i rivalitetit strategjik brenda ish-Jugosllavisë, me mbivendosjet e saj nacionale, kanë kondiconuar historikisht reivalitetet etnike dhe armiqësi të shumta, kjo i ka çuar analistët drejt një përqendrimi të pashmangshëm në dhënien e detajeve etnografike. Por Seria e Luftërave Jugosllave ishte gjithashtu një konflikt i armatosur i një lloji të vaçantë, të cilën e ka karakterizuar ndoshta më mirë Gjenerali Wesli Klark me një përcaktim të dykuptueshëm si “luftë moderne” (Clark, 2001). Ndarja e madhe ideologjike që u përcaktua kaq shumë në konfliktet e viteve '70 dhe '80, e shtyrë nga organizatat e fshehta me lloje të ndryshme inspirimi Marksist-Leninist dhe paskësaj u përfshinë brenda logjikës globale të Luftës së Ftohtë, në vitin 1989 u konsideruan si një gjë e kaluar (Rienner, 2000). Edhe nëse Seria e Luftërave Jugosllave karakterizohet më mirë si një konflikt “etnik” i gjeneruar nga nacionalizmi intolerant, apo si një fushatë e frymëzuar nga oportunistët e paprincipë për një ndarje të plaçkës në kushtet e dështimit të shtetit, ajo shfaq një lloj krejt të ri të sfidave (Bellamy, 2001). Si një konflikt me intensitet mesatar, lufta midis pjesëmarrësve, kapacitetet ushtarake të të cilëve nuk i lejuan atyre të bëheshin aktorë të rëndësishëm strategjikë. E parë nga këndvështrimi i Fuqive të Mëdha çeshtjet në rrezik nuk ishin më vitale. Në teatër, forcat lokale, të cilat ishin të paafta të grumbulloheshin me shpejtësi, ndonjëherë me disiplinë të dobët, shpesh me motive të pakta dhe pothuajse të papajisura mirë për të imponuar vendimet strategjike, ishte një faturë për stanacionet ushtarake. Forcat paqeruajtëse tradicionale të OKB-së provuan se ishin të papërshtatshme ndaj kërkesave të një konflikti, ku vetëm masa të forta të imponimit të paqes do të jepnin rezultate, por mungonte motivimi (në rastin e SHBA-së) dhe mjetet (në rastin e Evropës) për të ndërhyrë në mënyrë vendimtare. Megjithëse përfshirja e Fuqive të Mëdha, në njëfarë shkalle, ishte e papërshtatshme, sidomos bashkëpunimi për ndërhyrje ushtarake, ajo u bë shumë shpejt një çeshtje e nxehtë kundërshtimi, e cila ka mbetur ende e tillë. Për Shtetet e Bashkuara, si e vetmja fuqi botërore me kapacitet të vërtetë për projektion të fuqishëm global dhe për aleancën e NATO-s, forumi i sigurisë, si i vetmi komponent ushtarak i Evropës, dilema strategjike e treguar nga konflikti ballkanik ishte i konsiderueshëm. NATO nuk mund të injoronte thjesht Ballkanin, por si të gjitha institucionet e tjera evropiane dhe euro-Atlantike ajo ishte “mjerisht e papërgatitur” për problemet e pas Luftës së

Ftohtë, dhe angazhimi i mundshëm i saj dhe preferenca për masa simbolike dhe të pjesëshme të përcaktuara për të mbajtur luftimin në një nivel të ulët rreziku, provuan se nuk ishin më efektive sesa paqeruajtësit e OKB-së (Kaufmann, 2002). Në fund u përgatit një axhendë për veprime vendimtare ushtarake, vetëm kur u pa se paaftësia e komunitetit ndërkombëtar për të sjellë një përfundim dukej politikisht e dëmshme. Çështjet e shfaqura nga këto ngjarje janë të rëndësishme e të kufizuara në çështjen e ish-Jugosllavisë. Duket se përdorimi i mjeteve ushtarake për të menaxhuar konflikte rajonale në rrethanat kaotike të shekullit 21, do të jetë një problem i shpeshtë sigurie për të ardhmen. Ballkani shpesh konsiderohet si një kënetë e zymtë, “jo një vend për njerzit e politikës njerëzore” - cituar në një studim të pas Luftës së Dytë Botërore, - “i paradënuar për burim konflikti nga heterogjeniteti” (Roucek, 1948). Steriotipi është fals, por ai ka qënë në mënyrë të dhimbëshme ndikues në formimin e perceptimeve të konfliktit ballkanik dhe origjinës së tij. Duke inkurajuar pesimizmin rreth prespektivës për rigjenerim, ajo mundet gjithashtu të bëhet më e vështirë t’i qendrojë angazhimeve të ndërtimit të paqes të paskonfliktit. Ky studim kërkon të hedhë poshtë shpjegimet e thjeshta të “*urrejtjes antike*” duke parë me kujdes burimin dhe dinamikat e konfliktit Ballkanik në të gjitha dimensionet e tij. Fatkeqësisht, edhe pas konflikteve ku, ai i Kosovës ishte i fundit që mbylli siparin e shpërbërjes, Ballkani mbetet i pastabilizuar nga ana politike. Nga njëra anë, Serbia “e ka të vështirë të pranojë” mëvetësinë e Kosovës. Në anën tjetër mbetet ende i hapur dhe i pazgjidhur problem i Greqisë me ish-Republikën e Maqedonisë, për çështjen e emrit të shtetit të sotëm Maqedonas! Por, në këtë vorbull mosmarrëveshjesh dhe pasigurishë, nuk mund të kalohet pa përmendur edhe prapambetjen sociale dhe ekonomike të këtij rajoni, në raport me pjesën tjetër të Evropës. Regjimi i Millosheviçit ka lënë pas një hije shkatërrimi dhe një klimë mosbesimi, kapërcimi i të cilave përbën një sfidë në proceset e integritit dhe të stabilitetit të rajonit. Gjithsesi, lufta e armatosur mes popujve të Ballkanit ka përfunduar. Tani për të gjithë këta popuj ka vetëm një alternativë: Integrim sa më të shpejtë në Bashkimin Evropian (BE). Këtë tanimë e kanë kuptuar mirë popujt e Ballkanit. Çdo përpjekje për të bashkuar serbë dhe shqiptarë nën një çati nën Serbinë, ose nën një Jugosllavi tjetër të sajuar, së cilës i ka kaluar koha dhe i është vrarë e ardhmja, do të ishte me pasoja të paimagjineshme, në radhë të parë për botën e qytetëruar perëndimore sesa për vetë shqiptarët. Tani, më tepër se kurrë, për çdo qytetar evropian është e qartë se, shqiptarët gëzojnë

jetën dhe prosperitetin në trojet e tyre shekullore pikërisht në Evropë dhe pikërisht këtu u takon e ardhmja në paqe, pavarësi dhe demokraci. Ndërkaq përsa i takon popullit dhe shtetit serb, është mirë të kuptojnë drejt se kohët kanë ndryshuar, se e tashmja dhe e ardhmja nuk mund të ndërtohen në kurriz të popujve dhe kombeve të tjerë. Serbia si vend evropian në qoftë se kërkon prosperitet duhet patjetër të jetojë me vepra në Evropë dhe, ashtu siç theksoi senatori amerikan Riçard Hollbruk (Richard Holbrooke) para gazetarëve më 26 Shtator 2004 "...Serbia është mirë të shohë nga Brukseli dhe jo nga Kosova. Në qoftë se do të shikojë nga Kosova, atëherë do të humbasë edhe Brukselin (Evropën) edhe Kosovën". Gjithsesi, pavarësisht të kaluarës së trazuar që ka të bëjë me zhvillimet historike, pushtimet e ndryshme, pozicionin gjeografik, feja, ekonomia, politika etj., asgjë nuk mund të errësojë faktin që ballkanasit po mundohen sot që të ndryshojnë kursin e historisë, duke u bërë pjesë e familjes së madhe europiane. "Ballkani është një truall mitik... Ashtu sikurse Mesdheu mund të quhet djep i historisë njerëzore, kjo është e vërtetë edhe për Ballkanin... Ai nuk është një rajon fatkeqësish, por hapësirë ku regëtojnë tradita të fuqishme që kanë plazmuar kulturën europiane" (Lleshi, 2008). Të shpresojmë se këto tradita të popujve ballkanas do të shndërrohen në një gur themeli të qytetarisë dhe kulturës, duke dhënë në të njëjtën kohë një shembull se duhet qëndruar larg paragjyqimeve të cilat vijnë, veç të tjerave, edhe si rezultat i aksidenteve të ndryshme historike. Motoja pozitive dhe përparuese duhet të jetë: "Të bashkohemi dhe jo të ndahemi". Në përfundim mund të thuhet se, Ballkani tashmë ka hyrë në një rrugë të re, në atë të ndryshimit. Kjo frymë e re, ka një bazë të gjerë ku mbështetet, pasi Ballkani tanimë, pas disa shekujsh robërie dhe kontradiktash mes etnive përbërëse të rajonit dhe sidomos pas dhjetë vjet luftërash shkatërruese, ngatërresash të të gjitha llojeve, ka për herë të parë një pikëpamje të përbashkët. Për herë të parë, të gjitha vendet e rajonit kanë një sistem politik demokratik duke u dhënë fund diktaturave famëkeqe. Për herë të parë, të gjitha vendet e rajonit kanë një sistem të ekonomisë së tregut të lirë. Për herë të parë, të gjitha vendet e Ballkanit, papërfundim, kanë një aspiratë të përbashkët dhe madhore që është anëtarësimi në Bashkimin Evropian. Për herë të parë, të gjitha vendet e rajonit aspirojnë ose janë bërë anëtare të NATO-s.

Konkluzione

Pasi ke studiuar dhe analizuar luftërat e zhvilluara në Ballkanin e fillimit dhe të fundit të shekullit XX, mësimi i parë i rëndësishëm që merr, madje guri themeltar, nuk është kurrësi Lufta, por e kundërta e saj, - Paqja! Dëshmia më e besueshme dhe e pakundërshtueshme, përvoja e gjatë dhe e hidhur, e dhimbshme, dëshpëruese dhe e pakthyeshme për këtë fakt, për këtë të vërtetë janë dy “seritë” e luftërave në vitet 1912-1913 dhe 1991-2001, në këtë rajon të nxehtë dhe të shqetësuar, i cili ende nuk po gjen paqen dhe sigurinë! Këto luftëra, ndonëse përherë janë ndërmarrë në emër të paqes dhe të sigurisë, sipas pikëpamjes tradicionale, është e sigurt dhe e vërtetuar tashmë, se ato kanë sjellë dhe kanë lënë pas veçse shkretëtirën, vdekjen, sëmundjet, epidemitë dhe gërmadhat e shkatërrimit, të qyteteve, të fshatrave, ndërtimeve, qetësisë dhe të gjithshkaje tjetër jetësore. Së bashku me to, ato mbollën frymën dhe gjuhën e urrejtjes së thellë shekullore, të makthit të gjatë, zakonin e keq të mërive po aq të hidhura mes popujve të Ballkanit, ndasitë fetare, shqetësimin, ankthin, zemërimin e thellë dhe përsëri konflikte dhe luftëra..., midis njerëzve dhe popujve që, për shekuj kanë qenë aty duke jetuar ngjitur, pranë e pranë njëri-tjetrit! Në këtë mes kanë ndikuar me praninë dhe për shtetin e tyre shekullor dhe absolut perandoritë e shkuara me kujtimin e tyre, të cilat kanë zëvendësuar për një kohë të gjatë njëra-tjetrën, por duke lënë pas njëherëshi shijet e urrejtjes, të inatit dhe të lakmisë, që kanë çuar përherë tek lufta. Të gjitha këto dukuri negative kanë tronditur fort paqen, stabilitetin, çështjen e territorit, të kufijve, të ekonomisë, me një fjalë tërë “ngrehinën” e sigurisë së brishtë të Ballkanit. Këto luftëra dhe përvoja e grumbulluar prej tyre kanë çuar tek vlerësimi dhe madje në “shenjtërimin” e kufijve të sigurisë, paqes dhe mirëkuptimit, të cilat përbëjnë kulte për vende të tjera evropiane të zhvilluara. Përfundimi i periudhës së Luftës së Ftohtë nxitit, në rajonin e Ballkanit, një cikël të vërtetë luftërash lokale dhe civile të shteteve apo republikave të ish-Federatës së Jugosllavisë për shpëputjen e tyre nga ajo bashkësi ku ata nuk e shihnin më veten. Pikërisht këto luftëra të njohura me shprehjen “Luftërat e Fundit”, që përfshinë Slloveninë, Kroacinë, Bosnje-Hercegovinën, Kosovën dhe Maqedoninë, rizbuluan dhe vunë në pah edhe një herë, siç ka vlerësuar studiuesi i historisë së Ballkanit M. Mazover (Mazower), “...egërsinë dhe zgjoi mendimin sikur vështirësinë për qeverisje, bashkëjetesë dhe dhunën këta popuj e kanë në gjak” (Mazover, 2003). Kësisoj, shpërthimi edhe një herë i motivit nacionalist, si një ndër frymëzuesit kryesorë të këtyre luftërave, që gjetën një mjedis nxitës në teatrin ballkanik të atyre viteve, për shkak të

mentaliteteve të vjetra por të pashlyera, frymën e mosmarrëveshjeve dhe mosbashkëpunimit tipik ballkanik; shto këtu edhe klimën e një krize të përgjithshme të natyrës ekonomike, të cilat së toku, e trazuan keqazi edhe gjendjen e sigurisë rajonale! Rruga, mënyra më e sigurt, më e provuar, të cilat të çojnë tek Paqja, Siguria dhe Stabiliteti i rajonit problematik, ku jetohej me kujtimin, plagët, erën dhe zhurmën e luftërave ende të pashlyera për popujt e Ballkanit, janë veçse gjuha dhe veprimi paqësor. Luftërat Ballkanike kishin përfunduar, por ato vetëm sa e kishin përkeqësuar gjendjen në rajon përkundër atyre qëllimeve që kishin planifikuar dhe paraparë në fillim të luftës. Luftërat në rrjedhën e tyre kishin qenë të egra, tejet të dhunshme, përvetësuese dhe plot padrejtësi për ndarjen e keqe të territoreve të pushtuara, shkeljen e të drejtave të popullsisë civile në zonat e luftës, cënimin e kufijve të vendeve fqinjë, në zgjimin dhe mbjelljen e urrejtjes së verbër etnike dhe fetare, mërive dhe të padrejtësive tek popujt e tjerë, si dhe duke lënë pas fijet e ndera të konflikteve të reja! Pikërisht lidhur me to, duke shkruar për Luftën e Parë Ballkanike, autori M. Gleni (Glenny) thekson: “Lufta e Parë Ballkanike u karakterizua nga një egërsi e jashtëzakonshme dhe nga një mospërfillje e plotë për të drejtat e popullsisë civile, që pati fatin e keq të ndodhej në zonat e luftimeve” (Glenny, 2007). Ndërkaq, për Luftën e Dytë të Ballkanit po ky autor vë në dukje aspekte të tjera që u cënuan në të. Përsëri është M. Gleni, që ka shkruar se: “Sa herë që ndonjëra nga qeveritë e Aleancës Ballkanase kishte mundësinë për të rrëmbyer copa të tjera territoresh, menjëherë i hynte rrëmbimit, madje edhe atëhere kur nuk kishte kurrfarë justifikimi historik ose dogmatik” (Glenny, 2007). Gjithashtu, po gjatë Luftës së Dytë Ballkanike, ishin po ashtu fshatarët e Maqedonisë ata që u bënë “martirë pa dashur ... Dhuna nuk njihet armiq të përjetshëm. Armik i përjetshëm është gjithmonë armiku aktual” (Glenny, 2007). Për shkak të këtyre luftërave ishte deformuar dukshëm padrejtësisht dhe krejt arbitrarisht harta politike e rajonit Ballkanik, teksa pjesë të territoreve të një shteti apo vendi u shkëputën dhe u ndanë si të ishin gjymtyrë dhe u aneksuan nga shtete të tjerë më të fuqishëm për kohën duke krijuar e ndezur njëherësh probleme etnike, territoriale, demografike e shumë të tjera. Rast tipik ishte Shqipëria dhe Maqedonia në Luftërat Ballkanike të viteve 1912-1913, territoret e të cilave u copëtuan dhe u ndanë padrejtësisht mes Malit të Zi, Serbisë, Greqisë dhe Bullgarisë. Cënimi i sigurisë prej tyre ka qenë më i dukshëm në pikëpamje politiko-ushtarake. Në thelb, siguria ishte cënuar rëndë në të gjithë treguesit e saj si paqja, kufijtë, liritë dhe të drejtat e njeriut, lëvizja

e lirë, mjedisi dhe shumë të tjerë. Luftërat e viteve 1912-1913, si dhe ato të njohura si “Luftërat e Fundit” të viteve ’90 të shekullit XX, ndonëse synonin paqen dhe sigurinë, sollën veçse pasiguri dhe ankth, urrejtje dhe konflikte, të cilat qëndrojnë pezull mbi paqen e brishtë të Gadishullit të vjetër. Luftërat Ballkanike të viteve 1912-1913, sidomos, por edhe ato të fundit, të viteve 1991-2001, ishin luftëra lokale në pikëpamje të përmasave, por edhe bartëse të disa dukurive në pamje të parë të kundërta me njëra-tjetrën! Kështu, këto luftëra në të dy “serialet” e tyre, 1912-1913 dhe 1991-2001, synonin çlirimin dhe lirinë nga pushtimi dhe prekjen e realizimin e pavarësisë, të lirisë dhe sovranitetit. Nga ana tjetër, e kundërta, luftërat në zhvillim e sipër, por jo pa flijime, shkelën shpesh herë me dhunë dhe arbitrarisht paqen, sovranitetin, pavarësinë dhe të drejtat e shteteve, vendeve dhe popujve fqinjë! Njëherëshi, këto luftëra shkelën dhe dëmtuan “shenjtërinë”, “tabunë”, “fetishin” e kufijve dhe të sovranitetit të vendeve e popujve të tjerë dhe fqinjë, siç ishin Shqipëria, Maqedonia deri te vetë Perandoria Osmane, tashmë e rënë nga fuqia dhe në kalbëzim e sipër. Këto shkelje u përshfaqën më së shumti në Luftërat Ballkanike në fillim të shekullit XX, duke synuar goditjen, dëmtimin dhe detyrimin e Perandorisë shumëshekullore Osmane si pushtuese, me qëllimin për t’u larguar nga territoret e rajonit Ballkanik dhe tkurrejn në hapësirën e saj natyrale prej nga ishte nisur në fillimet e saj. Por, në nisje, në fillimet, shtetet e Aleancës Ballkanike, jo pa synime, pa plane, këto më së shumti të kahershme dhe të mirëmenduar, me ushtritë e tyre shkelën kufijtë dhe pushtuan territoret, përdhosën liritë, të drejtat dhe sovranitetin e shteteve të tjerë ballkanas, të cilët nuk kishin asnjë “mëkat” apo “faj”. Po ashtu, ata e bënë këtë duke synuar me kryeneçësi pushtimin, copëtimin dhe heqjen e lirisë dhe sovranitetin e disa vendeve dhe popujve fqinjë prej shekujsh, madje edhe më autentikë se shumë prej agresorëve në këtë rajon, sa të nxehtë aq edhe problematik njëherësh! Nga ana tjetër, Luftërat Ballkanike të shekullit XX, shkaktuan dhe lanë pas “vraga” të plagëve dhe dëme të shumta në rajon, jo vetëm në kujtesën e tij por, sidomos, në pikëpamje të dëmeve dhe cungimeve njerëzore, materiale, fizike, shpirtërore, morale e psikologjike, epidemi sëmundjesh të shumta etj. Ato ndikuan, sidomos, në pikëpamje të cënimit të lirisë së popujve, të hapësirës tokësore, të lirisë të njeriut për të arritur, tek e fundit, tek kurora e tyre sovraniteti i këtyre vendeve dhe popujve! Ky studim dëshmon se këto luftëra, njëherëshi përshfaqën dhe dëshmuan militarizimin e shteteve dhe popujve, thithjen e madhe të burimeve financiare, buxhetore, njerëzore, ushtarake.

Ndërkohë ato çuan në përshfaqje të dhunës dhe egërsisë në shkallën më të lartë të dhunimit të jetëve njerëzore të pafajshme, përveç ushtarakëve. Ndërkohë, ato luftuan ndikuan në shkatërrimin dhe shëmtimin e hapësirës dhe bukurive të natyrës së rrallë të Ballkanit. Nga një pikëpamje tjetër, ajo që rrjedh nga këto luftëra është dëshmia konkrete që ato sjellin në aspektin shumë të rëndësishëm, të sigurisë në rajonin e nxehtë të Ballkanit, në çdo kah. Mësimet që na vinë prej këtyre luftërave kanë ndikuar kështu mbi rajonin, popujt, paqen, stabilitetin, sigurinë e secilit vend pjesëtar, ashtu si edhe mbi vetë sigurinë e mbarë rajonit të Ballkanit. Ndikimet e tyre mbi sigurinë e Ballkanit u shfaqën pothuajse në çdo element përbërës së tij, si çështja e kufijve, territoreve që u shkelën, copëtuan dhe aneksuan, sovranitetin e shkelur të shteteve të pavarur, cënimi i lirive dhe të drejtave të njeriut. Po ashtu me humbjen e jetëve të njerëzve të pafajshëm, shkatërrimin e ekonomisë vendore, shkaktimin e problemeve të mprehta sociale, shëndetësore (trauma, epidemi, shqetësime psikike etj). Ndërkohë, ato sollën si pasojë edhe përmbysje të raporteve demografike, të raporteve dhe numërit të minoriteteve (pakicave kombëtare) dhe të tjera si këto. Në rekomandimet që dalin nga përvojat e sprovuara evropiane, janë ato që njihen rëndom, por që rajoni ynë e ka të vështirë t'i vërë në jetë, për arsyen e thjeshte, sepse ende “nuk i ka dalë inati”, urrejtja e thellë, nuk i janë shuar mëritë e vjetra shumëshekullore, që kanë mbisunduar rajonin ballkanik për dhjetëra vjeçarë! Në të kundërt, janë gjuha e marrëveshjeve dy dhe më shumë palëshe, lëvizja e lirë e njerëzve dhe njohja e popujve midis tyre, lufta e përbashkët kundër krimit, kundër drogës, trafikut njerëzor, aktivitetet e përbashkëta, respekti ndaj kulturës, historisë të secilit prej tyre etj. Ndikimet e këtyre luftërave janë ndjerë dhe janë vënë re kudo në sigurinë e rajonit dhe në elementet e tij më të ndjeshëm dhe të dukshëm, më të prekshëm e të matshëm. Tek çështja e kufijve, demografisë, territoreve, marrëdhënieve dhe lëvizjes së lirë të njerëzve, e luftës kundër krimit, minoritetet dhe trajtimi i të drejtave të tyre; në psikozën, moralin dhe psikologjinë e popujve ballkanas; në vlerësimin reciprok e shtetëror; në respektimin e historisë, kulturës dhe zakoneve të njëri tjetrit; tek respektimi i institucioneve rajonale të sigurisë, si dhe kudo tjetër. Për rrjedhojë, institucionet e sigurisë të dala nga luftërat e fundit në Ballkan kanë qenë të dobëta dhe të brishta, anemike, të përdhosura...Mjafton t'u referohemi të dhënave për to. Duke qënë një rajon tejet i përfolur që prej kohëve më të vjetra dhe deri në ditët tona, emri i Ballkanit është kthyer në simbolin e dhunës,

egërsisë, konfliktit, urrejtjes dhe, për rrjedhojë edhe të përçarjes. Gadishulli i vjetër është teatri ku u ndeshën dhe u përplasën perandoritë, qytetërimet dhe, pse jo, edhe fetë më të mëdha e të njohura të kohërave. Secili prej këtyre treguesve të mëdhenj ka lënë pas gjurmë, shënja si dhe hije të frikshme e të dhimbshme, të cilat të sjellin ndërmend prejardhjen e këtij gadishulli. Ndërkaq, për shumë kohë ky rajon ka qënë një teatër i vërtetë luftërash të shumta, në emër të ideologjisë, etnive, feve dhe qytetërimeve. Aq e dukshme ka qënë kjo sa që nuk ka pasur konflikte të përmasave rajonale apo botërore, në të cilat të mos ketë qënë pjesëtar edhe gadishulli ballkanik. Të tilla ishin luftërat ballkanike të viteve 1912-1913, të pasuar nga Lufta e Parë Botërore 1914-1918, Lufta e dytë Botërore, 1939-1945, e cila u ndoq nga një luftë e gjatë që vijoi për dyzetepesëvjet, siç qe Lufta e Ftohtë. Por edhe kjo luftë u ndoq nga “seriali” i “Luftërave të Fundit”, të viteve 1991-2001. Gjatë Luftës së Ftohtë karakteristikat negative të shteteve të Ballkanit u mbajtën të fshehura dhe nën kontroll, për shkak të kontrollit të fortë të vetë sistemit. Por, sidoqoftë, ato karakteristika shpërthyen duke dalë në pah sapo sistemi komunist ra, duke u kthyer, siç e vërtetoi koha në një rrezik të madh për paqen dhe stabilitetin e rajonit të Ballkanit. Ndërsa njohja dhe kuptimi i të kaluarës së vendeve ballkanike është me një rëndësi të madhe, pasi me njohjen e prejardhjes dhe përbërjes, është e mundshme të parashihet si qëndrueshmëria ashtu edhe ecuria dhe siguria e vetë rajonit. Sidoqoftë, konfliktet e ashpra dhe të përgjakshme që ndodhën në fundin e shekullit XX dhe që u përmyllën në fillimin e shekullit XXI, nga ana tjetër, duhen parë edhe si një lloj garancie për të ardhmen e sigurisë së Ballkanit, dhe duket se po hapin një kapitull të ri në historinë e rajonit, duke ngjallur shpresë për popujt ballkanas. Argumentet për to gjenden te qeveritë e shteteve të Ballkanit, të cilat kanë dalë përmes proceseve demokratike, me zgjedhje të lira, si dhe janë të angazhuara nëpër organizma rajonale të sigurisë dhe paqes. Një tjetër argument i besueshëm është integrimi dhe anëtarësimi i këtyre shteteve, në përgjithësi, në organizma ndërkombëtarë euroatlantike etj., që njihen si mbrojtëse të lirisë, sovranitetit dhe të të drejtave të njeriut.

Referenca

Kadare, P. Simiq, L. Frckskoski, Y. Hysa, *Ballkani i Jugut*. Tiranë: Onufri, 2001.

Glenny M, (2007). *Histori e Ballkanit 1804-1999*. Tiranë: Toena dhe IDK.

Mark Mazover, *Ballkani një histori e shkurtër*, (Tiranë: Skanderbeg books 2003).

Sohn Karlezaseilder, Intervistë me Mr. Stobodan Snajder, Maj 1996, vepër e cituar, A. Lleshi, *Gjeopolitika e Ballkanit dhe prespektivat e sigurisë në rajon*, (Tiranë: GEER 2008).

Wesley K. Clark, *Waging Modern War: Bosnia, Kosovo, and the Future of Combat*, (New York: Public Affairs, 2001).

Mats Berdal and David M. Malone, eds., *Greed and Grievance: Economic Agendas in Civil Wars*, Boulder: Lynne Rienner, 2000, and Alex J. Bellamy, *Grievance and Greed*, *The World Today*, April 2001.

Joyce P. Kaufman, *NATO and the Former Yugoslavia: Crisis, Conflict, and the Atlantic Alliance*, Lanham, (MD: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2002).

Joseph S. Roucek, *Balkan Politics: International Relations in No Man's Land*, (Stanford: Stanford University Press, 1948).

Barry Buzan, *Peoples, States and Fear*, (London.: Wheatsheaf Books 1983).

Historia e Shqipërisë, Vëll II. (1956). Tiranë: Botim i USHT.

Mary Kaldor, *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*, (Stanford: Stanford University Press, 1999).

Alessandro Marzo Magno, ed., *La Guerra dei dieci anni. Jugoslavia 1991-200: I fatti, i personaggi, le ragioni dei conflitti*, Milan: il Saggiatore, 2001 and Hannes Hofbauer, *Balkan Krieg: Zehn Jahre Zerstörung Jugoslawiens*, (Vienna: ProMedia, 2001).

Aleksa Djilas, *The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919-1953*, (Cambridge, MA.: Harvard University Press, 1991).

Edward C. Meyer, *America, too, Needs Balkan Stability*, *The International Herald Tribune*, 12 December 2002.

Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis, *Balkan Battlegrounds: A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990-1995*, 2 Vols, Washington, D.C.: Central Intelligence Agency, May 2002.

Benjamin S. Lambeth, *NATO's Air War for Kosovo: A Strategic and Operational Assessment*, Santa Monica RAND, 2001 and Bruce R. Nardulli, Walter L. Perry, Bruce Pirnie, John Gordon IV, and John G. Mc Ginn, *Disjointed War: Military Operations in Kosovo, 1999*, (Santa Monica: Rand, 2002).

REFORMA ZGJEDHORE DHE NDRYSHIMET NË KODIN PENAL TË REPUBLIKËS SË SHQIPËRISË

Armand Braho

a_braho@yahoo.com

Guximtar Rushani

g.rushani@eust.edu.mk

Zimrisha Kupa

z.kupa20@eust.edu.mk

Abstrakt:

Shqipëria në vitin 2020 u përball, pas presionit të vazhdueshëm të ndërkombëtarve me fillimin e reformës zgjedhore. Kjo reformë prej kohësh e kërkuar nga subjektet politike në vend, si një garanci mbi rregullat lojës, e cila duhej të arrihej mbi konsensusin e palëve. Kjo gjë do të bëhej më sensitive këtë herë, pas djegies së mandateve parlamentare nga ana e opozitës në Shqipëri. Ku ligjvënësi tashmë do të ishte i ndarë ndërmjet dy opozitave, asaj parlamentare dhe opozitës jashtë parlamentit. Kjo do të krijonte probleme të shumta në tryezat e diskutimeve, ku këtë herë do të kishte një ndryshim me reformat e tjera konsensuale. Pra, në tryezë kishte dy palë opozita dhe 3 palë mendime të ndryshme mbi këtë reformë.

Synimet e kësaj reforme ishin disa, ndër to mund të përmendim: Ndryshimin e mënyrës funksionale të KQZ dhe Administratës Zgjedhore, vendosja e teknologjisë të përparuar dhe ndryshimi i sistemit zgjedhor. Por, si pasojë e kësaj reforme në mënyrë indirekte pati dhe ndryshime në Kodin Penal të Republikës së Shqipërisë, ku në fokus qëndronte arshpërsimi i veprave penale gjatë fushatës zgjedhore, gjatë procesit të votimit dhe deri në numërimin apo daljen e rezultateve.

Ndryshimi i sistemit zgjedhor tashmë ka bërë të mundur sjelljen e modelit proporcional me gjysëm lista të hapura. Efikasiteti dhe efektshmëria e kësaj reforme, do të japi rezultatin e saj gjatë zgjedhjeve parlamentare të viti 2021 në Shqipëri.

Fjalë Kyçe: Reformë, Zgjedhje, Shqipëri, Administratë, Ndryshime, Subjekte.

Hyrje

Republika e Shqipërisë në vitin 2019 u përball me një ndër reformat më të rëndësishme të brendshme, madje si kushte për integrimin në Bashkimin European. Bëhet fjalë për Reformën Zgjedhore, e cila në bazë duhet ketë konsensusin e palëve politike në vend. Për herë të fundit reformimi i zgjedhorit, ishte kryer në vitin 2008, pra për disa legjislatura me rradhë është punuar me një sistem “të plakur” zgjedhor, i cili jo rrallë herë ka krijuar përplasje politike në zgjedhje, ose kryesisht pas përfundimit të tyre mosnjohje të zgjedhjeve.

Kjo për shkak se mundësia e kontestimit të rezultatit ishte e madhe, por kodi i vjetër zgjedhor nuk parashikonte lehtësisht mekanizma të cilat mund të rikonsideronin rezultatin zgjedhor. Pas reformës zgjedhore, në vitin 2019 do të ndryshonin tre elemente kryesore: Sistemi Zgjedhor, Struktura e Komisionit Qëndror të Zgjedhjeve dhe për herë të parë futja e teknologjisë (identifikimi, votimi dhe numërimi elektronik), gjithashtu paralelisht pati dhe ndryshime në kodin penal, që ndërlidhen me veprat penale në fushën e zgjedhjeve.

Përsëri Reforma Zgjedhore gjatë zhvillimit të saj, nuk mori konsensusin e palëve. Këtë herë kjo reforme do të ishte “sui generis”, për shkak të në vitin 2019, partitë e koalicionit opozitar vendosën largimin nga Kuvendi i Shqipërisë, duke djegur mandatet. Kjo bëri që në tryezën e Reformës Zgjedhor të mos uleshin vetëm palët parlamentare, por të ishte dhe opozita jashtë kuvendit. Ku nëse shohim dhe praktikat e mëhershme, kjo do të thotë vështirësi më e madhe në arrtjen e konsensusit politik, për shkak të mendimeve apo qasjeve të ndryshme të palëve mbi këtë reformë.

Ose për ta thënë më thjeshtë, tryeza do të kishte më shumë qasje, se në reformat e tjera, gjë kjo e cila do ta bënte më të pamundur konsensusin e të gjitha palëve, të cilat ofruan idetë e tyre për realizimin e kësaj reforme me rëndësi të veçantë, në proceset e brendëshme politike, por edhe në proceset e integritimit Euro-Atlantik.

Së fundmi, kjo reformë nuk u ngrit mbi konsensusin e palëve dhe u votua në kuvend pa marrë për bazë qëndrimet e opozitës jashtëparlamentare. Gjë kjo e që më pas u perceptua si një Reformë e cila nuk plotësoi kushtet e palëve dhe rregullat e vendosura ishin të politikisht njëanëshme dhe nuk garanton një proces reformimi konsensual. Pra, reformë e kontestuar që në realizimin e saj.

1. REFORMA ZGJEDHORE DHE QËLLIMI I SAJ

Që prej vitit 2009, Kodi Zgjedhor nuk kishte pësuar ndryshime, të cilat pasqyroheshin si problematika gjatë përfundimit të zgjedhjeve nga ana e subjekteve politike. Pas zgjedhjeve parlamentare në vitin 2017 dhe si një nga kushtet e domosdoshme të Bashkimit Europian për çeljen e negociatave për praninë të Shqipërisë.

Lindi në arenën politike diskutimi ndërmjet partive parlamentare për tryeza të përbashkëta politike që do të sillnin si produkt ndryshime e reja zgjedhore, ndryshime këto që do të siguronin zgjedhje më të sigurt dhe më transparente. Edhe pse diskutimi për këtë reformë ishte një rast sui generis, për shkak se tashmë Shqipëria, po përballej me dy opozita. Pra, me opozitën parlamentare dhe atë jashtë parlamentit (PD-LSI) të cilat bërën dhe djegien e mandateve. Kështu që në tryezën politike për hartimin e reformës do të ishin katër palë, Partia Socialiste, përfaqësuesit e opozitës parlamentare, Partia Demokratike dhe Lëvizja Socialiste për Integrim.

Kjo situatë e bëri më të vështirë sintetizimin e ideve dhe sugjerimeve nga të gjitha palët. Ndërkohë në datën 5 Qershor, do të arritej një konsensus i palëve politike për këtë reformë, që në parlament u miratua duke shkelur dhe këtë marrëveshje.

Gjithsesi objektivat parësore të reformës zgjedhore ishin tre:

- 1- Ndryshimi i Sistemit Zgjedhor
- 2- Vendosja e Teknologjisë në Procesin Zgjedhor
- 3- Ndryshimi i Strukturës së Komisionit Qëndror Zgjedhor

Reforma Zgjedhore është komentuar dhe nga Parlamenti Europian, ku në faqen zyrtare të tij thuhet që kjo reformë është arritur në konsensus të plotë nga palët dhe me konsultim publik nga organizatat jofitimprurëse dhe grupet e interesit. Ndër të tjera në deklaratë theksohen dhe objektivat e tjera të reformës: “Ndryshimet marrin parasysh rekomandimet e Veprimit dhe pritjet të forcojnë zbatimin e rekomandimeve të GRECO-s dhe do të sigurojnë një rritje të transparencës së financimit të partive politike dhe të fushatave dhe do të adresojnë shqetësimet lidhur me keqpërdorimin e burimeve shtetërore dhe shitblerjen e votës.”²⁶

Ndërkohë objektivat e Reformës Zgjedhore pasqyrohen dhe në 1/b të Kodit Zgjedhor, ku thuhet: Në këtë Kod janë objekt i rregullimit:

²⁶ <https://ëëë.coe.int/sq/ëëb/tirana/-/parliament-of-albania-adopts-amendments-to-the-electoral-code> (Aksesuar së fundmi më 26.05.2021 ora 19:30)

- a) caktimi i zonave zgjedhore; b) afatet, procedura dhe kompetenca për regjistrimin e subjekteve zgjedhore; c) organizimi dhe funksionimi i administratës dhe komisioneve zgjedhore; ç) afatet, procedura dhe kompetencat për përgatitjen e listës së zgjedhjeve; d) financimi i subjekteve zgjedhore; dh) zhvillimi i fushatës zgjedhore; e) procedura e votimit dhe shpalljes së rezultateve; ë) shqyrtimi i ankimeve dhe vendosja e sanksioneve administrative dhe penale; f) rregulla të tjera në lidhje me zgjedhjet.²⁷

Duke qënë se kodi zgjedhor u “vjetërua” në propocion me evoluimin e menatlitetit shoqëror dhe gjatë kësaj periudhe krijoi kriza politike, kryesisht pas përfundimit të zgjedhjeve, në mos njohjen e rezultatit të tyre nga ana e partive Politike, ky ndryshim i iniciuar nga ndërkombëtarët që pas vitit 2013, do të sheshonte një herë e përgjithmonë këto kriza poszgjedhore në objektivin parësor të tyre.

Ndër qëllimet e tjera të kësaj reforme është dhe krijimi instrumentave të verifikimit dhe ankimit brënda administratës zgjedhore, e cila do të merrej me probleme eventuale të identifikuar në proces.

2. SHKAQET QË ÇUAN NË NDRYSHIM TË KODIT ZGJEDHOR

Sic u përmend dhe më lartë, Kodi Zgjedhor i Republikës së Shqipërisë ishte ndryshuar për herë të fundit në viti 2009. Në shumicën e zgjedhjeve, rezultati nuk është pranuar nga partitë politike dhe kjo ka sjellë një gangrenë tepër të madhe në arenën politik ne vend. Kjo dhe për shkak se kodi i vjetër zgjedhor nuk parashihte një sërë procedurash që do të konsistonin gjatë zgjedhjeve. Këtu flasim dhe për rinumërimin e votave apo dhe rivotimin në rastet të veçanta kur palët shprehnin mosdakortësinë me rezultatet e zgjedhjeve. Nga ana tjetër dukej tashmë se kishte ardhur dhe koha për futjen e teknologjisë në proceset zgjedhore, si një garanci për mos prekjen e votës së qytetarëve. Reforma në Zgjedhor është ndjekur me interes të lartë dhe nga faktorët ndërkombëtar, të cilët kanë qënë dhe pjese e procesit në hartimin e saj. Ambasadori i OSCE Bernd Borchardt u shpreh për këtë reformë

“Do të doja të qartësoja të tërë tablonë e debatit. Së pari, OSBE/ODIHR-i ka formuluar, që prej vitit 2013, rekomandime për përmirësimin e Kodit

²⁷ Neni 1 KODI ZGJEDHOR I REPUBLIKËS SË SHQIPËRISË (miratuar me ligjin nr. 10019, datë 29.12.2008 dhe ndryshuar me ligjet nr.74/2012, datë 19.07.2012, nr. 31/2015, datë 02.04.2015, nr. 101/2020, datë 23.7.2020, dhe nr. 118/2020, datë 5.10.2020)

Zgjedhor. Pjesa e dytë e diskutimit, nisi pas zgjedhjeve të 2017-s dhe kishte të bënte me përdorimin e teknologjive të reja në votim dhe me votimin e shtetasve shqiptarë jashtë vendit. Pjesa e tretë e debatit është më e vonë dhe ka të bëjë me ndryshimin e tërë sistemit zgjedhor.”²⁸

Pra siç shihet faktori ndërkomëbtar ka qënë hartues dhe shtysë për hecjen para të kësaj reforme. Ndërkohë që paralelisht do të ashpërsoheshin dhe disa nene të kodit penal, për individët që do të tjetërsonin vullnetin e zgjedhësve, apo rezultatin zgjedhor gjatë procesit të votimit dhe numërimit.

Reforma e Zgjedhore e ndryshuar, do të implementohej menjëherë, së pari me marrjen e masave paraprake për zgjedhjet parlamentare të vitit 2021 dhe së dyti për ngritjen e stukturave të tjera brënda Komisionit Qëndror të Zgjedhjeve.

3. NDRYSHIMET QË PËSOI KODI ZGJEDHOR

Ndryshime të shumta pati Kodi Zgjedhor në Shqipëri pas përfudimit të reformës. Më shumë se 31 ndryshime bënë një transformim rënjësor të kodit të pandryshuar që prej vitit 2009.

3.1. Ndryshimet e Strukturës së KQZ-së

Komisioni Qëndror i Zgjedhjeve, pas reformës zgjedhore në brëndësi të tij ka disa nën struktura të cilat kanë kompetenca specifike dhe rol dirket në procese që mund të ndodhin para, gjatë dhe pas zgjedhjeve. Struktura e re e administratës zgjedhore ka decentralizuar Komisionin Qëndror të Zgjedhjeve dhe kompetencat e tij të mëparshme i ka shpërnarë në struktura të tjera. Kjo edhe për të larguar gjithë pushtetin brënda një institucioni.

Referuar dhe nenit 12 pika 2, ogranet drejtuese të Komisionit qëndror të zgjedhjeve janë:

- a) Komisioneri Shtetëror i Zgjedhjeve;
- b) Komisioni Rregullator; dhe
- c) Komisioni i Ankimimeve dhe Sanksioneve.²⁹

Nëse flasim për Komisionin Qëndror të Zgjedhjeve, atëherë duhet të kemi parasysh institucionin i cili merret me krijimin e kushteve dhe mbarëvajtjen e

²⁸ <https://ëëë.zeriamerikes.com/a/5123164.html> (Aksesuar së fundmi më 26.05.2021 ora 19:50)

²⁹ Neni 12 KODI ZGJEDHOR I REPUBLIKËS SË SHQIPËRISË (miratuar me ligjin nr. 10019, datë 29.12.2008 dhe ndryshuar me ligjet nr.74/2012, datë 19.07.2012, nr. 31/2015, datë 02.04.2015, nr. 101/2020, datë 23.7.2020, dhe nr. 118/2020, datë 5.10.2020)

procesve zgjedhore apo referendumeve. Pra, ograni i vetëm i cili ka përgjegjësi direkt mbi zgjedhjet në vend.

Tashmë nëse analizojmë me detaje nënstrukturat e krijuara brënda KQZ-së atëherë do të shohim decentralizimin e brendëshëm të institucionit.

3.1.1. Komisioneri Shtetëror i Zgjedhjeve

Komisioneri shtetëror i zgjedhjeve është organ monokratik, i zgjedhur nga Kuvendi i Shqipërisë, i cili përfaqëson Komisionin Qëndror të Zgjedhjeve në marrëdhënie me të tretët. Komisioneri zgjidhet për një mandat 7 vjeçar, por me kushtin që ai në momentin e shpalljes së kandidaturës të mos jetë anëtar i ndonjë partie politike. Kjo bën që kandidati të mos ketë varësi politike dhe të funksionojë si i paanëshëm në drejtimin e këtij institucioni në momentin e zgjedhjes edhe pse vendimarrjet më të rëndësishme brënd KQZ-së nuk merren nga organet monokratike, por nga ato kolegjiale. Nga ky rregull nuk përjashtohen ish funksionarët e partive politike, apo ata të administratës publike. Komisioneri Shtetëror i Zgjedhjeve, ushtron një sërë të drejtash të përcaktuara dhe në kodin zgjedhor, parashikuar në nenin 19³⁰ të tij.

3.1.2. Komisioni Regullator

Komisioni Regullator është një organ kolegjial i përbërë nga 5 anëtarë, të zgjedhur nga Kuvendi me një mandat 5 vjeçar. Parashikuar nga neni 20 i Kodit Zgjedhor, komisioni regullator shqyrton dhe miraton projektet me karakter normativ brënda KQZ-së. Për t'u thënë më thjeshtë ky komision rrëgullon nga ana ligjore, e rregulloreve apo ndarjet dhe saktësimet e kompetencave të administratës zgjedhore. Por jo vetëm kaq, ky komision përgjigjet dhe për përlllogaritjen dhe ndarjet e zonave zgjedhore, numrit të votuesve apo dhe mandatet në përpjestim me votuesit.

3.1.3. Komisioni i Ankimimeve dhe Sanksioneve

Nëse shohim mandatet e anëtarëve të strukturave drejtuese të KQZ-së ndryshojnë. Kjo për shkak se do ta bënte më të vështirë kompromentimin apo kapjen e strukturave. Edhe anëtarët e KAS, zgjidhen nga Kuvendi i Shqipërisë, por me ndryshimin se mandati i tyre është më i gjatë se i anëtarëve të tjerë të organeve brënda KQZ-së, pra mandati është 9-vjeçar. KAS-i është një strukturë kolegjiale e përbërë nga 5 anëtarë, që duhet të jenë detyrimisht ekspertë të lartë, ish gjyqtarë apo funksionarë të sistemit të drejtësisë.

³⁰ Neni 19, po aty.

Nga ndryshimet e fundit në Kodin Zgjedhor të Republikës së Shqipërisë, ky komision ka fuqinë juridike për të shpallur pavlefshmërinë e zgjedhjeve, rinumërimin e kutive ekzistuese dhe ngritjen e sanksioneve. Kjo bënë që ky komision të ketë një lidhje të ngushtë dhe me organet e drejtësisë, në rast të konstatimeve të parregullsive gjatë proceseve zgjedhore.

Tashmë ky institucion ka të gjitha kompetencat ligjore për shqyrtimin e çdo ankese apo ankimi nga partitë politike dhe në rast të konstatimit të tyre veprohet në përputhje me dispozitën 21 të Kodit Zgjedhor³¹

3.2. Ndryshimet në dispozita

KQZ, nëpërmjet KAS-it mund të mundësoj hapjen e kutive për të verifikuar rregullsinë e zgjedhjeve në rastet kur dyshohet apo kur mbërrin një kërkesë e arsyetuar për parregullsi të dukshme. Ky është një ndër ndryshimet, që ka bërë më të lehtë hapjen e kutive bazuar dhe nga periudha kur procedohej me kodin e vjetër zgjedhor. Në Kodin Zgjedhor parashikohet dhe që: *“KAS vendos për shpalljen e pavlefshme të zgjedhjeve në një ose më shumë qendra votimi, në një ose më shumë zona zgjedhore apo në të gjithë vendin, si dhe për përsëritjen e pjesshme ose të plotë të zgjedhjeve”*³²

Një ndër ndryshimet e tjera është që në çdo tre kandidatura, një duhet të jetë femër, kjo për të respektuar dhe barazinë gjinore në listat e përfaqësisë për Kuvend apo Këshill Bashkiak. Kjo është e parashikuar dhe në nenin 67 pika 6 të kodit zgjedhor, ku thuhet: *“Për çdo zonë zgjedhore në zgjedhjet për Kuvendin jo më pak se një në çdo tre emra të listës shumemërore duhet t’i përkasë gjinisë së nënpërfaqësuar, kurse në zgjedhjet për këshillat bashkiakë një në çdo dy emra të njëpasnjëshëm në renditje duhet t’i përkasë së njëjtës gjini.”*³³

Pra, në kuotat gjinore tashmë nuk është vetëm detyrim i brendëshëm i subjekteve politike, vendosja e zonjave në lista, por është dhe detyrim ligjor. Pra Komisioni Qëndror i Zgjedhjeve ka kompetencë që të refuzojë listat që paraqesin subjektet politike nëse 30% e tyre nuk janë gra në pozicion fitues.

³¹ Neni 21 KODI ZGJEDHOR I REPUBLIKËS SË SHQIPËRISË (miratuar me ligjin nr. 10019, datë 29.12.2008 dhe ndryshuar me ligjet nr.74/2012, datë 19.07.2012, nr. 31/2015, datë 02.04.2015, nr. 101/2020, datë 23.7.2020, dhe nr. 118/2020, datë 5.10.2020)

³² Po aty.

³³ Neni 67, KODI ZGJEDHOR I REPUBLIKËS SË SHQIPËRISË (miratuar me ligjin nr. 10019, datë 29.12.2008 dhe ndryshuar me ligjet nr.74/2012, datë 19.07.2012, nr. 31/2015, datë 02.04.2015, nr. 101/2020, datë 23.7.2020, dhe nr. 118/2020, datë 5.10.2020)

Një nga ndryshimet e tjera në kodin Zgjedhor është dhe përcaktimi i datës së zgjedhjeve, i cili tashmë është bërë i detyrueshëm. Referuar nenit 8 të ligjit “*Zgjedhjet e përgjithshme për Kuvendin apo për njësitë e qeverisjes vendore zhvillohen njëherësh në të gjithë territorin e vendit brenda periudhës që shtrihet nga 15 prilli deri në 15 maj ose nga 15 tetori deri në 15 nëntor.*” Raste të tjera që përjashtohen nga kjo dispozitë janë, zgjedhjet e parakohëshme që mund të vijnë si shkak i shpërndarjes së kuvendit, apo rasteve të tjera të humbjes së mandatit të drejtuesit të njësisë vendore.

Pas reformës zgjedhore, një ndër ndryshimet e bëra është dhe futja e teknologjisë në procesin zgjedhor, bëhet fjalë për identifikimin, votimin, vëzhgimin dhe numërimin elektronik. Në fazat e para ky proces do të jetë eksperimental. Brënda KQZ-së është dhe pozicioni i Nënkomisionerit Shtetëror të Zgjedhjeve i cili po zgjidhet nga kuvendi, enkas për t’u marrë me monitorimin, identifikimin elektronik dhe përzgjedhjen e stafit adekuat. Ndërkohë KQZ-ja në bazë të nenit 22 të Kodit Zgjedhor, me ndryshimet e fundit, ka të drejtë të vendos në përdorim dhe eksperimentim teknologjinë gjatë proceseve zgjedhore.

Në rastet kur kjo gjë bëhet si projekt pilot për eksperimentim, atëherë përfshihet vetëm 10 % e zgjedhësve në eksperimentimin e platformave elektronike. Në kodin zgjedhor, përcaktohet gjithashtu që “*Sistemet ose pajisjet e teknologjisë së informacionit që KQZ-ja vendos të përdoren në zgjedhje duhet të synojnë, në radhë të parë, identifikimin elektronik të votuesve dhe verifikimin paszgjedhor të tyre, votimin me dhe nëpërmjet pajisjeve elektronike dhe numërimin nga pajisjet të votave të hedhura, si dhe të jenë të aplikueshme së paku për pesë procese zgjedhore të njëpasnjëshme.*”³⁴

Pra nëse shohim, në ndryshime përcaktohet që pajisjet e votimit numërimit apo identifikimit, të jenë në përdorim për më shumë se pesë vjet. Por përsëri i mbetet barra KQZ-së që të merret me eksperimentimin dhe përcaktimin e zonave ku do të përdoret kjo teknologji. Ndër risitë, e përmendura dhe më lartë, është vendosja e kamerave të vëzhgimit në ambientet e brendëshme të qendrave të numërimit dhe votimit, ku në këto të fundit të mos çenohet fshehtësia e votës së zgjedhësit. Ndërsa për pjesën e identifikimit elektronik

³⁴ Neni 22, KODI ZGJEDHOR I REPUBLIKËS SË SHQIPËRISË (miratuar me ligjin nr. 10019, datë 29.12.2008 dhe ndryshuar me ligjet nr.74/2012, datë 19.07.2012, nr. 31/2015, datë 02.04.2015, nr. 101/2020, datë 23.7.2020, dhe nr. 118/2020, datë 5.10.2020)

në zgjedhjet e 25 Prillit, ai u krye në të gjitha qendrat e votimit, përcaktuar dhe në Kodin Zgjedhor

*“Identifikimi, përzgjedhja dhe përdorimi i sistemeve apo pajisjeve të teknologjisë së informacionit u nënshtrohen parimeve të ligjshmërisë, transparencës, gjithëpërfshirjes, sigurisë, efikasitetit dhe qëndrueshmërisë”*³⁵

Përdorimi i teknologjisë mund të bëhet vetëm nga njërëz të kualifikuar të KQZ-së, i punësuar ose nga individë apo subjekte të kontraktuara në bazë të legjislacionit në fuqi. Nëse sistemi apo paisjet elektronike shfaqin probleme në funksionim gjatë testimit, KQZ-ja përcaktuar dhe në Kodin Zgjedhor, urdhëron teknikalitetin klasik, pra kryerjen e procesit në mënyrë manuale.

Me ndryshimet e fundit ligjore edhe shtetasit Shqiptarë që ndodheshin jashtë Shqipërisë mund të votonin. Referuar dhe nenit 45, pika 1 të Kushtetutës, *“Çdo shtetas që ka mbushur tetëmbëdhjetë vjeç, qoftë edhe ditën e zgjedhjeve, ka të drejtën të zgjedhë dhe të zgjidhet.”*³⁶ Kjo nënkupton që instrumentat e KQZ-së duhet të marrin përsipër formimin e mekanizmave që do t'i mundësojnë çdo shtetasi që ndodhet jashtë Shqipërisë të votojë. Në zgjedhjet e 25 Prillit kjo gjë nuk ndodhi për shkak të kohës së pamjaftueshme dhe situatës së pandemisë, gjë kjo e cila përjashtoi nga e drejta e votës shumë shtetas që nuk jetojnë në shqipëri. *“KQZ-ja udhëheq dhe mbikëqyr procesin për përgatitjen e kushteve dhe zbatimin e masave që mundësojnë votimin nga jashtë vendit në zgjedhjet për Kuvendin, për zgjedhësit që kanë vendbanimin e përhershëm jashtë territorit të Republikës së Shqipërisë, kanë të regjistruar në Regjistrin Kombëtar të Gjendjes Civile adresën e vendbanimit të përhershëm jashtë vendit dhe kërkojnë nga KQZ-ja që të pajisen me dokumentacionin e votimit nga jashtë”*³⁷

Edhe qendrat e votimit, tashmë me këto ndryshime ligjore do të kenë detyrim të kenë një numër më të lartë të zgjedhësve, me qëllim uljen e numrit të qendrave të votimit. Zona e qendrës së votimit nga jo më pak se 200 dhe jo më shumë se 1,000 zgjedhës, bëhet nga jo më pak se 300 dhe jo më shumë se 1,000 zgjedhës.³⁸

³⁵ Po aty.

³⁶ Neni 45, Kushtetuta e Shqipërisë

³⁷ Neni 24, KODI ZGJEDHOR I REPUBLIKËS SË SHQIPËRISË (miratuar me ligjin nr. 10019, datë 29.12.2008 dhe ndryshuar me ligjet nr.74/2012, datë 19.07.2012, nr. 31/2015, datë 02.04.2015, nr. 101/2020, datë 23.7.2020, dhe nr. 118/2020, datë 5.10.2020)

³⁸ <https://shqiptarja.com/lajm/31-ndryshimet-ne-kodin-zgjedhor-nga-rihapja-e-kutive-deri-tek-betimi-i-kryetareve-te-partive-se-nuk-do-blejne-votat> (Aksesuar së fundmi më 32.05.2021 ora 02:50)

Së bashku me kodin zgjedhor, edhe kodi penal ka pësuar ndryshime përsa i përket akteve që mund të cënojnë procesi zgjedhor, ndryshimi i emrave apo të dhënave, të votuesve jashtë regjistrit zyrtar, dënohet me burg në bazë të nenit 248 të Kodit Penal. Ky dënim jepet edhe për funksionarët e administratës zgjedhore, por edhe për qytetarët që tentojnë të bëjnë këtë tjetërsim. Ndërkohë që dhe kandidatët e partive politike, mbajnë përgjegjësi direkte penale për çdo favor që mund të jepët në këmbim të votës.

Në kodin e ri zgjedhor përcaktohet qartësisht dhe koha televizive që partitë duhet të konsumojnë në media apo dhe spotet të cilat do të transmetojnë këta të fundit. Përsa i përket sontazheve mediatike, rezultatet e tyre janë rreptësisht të ndaluara të shfaqen 5 ditë përpara zgjedhjeve, me qëllim se ato mund të ndikojnë në vendimin e qytetarëve për zgjedhjen preferenciale të tyre.

Ndërkohë një nga pikat që tashmë ka ndryshuar për rregullat e zgjedhjeve është dhe që katër muaj para datës së zgjedhjeve deri në formimin e qeverisë së re pas zgjedhjeve ndalohet propozimi, miratimi ose nxjerrja e akteve ligjore ose nënligjore, të cilat parashikojnë dhënien e benefiteve për kategori të caktuara të popullsisë, përfshirë këtu dhe investimet apo tenderimet, sepse dhe kjo pjesë në logjikën ligjore mund të ndikojë indirekt tek vullneti i zgjedhësve.

4. Ndryshimi i sistemit zgjedhor

Prej vitit 2009 Shqiptarët kanë votuar me sistemin Propocional me lista të mbyllura, por në bazë të reformës në Sistemin zgjedhor dhe pas debatit të palëve, tashmë Shqipëria do të votojë me sistemin Propocional me lista gjysëm të hapura. Kjo nënkupton që përsëri shancet për thyerjen e herësit dhe ndryshim të rradhitjes së pjesëtarve të listës janë të vështira. Kjo situatë ndodhi në disa raste në Shqipëri në zgjedhjet e 25 Prillit. Por sistemi i ri solli dhe paqartësi tek qytetarët, tek mënyra e të votuarit. Ku pas vendimit të KQZ-së për vendosjen e kandidatëve përfaqësues vetëm me numër, pati një numër tepër të madh të zgjedhësve të cilët nga konfuzioni, shkaktuan pavlefshmërinë e vullnetit të shprehur nëpërmjet votës.

Konkluzionet dhe rekomandimet

Në përfundim të këtij punimi konstatojmë që ndryshimet e fundit në Kodin Zgjedhor të Republikës së Shqipërisë, kanë krijuar një sërë instrumentash dhe

institucionesh te decentralizuara, që kanë për kanë për kompetencë të garantojnë liri të plotë të qytetarëve në proceset zgjedhore dhe lexim të saktë të rezultatit zgjedhor.

Funksionimi i tij në praktikë, ka një sërë mangësish, pasi vullneti i palëve ndikon që ai të mos zbatohet me seriozitet dhe ndershmëri. Padyshim i rëndësishëm është vullneti politik për mbarëvajtjen e proceseve të brendëshme dhe krijimin e kushteve për zgjedhje të pranueshme nga palët.

Është e rëndësishme që sistemi i ri zgjedhor, të tregojë efikasitet pas verdiktit të qytetarëve, ndërkohë që institucionet brënda KQZ-së, duhet të mos tejkalojnë ose mbivendosin kompetencat, pasi krijohet një klimë konfliktuoze mbi marrjen ose tjetërsimin e kompetencave të tyre.

Edhe teknologjia në zgjedhjet e ardhshme duhet të jetë e testuar mjaftueshëm mirë paraprakisht, që të mos krijohen probleme, të cilat mund të minojnë transparencën e rezultateve zgjedhore .

Përsa i përket shtetasve Shqiptarë që ndodhen jashtë vendit, Komisioni Qëndror i Zgjedhjeve duhet të krijojë mekanizma të implementueshmë menjëherë, që në zgjedhjet e rradhës në Shqipëri, askush nga shtetasit Shqiptar të mos penalizohet nga e drejta e votës.

Një ndër sugjerimet që mbetet evidente është dhe krijimi i fletës së votimit, me emrat të plotë të kandidatëve dhe partive politike, me qëllim evitim të pavlefshmërisë së vullnetit qytetar.

Bibliografia:

- 1) Kushtetuta e Shqipërisë ndryshuar në vitin 2019
- 2) KODI ZGJEDHOR I REPUBLIKËS SË SHQIPËRISË (miratuar me ligjin nr. 10019, datë 29.12.2008 dhe ndryshuar me ligjet nr.74/2012, datë 19.07.2012, nr. 31/2015, datë 02.04.2015, nr. 101/2020, datë 23.7.2020, dhe nr. 118/2020, datë 5.10.2020)
- 3) https://www.ndi.org/sites/default/files/1890_al_politikani_050105_al_b_0.pdf
- 4) <https://exit.al/si-u-krijua-keshilli-politik-kronologji-e-shkurter/>
- 5) <https://www.zeriamerikes.com/a/5123164.html>
- 6) <https://shqiptarja.com/lajm/31-ndryshimet-ne-kodin-zgjedhor-nga-rihapja-e-kutive-deri-tek-betimi-i-kryetareve-te-partive-se-nuk-do-blejne-votat>

IMPAKTI I POLITIKAVE QEVERTARE TË EU DHE RMV NDAJ KOHEZIONIT TË SHOQËRISË CIVILE

PhD. Kandidat: IMËRLIJE SALIU FETAI

International University of Sruga

i_saliu@yahoo.com

saliuimerlije@gmail.com

Abstrakt

Një qeverisje e mirë dhe e mirëfilltë që promovon Bashkimi Evropian është pikësynimi i vendeve që tentojnë të antarësohen në EU nëpërmjet Politikës së Zgjerimit së vet Bashkimit Evropian. Vlerat shoqërore dhe ato politike të qeverisjes në EU janë shtylla themelore të cilët aspirohen nga vendet që ecin rrugës drejt anëtarimit në BE ku edhe qeveritë e RMV-së dekadat e fundit po importojnë vlerat e evropianizmit në shoqër. Bazuar në raportet vjetore nga institucionet relevante evropiane për kualitetin e rugëtimit të RMV-së në EU, proceset demokratike të promovuara nga qeveritë në RMV nuk janpin rezultate të mirrëfillta si pasoj e politikave qeveritare të „përshpejtuara,, apo si servim të tyre ndaj një shoqërie të „papregatitur,, për një reformë kualitative dhe kuantitative.

Ky punim teoriko-empirik analizon impaktin e politikave qeveritare dhe devijimet shoqëro-politike ndaj ndjeshmërisë së kohezionit të shoqërisë civile në RMV duke analizuar në mënyrë komparative ndjeshmërinë e shoqërisë civile në EU nga impakti i (variablat) perceptimit të qytetarëve për Përgjegjësinë e Gjyqësorit, Polarizimin Politik, Korupcioni dhe Ryshfeti në Ekzekutiv, Respektimi i Kushtetutës nga Ekzekutivi dhe Korupcionit në Sektorin Publik.

Duke u referuar të dhënave nga institucionet relevante objektive evropiane si Varieties Of Democracy (V-Dem) dhe EuroStat për dekadën e fundit (2010-2020), me motodat statistikore konkluzive të korelacionit të Pearson-it për ndërlidhjen midis variablave dhe Analizën e Regresionit Linear nga ku rezulton që ekziston ndërlidhje negative mes kohezionit të shoqërisë civile me polarizimin politik në EU ($r = -.949$ me $\text{sig} = 0.000$) përkundër ndërlidhjes pozitive statistikore të kohezionit të shoqërisë civile në RMV me Nivelin e Korupsionit në sektorin Publik ($r = .646$, $\text{sig} = .032$), apo me fjalë

tjera, gjatë polarizimit politik në EU (sidomos para zgjedhjeve) ndjeshëm destabilizohet kohezioni në shoqërinë civile përkundër në RMV që kohezioni i shoqërisë civile është tepër i ulët në krahasim me atë të EU-së që ndikim në kohezion e saj ka vetëm Niveli i Korupsionit në sektorin Publik.

Fjalë kyçe: *qeverisje e mirë; evropianizim; shoqëria civile; kohezion shoqëror; polarizimi politik; korupsioni;*

Hyrje

Nëse do të kërkohej një përkufizim mbi shoqërinë civile, atëherë interpretimi do të orientohej më tepër në lidhje me komponentët që nuk përbëjnë shoqërinë civile si psh., “fushë jashtë familjes, tregut dhe shtetit” ; organizma “joqeveritare”, “jofitimprurëse” dhe “jotregtare”, sesa në lidhje me karakteristikat e organizatave të shoqërisë civile (Qendra për Shoqërinë Civile, Shkolla e Ekonimisë dhe Shkenca Politike-Londër, 2006). Në përgjithësi, shoqëria civile kuptohet më mirë si “grupime të ndryshme aktorësh, komunitetesh dhe formacionesh shoqërore, të regjistruara zyrtarisht ose jo, që përfaqësojnë një shumëllojshmëri rolesh dhe angazhimesh në jetën publike për mbrojtjen dhe promovimin e vlerave dhe objektivave të përbashkëta”. Aktorët e shoqërisë civile zakonisht përfshijnë: udhëheqësit dhe grupet komunitare; shoqatat dhe entitetet vendore; udhëheqësit fetarë dhe organizatat fetare; grupet online dhe komunitetet e mediave sociale; organizatat joqeveritare ndërkombëtare, kombëtare dhe ato të angazhuara në terren (OJQ); sindikatat dhe shoqatat profesionale; fondacionet bamirëse dhe filantropike; institucionet akademike dhe kërkimore; dhe grupet artistike komunitare (Qendra për Studime Strategjike dhe Ndërkombëtare, 2017).

Shoqëria civile me të drejtë shihet si kontribues i çmueshëm i interesave të qytetarëve. Edhe pse historiku i shoqërisë civile është shumë më i hershëm, zhvillimi i konceptit të shoqërisë civile bashkëkohore ishte i theksuar, sidomos në fund të viteve 1960 dhe gjatë viteve 1970 në Evropën perëndimore dhe ShBA, kur u krijuan lëvizje shoqërore e politike, që sfidonin pushtetin dhe promovonin një kulturë të re qytetare e demokratike. Sa i përket pjesëmarrjes së qytetarëve në jetën politike, përveç votimit në zgjedhje të lira, ekzistojnë edhe aktivitete tjera si angazhimi në subjekte politike, fushata zgjedhore, në protesta, demonstrata, peticione, referendume, shkresa publike, kërkesa ndaj zyrtarëve, kontakte me qeveritarët, angazhime për çështje të ndryshme publike në komunitet etj. Një sistem i lirë dhe demokratik nuk mund

të jetë asnjëherë vërtetë i tillë nëse nuk ka qytetari aktive. Kjo nënkupton që vetëdija dhe angazhimi i qytetarëve në jetën politike nuk kufizohet vetëm në pjesëmarrje në zgjedhje, por në tërë procesin e politikbërjes, duke i mbrojtur të drejtat dhe interesat e veta dhe të komunitetit të vet aktivisht.

Koncepti i shoqërisë civile është shumë më i gjerë dhe nuk kufizohet vetëm në organizatat jo qeveritare. Organizatat jo qeveritare janë pjesë e rëndësishme e shoqërisë civile, por nuk janë pjesa e vetme. Shoqëria civile në kontekstin e gjerë i referohet një tërësie të institucioneve, organizatave dhe rrjeteve të ndryshme qytetare, të cilat nuk janë pjesë e institucioneve politike ose nuk synojnë të garojnë në zgjedhje, por që manifestojnë interesimin qytetar për zhvillimin e vendit, komunitetit dhe proceseve politike në përgjithësi (Diamond, 1997).

1.1 Struktura konceptuale e shoqërisë civile në Republikën e Maqedonisë së Veriut

Për ta kuptuar dhe definuar në mënyrë koncize aspektin social, politik dhe kulturor të shoqërisë civile në Maqedoninë e Veriut duhet bazuar tek përmbajtja e raporteve ndërkombëtare sidomos ata evropiane për zhvillimin e Maqedonisë në rrugëtimin e saj drejt vlerave të Unionit Evropian. Pra, duke u referuar raporteve evropiane të viteve të fundit, shoqëria në Maqedoni vështrohet nga disa këndvështrime socio-kulturore duke i definuar si boshte ndarëse, edhe atë boshti parësor i kësaj ndarjeje është përkatësia etnike (e cila shpeshherë përputhet me ndarjen fetare). Kjo ndarje është vërejtur nga shumë organizata ndërkombëtare dhe trupat e tyre, përfshirë edhe Komisionin Evropian (KE), Komiteti Këshillimor i Konventës Kornizë për Pakicat Kombëtare, si dhe mekanizmat e tjerë të monitoringut të Këshillit të Evropës (KE) dhe Kombet e Bashkuara (OKB), po edhe në analiza të zbatuara në nivel kombëtar.

Në raportet e viteve të fundit (2015-2018) të Komitetit Këshillimor të Konventës Kornizë për Mbrojtjen e Pakicave Kombëtare (KKMP) i KE-së rekomandon urgjentisht që vendi “të marrë të gjitha masat e nevojshme për ndërtimin e shoqërisë së integruar e cila bazohet thellësisht në sundimin e së drejtës, të drejtat e njeriut, përfshirë të drejtat e pakicave, respektimin e dallimeve si dhe të flakë politikën etnonacionaliste e cila përforcon në mënyrë shtesë formimin e shoqërive paralele“ (KKMP-Unioni Evropian, 2016).

Shqyrtimi i bërë për miratimin e Marrëveshjes Kornizë të Ohrit (MKO) i përgatitur në vitin 2015 e thekson situatën e brishtë ndëretnike, mungesën e

besimit mes bashkësive si dhe nevojën për një vëmendje të vazhdueshme mbi kohezionin social. Edhe hulumtimet në terren për këtë fushë flasin se marrëdhëniet ndëretnike janë të rëndësishme si personalisht (78,4 %), ashtu edhe për vendin (86,3 %) (Klekovski, 2016).

Nga ana tjetër përkundër përkatësisë etnike si boshti i ndarjes së shoqërisë në Maqedoni, barazia dhe mosdiskriminimi si nënkategori të kësaj ndarjeje i japin strukturë edhe më të ndërlikuar shoqërisë civile në Maqedoni. Kjo qasje është në përputhje me parakushtet për realizimin e interkulturalizmit sipas KE-së, të cilat përfshijnë: të drejtat e njeriut, demokracinë dhe sundimin e së drejtës, dinjitetin e barabartë dhe respektin e ndërsjellë, barazinë gjinore, kapërcimin e barrierave që pengojnë dialogun interkulturalor dhe marrjen në konsideratë të dimensionit religjioz. Përveç kësaj, mosdiskriminimi dhe barazia efektive janë disa nga parimet strukturore dhe parakushte për kontributin efektiv të të gjithëve për të mirën e përgjithshme, të parashikuara në Kahet e Lubjanës për integrimin e shoqërive të ndryshme të të OSBE-së. Sipas këtyre kaheve, ndalimi i diskriminimit sjell barazi para ligjit dhe mbrojtjen e barabartë me ligj dhe nënkupton largimin e pengesave për barazi efektive. Sigurimi i barazisë efektive sipas ligjit dhe praktikës, nënkupton edhe detyrimin pozitiv për përvetësimin e politikave të qëllimit, dhe kur është e nevojshme, edhe të masave të veçanta (OSBE-Kahet e Lubjanës, 2012).

Kornizën ligjore të mosdiskriminimit dhe barazisë në Republikën e Maqedonisë së Veriut e përbëjnë: Kushtetuta, ligjet dhe marrëveshjet e ratifikuara ndërkombëtare. Vlerat themelore të rendit kushtetues janë: të drejta dhe liritë themelore të qytetarit të pranuar me të drejtë ndërkombëtare dhe të konfirmuara me Kushtetutë. E drejta e mosdiskriminimit dhe barazisë janë përfshirë në nenin 9 të Kushtetutës, ku janë dhënë të drejtat dhe liritë themelore të qytetarit, pavarësisht nga gjinia, raca, ngjyra e lëkurës, prejardhja kombëtare ose sociale, bindjet politike dhe fetare, pozita shoqërore ose pasuria.

Poashtu raportet evropiane të viteve të fundit (2016-2019) sidomos ato të Rrjetit evropian të ekspertëve për mosdiskriminimin vërtetojnë një mori mungesash, si në lidhje me legjislacionin e kësaj fushe, ashtu edhe në lidhje me zbatimin e tij në praktikë. Ata përfshijnë mungesën e harmonizimit në kuadër legjislacionit kombëtar dhe strandardeve ndërkombëtare, përfshirë edhe mospërfshirjen e orientimit seksual si bazë e legjislacionit, financimin e pamjaftueshëm të institucioneve kombëtare për mbrojtjen e të drejtave të

njeriut, kulturën e mosndëshkimit të krimeve të gjuhës së urrejtjes, çështjet e sundimit të së drejtës dhe rënia e besimit tek institucionet, përfshirë gjyqësorin, mungesa e pavarësisë së Trupit kombëtar të barazisë si dhe sulmet mbi shoqërinë civile dhe aktivistët me zë kritik (Kotevska, 2018).

1.2 Shoqëria civile evropiane

Pesha strukturore e shoqërisë civile evropiane strukturohet në tri segmente esenciale si nga aspekti historik ashtu edhe nga aspektin zhvillimor i saj. Në fushën e marrëdhënieve mbrenda në shoqërinë civile evropiane si dhe marrëdhënieve të Unionit me qytetarët e Evropës, Marrëveshja e Amsterdimit paraqet një hap të mëtejshëm në krahasim me marrëveshjet tjera në historikun e formimit të UE-së, e cila e vendosi shtetësinë evropiane për qytetarët e vendeve anëtare, duke përcaktuar disa të drejta dhe detyrime të tyre (në radhë të parë të drejtën për të votuar dhe për t'u kandiduar në zgjedhjet evropiane dhe në ato lokale), pa futur me këtë rast shumë përmbajtje reale në këtë përcaktim. Marrëveshja e Amsterdimit, fokusohet në liritë dhe në të drejtat themelore të njeriut. Së këndejmi, sipas kësaj marrëveshje, vendet anëtare kanë për detyrë t'i respektojnë liritë dhe të drejtat themelore, sidomos ato që janë të përfshira në Konventën Evropiane për mbrojtjen e të drejtave të njeriut dhe liritë themelore të Këshillit të Europës dhe i nënshtrohen përgjegjësisë për shkeljen sistematike dhe serioze të tyre, gjë që mund të shkaktojë madje edhe pezullimin e të drejtës së votës në Këshill. Me Marrëveshjen, UE-ja ka të drejtë të veprojë edhe në luftën kundër çdo lloj diskriminimi mbi baza të kombësisë, të seksit, të racës, të prejardhjes etnike, të religjionit ose të bindjeve, të moshës, të invaliditetit dhe të orientimit seksual dhe ta promovojë barazinë dhe mundësitë e barabarta për meshkujt dhe për femrat, dhe njihet edhe e drejta e mbrojtjes së të dhënave vetiake të qytetarëve që grumbullohen në institucionet e UE-së si dhe e drejta e qasjes në dokumentet e institucioneve evropiane.

Segmenti i të drejtave esenciale njerëzore të shoqërisë civile rrjedh nga Karta Sociale Evropiane, e miratuar në vitin 1961. Kurse kohezionin dhe forcimin e shoqërisë civile evropiane, si segment dhe si mekanizëm politik e garanton Komiteti Ekonomik dhe Social Evropian (KESE) Ky Komitet ka tri detyra kryesore: 1. të këshillojë Parlamentin Evropian, Këshillin dhe Komisionin Evropian; 2. të sigurojë se pikëpamjet e organizatave të shoqërisë civile dëgjohen në Bruksel dhe të rrisë vetëdijesimin e tyre për ndikimin e legjislacionit të BE-së për jetën e qytetarëve të BE-së; 3 të mbështesë dhe

fuqizojë shoqërinë e organizuar civile si brenda ashtu edhe jashtë BE-së. Komiteti duhet të konsultohet me Parlamentin Evropian, Këshillin ose me Komisionin, në shumë fusha të parashikuara nga traktatet. Këto fusha janë zgjeruar në mënyrë progresive, kështu që fushëveprimi i KESE-s është zgjeruar edhe më tej. Përveç konsultimeve të obligueshme, Komiteti mund të nxjerrë opinione me iniciativën e vet, në rastet kur beson se një veprim i tillë është me rëndësi për të mbrojtur interesat e shoqërisë civile. KESE ofron rreth 170 opinione në vjet, nga të cilat afro 15 % janë me vetë iniciativë.

KESE përbëhet prej 353 anëtarëve nga 28 shtetet anëtare të BE-së. Këta anëtarë vijnë nga të gjitha kualifikimet sociale dhe profesionale dhe kanë njohuri të mirë dhe përvojë të gjatë. Anëtarët e KESE-s nominohen me mandat pesë vjeçar nga Këshilli, me propozimin e qeverive të tyre, mirëpo ata punojnë të pavarur për KESE dhe në interes të të gjithë qytetarëve të BE-së. Anëtarët nuk punojnë me orar të plotë në Bruksel: shumica prej tyre vazhdojnë të bëjnë punët e tyre në vendet prej nga vijnë, që nënkupton se ata mund të mbajnë kontakte me qytetarët e vendeve të tyre përkatëse. KESE ndjek progresin e strategjive afatgjata të BE-së me anë të të ashtuquajturve observatorë dhe me anë të një Bordi drejtues që monitoron implementimin e tyre dhe ndikon në nivelin bazë.

Qëllimi dhe metodat e hulumtimit

Problemi i këtij hulumtimi mund të konceptualizohet përmes pyetjeve kërkimore mbi këtë hulumtim që kanë të bëjnë me kërkimet mbi:

- A ka ndonjë lidhje mes kohezionit të shoqërisë civile dhe variablave (Përgjegjësinë e Gjyqësorit, Polarizimin Politik, Korupcioni dhe Ryshfeti në Ekzekutiv, Respektimi i Kushtetutës nga Ekzekutivi dhe Korupcionit në Sektorin Publik) në EU!?
- A ka ndonjë lidhje mes kohezionit të shoqërisë civile dhe variablave (Përgjegjësinë e Gjyqësorit, Polarizimin Politik, Korupcioni dhe Ryshfeti në Ekzekutiv, Respektimi i Kushtetutës nga Ekzekutivi dhe Korupcionit në Sektorin Publik) në RMV
- A ekziston dallim në modelet e shoqërive civile në RMV dhe UE sipas ndjeshmërisë!!?
- Si ndikojnë politikat qeveritare në stabilitetin e shoqërisë civile në RMV!!?

Qëllimi kryesor është të përcaktohet impakti i politikave qeveritare dhe devijimet shoqëro-politike ndaj ndjeshmërisë së kohezionit të shoqërisë civile në RMV duke analizuar në mënyrë komparative ndjeshmërinë e shoqërisë civile në EU nga impakti i (variablave) perceptimit të qytetarëve për Përgjegjësinë e Gjyqësorit, Polarizimin Politik, Korupcioni dhe Ryshfeti në Ekzekutiv, Respektimi i Kushtetutës nga Ekzekutivi dhe Korupcionit në Sektorin Publik, me ndjeshmërinë e shoqërisë civile në RMV poashtu ndikimin e saj nga perceptimi i qytetarëve për Përgjegjësinë e Gjyqësorit, Polarizimin Politik, Korupcioni dhe Ryshfetin në Ekzekutiv, Respektimi i Kushtetutës nga Ekzekutivi dhe Korupcionit në Sektorin Publik

Hipotezat

Duke pasur si pikënisje pyetjen referuese hulumtuese hipotezat hulumtuese mund ti përcaktojmë si: **1.** Ekziston ndërlidhje statistikore mes kohezionit të shoqërisë civile dhe variablave (Përgjegjësinë e Gjyqësorit, Polarizimin Politik, Korupcioni dhe Ryshfeti në Ekzekutiv, Respektimi i Kushtetutës nga Ekzekutivi dhe Korupcionit në Sektorin Publik) në EU. **2.** Ekziston ndërlidhje statistikore mes kohezionit të shoqërisë civile dhe variablave (Përgjegjësinë e Gjyqësorit, Polarizimin Politik, Korupcioni dhe Ryshfeti në Ekzekutiv, Respektimi i Kushtetutës nga Ekzekutivi dhe Korupcionit në Sektorin Publik) në RMV. **3.** Modeli i ndjeshmërisë së shoqërisë civile në RMV dallohet në mënyrë sinjifikante nga modeli i ndjeshmërisë së shoqërisë civile në EU. **4.** Politikat qeveritare në RMV rezultojnë me destabilizimin e Shoqëria civile përkundër politikave qeveritare evropiane që forcojnë shoqërinë civile.

Instrumentet e përdorura

Për matjen e komponentave hulumtuese dhe vërtetimin e hipotezave janë përdorur metodat analitike të platëformës statistikore të SPSS, duke u referuar të dhënave nga institucionet relevante objektive evropiane si Varieties Of Democracy (V-Dem) dhe EuroStat për dekadën e fundit (2010-2020), matjet mbi ndërlidhjen dhe ndikimin e variablave janë realizuar me përdorimin e motodave statistikore *konkluzive të korelacionit të Pearson-it* për ndërlidhjen midis variablave (Bërthamës së Shoqërisë civile me variablat Përgjegjësinë e Gjyqësorit, Polarizimin Politik, Korupcioni dhe Ryshfeti në Ekzekutiv, Respektimi i Kushtetutës nga Ekzekutivi dhe Korupcionit në

Sektorin Publik) dhe *Analizën e Regresionit Linear* (nivelin e ndikimit të këtyre variablave së bashku ndaj kohezionit të bërthamës së shoqërisë civile) kemi aritur ne rezultate shkencore të cilat do ti paraqesim në vijim të hulumtimit.

2. Rezultatet

2.1 Karakteristikat e shoqërisë civile të UE dhe RMV sipas parametrave statistikore

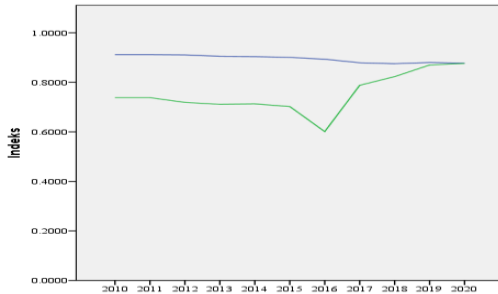
Siç potencuam më sipër tek shqyrtimi metodologjik i hulumtimit, duke u referuar të dhënave nga institucionet relevante objektive evropiane si Varieties Of Democracy (V-Dem) dhe EuroStat për dekadën e fundit (2010-2020), me motodat statistikore konkluzive të korelacionit të Pearson-it për ndërlidhjen midis variablave (Bërthamës së Shoqërisë civile me variablat Përgjegjësinë e Gjyqësorit, Polarizimin Politik, Korupcioni dhe Ryshfeti në Ekzekutiv, Respektimi i Kushtetutës nga Ekzekutivi dhe Korupcionit në Sektorin Publik) dhe *Analizën e Regresionit Linear* (nivelin e ndikimit të këtyre variablave së bashku ndaj kohezionit të bërthamës së shoqërisë civile), në formë tabelare do ta paraqesim ideksin e kohezionit të shoqërisë civile në EU dhe RMV.

Tabela 1. Indeksi i kohezionit të shoqërisë civile në EU dhe RMV përkundër variablave (dukurive) politike të vendit

	Viti											
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	
Eu- shoqërisë civile	.9119	.9120	.9107	.9049	.9037	.9006	.8932	.8790	.8752	.8801	.8770	
RMV- shoqërisë civile	.7380	.7380	.7190	.7110	.7130	.7020	.6010	.7880	.8230	.8700	.8760	
EU- Përgjegjësia Gjyqë.	2.7100	2.7223	2.7208	2.7236	2.7297	2.7463	2.7263	2.7196	2.6905	2.6728	2.7127	
RMV- Përgjegjësia Gjyq.	1.7700	1.5470	1.5470	1.0230	1.0230	.8450	.7900	1.3480	1.3480	1.3480	1.3480	

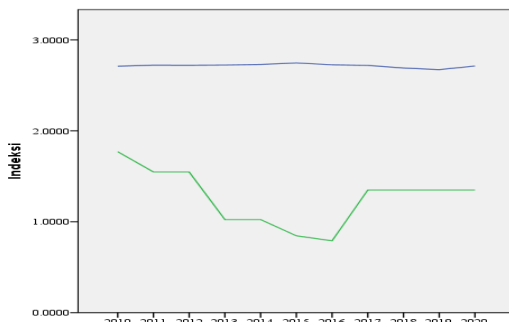
EU-Polarizimi Politik	1.5	1.5	1.6	1.6	1.7	1.7	1.7	1.8	1.8	1.8	1.9
	659	953	352	825	067	304	674	292	505	806	694
RMV-Polarizimi Politik	3.0	3.3	3.3	3.3	3.4	3.4	3.4	3.4	3.4	3.4	3.4
	880	850	850	850	830	610	010	010	010	010	010
EU-Ryshfeti ekzekutiv	3.0	3.0	3.0	3.0	3.1	3.0	3.1	3.0	3.0	3.1	3.0
	498	619	486	875	004	874	271	764	852	107	312
RMV-Ryshfeti ekzeku.	1.2	1.1	1.1	1.1	1.1	1.1	1.1	1.9	1.7	1.3	1.3
	530	180	180	180	180	180	210	730	290	650	650
EU-Ekzekutivi respekton Kushtetutën	3.1	3.1	3.1	3.1	3.1	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0
	828	695	788	429	254	783	870	928	839	552	416
RMV-Ekzekutivi Respekton Kushtetutën	2.4	2.3	2.3	2.2	2.2	2.2	2.2	2.3	2.1	2.3	2.3
	970	800	770	340	340	340	340	650	240	480	480
Eu-Korupcioni Sektori Publik	2.8	2.8	2.8	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	2.8	2.9	2.9
	589	730	726	165	297	392	259	125	899	211	117
RMV-Korupcioni Sektori Publik	1.7	1.6	1.6	1.6	1.3	1.3	1.3	1.8	1.6	1.6	1.6
	880	160	160	160	600	600	600	630	890	890	890

Për të patur një pasqyrë më koncize për kohezionin dhe stabilitetin e shoqërisë civile në UE dhe RMV sipas indeksave të V-Dem të nxjerura sipas metodologjive standarde evropiane tek Grafiku 1 qart shihet diskrepanca dhe varijimi i drejtëzës së RMV përkundër asaj të UE-së si model dhe vlerë përcaktuese për rrugëtimin e Maqedonisë. 2015-2016 para dhe gjatë zgjedhjeve parlamentare dhe ndrimin të qeverisë në RMV kohezioni i shoqërisë bie ndjeshëm.

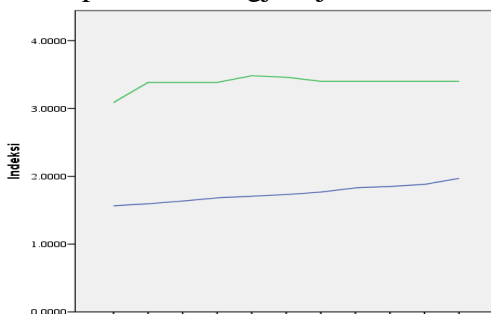
Grafiku 1. Indeksi i kohezionit të shoqërisë civile në EU (kaltër) dhe RMV (gjelbërt)

Grafiku 2 pasqyron dallimin e thellë në përgjegjësinë gjyqësore në UE dhe RMV si një ndër vlerat që forcojnë kohezionin dhe stabilitetin e shoqërisë civile.

Grafiku 2. Përgjegjësia gjyqësore në EU (kaltër) dhe RMV (gjelbërt)

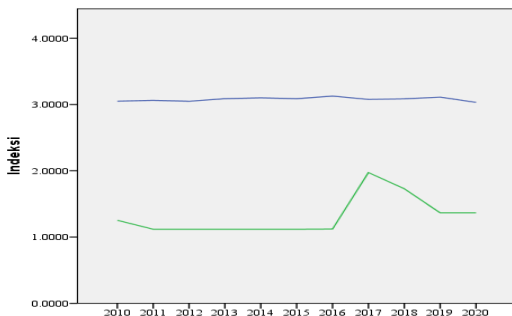
Polarizimi politik sipas Grafikut 3 në RMV paraqitet si e më lart në krahasim me Indeksin e UE-së që paraqet një rritje më pak të ndjeshme gjatë zgjedhjeve parlamentare në UE përkundër asaj në RMV që është konstatnt e lartë pa oscilime as në periudhat e zgjedhjeve.

Grafiku 3. Indeksi i polarizimit politik në EU (kaltër) dhe RMV (gjelbërt)

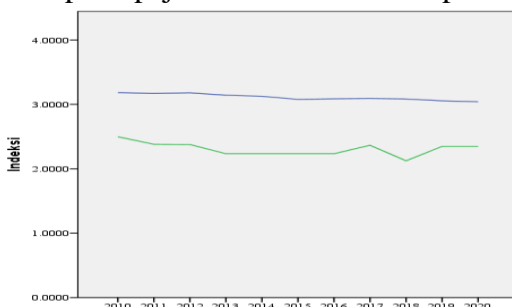
Ryshfeti dhe korupcioni në ekzekutiv si një prej indikacioneve për një shoqëri stabile tregon situatën reale në RMV përkundër asaj evropiane indeks që paraqet paraqet një stabilitet. Indeksi i transparences për korupcionin e ekzekutivit në RMV është tepër i ulët edhe pse me qeverisjen e re të LSDM-

së ka një rritje të vogël e të ndjeshme për transparence por akoma shumë large vlerave evropiane.

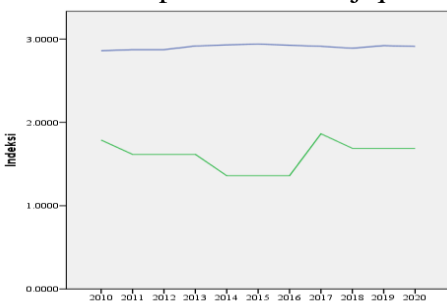
Grafiku 4. Ryshfeti ekzekutiv në EU (kaltër) dhe RMV (gjelbërt) - sipas metodologjisë V-Dem indeksi më i lart paraqet transparencë më të madhe dhe korupcion më të vogël

Një diskrepancë më të vogël në mes RMV dhe UE-së shihet tek indeksi për respektimin e Kushtetutës nga vetë ekzekutivi, me një oscilim të ndjeshëm gjatë viteve 2016-2019 në RMV ku edhe qeverisjes së LSDM-së i atribuohen vlera joevropiane për këtë indeks sidomos me intencën e prurjes së disa ligjeve në mënyrë të përshpejtuara me flamur evropian.

Grafiku 5. Respektimi i Kushtetutës nga Ekzekutivi në EU (kaltër) dhe RMV (gjelbërt)

Një prej segmenteve më të rëndësishme të kohezionit të shoqërisë civile paraqitet indeksi i korupsionit në sektorin publik i cili përkundër UE-së, RMV-ja ka indeksë transparence tepër të ulët (perceptim për korupcion të lartë) duke e karakterizuar edhe politikat e kësaj qeverie aktuale.

Grafiku 6. Korupcioni në sektorin publik në EU (kaltër) dhe RMV (gjelbërt)

2.2 Interpretimi i hipotezave

Duke u referuar vetë përmbajtjes semantike të hipotezave të parashtruara më sipër tek pjesa metodologjike e hulumtimit, metodat statistikore (të dhënat e përpunuara me SPSS 21) të cilat do të përdoren për interpretimin e tyre janë ato të korelacionit (ndërlidhjes) dhe regresionit linear (varësisë dhe nivelit të varrësisë).

Hipoteza 1. Ekziston ndërlidhje statistikore mes kohezionit të shoqërisë civile dhe variablave (Përgjegjësinë e Gjyqësorit, Polarizimin Politik, Korupcioni dhe Ryshfeti në Ekzekutiv, Respektimi i Kushtetutës nga Ekzekutivi dhe Korupcionit në Sektorin Publik) në EU

Tabela 2. Ndërlidhshmëria (Correlations) në mes indeksit të kohezionit të shoqërisë civile në EU dhe variablave (dukurive) politike të EU

		Eu- shoqë risë civile	EU- Përgj egjësi a Gjyqë sore	EU- Polari zimi Politi k	EU- Ryshf eti ekzek utiv	EU- Ekzek utivi respe kton Kusht etutën	Eu- Koru pcioni Sekt ori Publi k
	Pearson	1	.535	-.949**	-.168	.868**	-.383
	Sig. (2- tailed)		.090	.000	.621	.001	.245
	N	11	11	11	11	11	11

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* . Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Rezultati: 1. Sipas koeficientit të korelacionit të Pearson-it $R = -.949$ (sig=.000 dmth $p < 0.01$) themi se ekziston ndërlidhje apo korelacion i lartë negativ mes kohezionit të shoqërisë civile dhe polarizimit politik, me fjalë

tjera gjatë polarizimit politik në EU (sidomos para zgjedhjeve) ndjeshëm destabilizohet kohezioni në shoqërinë civile.

Rezultati: 2. Sipas koeficientit të korelacionit të Pearson-it $R = .868$ (sig=.001 dmth $p < 0.01$) themi se ekziston ndërlidhje apo korelacion i lartë pozitiv mes kohezionit të shoqërisë civile dhe respektimit të kushtetutës nga ekzekutivi, me fjalë tjera respektimit i Kushtetutës nga ekzekutivi në EU ndjeshëm forcohet kohezioni në shoqërinë civile.

Hipoteza 2. Ekziston ndërlidhje statistikore mes kohezionit të shoqërisë civile dhe variablave (Përgjegjësinë e Gjyqësorit, Polarizimin Politik, Korupcioni dhe Ryshfeti në Ekzekutiv, Respektimi i Kushtetutës nga Ekzekutivi dhe Korupcionit në Sektorin Publik) në RMV

Tabela 3. Ndërlidhshmëria (Correlations) në mes indeksit të kohezionit të shoqërisë civile në RMV dhe variablave (dukurive) politike të RMV

		Macedonia_Bërthama_shoqërisë_civile	Macedonia_Përgjësore	Macedonia_Politike	Macedonia_Ryshfeti	Macedonia_Ekzekutivi	Macedonia_Korupcionit
	Pearson Correlation	1	.481	-.003	.553	.161	.646*
	Sig. (2-tailed)		.134	.992	.077	.636	.032
	N	11	11	11	11	11	11

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Rezultati: Sipas koeficientit të korelacionit të Pearson-it $R = .646$ (sig=.032 dmth $p < 0.05$) themi se ekziston ndërlidhje apo korelacion i rëndësishëm pozitiv mes kohezionit të shoqërisë civile dhe nivelit të

korupcionit publik, me fjalë tjera ndjeshëm rezulton ndryshim tek kohezioni i shoqërisë civile në varrësi nga korupcioni publik në RMV.

Hipoteza 3. Modeli i ndjeshmërisë së shoqërisë civile në RMV dallohet në mënyrë sinjifikante nga modeli i ndjeshmërisë së shoqërisë civile në EU

Përshkak se hipoteza në fjalë kërkon komparacion konkluziv statistikor për interpretimin e saj ekzistojnë dy komponenta:

a). Republika e Maqedonisë së Veriut

Tabela 4. Regresioni linear mes indeksit të shoqërisë civile në RMV dhe grupvariablave së bashku

Model	R	R Square	Adjusted Square	R Std. Error of the Estimate
1	.780 ^a	.608	.217	.0716932

a. Predictors: (Constant), Macedonia_Korupcioni_Sektor_Publik, Macedonia_Polarizimi_Politik, Macedonia_Ekzekutivi_Respekton_Kushtetutën, Macedonia_Ryshfeti_ekzekutiv, Macedonia_Përgjegjësia_Gjyqësore

Tabela 5. Sinjifikanca e regresionit linear - ANOVA^a

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	.040	5	.008	1.553	.320 ^b
	Residual	.026	5	.005		
	Total	.066	10			

a. Dependent Variable: Macedonia_Bërthama_shoqërisë_civile
 b. Predictors: (Constant), Macedonia_Korupcioni_Sektor_Publik, Macedonia_Polarizimi_Politik, Macedonia_Ekzekutivi_Respekton_Kushtetutën,

Macedonua_Ryshfeti_ekzekutiv,
Macedonia_Përgjegjësia_Gjyqësore

Rezultati:variablat në grup sëbashku nuk e determinojnë (ndikojnë) kohezionin e shoqërisë civile në RMV sipas $\text{sig}=.320$ $p>0.05$ (nuk ka rëndësi statistikore për kufirin e dytë të besueshmërisë) Anova, me fjalë tjera, këto variabla si grup sëbashku nuk kanë influencë në kohezionin e shoqërisë civile në RMV (për faktin që shoqëria është më se e destabilizuar gjeneralisht).

b). Bashkimi Evropian

Tabela 6. Regresioni linear mes indeksit të shoqërisë civile në EU dhe grupvariablave së bashku

Model	R	R Square	Adjusted Square	R Std. Error of the Estimate
1	.976^a	.953	.905	.0045850

a. Predictors: (Constant), Eu_Korupcioni_Sektori_Publik, EU_Përgjegjësia_Gjyqësore, EU_Ryshfeti_ekzekutiv, EU_Polarizimi_Politik, EU_Ekzekutivi_respekton_Kushtetutën

Tabela 7. Sinjifikanca e regresionit linear - ANOVA^a

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
	Regression	.002	5	.000	20.077	.003^b
1	Residual	.000	5	.000		
	Total	.002	10			

a. Dependent Variable: Eu_Bërthama_shoqërisë_civile

b. Predictors: (Constant), Eu_Korupcioni_Sektor_Publik,
EU_Përgjegjësia_Gjyqësore, EU_Ryshfeti_ekzekutiv,
EU_Polarizimi_Politik,
EU_Ekzekutivi_respekton_Kushtetutën

Tabela 8. Coefficientet e regresionit linear

Model	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
	B	Std. Error			
(Constant)	1.013	.730		1.388	.224
EU_Përgjegjësia_Gjyqësore	-.078	.141	-.103	-.551	.606
EU_Polarizimi_Politik	-.136	.047	-1.151	-2.896	.034
1 EU_Ryshfeti_ekzekutiv	-.159	.096	-.309	-1.665	.157
EU_Ekzekutivi_respekton_Kusht.	.016	.120	.054	.133	.900
Eu_Korupcioni_Sektori_Pub	.265	.156	.476	1.700	.150

Rezultati: variablat në grup sëbashku e determinojnë (ndikojnë) kohezionin e shoqërisë civile në EU sipas $R=.976$ dhe $\text{sig}=.003$ $p<0.01$ (rëndësi statistikore për kufirin e parë të besueshmërisë) Anova, me fjalë tjera, këto variabla si grup sëbashku kanë influencë të rëndësishme statistikore në kohezionin e shoqërisë civile në EU përkundër RMV.

Hipoteza 4. Politikat qeveritare në RMV rezultojnë me destabilizimin e Shoqëria civile përkundër politikave qeveritare evropiane që forcojnë shoqërinë civile

Rezultati: duke u referuar rezultateve të mësipërme të korelacionit dhe regresionit linear konstatojmë se kohezioni i shoqërisë civile në EU dallohet ndjeshëm nga kohezioni i shoqërisë civile në RMV si dhe shoqëria civile në RMV gjatë kohë është e destabilizuar dhe dukuritë aktuale

politike nuk kanë influencë as në destabilizimin e mëtejshëm por as në stabilitetin dhe forcimin e saj përkundër shoqërisë civile evropiane që tregon kohezion të lartë dhe një destabilizimin i ndjeshëm vetëm para politizimit politik para zgjedhor.

2.3 Konkluzione

Nga rezultatet e mësipërme mund të konkludojmë se ekziston dallim sinjifikant në modelin, ndjeshmërinë, stabilitetin dhe kohezionin e shoqërisë civile në Republikën e Maqedonisë së verit dhe asaj të Unionit Evropian edhe atë:

- ✚ ekziston ndërlidhje apo korelacion i lartë negativ mes kohezionit të shoqërisë civile dhe polarizimit politik, me fjalë tjera gjatë polarizimit politik në EU (sidomos para zgjedhjeve) ndjeshëm destabilizohet kohezioni në shoqërinë civile.
- ✚ ekziston ndërlidhje apo korelacion i lartë pozitiv mes kohezionit të shoqërisë civile dhe respektimit të kushtetutës nga ekzekutivi, me fjalë tjera respektimi i Kushtetutës nga ekzekutivi në EU ndjeshëm e forcohet kohezioni në shoqërinë civile.
- ✚ ekziston ndërlidhje apo korelacion i rëndësishëm pozitiv mes kohezionit të shoqërisë civile dhe nivelit të korupcionit publik, me fjalë tjera ndjeshëm rezulton ndryshim tek kohezioni i shoqërisë civile në varrësi nga korupcioni publik në RMV.
- ✚ variabla si grup sëbashku (Përgjegjësinë e Gjyqësorit, Polarizimin Politik, Korupcioni dhe Ryshfeti në Ekzekutiv, Respektimi i Kushtetutës nga Ekzekutivi dhe Korupcionit në Sektorin Publik) nuk kanë influencë në kohezionin e shoqërisë civile në RMV (për faktin që shoqëria është e destabilizuar).
- ✚ variablat si grup sëbashku (Përgjegjësinë e Gjyqësorit, Polarizimin Politik, Korupcioni dhe Ryshfeti në Ekzekutiv, Respektimi i Kushtetutës nga Ekzekutivi dhe Korupcionit në Sektorin Publik) kanë influencë të rëndësishme statistikore në kohezionin e shoqërisë civile në EU përkundër RMV.
- ✚ kohezioni i shoqërisë civile në EU dallohet ndjeshëm nga kohezioni i shoqërisë civile në RMV si dhe shoqëria civile në RMV gjatë kohë është e destabilizuar dhe politikat dhe dukuritë aktuale politike nuk kanë influencë as në destabilizimin e mëtejshëm por

as në stabilitetin dhe forcimin e saj përkundër shoqërisë civile evropiane që tregon kohezion të lartë dhe një destabilizimin i ndjeshëm vetëm para politizimit politik para zgjedhor.

IV. Perfundim dhe Rekomandimet

Duke u referuar qëllimit kryesor që ishte përcaktimi i impaktit të politikave qeveritare dhe devijimet shoqëro-politike ndaj ndjeshmërisë së kohezionit të shoqërisë civile në RMV duke analizuar në mënyrë komparative ndjeshmërinë e shoqërisë civile në EU nga impakti i (variablat) perceptimit të qytetarëve për Përgjegjësinë e Gjyqësorit, Polarizimin Politik, Korupcioni dhe Ryshfeti në Ekzekutiv, Respektimi i Kushtetutës nga Ekzekutivi dhe Korupcionit në Sektorin Publik, me ndjeshmërinë e shoqërisë civile në RMV poashtu ndikimin e saj nga perceptimit i qytetarëve për Përgjegjësinë e Gjyqësorit, Polarizimin Politik, Korupcioni dhe Ryshfeti në Ekzekutiv, Respektimi i Kushtetutës nga Ekzekutivi dhe Korupcionit në Sektorin Publik, nga njëra anë, si dhe nga ana tjetër duke u referuar konstatimeve që ekziston dallim sinjifikant në modelin, ndjeshmërinë, stabilitetin dhe kohezionin e shoqërisë civile në Republikën e Maqedonisë së veriut dhe asaj të Unionit Evropian si rezultat i politikave aktuale qeveritare, themi se qëllimi dhe objektivat e parashtruara të hulumtimit u arritën.

Nga gjithë kjo si dhe vërrejtjet vjetore të raporteve evropiane për zhvillimin e shoqërisë civile në Republikën e Maqedonisë së Veriut drejt vlerave evropiane janë në proporcion të drejtë ku edhe tendenca e startegjive qeveritare janë në këtë kahje por ja që politikatat të përshpejtuara dhe jokualitative me pretekst të veçantë niveli i lartë i korupsionit dhe mosbesimit tek sistemi i së drejtës në Maqedoni e bënë që politikatat aktuale të kenë kundërefekt në shoqëri, prandaj përpos përpilimit të startegjive nga qeveria për rrugëtim të mirëfilltë ndaj vlerave evropiane si rekomandim për qeverinë që në startegjinë e tyre të inkorporojë edhe elementet e Interkulturalizmit si mekanizëm i Unionit Evropian – përforcues të shoqërisë civile. Në kontekst ndërkombëtar, interkulturalizmin e udhëheq KE-ja si organizatë që përkushtohet për mbrojtjen e të drejtave të njeriut. Në vitin 2008 kjo organizatë shpalli Librin e bardhë të dialogut Interkulturore (interkulturore), sipas të cilit “sfida për një jetë të përbashkët në shoqërinë e ndryshme mund të tejkalohet vetëm nëse mund të jetojmë bashkë me dinjitet si dhe si individë të barabartë” (Këshilli i Evropës-Libri i bardhë i Dialogut ndërkulturore, 2008).

Sipas po të njëjtit dokument, “dialogu interkulturalor i referohet shkëmbimit të hapur dhe të dinjitetshëm të mendimeve mes individëve, grupeve me trashëgimi dhe prejardhje të ndryshme etnike, religjioze dhe gjuhësore, nisur nga mirëkuptimi dhe respektimi i ndërsjellë”. Po me këtë dokument Komisioni Evropian e shpalli vitin 2008 si vitin e dialogut interkulturalor. Parë në përgjithësi, në shumë dokumente të BE-së dhe KE-së, interkulturalizmi lidhet me vlerat si të drejtat e njeriut, demokracinë, kulturën e paqes dhe dialogut, si dhe me identitetin evropian.

Në masë shumë të madhe interkulturalizmi është qasje nga e cila pritet të tejkalohen disa nga mungesat e multikulturalizmit. Multikulturalizmi më shumë iu kushtohet parimeve, rregulloreve dhe politikave në një shoqëri shumëkulturëshe me ç’rast pranohet dhe afirmohet ekzistimi i diferencave dhe bashkësive të veçanta, etablohet dhe garantohen të drejtat e tyre (të veçanta), statusi i barabartë dhe mbrojtja përkatëse. Qëllimi i tij qëndror është krijimi i kushteve për bashkekzistencën dhe bashkëpunimin e të gjitha bashkësive të veçanta dhe individëve që u takojnë po atyre, si dhe stimulimi i mbrojtjes dhe zhvillimit të kulturave të tyre të veçanta (Kymlicka, 1955).

Përveç përfshirjes së postulateve për multikulturalizmin të cekura më parë, interkulturalizmi një vëmendje të veçantë i kushton ekzistimit të mpleksur të bashkësive të veçanta, interesave të tyre të përbashkëta dhe aktiviteteve që sjellin praktika dhe kultura të reja në kontekstin e evoluimit të vazhdueshëm të kulturës dhe ekzistencës së përbashkët të të gjitha sferave të shoqërive bashkëkohore të ndryshme. Qëllimi qëndror i interkulturalizmit është të mundësojë gërshetimin, bashkëpunimin dhe (bashkë)ekzistencën aktive, duke pasur parasysh se në proceset e tilla kulturat dhe identitetet e veçanta zhvillohen dhe shndërrohen vazhdimisht, si dhe mund të çojnë drejt krijimit të kulturave dhe identiteteve të reja (Basic, Zagar & Tatalovic, 2018).

Sipas Booth-it, interkulturalizmi është qasje, detyra e së cilës është të krijojë shoqëri civile kohezive përmes shendërrimit të identiteteve njëdimensionale në ato shumëdimensionale dhe përmes zhvillimit të sistemit të përbashkët të vlerave dhe kulturës publike (Booth, 2009).

Përparësitë që karakterizojnë këtë qasje janë ndërveprimi dhe dialogu, aspiratat drejt bashkimit dhe kohezioni social i fortë (Meer & Modood, 2012).

BIBLIOGRAFIA

- Basic, G. Zagar, M. & Tatalovic, S. (2018), Multiculturalism in Public Policies, Institute for Social Sciences, Beograd, p. 18-22
- Booth, T. (2009) Book review of: Interculturalism, Education and Inclusion, British Journal of Educational Studies, 51 (4) pp: 432–433.
- Meer, N. & Modood, T. (2012) How does Interculturalism
- Kymlicka, W. (1995) Multicultural citizenship a liberal theory of minority rights, Oxford)
- Kotevska, B. (2018) Country report Non-discrimination, available at: <https://bit.ly/2GW5nvD>
- Клековски, С. (2011) Меѓуетничките односи во Република Македонија, Скопје: Македонски центар за меѓународна соработка.
- Shqyrtimi i Marrëveshjes së Ohrit sa i takon kohezionit social“, Qeveria e Republikës së Maqedonisë, Sekretariati për Zbatimin e Marrëveshjes së Ohrit, Shkup 2015
- OSBE, Komesari i Lartë për Pakicat Kombëtare, Kahet e Lubjanës për integrimin e shoqërive diverse me arsyetim; nëntor 2012, ndodhet: <https://www.osce.org/mk/hcnm/100449?download=true>
- OSBE, Komesari i Lartë për Pakicat Kombëtare, Kahet e Lublanës për integrimin e shoqërive diverse me arsyetim; nëntor 2012, ndodhet: <https://www.osce.org/mk/hcnm/100449?download=true>
- KËSHILLI I EVROPËS (2008), Komiteti i Ministrave, Libri i bardhë i dialogut ndërkulturor ”Jetojnë bashkë të barabartë në dinjitet“, ndodhet në: <https://rm.coe.int/16804ec73d>
- Contrast with Multiculturalism?, Journal of Intercultural Studies, 33:2, 175-196, DOI:

10.1080/07256868.2011.618266

- Report mbi aktivitete, korrik 2005 – gusht 2006 (Qendra për Shoqërinë Civile, Shkolla e Ekonomisë dhe Shkenca Politike, Londër)
- Koncepti dhe përkufizimi i qëndrueshmërisë së shoqërisë civile (Qendra për Studime Strategjike dhe Ndërkombëtare, 2017)
- <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806d23e3>

Отповикување на договорот за дар во Република Северна Македонија

Д-р Нуртен Кала Даути

n.kala@eust.edu.mk

Абстракт

The main topic of this project is focused on the donation contract with its elements, specifically revocation of the donation. The purpose for which I chose the treatment of revocation has to do with the fact that the revocation of the donation contract, despite the treatment and provision made in the Law of the Rights of Obligations, and have space for debate and discussion.

Donation is a contract by which one party transfers to the other party without compensation a certain thing or a real right, which it accepts.

The donation contract is characterized by the humanity and kindness and precisely the reason that pushes the parties to make the donation is exactly the desire to increase the wealth of the other party, which must be accepted by the beneficiary.

But, in certain cases, even though the donation was made by the will of the donor *animus donandi*, the bad behavior shown by the presentee towards the donor or his family members, leads the donor to revoke the donation.

At the end of this project it results that the revocation of the donation contract is a contract which despite the legal provisions and provision in the law on the relationship of obligations, needs, more than any other contract the review of the legal system given that many aspects of this contracts are left out of treatment or are unclear.

Keywords: *contract, gift, revocation, gift recipient, property.*

Вовед

Со оглед на фактот дека договорот за дар е склучување добротворен договор, кој ги отуѓува предметите и правата, постојат исклучоци од ова правило кои овозможуваат негово отповикување.³⁹Во

³⁹Dauti, Nerxhivane. *E drejta e detyrimeve* (pjesa e përgjithshme dhe e veçantë), Universiteti i Prishtinës, Prishtinë, 2004, fq. 328

случајот станува збор за отповикувањето на дарот, до што доаѓа кога договорот е исполнет, а тоа може да го стори дарувачот.⁴⁰

ЗОО предвидува три можни причини да се поништи договорот за подарок: а. осиромашување, б. длабока неблагодарност и во раѓање на дете по дарувањето. Според ЗОО, осиромашување, длабока неблагодарност и раѓање на дете на работодавачот по дарувањето, не се основа за откажување на договорот, туку претставуваат причини за поништување, соодветно за раскинување на договорот за дар.⁴¹

1. Општи карактеристики на отповикувањето на дар

Склучениот договор за дар произведува дејства како и секој друг договор. Тоа што се подарува еднаш, повеќе не може да се зема назад, освен во посебни случаи. Соодветно на тоа, договорот за дар може да се раскине еднострано ако така е предвидено со договорот. Може да се раскине со согласност на договорните страни пред да се предаде предметот, односно да се пренесе правото. Доколку договорот за дар е целосно извршен, договорот за негово раскинување, со обврската на даропримачот да му го врати предметот на подарокот на работодавачот, претставува нов договор што го бараат само договорните страни (едната или и двете)⁴² во горе наведените ситуации, откажување на договорот за дар може да побараат и трети лица. Значи, согласно нашиот ЗОО дарот може да се отповика од дарувачот ако е исполнет и предвиден рок во кој тоа може да се стори (1 година откако дарувачот покажал неблагодарност, крајно 5 години од покажаната неблагодарност). Договорот за дар може да се раскине ако дарувачот нема сретства за живот или за извржување на лица кои по закон е должен да ги извршува.

Освен случаите во кои е дозволено отповикување на договорот за дар (кои ќе се објаснат во следната точка на дисертацијата), во Законот

⁴⁰Галев, Гале & Дабовиќ-Анастасовска, Јадранка. *Облигационо право*, трето изменето и дополнето издание, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Правен факултет „Јустинијан Први“, Скопје, 2012, стр. 573

⁴¹ Dauti, Nerxhivane & Berisha, Ruzhdi & Vokshi, Adem & Aliu, Abdulla & Blakaj, Sefadin. *Komentar i ligjit për marrdhënien e detyrimeve*, Libri II, UNDP, Prishtinë, 2013, fq. 137

⁴²Бабић, Илија & Петровић, Здравко. *Облигационо право – посебни део*, Београд, 2004, стр. 67

за облигациони односи недвосмислено е нормирано, во член 567, дарови што не можат да се отповикуваат, атоа се:

(1) Вообичаените, пригодните дарови, наградните дарови, како и даровите од благодарност не можат да се отповикаат.

(2) Не можат да се отповикаат ниту даровите направени за добротворни и општо корисни цели.

Еден природен факт што е предвиден од законодавецот во член 568 од ЗОО му дава право на дарувачот да одлучи за судбина на дарот, полноважна е одредбата на договорот за поврат на дарот во случај даропримачот да умре пред дарувачот.

Откажувањето однапред од правото дарот да се отповика нема правна важност(член 566).⁴³ Законски одредби што ја регулираат можноста за отповикување на договорот за дар се одредби од задолжителна (императивна) природа за страните. Од оваа причина, дури и со оваа законска одредба се предвидува невалидност на откажување од правото на отповикување на договорот за донација. Оттука, дури и ако дародавачот се одрекне од правото на тоа, а побара отповикување на договорот за дар, таквото откажување е неважечко, затоа тој, без оглед на откажувањето, кога ќе се изнесе некоја од законските причини за отповикување, може да го стори тоа.⁴⁴

Судска пракса:

1. Ништовност на договор за дар во форма на нотарски акт

Кога определен договор за дар е огласен за ништовен, се смета дека ништовноста настанала од моментот на склучување на тој договор, а не од моментот кога е утврдена ништовноста.

Договорот за дар, врз основа на кој прво и второ тужениот стекнале право на сопственост е ништовен, а последицата на ништовноста на договорот се смета дека настанала од моментот на склучувањето на договорот, а не од моментот кога е утврдена ништовноста. Правото на сопственост на прво и второ тужениот станало

⁴³Закон за облигационите односи, „Службен весник на РМ“ бр. 18/01, 78/01, 04/02, 59/02, 05/03, 84/08, 81/09, 161/09, 23/13 и 123/13

⁴⁴ Dauti, Nerxhivane & Berisha, Ruzhdi & Vokshi, Adem & Aliu, Abdulla & Blakaj, Sefadin. *Komentar u ligjit për marrdhënien e detyrimeve*, Libri II, UNDP, Prishtinë, 2013, fq. 144

правно неважечко по донесената пресуда од 26.7.2012 година, со кое е утврдено дека договорот е ништовен и не произведува правно дејство, па при ваква состојба, при постоење на правосилна пресуда, сè она што следело како правна последица на ништовниот договор за дар нема правно дејство. Според тоа, правилно заклучил првостепениот суд дека договорот за дар не произведува правно дејство и, како последица на ништовноста, треба да биде бришан како прибелешка на предметниот имот во катастарската евиденција, а тужените да ја трпат последицата од ништовноста.⁴⁵

1. (ТСЖ – 160/2018 од 02.5.2018 година на Апелационен суд Битола)

2. Заеднички имот на брачни другари

Во врска со образложуваната тема, ќе се наведе еден случај од *судската пракса*.

Неосновано е тужбеното барање на тужителот против тужената за истата да му плати ½ од паричните средства како имот стекнат во брак (заеднички имот), а кои се водат во банка како штеден влог на малолетниот син на странките. Ова од причина што истите, а согласно одредбата од чл. 555 од Законот за облигациони односи, по слободна волја, знаење и согласност на странките, биле пренесени во банка како дар за нивниот син.

Паричните средства кои ги побарува тужителот се водат како штеден влог на малолетниот син на странките. Врховниот суд на РМ смета дека предметните парични средства се ставени на сметка на име на синот по основ на поклон, поради што тужителот нема право да бара една идеална половина од истите. Паричните средства што се водат како штеден влог на малолетниот син на странките биле пренесени со знаење

⁴⁵Апелационен суд Битола, Билтен на судската пракса, февруари 2019, стр. 45

и согласност на странките, со слободна воља да се водат како сопственост на малолетното дете, а согласно чл. 555 од ЗОО.⁴⁶

(ГЖ-1516/15 од 16.9.2015 година на Апелационен суд Битола)
(РЕВ2. бр. 322/2016 од 14.6.2017 година на Врховен суд на РМ).

2 Случаи во кои може да се бара отповикување на дар

Договорот за дар е со неотповикливо правно дејство, но законодавецот ги има предвидено случаите кога може да се отповикува договорот за дар.

Во член 563, став1 од Законот за облигацион односи, е предвидено отповикување на дарот вака: *„дарувачот може да го раскине договорот и да го отповика направениот дар во случај кога даропримачот, со своето однесување кон него или на нему блиско лице, покаже **крајна неблагодарност**“*.

Право кое преминува и на наследниците на дарувачот. Во став 4 на истиот член се вели: во случај на отповикување заради неблагодарност, даропримачот е должен да врати сè што прими на име дар.

Дародавач може да го отповика договорот за дар ако даропримачот изразил огромна неблагодарност кон дародавачот. Договорот за дар е склучен во однос на лицето, а намерата да се подарува (*animus donandi*) е важен дел од договорот. Ако даропримачот покаже одреден степен на неблагодарност кон дародавачот, тоа е, според повеќето граѓански законици, причината за отповикување на дар⁴⁷.

Отповикување на дар поради немање средства за живот – е вториот случај кога е дозволено отповикување на дар. Дарувачот кој нема доволно средства за живот, или за издржување на лицата кои по закон е должен да ги издржува, може да го раскине договорот, а ако предметот веќе го предал на даропримачот, може дарот да го отповика и да бара даропримачот да му го врати она што го примил како дар сè уште се наоѓа во имотот на даропримачот (член 564, став1). Но, даропримачот

⁴⁶Апелационен суд Битола, Билтен на судската пракса, Февруари 2019 стр. 59

⁴⁷Бабиќ, Илија & Петровиќ, Здравко. *Облигационо право* – посебни део, Београд, 2004, стр. 68–69

може да го избегне отповикувањето доколку се обврзе дека на работодавачот, во адекватна мера, ќе му дава средства што му недостасуваат, средства што се непходни за живот.

Во третата точка таксативно е предвидено ако дарувачот направил повеќе дарови, отповикувањето се прави по обратен ред од настанувањето.⁴⁸

Дародавачот кој после склучување договор за дар е осиромашен, така што нема доволно средства за егзистенција или да издржува лице кое е законски обврзано да го издржува, може да го раскине договорот пред да му ја предаде стварта на даропримачот. Ако веќе му ја предал стварта на даропримачот, тој може да го отповика и да побара даропримачот да му го врати она што сè уште е во неговиот имот од добиениот подарок.⁴⁹

Дародавачот треба да е во тешки финансиски околности и без средства потребни за живот што настанале последователно по склучувањето на договорот за подарок. За да може дародавачот да го отповикува подарокот од оваа причина, треба да се исполнат следниве услови:

- Да нема блиски лица кои се законски задолжени да го издржуваат дародавачот, или тие постојат но немаат средства за издржување на дародавачот;
- Самиот даропримач да останал без потребните средства за себе и за неговото семејство; и
- дека предметот на подарокот или неговата вредност е во сопственост на даропримачот.⁵⁰

Отповикување на дар во случаи на развод или поништување на брак – во македонското право, во член 34 на Законот за семејството, е предвидено престанување на бракот со смрт на еден од брачните другари, со прогласување на исчезнатиот брачен другар за умрен, со поништување и со развод на бракот.⁵¹

⁴⁸Закон за облигационите односи. „Службен весник на РМ“ бр. 18/01, 78/01, 04/02, 59/02, 05/03, 84/08, 81/09, 161/09, 23/13 и 123/13

⁴⁹Бабић, Илија & Петровић, Здравко. *Облигационо право* – посебни део, 2004, стр. 68;

⁵⁰Milošević, Ljubiša. *Obligaciono pravo, šesto izmenjeno i dopunjeno izdanje*, Savremena administracija, izdavačko-štamarsko-knjižarska radna organizacija, Beograd, 1982, стр. 320

⁵¹Закон за семејството, „Службен весник на Р. Македонија“ бр. 83/04

Во договорот за дар склучен меѓу брачните другари пред или после склучување брак, се применуваат правилата на Законот за облигациони права (*lex generalis*) и одредбите ЗБПИ (*lex specialis*). Во случај на развод или поништување на бракот, брачниот другар како дарител (дародавач) може да побара враќање на направените подароци. Подарокот се враќа на дародавачот ако подарокот е: 1) направен од посебна сопственост 2) на идниот сопружник заради склучување брак или за време на брак и 3) ако подарокот е непропорционално голем во однос на вредноста на целиот негов имот во моментот на барањето за враќање.⁵²

Подароци од посебна сопственост, иако се непропорционално големи во однос на вредноста на целиот имот, брачниот другар не е должен да ги врати ако тоа би значело очигледна неправда за него или би го довело до тешки материјална состојба. Очигледна неправда, на пример, претставува знаење на едниот брачен другар за ништовноста на бракот или исклучителна вина на едниот брачен другар за разводот.⁵³

Според авторот Милошевиќ, ако дојде до поништување на бракот со даропримачот, дародавачот би имал право на поврат на дар во случај на поништување на бракот ако се исполнат следните услови: а) ако примателот знаел за постоење на недостаток поради кој се поништува бракот, т.е. дека бил бескрупулозен и дека донаторот не знаел за тоа; б) ако дарот е направен од страна на еден брачен другар на друг заради склучување брак или во текот на траењето на бракот.⁵⁴

Ако дојде до развод на брак со даропримачот, брачниот другар на дародавачот има право на отповикување на дар ако се исполнат следните услови: брачниот другар-даропримач да е виновен за разводот на бракот и подароците да со од голема вредност (обичните подароци од мала вредност што сопружниците си ги даваат едни на други пред и за

⁵²Бабић, Илија & Петровић, Здравко. *Облигационо право* – посебни део, Београд, 2004, стр. 70

⁵³Бабић, Илија & Петровић, Здравко. *Облигационо право* – посебни део, Београд, 2004, стр. 70

⁵⁴Milošević, Ljubiša. *Obligaciono pravo*, šesto izmenjeno i dopunjeno izdanje, Savremena administracija, izdavačko-štamparsko-knjižarska radna organizacija, Beograd, 1982, стр. 320

време на бракот не можат да бидат отповикувани ако се разведуваат, без оглед на причината за која се случило тоа.⁵⁵⁾

Ако бракот е разведен по вина на сопругата на дародавачот, другиот брачен другар го задржува подарокот што му е даден. Меѓутоа, ако разводот на бракот е направен без ничија вина, примените подароци не се отповикуваат, секој брачен другар си ги задржува. Друга ситуација имаме ако другиот брачен другар е виновен за развод на бракот. Во такви случаи примениот подарок може да биде отповикан, бидејќи одлучувачкиот мотив за давање подароци исчезнал. Обично подарок со мала вредност коишто сопружниците си ги даваат едни на други пред и за време на бракот не може да се отповикуват и во случај на развод, без оглед на причините за разводот.⁵⁶

Од горенаведеното може да заклучуваме дека, за разлика од поништување на брак, во развод на брак третото лице нема право да го отповика дарот, без оглед на причината за која ќе дојде до развод на бракот.

Отповикување на дар од страна на заинтересирани трети лица – е следниот случај за отповикување на дар. Заинтересирани трети лица, според македонското право, имаат можност, во одредни услови, да отповикаат дар кој од дародавачот му е предаден на друго лице и сето тоа со цел да се заштитат нивните интереси кои се загрозени од ваквите дела на дарување.

Нужен дел е оној дел на оставината со кој оставителот не може да располага. Нужниот дел е повреден ако вредноста на тестаменталните располагања и подароците направени на нужниот наследник или личност, наместо кој тој треба да го наследи, е помал од нужниот дел на наследникот.⁵⁷

⁵⁵Dauti, Nerxhivane. *E drejta e detyrimeve* (pjesa e përgjithshme dhe e veçantë), Universiteti i Prishtinës, Prishtinë, 2004, fq. 329

⁵⁶Milošević, Ljubiša. *Obligaciono pravo*, šesto izmenjeno i dopunjeno izdanje, Savremena administracija, izdavačko-štamarsko-knjižarska radna organizacija, Beograd, 1982, стр. 321

⁵⁷Бабић, Илија & Петровић, Здравко. *Облигационо право* – посебни део, Београд, 2004, стр. 71

Заинтересиранитрети лица за отповикување на дар се нужните наследници, на кои им е повреден нужниот дел, лица кои уживаат право на издршка од дародавачот и доверителот на дародавачот.⁵⁸

Кога е повреден нужниот дел, располагањата со тестаментот ќе се намалат, а подароците сторени во последните 90 дена од животот на оставителот ќе се вратат колку што е потребно, за да се дополни нужниот дел. Според член 38, став 2, од ЗОО, нужниот дел е повреден кога нужниот наследник, уште за време на животот на оставителот и со тестаменталните располагања, не примил од имотот на оставителот подароци и наследен дел во висина на вредноста на нужниот дел. При утврдувањето на вкупната вредност на тестаменталните располагања и на подароците, се земаат предвид и оние подароци и располагања со тестаментот за кои оставителот наредил да не му се засметуваат на нужниот наследник во неговиот наследен дел. Од овие подароци и тестаментални располагања, што му се засметуваат на нужниот наследник во неговиот наследен дел при утврдувањето на вкупната вредност на тестаменталните располагања и на подароците, се зема предвид само онолку за колку тие го надминуваат неговиот нужен дел.⁵⁹

Од она што е наведено погоре во текстот, се поставува прашањето: кој може да бара намалување на располагањата со тестаментот и враќање на подароците?

Намалување на располагањата со тестаментот и враќање на подароците сторени во последните 90 дена од животот на оставителот можат да бараат само нужните наследници. Со смртта на нужниот наследник кој не побарал нужен дел до завршувањето на расправата на оставината, правото од став 1 на овој член не преминува на неговите наследници, но потомок на нужниот наследник, кој и самиот би бил нужен наследник доколку неговиот предок умрел пред оставителот, може да го оствари за себе правото на нужен дел, што во таков случај би му припаднал.⁶⁰

⁵⁸Dauti, Nerxhivane. *E drejta e detyrimeve* (pjesa e përgjithshme dhe e veçantë), Universiteti i Prishtinës, Prishtinë, 2004, fq. 329-330

⁵⁹Закон за облигационите односи, „Службен весник на РМ“ бр. 18/01, 78/01, 04/02, 59/02, 05/03, 84/08, 81/09, 161/09, 23/13 и 123/13

⁶⁰Закон за облигационите односи, „Службен весник на РМ“ бр. 18/01, 78/01, 04/02, 59/02, 05/03, 84/08, 81/09, 161/09, 23/13 и 123/13

Судска пракса

Редукција на дар поради право на нужен наследен дел, член 45 од Законот за наследување.

Редукција на дар поради повреда на правото на нужен наследен дел може да се врши доколку кумулативно се исполнети условите од Законот за наследување: дарот да е сторен во последните 90 дена од животот на оставителот, а тужбата за неговото враќање да е поднесена во рок од 3 години од смртта на оставителот.

Од образложението барањето за заштита на законитоста е основано. Основан е наводот за погрешна примена на материјалното право, ако се има предвид утврдената фактичка состојба. Имено, од доказите изведени во редовната постапка, меѓу другото било утврдено дека тужителот е сопственик на една идеална половина од куќата во Б., на ул... во површина од 134 м². Втората идеална површина е имот стекнат во бракот на тужениот В. со сега покојната сопруга В. Со писмен договор за подарок, заверен на 05.5.2000 година, тужениот В. ѝ подарил на тужената С. една половина од куќата, со право на трајно користење на дворното место во површина од 359 м². Во договорот било наведено дека работодавачот е единствен и исклучив сопственик по основ на градба на делот од станбената зграда, предмет на договорот. Сега покојната В., со изјава заверена кај нотар, се согласила со договорот за подарок. Таа починала на 15.7.2003 година.

Врз основа на ваквата фактичка состојба, пониските судови го усвоиле тужбеното барање на тужителот, извршиле редукција на договорот за подарок за 1/6 од 1/2 од куќата и утврдиле дека тужителот има право на сопственост на истиот по основ на нужен дел. Заклучиле дека тужителот не примил подарок од имотот на сега покојната В., ниту наследен дел во висина на вредноста на неговиот нужен дел и дека со предметното располагање било повредено неговото право на нужен дел. Основ за ваквото одлучување нашле во член 38 став 2 и член 45 од Законот за наследување. Врховниот суд на Република Македонија наоѓа дека пониските судови погрешно го примениле материјалното право, на

што основано се укажува во барањето за заштита на законитоста. Согласно член 45 од Законот за наследување, намалувањето на располагањето со тестамент може да се бара во рок од 3 години од прогласувањето на тестаментот, а враќање на подароците сторени во последните 90 дена од животот на оставителот во рок од 3 години од смртта на оставителот, односно од денот кога решението за неговото прогласување за умрен, односно решението со кое се докажува неговата смрт, станало правосилно. По наоѓање на Врховниот суд на Република Македонија, во конкретниот случај не се исполнети законските услови за редуција на склучениот договор дар. Ова со оглед на утврденото дека договорот бил склучен на 05.5.2000 година, а мајката на Б. и С. починала на 15.7.2003 година, што значи дека подарокот не бил сторен во последните 90 дена од нејзиниот живот. Оттука произлегува дека Б. нема право на нужниот дел од вака сторениот подарок, независно што е почитуван рокот за поднесување тужба. Ова бидејќи редуција на дар поради повреда на правото на нужен наследен дел може да се изврши само доколку кумулативно се исполнети условите од член 45 од цитираниот закон, и тоа дарот да е сторен во последните 90 денови од животот на оставителот, а тужбата за негово враќање да е поднесена во рок од 3 години од смртта на оставителот, што не е случај во овој спор.⁶¹

Поради наведеното овој Суд наоѓа дека пониските судови погрешно го примениле материјалното право кога го усвоиле тужбеното барање на тужителот, па следувааше согласно член 381 став 1 од ЗПП да се одлучи како во изреката.

(Пресуда на Врховниот суд на Република Македонија под Гзз. бр. 217/05 од 08.11.2006 година.)

Легитимност и краен рок за барање на отповикување дар

Со исполнување на еден од условите за отповикување на дар, работодавачот може да поведе парнична постапка со тужба.

⁶¹Врховен суд на Република Македонија, *Збирка на Судски одлуки*, 2004–2014, книга XI, Промедиа ДОО, Скопје, 2015, стр. 344–345.

Тужбата е парнично дејствие со кое се иницира парнична постапка заради заштита на некое повредено или загрозано граѓанско субјективно право. Тужба поднесува тужителот, лице кое тврди дека неговото граѓанско субјективно право е повредено или загрозено и кое бара од судот да му даде правна заштита со определна содржина. Тужбата е израз на волјата на тужителот, акт на неговата диспозиција.⁶²

Активна легитимација има она лице кое во парницата се јавува како вистински тужител, затоа што неговото субјективно право е повредено или загрозено, додека пасивна легитимација има она лице кое во парницата се јавува како вистински тужен, затоа што тој ги повредил или ги загрозил субјективните права на тужителот.⁶³

Правото за поднесување тужба за отповикување на дарот и договорен поврат на дарот е предвидено во член 563, став 3, каде правото престанува со истекот најмногу на една година, сметајќи од денот кога дарувачот дознал за неблагодарноста на даропримачот, а најмногу по истек на пет години од покажаната неблагодарност.⁶⁴ Крајната неблагодарност треба да е покажана кон дародавачот или нему блиско лице. Оваа право за отповикување преминува и на наследниците на дародавачот.

Додека во член 39 е пропишано кога е повреден нужниот дел, прво се намалуваат располагањата со тестаментот, па доколку нужниот дел со тоа не би бил намирен, тогаш се враќаат подароците сторени во последните 90 дена од животот на оставителот.

Сразмерно намалување на располагањата со тестаментот. Враќањето на подароците се врши почнувајќи од последниот подарок и оди натаму, спротивно од редот по кој се дадени подароците. Имено, подароците дадени едновремено се враќаат сразмерно.⁶⁵

Во поглед на подарениот предмет што е должен да го врати примателот на подарокот се смета како совесен држател до денот кога

⁶²Јаневски, Арсен & Зпрпска-Камилоска, Татјана. *Граѓанско процесно право, книга прва, Парнично право*, второ изменето и дополнителното издание, 2-ри Август-С Штип, Скопје, 2012, стр. 369

⁶³Исто, стр. 209

⁶⁴Закон за облигационите односи Сл. Весник на РМ бр. 18/01, 78/01, 04/02, 59/02, 05/03, 84/08, 81/09, 161/09, 23/13 и 123/13

⁶⁵Закон за облигационите односи Сл. Весник на РМ бр. 18/01, 78/01, 04/02, 59/02, 05/03, 84/08, 81/09, 161/09, 23/13 и 123/13

разбрал за барањето за враќање на подарокот, заслужува да укажеме на правното решение предвидено во член 43 од ЗОО.

Во согласност со позитивното право со кое е предвидено претходно откажување на тужбата е недозволно, од друга страна, и покрај дејството на даропримачот за што работодавачот може да ја отповикува подарената ствар, даропримачот има право и да ја повлече тужбата. Додека една од страните не е задоволна од одлуката на судот, со закони и со уставот е гарантирано правото на жалба. Така што, во член 15 од Уставот на нашата држава, е одредено: Се гарантира правото на жалба против одлуки донесени во постапка во прв степен пред суд. Правото на жалба, или друг вид правна заштита против поединечни правни акти донесени во постапка во прв степен пред орган на државната управа или организација и друг орган што врши јавни овластувања, се уредува со закон.

Ефекти од отповикување на дар меѓу страните и трети лица

Правните ефекти на договорот за дар се однесуваат меѓу страните во моментот на неговото склучување. Со самиот факт пренесување на стварта или стварното право од работодавачот на даропримачот, започнуваат ефектите на договорот за дар, цел за која тој е и склучен. Но, кога се исполнува еден од условите за отповикување на дар, една од последиците е раскинување на договорот за дар.

Со усвојување на тужбеното барање, за отповикување на договорот за дар, започнуваат да се случуваат други ефекти за договорните страни и трети лица.

Отповикување на договорот за дар има за цел враќање на подарената ствар, така што даропримачот е задолжен да ја врати подарената ствар или права на работодавачот, во состојба во која се наоѓале во времето кога е соопштено поднесување тужба за отповикување на дар. Значи, отповикувањето на дар има ефект *ex nunc*.

Ако даропримачот ја отуѓил стварта на трети лица, без разлика со договор за продажба, дар или некој друг договор, отповикувањето на дар не ги повредува правата на трети лица стекнати над подарената ствар

пред поднесување на тужбата. Значи, одговорноста паѓа кај даропримачот, тој ќе ја плати вредноста на подарената ствар кон дародавачот. Но, ако отуѓувањето е направено по поднесено тужбеното барање за отповикување на дар од страна на дародавачот, во вакви случаи ефектите на последиците ги има и даропримачот и третото лице.

Заклучок

Отповикување на дар му припаѓа само на дародавачот и може да се изврши само од тој по склучување на договорот за случаи изрично предвидени со закон.

Пресуда донесува судот пред кој е почната постапката за отповикување и може да се бара само за договор за дар за не обични подароци и за подароци без награда (надомест).

Доктрината го смета за неотповиклив подарок и подарокот направен во случај на склучување на иден брак.

За отповикување на дар треба да се исполнуваат следните услови: даропримачот намерно го убил или се обидел да го убие дародавачот, неговиот сопружник, деца или родители и кога даропримачот неоправдано не го издржува дародавачот а законски е обврзан за издршка.

Само во овие два вида на дар и само за дејства извршени од страна на даропримачот, експлицитно е дефинирани со закон, дародавачот има прсаво за поништување или отповикување на договорот за дар.

Ограничувањето на видовите на дар и причините за кои е дозволено отповикување на дар, е направено за да се придржува што е можно повеќе на принципот на неотповикливост на договорот за дар, со цел даропримачот да биде сигурен и безбеден во целосно и слободно поседување на стварта што се подарувани.

Правото на тужба за отповикување е строго лично право на дародавачот и не преминува на наследниците на дародавачот по неговата смрт.

Судската постапка може да ја почне во рок од една година, од денот кога дознава за причината и по правило, не се засегнати правата стекнати од трето лице.

Литература

- Закон за облигационите односи Сл. Весник на РМ бр. 18/01, 78/01, 04/02, 59/02, 05/03, 84/08, 81/09, 161/09, 23/13 и 123/13
- Врховен суд на Република Македонија, *Збирка на Судски одлуки*, 2004–2014, книга XI, Промедиа ДОО, Скопје, 2015
- Јаневски, Арсен & Зприска-Камилоска, Татјана. *Граѓанско процесно право, книга прва, Парнично право*, второ изменето и дополнителното издание, 2-ри Август-С Штип, Скопје, 2012
- Milošević, Ljubiša. *Obligaciono pravo*, šesto izmenjeno i dopunjeno izdanje, Savremena administracija, izdavačko-štamarsko-knjižarska radna organizacija, Beograd, 1982
- Бабић, Илија & Петровић, Здравко. Облигационо право – посебни део, Београд, 2004
- Dauti, Nerxhivane. *E drejta e detyrimeve* (pjesa e përgjithshme dhe e veçantë), Universiteti i Prishtinës, Prishtinë, 2004,
- Закон за семејството, „Службен весник на Р. Македонија“ бр. 83/04
- Апелационен суд Битола, Билтен на судската пракса, Февруари 2019
- Dauti, Nerxhivane & Berisha, Ruzhdi & Vokshi, Adem & Aliu, Abdulla & Blakaj, Sefadin. *Komentar i ligjit për marrdhënien e detyrimeve*, Libri II, UNDP, Prishtinë, 2013
- Галев, Гале & Дабовиќ-Анастасовска, Јадранка. Облигационо право, трето изменето и дополнето издание, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Правен факултет „Јустинијан Први“, Скопје, 2012
- Aliu, Abdulla. *E drejta civile*, Universiteti i Prishtinës, Prishtinë, 2013;

- Aliu, Abdulla. E drejta civile и (pjesa e përgjithshme), fotokopja Universiteti e autorizuar prej autorit per shumzim të materialit, Prishtinë, 2007;
- Aliu, Abdulla. E drejta sendore, Universiteti i Prishtinës, Prishtinë, 2014;
- Alishani, Alajdin C. E drejta e detyrimeve (pjesa e veçantë), Prishtinë, 2002;
- Barnett, Randy. Contracts, Oxford University Press; 1 edition, April 21, 2010
- Benussi B. , Sendet, Zotënimi dhe modifikimet e tij”, ribotuar në Tiranë në 1987 (botimi i parë në 1931);
- Brati, Alban Abaz. Procedura civile, Botimet Dudaj, Tiranë, 2008;
- Vermelle, Gerogges. (shqipëroi: Edmond Xhabija) E Drejta civile – Kotratat, Pjesa e posaçme, Tiranë, Papirus; Koleksioni Lex
- Vizner, Boris. Građansko pravo (drugo, prerađeno i dopunjenu izdanje), Rijeka, 1969;
- Vizner, Boris. Građansko pravo u teoriji i praksi, Vjesnik, 1962
- Vukoviq, Miodrag. Rregullat e kodeve civile , viti 1961;

RRUGËTIMI INTEGRUES I 6 VENDEVE TË BALLKANIT PERËNDIMOR GJATË FILLIMSHEKULLIT 21. SFIDAT DHE ARRITJET.

Dr. Lumnis Çela

Universiteti i Elbasanit “Aleksandër Xhuvani”, Shqipëri;
lumniscela@yahoo.com

Abstrakt

Fillimi i shekullit 21 shënoi një hap të rëndësishëm historik për vendet e Ballkanit Perëndimor, të cilat arritën që të merrnin zyrtarisht premtimin se e ardhmja e tyre do të ishte brenda Bashkimit Europian. Ndërsa nga njëra anë shpалosja e një perspektive të tillë simbolizonte “pikën e Arkimedit” për të gjithë rajonin pa dallim, natyrshëm që nga ana tjetër ajo nënkuptonte përfshirjen e vendeve respektive në një proces dinamik dhe të vështirë sfidash, angazhimesh, kërkesash dhe detyrimesh shumëplanëshe. Po çfarë është bërë cilësisht gjatë këtij rrugëtimi ende të pambaruar dhe deri në ç’fazë konkrete të tij është mbërritur tanimë rreth dy dekada më pas? Për trajtesën në fjalë, ky punim është përqendruar nominalisht tek Bosnje-Hercegovina, Kosova, Mali i Zi, Maqedonia e Veriut, Serbia, si dhe Shqipëria, duke synuar kësajsoj nënvizimin përmbledhurazi të disa elementeve a/tipikë dhe domethënës gjatë tranzicionit të tyre jo pak të trazuar dhe deficitar eurointegruës.

Fjalë kyçe: vendet e Ballkanit Perëndimor, Bashkimi Europian, integrimi.

1. Hyrje

Procesi integruës i 6 vendeve të Ballkanit Perëndimor (BP) drejt Bashkimit Europian (BE) është karakterizuar nga tipare të tejzgjatura të një sfide shumëplanëshe. Në fakt, përkushtimi i zyrtarizuar europian ndaj tyre u shënuar qysh prej fillimshekullit 21, veçanërisht në Samitin e Selanikut të qershorit 2003, por gjatë harkut të viteve pasuese kurba integruës e Bosnje-Hercegovinës, Kosovës, Malit të Zi, Maqedonisë së Veriut, Serbisë, dhe Shqipërisë ka shënuar jo pak ulje-ngritje. Sigurisht që asnjëri syresh nuk është i ngjashëm me tjetrin referuar kësaj çështjeje, sidomos në kontekstin e një lloji “gare” që mbetet e hapur prej dy dekadash e më tej. Normalisht, mos/suksesi ndaj objektivit final të anëtarësimit bazohet në performancën e secilit vend më vehte në fushën e standardeve demokratike, reformave funksionale

ekonomike, të drejtave të njeriut, sundimit të ligjit, si dhe përafrimit me legjislacionin e BE-së, sikurse është përcaktuar qysh në vitin 1993 tek "Kriteret e Kopenhagenit".⁶⁶ Gjithsesi, pa mohuar apo nënvleftësuar rëndësinë e asnjërës fushë në veçanti, ky punim synon që të pasqyrojë në tërësi eksperiencën e shkallëzuar të secilit prej 6 vendeve të lartpërmendura euroaspirante, lidhur me procesin e tyre integrujes gjeopolitik drejt BE-së.

Për pasqyrimin në fjalë, fillimisht ky punim bën një krahasim të shkurtër midis qasjes integruese aktuale që konstatohet se po ndiqet prej BE-së ndaj vendeve të Ballkanit Perëndimor dhe asaj të mëhershme të praktikuar ndaj vendeve të Europës Qëndrore dhe Lindore, me qëllim evidentimin e një difference faktike mes këtyre dy rajoneve. Në vijim të punimit, ndryshe nga renditja nominale alfabetike e mësipërme, trajtesa jonë është organizuar thujse sipas statusit cilësor aktual që çdo vend i Ballkanit Perëndimor ka arritur të zërë në tabelën e klasifikimit integrues të tyre, – duke nisur me Malin e Zi dhe Serbinë, për të vazhduar me Maqedoninë e Veriut dhe Shqipërinë, e duke mbaruar me Bosnje-Hercegovinën dhe Kosovën, – me fokusim në çështjet dhe momentet më të spikatura e domethënëse politiko-historike përkatëse. Ndërsa në mbyllje të tij, punimi tenton që të nënvizojë disa prej pikëpyetjeve dhe dilemave të përbashkëta me të cilat përballen prej kohësh vendet e Ballkanit Perëndimor në rrugëtimin e tyre ende të vështirë integrues drejt Bashkimit Europian.

2. Natyra e qasjes së BE-së ndaj vendeve të rajonit të BP-së në këndvështrimin integrues

Nëse do të bënim një krahasim mes qasjes integruese aktuale të ndjekur prej Bashkimit Europian ndaj vendeve të Ballkanit Perëndimor dhe asaj të ndjekur më parë ndaj vendeve të Europës Qëndrore dhe Lindore, do ishte me interes që të nënvizonim një ndryshim. Përsa i takon rastit të parë të BP-së, linja e ndjekur prej Bashkimit Europian duket se mbështetet thujse mbi baza "individuale" ku aspirantët për anëtarësim analizohen dhe vlerësohen për ecurinë vetjake, ndërkohë që rasti i dytë u mbështet më së shumti në parimin e "grupit" ku rajoni i EQL-së u konsiderua dhe u pranua pothuaj si i tërë. Kështu, nga njëra anë shembulli i anëtarësimit të veçuar të Kroacisë në familjen europiane në vitin 2013, pavarësisht pozicionimit të saj gjeopolitik krahas vendeve të tjera aspirante fqinje, është konfirmimi më i qartë i ndjekjes

⁶⁶ EuroSpeak, 'Kriteret e Kopenhagenit'. Burimi: <https://www.eurospeak.al/dictionary/detail/kriteret-e-kopenhagenit/>

së linjës “individuale” ndaj shteteve të BP-së, ndërkohë që, nga ana tjetër, pranimi i njëkohshëm i 8 vendeve ish-komuniste të EQL-së në familjen europiane në vitin 2004, pasuar prej 2 të tjerave në vitin 2007, dëshmon më së miri për aplikimin e parimit të “grupit” ndaj përfaqësisë së dytë të lartpërmendur.

Në vijim të konstatimit, kuptohet se edhe përkushtimi politik evropian pro-zgjerues ndaj dy rajoneve të lartpërmendura, nuk ka shfaqur uniformitet dhe njëtrajtshmëri ndër vite. Kështu, nëse “Kriteret e Kopenhagenit” të vitit 1993, të përpiluara për minimizimin e rreziqeve që mund t’i vinin BE-së prej anëtarësimeve të papërshtatshme, qenë parapritë sidomos për valën zgjeruese drejt vendeve të EQL-së, përditësimet shtrënguese të vitit 2006, perifrashuar si “Kopenhagen Plus”, qenë specifiku të shënjestruara për vendet e BP-së.⁶⁷ Nga njëra anë, nuk ka dyshim që mekanizmi evropian i kushtëzimit ka synuar stimulimin për ndryshime pozitive të qëndrueshme ndër vendet e trazuar ballkanike. Por nga ana tjetër, kjo e ka vështirësuar dukshëm rrugëtimin e tyre integruar, falë edhe mësimëve të nxjerra nga BE-ja prej zgjerimeve të 2004-ës dhe 2007-ës. Në këto rrethana, çështja gjeopolitike më thelbësore ka të bëjë me nxitjen, ruajtjen dhe kohëzgjatjen e përkushtimit serioz të aspirantëve ballkano-perëndimorë, pavarësisht ekzistencës së pamundësive reale për një anëtarësim të shpejtë evropian të shumicës së tyre. Thënë këtë, trajtesa e mëposhtme reflekton deri diku renditjen aktuale, ku gjashtë vendet e BP-së janë pozicionuar sipas ecurisë cilësore integruar respektive.

3. Ecuria e statusit të gjashtë vendeve të Ballkanit Perëndimor në rrugën e integritimit

	<i>Fillimi i negociatave për MSA</i>	<i>Nënshkrimi i MSA</i>	<i>Hyrja në fuqi e MSA</i>	<i>Aplikimi për anëtarësimin</i>	<i>Marrja e statusit kandidat</i>	<i>Çelja e negociatave</i>
Mali i Zi	2006	2007	2010	2008	2010	2012
Serbia	2005	2008	2013	2009	2012	2014
Maqedonia e Veriut	2000	2001	2004	2004	2005	2020
Shqipëria	2003	2006	2009	2009	2014	2020

⁶⁷ Daviti Mtchedlishvili, ‘Is there a room for optimism for the near-future enlargement of the European Union?’, *Australian and New Zealand Journal of European Studies*, vol. 10 (3), 2018, f. 88. Burimi: <https://www.esaanz.org.au/wp-content/uploads/2019/02/Daviti-Mtchedlishvili.pdf>

Bosnje-Hercegovina	2006	2008	2015	2016	-	-
Kosova	2013	2015	2016	-	-	-

3.1. Mali i Zi

Shembulli i *Malit të Zi* dëshmon se si ky shtet i vogël ballkanik e kuptoi në kohën e duhur se e ardhmja e tij progresiste duhet të ndërtohej jashtë Unionit me Serbinë,⁶⁸ por brenda Bashkimit European. Në përputhje me këtë objektiv, pas shpalljes së pavarësisë në qershor të 2006-ës, ky vend ia doli mbanë që ta firmoste Marrëveshjen e Stabilizim-Asociimit me BE-në, në më pak kohë sesa një vit. Ndjekja e një trajektoreje të përshpejtuar pozitiviste, bëri të mundur që në dhjetor të 2010-ës të arrihej marrja e statusit të vendit kandidat, duke e vendosur Malin e Zi (ashtu si njëherë e një kohë dhe Maqedoninë) në radhë të dytë pas Kroacisë, e cila vijonte me fazën e negociatave qysh prej 5 vitesh më herët. Çelja e negociatave të anëtarësimit të Malit të Zi në qershor të vitit 2012 korespondoi me “Qasjen e Re” të Bashkimit European, e cila i konsideronte kapitujt 23 dhe 24 mbi “sundimin e ligjit” si më të rëndësishmit dhe të nevojshmit për diskutim qysh në fillim. Ecuria relativisht e mirë në këtë drejtim, në fakt ka bërë të mundur hapjen graduale të mëtejshme për diskutim edhe të gjithë të ashtuquajturve kapituj negociues të *acquis communautaire*, që janë 33 nga 35 gjithsej. Mbyllja e përkohshme e 3 prej tyre dhe vendosja e standardeve paraprake për mbi 1 dyzinë të tjerë⁶⁹ në thelb dëshmon se perspektiva e anëtarësimit jo të largët të këtij shteti vijon të duket e prekshme, nëse rikujtojmë edhe qëndrimet publike të pak viteve më parë nga ish-Presidenti i KE-së (2014-19), Junker, mbi afatin e mundshëm parashtruar për vitin 2025.⁷⁰

⁶⁸ Në vitin 2003 mbetjet e Jugosllavisë së dikurshme u rimodeluan në të ashtuquajturin Unioni Serbi – Mal i Zi, marrëveshja e të cilit parashikonte mundësinë e rishikimit të çështjes brenda një periudhe 3 vjeçare. Kësisoj, në maj 2006, Mali i Zi mbajti referendumin e pavarësisë, i cili çoi drejt njohjes së veçantë të këtij shteti në OKB rreth një muaj më vonë. Shih: Julie Kim, ‘Serbia and Montenegro Union: background and pending dissolution’, CRS Report for Congress, (24 maj 2006). Burimi: <https://www.justice.gov/sites/default/files/eoir/legacy/2013/06/13/dissolution.pdf>

⁶⁹ Dragana Lukic, ‘EU accession negotiations: analysis of benchmarks for Montenegro through comparison with Croatia and Serbia’, Ministry of European Affairs, (Podgorica, janar 2018), f. 17.

⁷⁰ EEAS - Delegation of the European Union to Montenegro, ‘European Commission President Jean Claude Juncker visits Montenegro’, (28.02.2018). Burimi:

3.2. Serbia

Përsa i përket vendit pasues, *Serbisë*, vlen për t'u përmendur se negociatat e Marrëveshjes së Stabilizim-Asociimit nisën në vitin 2005, kur ky vend ishte ende pjesë e Unionit jetëshkurtër serbo-malazez, për të vijuar një vit më vonë me rrugëtimin e vet të veçantë, (pas shpërbërjes paqësore të këtij Unioni në 2006-ën falë edhe rolit të rëndësishëm sigurues të BE-së⁷¹). Pavarësisht ritmit të herëpashershëm ngadalësues të hapave integruese të Serbisë për shkak të kompleksitetit të trashëgimisë së saj konfliktuale, nënshkrimi i MSA-së me BE-në në prill të vitit 2008 erdhi si pasojë e bashkëpunimit frytdhënës me Gjykatën Ndërkombëtare për Krimet në ish-Jugosllavi, e cila kulmoi me arrestimin e ish-liderit të serbëve të Bosnjes, Radovan Karadžić. Po të njëjtën linjë veprimi do të ndiqte edhe procesi gradual i ratifikimit të MSA-së në fjalë, që arriti ta ndizte dritën e saj jeshile vetëm pas arrestimit të ish-gjeneralit Radko Mladić në maj të 2011-ës.⁷² Në përgjithësi, ecuria europiane e këtij vendi do të varej ngushtësisht nga zgjidhja e problematikave specifike që lidheshin sa me qëndrimin ndaj të akuzuarve të Hagës, aq edhe me statusin e marrëdhënieve me Kosovën. Ndërsa çështja e parë arriti që t'i afrohej pikës së zgjidhjes përfundimtare falë qëndrimeve juajale më të arsyetuara pro-europianizuese të politikanëve të gjeneratës Tadić dhe Vučić, *e dyta* duket se ka ende shumë rrugë për të bërë, falë kontekstit refraktar që shpeshherë dominon mes palëve.

Gjithsesi, fillimi i klimës së dialogut 'teknik' dhe 'politik' me Kosovën në vitin 2011 do të shënonte kushtin më të fortë për vijueshërinë e integritimit europian, që përfundimisht u pranua edhe prej vetë Presidentit nationalist Nikolić, i cili do ta përkufizonte anëtarësimin e Serbisë në BE si një të keqe të domosdoshme për sa kohë që ky shtet rrethohej prej saj.⁷³ Vlen për t'u

https://eeas.europa.eu/delegations/montenegro/42430/european-commission-president-jean-claude-juncker-visits-montenegro_en

⁷¹ Heather Grabbe, Gerald Knaus & Daniel Korski, *Beyond wait-and-see: the way forward for EU Balkan policy*, policy brief, ECFR/21, European Council on Foreign Relations, (maj 2010), f. 1. Burimi: https://www.ecfr.eu/publications/summary/beyond_wait_and_see_the_way_forward_for_eu_balkan_policy

⁷² Fatma Sel Turhan, 'The Europeanization of the Western Balkans: Is it just a dream?', *SETA Policy Brief*, Foundation for Political, Economic and Social research, brief no. 54, Ankara, Turkiye & Washington, D.C. USA, (qershor 2011), f. 10. Burimi: <http://setadc.org>

⁷³ Pierre Mirel, *The Western Balkans: between stabilization and integration in the European Union*, Foundation Robert Schuman, European Issues, No. 459, (janar 2018), f. 9. Burimi: www.robert-schuman.eu/

nënvizuar se ndikimi i faktorit europerëndimor që një provë mjaft domethënëse se si presioni i tij i butë, por i vazhdueshëm, pati mundësinë dhe potencialin për të sjellë rekorde jo pak të larta në lëmin e stabilitetit rajonal. Ndonëse çelja e negociatave të anëtarësimit në janar të 2014-ës që një ogur shumë pozitiv për ardhmërinë europiane të këtij vendi ballkanik përmes funksionimit të metodës së "shkopit" (d.m.th. ndëshkimit) dhe "karrotës" (d.m.th. shpërblimit), qëndrimet e vazhdueshme për mosnjohjen e Kosovës dëshmojnë për pamjaftueshërinë e pjesshme të qasjes së ndjekur deri më sot. Gjithsesi, fakti që BE-ja nuk ka kërkuar domosdoshmërisht një njohje të prerë, por një marrëveshje ligjore detyruese⁷⁴ që garanton ekzistencën e shtetit të Kosovës dhe mospengimin e bashkëpunimit rajonal pas anëtarësimit të Serbisë në BE, tregon se alternativa e gjetjes së rrugëzgjdhjeve nuk i ka humbur ende shanset e veta.

3.3. Maqedonia e Veriut⁷⁵

Në vijim të radhës së mësipërme, rasti i këtij shteti tregon se, ndonëse ai që i pari në listën e rajonit që arriti të nënshkruante Marrëveshjen e Stabilizim-Asociimit me BE-në qysh në prill të vitit 2001, marrja e statusit të kandidatit do të ndodhte 4 vite e gjysmë më vonë, në dhjetor të 2005-ës. Një vonesë e tillë e pati *burimin e vet fillestar* në krizën e vitit 2001, e cila që e lidhur ngushtësisht me mohimin e lirive dhe të drejtave të shqiptarëve etnikë që përbëjnë rreth 25-30% të popullsisë së Maqedonisë, *për të përvijuar më tej* edhe me ndikimin negativ që do të kishte klima e mosmarrëveshjeve bilaterale me Greqinë, përsa i përket çështjes së emrit të republikës ish-jugosllave në fjalë.⁷⁶ Duke mos u ndalur këtu, kalvari i vonesave të tjera në rrugëtimin integruar të këtij shteti do vijonte edhe pas rekomandimit të KE-së në tetor të 2009-ës mbi hapjen e negociatave për anëtarësim, që përsëri u desh të përballej me kundërshtimin e pasosur të fqinjëve grekë, të cilët nuk do devijonin edhe për një tjetër dekadë ndaj një qëndrimi të tillë.

⁷⁴ European Commission, 'A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans', Communication (2018) 65 final, (Strasbourg, 6 shkurt 2018), f. 7. Burimi: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/communication-credible-enlargement-perspective-western-balkans_en.pdf

⁷⁵ Emërtimi aktual i këtij shteti zyrtarisht ka hyrë në fuqi në vitin 2019, pas nënshkrimit të Marrëveshjes së Prespës në 17 qershor 2018. Përdorimi i emërtimeve të tjera në këtë punim lidhet me specifikat historike konvencionale përkatëse, dhe jo me qëndrimet personale të autorit.

⁷⁶ Fatma Sel Turhan, 'The Europeanization of the Western Balkans', vepër e cituar më sipër, f. 9.

Përpos arsyeve të mësipërme, edhe përfshirja paralele e Maqedonisë në një atmosferë të brendshme politike aspak favorizuese për vite me rradhë, do ndikonte që diplomacia europiane të konsolidonte qëndrimin dhe bindjen e vet se ky shtet ballkanik mbetet akoma larg plotësimit të kushteve të avancimit për në BE. Vendosja e një regjimi autoritar prej kryeministrit Nikola Gruevski për një dekadë (2006-2016), dëshmoi se Maqedonia vuante nga ekzistenca e një sëmundjeje tipike ballkanike me simptoma të dallueshme të korrupsionit dhe autoritarizmit, të bojkotit parlamentar dhe përçmimit ligjor, të polarizimit politik dhe nevojave të minoriteteve, të akuzave nëpërkëmbëse dhe nacionalizmave ekstremë, të ndërhyrjeve nga jashtë dhe tërheqjes ndaj BE-së.⁷⁷ Në kontekstin e një mahisjeje të avancuar së tepërmi me kalimin e viteve, ndërhyrja e Komisionit Europian si dhe e SHBA-së, që solli Marrëveshjen Przino të 2 qershorit 2015, do të ndihmonte në rikualifikimin e disa prej problematikave ekzistuese, që çuan drejt rotacionit qeverisës. Kështu, ardhja në pushtet e kryeministrit Zoran Zaev në 2017-ën, përveç gjetjes së rrugëzgjdhjes historike të çështjes së emrit të këtij vendi me fqinjin grek europian, gjithashtu qe një hap domethënës edhe për objektivin gjeostrategjik të Maqedonisë së Veriut, perspektiva *euro-atlantike* e së cilës duket se ia ka dalë mbanë që të dominojë përmbi alternativën jo pak sfiduese *rusofile*. Ndonëse nisja e procesit të negociatave për anëtarësim, tanimë po frenohet nga ngërçi bullgar qysh prej nëntorit 2020 lidhur me disa çështje të identitetit kombëtar,⁷⁸ përsëri perspektiva gjeostrategjike e lartpërmendur vijon të mbetet e qartë për këtë shtet kandidat për në BE.

3.4. Shqipëria

Përsa i takon *Shqipërisë* si pjesë përbërëse e listës rajonale 6 emërore në fjalë, qysh prej ndërrimit të sistemeve në fillimvitet '90, ajo u përfshi në një rrugëtim transformimesh komplekse, që nisën me vështirësitë e shumta të periudhës së hershme postkomuniste, për të vazhduar më pas me sfidën e tejzgjatur të integritimit europian. Gjatë këtij harku kohor shumëvjeçar, arritja e nënshkrimit të Marrëveshjes së Stabilizim-Asociimit me BE-në në qershorin e vitit 2006, do të shënonte hapin e parë serioz drejt objektivit strategjik për anëtarësim, ndonëse kjo ishte më shumë rezultat i dashamirësisë europiane sesa i arritjeve

⁷⁷ Pierre Mirel, *The Western Balkans: ...*, vepër e cituar më sipër, f. 3.

⁷⁸ EU Reporter, *'Bulgaria blocks EU accession talks with North Macedonia'*, (17 nëntor 2020). Burimi: <https://www.eureporter.co/world/bulgaria/2020/11/17/bulgaria-blocks-eu-accession-talks-with-north-macedonia/>

të Shqipërisë.⁷⁹ Pa dashur të mohojmë kurrësi ndërmarrjen dhe përmbushjen e shumë reformave të kërkuara, nuk mund të lëmë pa nënvizuar praninë e zhvillimeve sporadike sa inkurajuese aq edhe zhgënjyese, falë klimës së brendshme politike të mbushur me tensione dhe anomali *quasi* patologjike. Thënë këtë, hapi i mëtejshëm për marrjen e statusit kandidat do të konsumonte më shumë sesa koha e nevojitur prej disa fqinjëve të tjerë ballkanikë, duke u realizuar kështu përfundimisht në qershorin e vitit 2014.

Aktualisht, për t'u pozicionuar në stacionin e ri që është përfshirja *de facto* në negociatat për anëtarësim, pas vendimit të Këshillit Europian në 25 Mars 2020, për hapjen e tyre me disa kushte,⁸⁰ Shqipërisë i është dashur që ta vijojë përballjen e vështirë me një sërë çështjesh të lidhura kryesisht me fushën e sundimit të ligjit, pa anashkaluar nevojën po aq jetike të reformave të mëtejshme demokratizuese, zhvillimeve ekonomike, si dhe të lirive e të drejtave të njeriut. Por duke patur parasysh se ky lloj konteksti ka qenë vazhdimisht prezent gjatë viteve të tranzicionit, ballafaqimi krahasues tregon se: gjatë procesit për stabilizim-asociim politika e BE-së u karakterizua më tepër drejt një prirjeje diskriminimi pozitiv (përmes lëshimeve), ndërsa hapat e mëtejshme drejt çeljes së negociatave për anëtarësim janë karakterizuar më dukshëm nga një diskriminim negativ (përmes shtrëngimeve). Problematika që mbart kjo mënyrë integrimi, përveç vonesës së tejskajshme të procesit në tërësi, lidhet edhe me rrezikun e mundshëm të humbjes së motivimit dhe gatishmërisë së kandidatit për të ecur përpara drejt objektivit final të anëtarësimit. Nuk ka dyshim që ndjekja e një kushtëzimi “strikt por të drejtë” ndaj vendeve si Shqipëria, udhëhiqet prej qëllimeve afatgjata pozitiviste. Gjithsesi, duhet patur kujdes që (mos)suksesi të mos mbetet peng i kapriçove dhe zigzageve të brendshme politike, në dëm të interesave të përgjithshme të publikut.

Përpos sa u tha, nuk është vështirë të konstatohet se procesi integrues në Shqipëri ka qenë gati atrofik dhe disa aspekte të rëndësishme të të ashtuquajturave “vlera europiane” kanë hasur vështirësi për të depërtuar sa duhet në mjedisin e brendshëm shqiptar. Një pjesë e konsiderueshme e aktorëve vendas, qofshin këta politikëbërës apo konsumatorë të saj,

⁷⁹ Shih: Fatos Tarifa, ‘Europa e pabashkuar’, (Tiranë, Ombra GVG, 2009), f. 84.

⁸⁰ Council of the European Union, ‘Enlargement and stabilisation and association process – the Republic of North Macedonia and the Republic of Albania’, 7002/20, (Brussels, 25 mars 2020), f. 4-5. Burimi: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-7002-2020-INIT/en/pdf>

shpeshherë kanë demonstruar nota paqartësie (të qëllimshme ose jo) mbi atë se çfarë nënkupton realisht objektivi i anëtarësimit të vendit në BE dhe se përse kjo e fundit insiston për krijimin e kushteve dhe klimës së brendshme të përshtatshme. Për aktorët në fjalë, parimi i “besnikërisë” ndaj BE-së ka dominuar përmbi “cilësinë” e integritimit dhe kjo është konsideruar prej tyre jo rrallëherë si e mjaftueshme për përmbushjen detyrimeve. Kështu, mungesa e theksuar për ndërmarrjen e iniciativave, ritmi i ulët i zhvillimeve dhe plogështia e dukshme e faktorit të brendshëm, gjithmonë në pritje të stimulimit dhe përfshirjes së drejtpërdrejtë të faktorit të jashtëm në çdo proces reformues, ka bërë që progresi dhe transformimi i vendit të ishte më i ngadaltë sesa pritej dhe që në disa raste mbrojtësit e *status quo*-së të ishin më të suksesshëm sesa nxitësit e ndryshimit.

3.5. Bosnje-Hercegovina

Lidhur me *Bosnje-Hercegovinën*, që ka qenë dhe bërthama e konfliktit të përgjakshëm ballkanik postkomunist, politika e jashtme e përbashkët europiane tregoi një mungesë të theksuar uniteti, vendosmërie dhe mekanizmash për menaxhimin e krizës së atyshme në fillimvitet ‘90. Vetë i dërguari special amerikan si negociator, Richard Holbrook, do të shprehte ankesë mbi pasivitetin europian të kohës për ndërmarrjen e veprimeve stabilizuese në arenën e vet.⁸¹ Gjithsesi, nënshkrimi i Marrëveshjes së Dayton-it për përfundimin e luftës në vitin 1995 falë ndërhyrjes së vonuar por vendimtare të diplomacisë muskuloze amerikane, e bëri këtë vend subjekt të një fokusi konstant ndërkombëtar e ca më tepër europian. Pavarësisht kësaj, nga njëra anë, 3 grupet etnike përbërëse të saj kanë kohë që ende nuk janë ngritur përmbi themelet e marrëveshjes së paqes për të ndërtuar një shtet të unifikuar dhe funksional. Por, nga ana tjetër, as komuniteti ndërkombëtar nuk ka mundur që të shpëtojë prej rolit të protektoratit rreth njëçerek shekullor, që vijon të përfaqësohet prej Zyrës tashmë anakroniste të Përfaqësuesit të Lartë, raportet periodike llogaridhënëse të së cilës harrohen shumë shpejt prej Këshillit të Sigurimit të OKB.⁸² Kësisoj, me synimin pozitiv për të nxitur sa më shumë bashkëpunim mes dy pjesëve përbërëse të këtij shteti të përçarë

⁸¹ Arolda Elbasani, ‘*The stabilisation and association process in the Balkans. Overloaded agenda and weak incentives*’, EUI working papers, European University Institute, SPS No. 2008/03, f. 4. Burimi: https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/8447/SPS_2008_03.PDF?sequence=1&isAllowed=y

⁸² Pierre Mirel, ‘*The Western Balkans: ...*’, vepër e cituar më sipër, f. 5.

(mes Republikës Serpska dhe Federatës boshnjako-kroate), BE-ja mundësoi hapjen e negociatave të MSA-së në vitin 2006, pasuar nga nënshkrimi historik i marrëveshjes përkatëse rreth dy vjet më vonë. Një fillim i tillë jo pak premtues do të pasohej nga një ngrirje 7-vjeçare e hyrjes në fuqi të MSA-së në fjalë, përse kohë që Bosnje-Hercegovina refuzoi zbatimin e një vendimi të Gjykatës Europiane mbi të Drejtat e Njeriut,⁸³ që adresonte çështjen e përjashtimit nga e drejta për t'u zgjedhur e shtetasve jo boshnjakë, serbë, apo kroatë.

Pavarësisht mungesës së një reforme kushtetuese që do të zhdukte përfundimisht diskriminimin etnik në këtë vend ballkanik, BE-ja ka treguar tolerancë në mbështetjen e hapave të caktuara në frymën e integritimit evropian, duke pranuar kështu edhe aplikimin e Bosnje-Hercegovinës për anëtarësim në shkurt të vitit 2016 si dhe përgatitjen e opinionit përkatës në përputhje me Nenin 49 të Traktatit të BE-së. Ndonëse ecurisë së këtij procesi nuk i kanë munguar shenjat për avancim, është ende e vështirë të imagjinohet nëse ky vend do të mund të arrijë dot që të zbatojë reformat e domosdoshme, në kontekstin e klimës politike bllokuese që ka shkaktuar përçarja e thellë me bazë etnike, qëndrimet e forta nacionaliste, si dhe mosbashkëpunimi mes liderëve të brendshëm respektivë (të favorizuara bashkërisht prej organizimit kushtetues aspak të përshtatshëm *post-Dayton*).⁸⁴ Duke marrë në konsideratë rreziqet e mundshme për destabilitetin, BE-ja ka vijuar që të rinovojë mandatin dhe autoritetin ekzekutiv të misioneve EUFOR/Althea të dislokuara ushtarakisht në këtë vend. Gjithsesi, thelbi i progresit të Bosnje-Hercegovinës drejt BE-së nënkupton ndërmarrjen e atyre reformave të thella që do të arrinin të bashkërendonin po aq sa dhe të vërtetonin dëshirën e të 3 grupeve të brendshme etnike për të jetuar në një vend të përbashkët dhe sovran.

3.6. Kosova

Përse i përket rastit të *Kosovës*, që përbën dhe nyjën gordiane të gjithë rajonit ballkanik, perspektiva e ankorimit të saj brenda kuadrit të Procesit të Stabilizim-Asociimit do të shprehej qysh në vitet e para të shekullit të ri. Fillimisht kjo u shënjuar përmes Mekanizmit Shoqëruar të Procesit të

⁸³ Dorian Jano, *'Politika e zgjerimit dhe ndikimi i saj në Ballkanin Perëndimor'*, (Tiranë, 2017), f. 111.

⁸⁴ Jana Juzová, *'Enlargement to the Western Balkans: finally ready to commit?'*, Eastern Monitor, European Monitor (prill 2018), f. 3. Burimi: <http://www.europeum.org/data/articles/eastern-monitor-juzova.pdf>

Stabilizim-Asociimit në nëntor të vitit 2002,⁸⁵ për t'u rikonfirmuar më tej edhe në Samitin e Selanikut në qershor të vitit 2003,⁸⁶ e për t'u shpallur më konkretisht në komunikatën e Komisionit Europian të 2005-ës, titulluar “Një e ardhme evropiane për Kosovën”,⁸⁷ e cila nuk do të mbetej pa u përshtatur, përditësuar dhe pasuar nga të tjera instrumenta të rëndësishme sipas ecurisë së nevojave ndër vite. Nga njëra anë, ishte mëse e arsyeshme që edhe kjo pjesë delikate e rajonit të mos mbetej peng i izolimit prej iniciativave dhe marrëdhënieve konkrete me BE-në në kuadrin e bashkëpunimit institucional, legjislativ, ekonomik apo social, (ndonëse në baza jo-kontraktuale). Nga ana tjetër, vijimi i statusit të saj të pacaktuar qysh prej mbylljes së konfliktit me Serbinë në vitin 1999, do ta detyronte Kosovën që të mbetej subjekt i mandateve ndërkombëtare si p.sh. të OKB-së (përmes UNMIK-ut), të NATO-s (përmes KFOR-it), apo dhe të BE-së (përmes EULEX-it). Pavarësisht se faktori ndërkombëtar europaerëndimor u përfshi jo vetëm në proceset rindërtuese të këtij vendi, por edhe në tentativat për zgjidhjen e statusit përfundimtar respektiv të tij (përmes ish-presidentit Ahtisaari, apo ambasadorit Ischinger),⁸⁸ klima e nderë e mosdakordësisë mbi çështjen e sovranitetit të Kosovës, do të çonte drejt aktit të vetëshpalljes së pavarësisë në 17 shkurt 2008, në koordinim edhe me disa shtete mbështetëse mike.

Në kontekstin që ky vend vijon të mos jetë pjesë e OKB-së për shkak të numrit ende të pamjaftueshëm të (117⁸⁹) njohjeve ndërkombëtare, falë qëndrimeve refraktare të mbajtura qartazi prej Serbisë, BE-ja është treguar sa e kujdesshme aq edhe insistuese për nxitjen e elasticitetit bilateral për ndërtimin e marrëdhënieve pozitive reciproke mes Beogradit dhe Prishtinës.

⁸⁵ Steven Blockmans, *Tough love: the European Union's relations with the Western Balkans*, (T.M.S. Asser Press, The Hague, 2007), f. 263.

⁸⁶ European Commission, *'EU-Western Balkans Summit'*, declaration, Press Release Database, C/03/163, (Thessaloniki, 21 qershor 2003). Burimi: http://europa.eu/rapid/press-release PRES-03-163_en.htm;

⁸⁷ Arben Hajrullahu, *'Paqja afatgjatë në Ballkanin Perëndimor përmes integritit në BE. Procesi i integritit në BE si mundësi për tejkalimin e konfliktit serbo-kosovar'*, Konrad Adenauer Stiftung, (Prishtinë, 2015), f. 256. Burimi: https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=1bbd607e-45a9-8c0b-f8fe-3d4ed95eb27a&groupId=252038

⁸⁸ Pierre Mirel, *'The Western Balkans: ...'*, vepër e cituar më sipër, f. 6.

⁸⁹ Kjo shifër, ndonëse e kontestuar prej Serbisë falë një fushate publike anti-njohjesh ndërkombëtare që pretendohet të jetë pasuar nga disa revokime, i referohet faqes zyrtare të Ministrisë së Punëve të Jashtme të Republikës së Kosovës, *'Njohjet ndërkombëtare të Republikës së Kosovës'*. [vizituar në maj 2021]. Burimi: <http://www.mfaks.net/politika/483/njohjet-ndrkombtare-t-republiks-s-kosovs/483>

Në kuadrin e kësaj fryme të imponuar dialogu, do të ishte arritja e marrëveshjes për normalizimin e këtyre marrëdhënieve në prill të 2013-ës, e cila çoi drejt dhënies së fryteve të para pozitive lidhur me fillimin e negociimit të MSA-së me Kosovën në tetor të të njëjtit vit, për të vijuar më tej edhe me nënshkrimin e saj ekzaktësisht dy vjet më vonë.⁹⁰ Ndonëse një ecuri e tillë duket jo pak inkurajuese në krahasim me kaosin e dy dekadave më parë, ekzistenca e paqartësive aktuale mbi të ardhmen europiane të këtij vendi lidhet sa me mos/rezultatet substanciale të dialogut të saj të vështirë me Serbinë, aq edhe me refuzimin e njohjes *de jure* të Kosovës prej 5 shteteve anëtare të BE-së. Në këtë kuptim, për sa kohë që kori i Europës së bashkuar do vijojë që të mos interpretojë me të njëjtin zë, atëherë dhe politikanët lokalë do ta kenë më të lehtë për t'i dubluar premtimet retorike ndaj Brukselit me qëndrimet nacional-etnike ndaj fqinjëve.

Në një kohë që shpallja e pavarësisë së Kosovës mbi një dekadë më parë, në thelb shënoi hapjen e një faqeje të re në konfigurimin gjeopolitik të Ballkanit Perëndimor, si brenda për brenda rajonit, ashtu edhe në raport me të tjerët, pyetja që ende vijon të mbetet e shtruar për zgjidhje ka të bëjë me faktin se çfarë (s) është arritur në tejkalimin e qëndrueshëm të konfliktit Serbi – Kosovë që nga qershori i vitit 1999 e këndej? Një pyetje e tillë fiton më tepër peshë dhe relevancë sidomos atëherë kur hipoteza bazë është se konflikti në fjalë mund të tejkalohet vetëm nëse arrihet një njohje e ndërsjellë mes dy subjekteve si të barabartë. Po përderisa diçka e tillë nuk është arritur që të zgjidhet në mënyrë të qëndrueshme si “thelbi i problemit”, atëherë rrjedhimisht nuk mund të pritet as në tejkalimin e lehtë të konfliktit dhe as në realizimin e “paqes pozitive” mes këtyre dy vendeve respektive.⁹¹ Sidoqoftë, vlen të nënvizojmë se nga njëra anë Kosovës i duhet njohja prej Serbisë për të kurorëzuar me sukses anëtarësimin e saj të plotë dhe pa kufizime nëpër organizma të ndryshëm ndërkombëtarë, sikundër aspiruar me të drejtë. Ndërkohë që nga ana tjetër, edhe Serbisë gjithashtu i shërben pranimi *de jure* i ekzistencës së shtetit të Kosovës, për sa kohë që anëtarësimi në BE i vetë asaj dikton të qenët një shtet funksional e me territor të përcaktuar zyrtarisht. Po për sa kohë që mosvullneti i njohjes reciproke mes palëve do të dominojë përmbi nevojën dykahëshe të mësipërme, ai do të vijojë të jetë padyshim

⁹⁰ Dorian Jano, ‘Politika e zgjerimit dhe ndikimi i saj në Ballkanin Perëndimor’, vepër e cituar më sipër, f. 111.

⁹¹ Arben Hajrullahu, ‘Paqja afatgjatë në Ballkanin Perëndimor përmes integritit në BE...’, vepër e cituar më sipër, f. 249.

shkaktar i qenësishëm i një rrugëtimi integruar-europianizues të çalë e të trazuar.

4. Dy hapa përpara, një hap mbrapa... dhe sfida vazhdon.

Përsa u konstatua nga panorama e mësipërme, del qartë se vendet e Ballkanit Perëndimor janë përballur vazhdimisht me një gërshetim të dukshëm arritjesh dhe kufizimesh (për të mos thënë edhe dështimesh), gjatë hedhjes së hapave të “vetëdëshiruara” prej tyre në rrugën e integritit evropian të premtuar qysh në fillimvitet 2000. Nga njëra anë, dritëhijet e memorjes historike që reflektohen edhe sot në vendet e këtij rajoni vazhdojnë që ta vonojnë procesin përafres me BE-në, ndërkohë që nga ana tjetër, vështirësia në konsolidimin e mekanizmave dhe qasjeve demokratike europeiste, mes të tjerave, ka vijuar që të mbetet një sfidë ende e papërfunduar. Në një kohë që individët reformatorë apo partitë politike ballkanike kanë shfaqur prirje më të theksuara drejt zbatimit të kërkesave të BE-së, kur kanë besuar se perspektiva e anëtarësimit ka qenë sa bindëse po aq edhe serioze, ata anasjelltazi kanë demonstruar shenjat e një përshtatshmërie të pjesshme ose fiktive kur kanë patur mungesë besimi në realizimin konkret të një objekti të tillë.⁹² Në këtë kontekst, shembujt kuptimplotë të Strategjisë së Komisionit Evropian të shkurtit 2018 dhe 2020, – që bëjnë fjalë për një ‘perspektivë të besueshme zgjerimi’⁹³ qysh në krye të emërimit, – përpos të tjerave nxisin dhe inkurajojnë 6 vendet e paintegruara të Ballkanit Perëndimor që të jenë më të përgjegjshme për seriozitetin dhe përkushtimin e shtuar që duhet të tregojnë ndaj ambicies së tyre europiane.

Po për sa kohë që elementë të problematikave të ndryshme herë-herë unike, mbeten të pranishme, siç mund të veçojmë p.sh. paqëndrueshmërinë e dialogut serbo-kosovar për zgjidhjen e çështjeve dypalëshe me ndërmjetësim; mosdakordësinë e brendshme bosnje-hercegovinase për ndërmarrjen e një reforme kushtetuese; ngërçin “e ri” bullgaro-maqedonas për

⁹² John O’ Brennan, ‘EU enlargement to the Western Balkans: towards 2025 and beyond’, Future of the EU 27, IIEA – Institute of International and European Affairs (Dublin, 2018), f. 2-3. Burimi: <https://www.iiea.com/publication/iiea-publication-eu-enlargement-to-the-western-balkans-towards-2025-beyond/>

⁹³ Shih: European Commission, ‘A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans’, vepër e cituar më sipër; si edhe: European Commission, ‘Enhancing the accession process - A credible EU perspective for the Western Balkans’, Communication (2020) 57 final, (Brussels, 5 shkurt 2020). Burimi: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/enlargement-methodology_en.pdf

shkak të pretendimeve mbi origjinën identitare kombëtare; konfliktualitetin e theksuar politik thajse endemik shqiptar, etj., atëherë pikëpyetja më e madhe lidhet me kohën dhe mënyrën se si do të përmirësohet dhe përshpejtohet trajektorja e përbashkët pajtuese, demokratizuese dhe zhvilluese drejt anëtarësimit të tyre në BE. Vetëzhvendosja graduale prej një shablloni me substancë të theksuar nacionaliste drejt një konfigurimi me tipare më konkurruese liberale, gjithsesi dëshmon se mjedisi politiko-historiko-shoqëror në të cilin po ndërveprojnë bashkësia europiane dhe elitat ballkanike është krahasimisht më premtues në këtë fillimshkulli, sesa pararendësi i tij. Shembulli i Kroacisë që mundi të bëhej pjesë e bashkësisë europiane në vitin 2013, pavarësisht sfidave të brendshme dhe rajonale me të cilat u desh që të përballej seriozisht, dëshmon se konsolidimi i shtetit, i demokracisë, i institucioneve dhe i grupeve të moderuara liberale, të gatshme për t'i kapërcyer pengesat me përkushtim, mbetet gjithashtu i mundshëm herët a vonë, edhe për 6 vendet e tjera të Ballkanit Perëndimor.

5. Përfundime

Ndërsa është e qartë se integrimi shenjon 'pikën e Arkimit' për të gjitha vendet e Ballkanit Perëndimor, falë edhe pozicionimit të tyre gjeografik brenda kontureve verdhë-e-blu të BE-së, perspektiva europiane vazhdon që të jetë e papërbushur për ta. Rreth dy dekada pas zyrtarizimit të kësaj oferte të kushtëzuar gjeostrategjike, niveli i konsolidimit të institucioneve dhe praktikave demokratike, qëndrueshmëria e reformave shumëdimensionale të brendshme, fryma pajtimit si një çështje e paevitueshme, etj., dëshmon se ka ende nevojë për kohë dhe përkushtim politiko-shoqëror. Aktualisht Mali i Zi dhe Serbia vijnë me përfshirjen zyrtare në negociatat e anëtarësimit qysh prej 2012-ës dhe 2014-ës respektivisht; ndërkohë Maqedonia e Veriut dhe Shqipëria presin nisjen e tyre të shpejtë pas dakordësimit të Këshillit Europian për hapjen *de jure* të negociatave në Mars 2020; kurse Bosnje-Hercegovina dhe Kosova vazhdojnë të qëndrojnë në statusin e kandidatëve potencialë. Pavarësisht paparashikueshmërisë ekzistuese lidhur me përmirësimin dhe përshpejtimin e trajektorës së përbashkët integruese, falë ndërthurjes së qëndrimeve dhe problematikave të brendshme e të jashtme herë-herë unike, është me rëndësi që të rinëvizohet se anëtarësimi në BE mbetet vizioni afatgjatë i të gjitha vendeve të Ballkanit Perëndimor.

Bibliografia

- Blockman, Steven. *'Tough love. The European Union's relations with the Western Balkans'*, T.M.C. Asser Press, The Hague, Netherlands, 2007.
- Council of the European Union. *'Enlargement and stabilisation and association process – the Republic of North Macedonia and the Republic of Albania'*, 7002/20, Brussels, 25 mars 2020. Burimi: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-7002-2020-INIT/en/pdf>
- Elbasani, Arolda. *'The stabilisation and association process in the Balkans. Overloaded agenda and weak incentives'*, EUI working papers, European University Institute, SPS No. 2008/03. Burimi: https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/8447/SPS_2008_03.PDF?sequence=1&isAllowed=y
- EEAS - Delegation of the European Union to Montenegro. *'European Commission President Jean Claude Juncker visits Montenegro'*, 28.02.2018. Burimi: https://eeas.europa.eu/delegations/montenegro/42430/european-commission-president-jean-claude-juncker-visits-montenegro_en
- European Commission. *'EU-Western Balkans Summit'*, Declaration, Press Release Database, C/03/163, Thessaloniki, 21 qershor 2003. Burimi: http://europa.eu/rapid/press-release_PRES-03-163_en.htm
- European Commission. *'A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans'*, Communication (2018) 65 final, Strasbourg, 6 shkurt 2018. Burimi: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/communication-credible-enlargement-perspective-western-balkans_en.pdf
- European Commission. *'Enhancing the accession process - A credible EU perspective for the Western Balkans'*, Communication (2020) 57 final, Brussels, 5 shkurt 2020. Burimi: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/enlargement-methodology_en.pdf
- EU Reporter. *'Bulgaria blocks EU accession talks with North Macedonia'*, 17 nëntor 2020. Burimi: <https://www.eureporter.co/world/bulgaria/2020/11/17/bulgaria-blocks-eu-accession-talks-with-north-macedonia/>

- EuroSpeak. 'Kriteret e Kopenhagenit'. Burimi: <https://www.eurospeak.al/dictionary/detail/kriteret-e-kopenhagenit/>
- Grabbe, Heather, Gerald Knaus & Daniel Korski. 'Beyond wait-and-see: the way forward for EU Balkan policy', policy brief, ECFR/21, European Council on Foreign Relations, maj 2010. Burimi: <https://www.ecfr.eu>
- Hajrullahu, Arben. 'Paqja afatgjatë në Ballkanin Perëndimor përmes integritit në BE. Procesi i integritit në BE si mundësi për tejkalimin e konfliktit serbo-kosovar', Konrad Adenauer Stiftung, Prishtinë, 2015. Burimi: https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=1bbd607e-45a9-8c0b-f8fe-3d4ed95eb27a&groupId=252038
- Jano, Dorian. 'Politika e zgjerimit dhe ndikimi i saj në Ballkanin Perëndimor', projekti evropian i Katedrës Xhan Mone. 2017.
- Juzová, Jana. 'Enlargement to the Western Balkans: finally ready to commit?', Eastern Monitor, Europeum Monitor, prill 2018. Burimi: <http://www.europeum.org/data/articles/eastern-monitor-juzova.pdf>
- Kim, Julie. 'Serbia and Montenegro Union: background and pending dissolution', CRS Report for Congress, 24 maj 2006. Burimi: <https://www.justice.gov/sites/default/files/eoir/legacy/2013/06/13/dissolution.pdf>
- Lukic, Dragana. 'EU accession negotiations: analysis of benchmarks for Montenegro through comparison with Croatia and Serbia', Ministry of European Affairs, Podgorica, janar 2018.
- Ministria e Punëve të Jashtme të Republikës së Kosovës. 'Njohjet ndërkombëtare të Republikës së Kosovës'. [vizituar në maj 2021]. Burimi: <http://www.mfa-ks.net/politika/483/njohjet-ndrkombtare-t-republiks-s-kosovs/483>
- Mirel, Pierre. 'The Western Balkans: between stabilization and integration in the European Union', Foundation Robert Schuman, European Issues, Nr.459, 23 janar 2018. Burimi: <https://www.robert-schuman.eu/>
- Mtchedlishvili, Daviti. 'Is there a room for optimism for the near-future enlargement of the European Union?', *Australian and New Zealand Journal of European Studies*, vol.10 (3), 2018, f. 87-95.

Burimi: <https://www.esaanz.org.au/wp-content/uploads/2019/02/Daviti-Mtchedlishvili.pdf>

- O'Brennan, John. *'EU enlargement to the Western Balkans: towards 2025 and beyond'*, Future of the EU 27, IIEA – Institute of International and European Affairs, Dublin, 2018. Burimi: <https://www.iiea.com/publication/iiea-publication-eu-enlargement-to-the-western-balkans-towards-2025-beyond/>
- Tarifa, Fatos. *'Europa e pabashkuar'*, Tiranë, Ombra GVG, 2009.
- Turhan, Fatma Sel. *'The Europeanization of the Western Balkans: Is it just a dream?'*, *SETA Policy Brief*, Foundation for Political, Economic and Social research, Brief No.54. Ankara, Turkiye & Washington, D.C. USA, qershor 2011. Burimi: <http://setadc.org>

WHEN THE LEFT GETS IT RIGHT: LANDSLIDE VICTORIES IN THE U.S. PRESIDENTIAL AND KOSOVO PARLIAMENTARY ELECTIONS

Isa Mulaj¹⁾,
Ruzhdi Matoshi²⁾

¹⁾ Institute for Economic Policy Research and
Analyses, Pristina, Republic of Kosovo

²⁾ Faculty of Political Sciences, UBT College,
Pristina, Republic of Kosovo

isa.mulaj@gmail.com

ruzhdi.matoshi@ubt-uni.net

Abstract

In politics and political economy, the question of supporting the right or the left ideology has come to the judgment of what actually should be done to get rid of something and push for better needed changes rather than being a kind of shaped or consistent ideologist. The November, 2020 U.S. presidential and the February, 2021 Kosovo general parliamentary elections provide an interconnected experience. With his unpredictable foreign policy juxtaposed to the slogan “America First” and “Make America Great Again”, the U.S. 45th President, the right-wing Donald Trump, pursued an isolationist, non-interventionist, and protectionist agenda. On October 4, 2019, he appointed the U.S. ambassador to Germany, Richard Grenell, as a special envoy to broker the talks between Kosovo and Serbia. Grenell saw his efforts not compatible with the left-wing Prime Minister (PM) of Kosovo, Albin Kurti who was toppled out of power on March 25, 2020, by a no-confidence vote motion of over 2/3 members of the Kosovo Assembly. The Kurti caretaker government continued until June 03 when it was replaced by Avdullah Hoti as PM. On September 4, 2021, the U.S. President brokered the talks between Kosovo and Serbia at the White House in signing the agreement for their economic normalization. Many sought it as an attempt by the Trump administration to make an achievement in foreign policy before the U.S.

presidential elections. Donald Trump lost to the left-wing Joe Biden. The wind of the left for a massive change followed in Kosovo on February 14, 2021, when Albin Kurti's party won over 50% of parliamentary votes. This paper demonstrates how the left is now left not to turn right but to get the right things to do, in the U.S. as well as in Kosovo, and did the Covid-19 played a role in the outcome?

Keywords: politics, left-right, foreign policy, migration, elections, economics.

JEL classification: F53, N42, P16.

Introduction

Political ideology matters in shaping human organization and activity in the social hierarchy. Since the grouping into left-right was recognized and accepted, the political spectrum has evolved in the course of historical developments. The prominence of one versus another has come into play within a country and abroad, by also generating a middle alternative as *the center* with its subdivisions of center-left and center-right. This political spectrum continues to dominate the 21st century at a national, regional, and global scale but not as single at a given time. The wave of one in a certain country may inspire other political parties abroad to use it as a model for coming into power. It came as a reflection of international relations and globalization. Thus, the political ideology today cannot be limited within a state as it can be imposed beyond the borders either by pressure, inspiration, or support. During the 20th century, for some 70 years respectively until 1990, the world has been polarized into two major blocks, capitalism and communism.

Political divisions, especially in democratic societies, appear to be caused by the circumstances and the challenges the society is facing, or they prevail depending on power and control. That is how the voting behavior among the population is influenced, which takes into consideration its interests on the individual, family, group, and party basis. However, these perceptions are hardly followed by a majority of the voters today. The unprecedented development in information technology and overwhelming news, including fake ones, are having a profound impact. If by definition and perception the political right is identified, among others, with nationalism, the Covid-19 pandemic associated with lockdowns, quarantine, restrictions on travel and freedom, certainly led to landslide political wins of the left. The most notable example is the U.S. presidential election, general parliamentary elections in

Kosovo, North Macedonia, and Albania, all of which were held during the pandemic. The general public worldwide, apart from being deceived by half-truths that the pandemic is not as dangerous for health as it is being presented or exaggerated as being so, felt as if a hidden or public elite want to reduce the population and restrict migration. As most of them saw their freedom severely restricted by the governments, they thought that voting for a political party that promotes populism is the way out of the crisis. Given its global outreach, the pandemic might have affected the change in perception about internationalism in a positive way after egocentrism and conservatism consequences were experienced. Nevertheless, the left-wing government of Kosovo was toppled by the no-vote confidence from the right-wing opposition and center-right coalition members of the parliament (MP) in the middle of pandemic and lockdown, on March 25, 2020, out of the fear that Kosovo was jeopardizing the relations with the U.S. for not unconditionally following the orders of the U.S. president special envoy Richard Grenell. Once Donald Trump lost to Joe Biden, the constitutional court of Kosovo toppled the government on December 21, 2020. In the forthcoming parliamentary election of February 14, 2021, the *Vetëvendosje* (Albanian for “self-determination”, abbreviated as VV), secured the needed majority of MPs with a fraction of LDK (Democratic League of Kosovo) who had defected to VV. The question which this article raises and investigates the answer, is why the voters decided to bring into power the one who earlier put them in lockdown, or they thought it is time to be in a similar line and time with the American voters, turning left respectively?

Theories of the left-right political spectrum

In politics, the term, division, and meaning of the left-right originated from the events of the 1789 French Revolution. It all happened from the place or position among those who rallied behind different or opposing orientations inside the national assembly, then their ideologies and attitudes began to emerge as more separate and consolidated. Those who supported the king and the religion were lined up and seated to the right, and those who sided with the revolution to the left (Bobbio, 1996; Hodgson, 2018). Since then, scholars have been exploring and promoting what could be judged as left and right. In broad terms, the political left-wing can be described as an ideology standing for freedom, equality, populism, progress, liberalism, and internationalism.

Right-wing is more related to conservatism, hierarchy, authority, tradition, or relying on the rules and identity of a nation that can be associated with nationalism (Heywood, 2015). The political ideology is then reflected to economics for materializing the belief of left or right. In this way, the left generally promotes higher taxes, more economic equality, social programs, state intervention and regulation, and have some industries in public or state ownership. Right-wing economics adheres to lower taxes, less spending on social benefits, higher-income differences, and even business monopolies. As this gave rise to inequalities in terms of economic welfare during the capitalist development in the 19th century, Karl Marx devoted his life work to the criticism of the capitalist system, first through the pamphlet *The Manifesto of the Communist Party* in 1848, then with his voluminous masterpiece *Capital: A Critique of Political Economy* which would become the core source of denouncing the economic right-wing (capitalism) in favor of alternative left-wing (communism).

In practice, the first most known case of communism was the short-lived (March 18 – May 28, 1871) Paris Commune after France was defeated in the Franco-Prussian War. With the French emperor Napoleon III captured by the Prussians, the communists or those who opposed the authority of the government, began, among others, to employ the concepts of Marx against capitalism and anti-religious views by even executing the archbishop of Paris. Both Karl Marx and Friedrich Engels praised that first example of communism (Rougerie, 2004). By a similar cause or war with the German Empire during WWI, the imperial Russian government was overthrown as it appeared to lose the war, and the emperor Tsar Nicolas II abdicated on March 15, 1917. Once the communists seized power, the Tsar was executed together with his wife and children on the night of July 16-17, 1918 (Massie, 2012). Communism gained control of Russia and incorporated into it another 14 republics in what would become known as the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) or shortly as the Soviet Union. To consolidate their power through a one-party political system, the communists adopted the policy of red terror by expropriating and prosecuting the capitalists, establishing state ownership over the means of production, and making the economy run by the state. Meanwhile, far-right moves were increasingly gaining popularity in some large countries of Europe, culminating in Fascism in Italy and Nazism in Germany. Further west of Europe, the Spanish Civil War broke in 1936

between the far-right and the left, namely nationalists and communists, over the power and control. The war drew in the great powers in support of the warring factions on both sides; Germany and Italy supported the nationalists while the Soviet Union along with three capitalist countries (France, UK, USA, and volunteers from other countries as internationalists) backed the republicans or the communists. The nationalists won and Francisco Franco became a far-right dictator but remained non-belligerent in WWII. Far-right powers in Germany, Italy, and Japan established the Axis Powers for their claims through war not only against communism but also against capitalist countries. Following the defeat of the Axis in WWII, communism spread in Central and Southeastern Europe, Asia, Africa, and even to a country in America (Cuba). The Cold War between capitalism and communism had begun and it will last until 1990 when the communist block fell and the Soviet Union disintegrated. Consequently, former communist countries abandoned the one-party system in favor of political pluralism, private ownership, and market economy, though some of them such as China, Cuba, North Korea, Vietnam continue to be ruled by the communist or one party.

Regardless of the transition to democracy and market economy, the division between left-right not only remained and was further diversified in profile to the present day. The division can be found in any country of political pluralism, with a mixture between them as the *center*. Despite subdivisions and the merge as center-wing in the political spectrum, Willy and Russell (2011) showed that the overwhelming majority of the population in most countries still can find themselves on the left-right orientation. There is, however, a difference between the voters who understand the ideology of one wing to fit in, and those who do not but look for the nearest party's position just as the consumers look for certain goods in the closest store to satisfy their needs. The difference between left-right, as practical developments often show, is not so clear cut. Once the parties propagating their ideology and commitments come into power, they are more likely to pursue the objectives that are more practical in responding to the circumstances rather than the cause of what they stand for or are known. That depends a lot on general conditions in society, voters' behavior, programs of political parties, and even international developments. What else can decide the determination of the voters and the outcome of results?

Jansen, *et al.* (2013) used the data of 188 surveys for 15 Western European countries, the U.S., and Australia to investigate how much social class can explain the voting preferences and the choice of a political party to the left or the right, covering a period of 45 years (1960-2005). Social political classes were found to have been gradually weakened in their choice between left and right to the point of convergence, though some differences remained, especially in the U.S. where the gap was larger. Jacobsmeier (2015) found the race in the U.S. not to have a direct but indirect impact on voters' perceptions regarding the ideology of black candidates as well as the black voters. Traditionally, the blacks in the U.S. have voted more for the Democrats (left) than for the Republicans (right). Even the first black or the 44th US President (Barack Obama) who served two mandates (2009-2017) came from the democratic camp. A far more important perception and choice of the voters in the U.S. is the economic conditions and wellbeing through what is known as a *reward-punishment hypothesis*, or the national and individual view of economic performance, than in any other country. The economic factor in the U.S., as Lewis-Beck, *et al.* (2007) maintained, is that the voters are more likely to look after their share in the whole pie or national economic interests. One of the key economic factors to be judged by the voters is what reforms the party or the President will introduce, in particular the fiscal policy and the rate of taxes. In principle, the Republicans being conservative charge smaller tax rates for businesses, while the Democrats as more socially oriented are in favor of higher rates. Although an important determinant, economic affairs alone are not the ones to decide the outcome of elections. For example, Franks and Scherr (2015) found moral foundations and fairness as a key to having predicted the victory of Barack Obama over Mitt Romney in the 2012 U.S. presidential election.

Like in the U.S., in the Western European countries, economic and social-cultural dimensions play a significant role in ideological differences between left-right politics. Lachat (2017) who analyzed 28 elections in five West European countries (France, Germany, the Netherlands, Switzerland, UK) since the 1990s found that the ideological relation of far-left usually opposes economic liberalism and is in favor of populist welfare reforms instead. The self-placement of the citizens in the right-wing tend to oppose more immigration and be reserved in their view towards cultural liberalism or multiculturalism. That is why right-wing ideology is associated with

nationalism as an opposition to the left. Oeschi and Rennwald (2018) however, went on to distinguish a tripolar division or the third pole by referring to the radical right as a separate ideology that has been on the rise since 2000 until 2015 by securing 12% of the votes in ten countries of Western Europe and twenty national elections. From an economic point of view, the radical right along with the center-right competes for the votes of small businesses and entrepreneurs. Apart from their division, the political spectrum has different approaches and behavior to complain against certain issues. Kostelka and Rovny (2019) analyzed the likelihood of protests in mature and new democracies (post-communist countries). Contrary to expectations of associating the left with more bias to protests, they demonstrate that it is more the cultural domain and historical legacy that acts as a primary driving force of protests. In Eastern Europe or new democracies, the right-wing was found to participate more in the protests, most likely because cultural liberalism was still being preserved by the right for national identity. While communism as an ideology of large or whole left has generally suppressed the religion, in democracy this phenomenon continues to be viewed just as it was in the offspring of the left-right division in the 1789 French assembly; the right-wing today is more religious and the left-wing is less almost anywhere. Van Prooijena and Kuijpera (2020) through an online sample of 424 individuals in the U.S. revealed that religious fundamentalism and political extremism are in line with worldwide beliefs or ideals, and not so much to specific right-wing division within a country.

By definition and what we have understood so far, the left-wing is a populist ideology or the one that can mobilize more the people as it promotes freedom, equality, and liberalism. However, despite in principle being considered as a classless ideology, populism can also take place in a right-wing form by combining political ideology with populist rhetoric. Right-wing populism promotes and adopts the policy of stronger control on immigration (Akkerman, 2003). It does not come into power accidentally or come out in practice from a philosophical perspective but has a cause behind it. After years of rule in the White House by the Democrats, one of the major rhetoric in the presidential campaign of Donald Trump was anti-immigration and anti-free trade, by which he was characterized as the right-wing populist (Neiwert, 2016). The rhetoric against immigration was also exploited by the right-wing UK Independence Party (UKIP), becoming a cause that led to “Brexit” or the

withdrawal of the UK from the EU. And so was the rhetoric of anti-immigration by the Alliance of Hungarian Solidarity (Fidesz–KDNP Party Alliance) that strengthened the position of Viktor Orbán as the PM of Hungary after the 2018 parliamentary election. The U.S. was the largest recipient of immigrants for a very long time, thus the right-wing populism of anti-immigration rhetoric might have played a role in Europe, namely in the UK, Hungary, and Germany. In 2014-15, Europe was being flooded by massive waves of refugees from the conflicts in the Middle East, which the UKIP exploited as a cause to blame the EU on immigration policies as the refugees could also enter the UK. Hungary was in a different position as a gateway of the refugees, thus willy-nilly the right wing-populism with anti-immigration rhetoric would make sense. The rest of the right and far-right parties in the EU countries also recorded large gains. For example, Alternative for Germany (AfD) established in April 2013, described as a far-right party, narrowly did not pass the threshold of 5% and enter the Bundestag, but as the crisis of immigration intensified, in the 2017 election the AfD won 94 seats in the Bundestag, becoming the third-largest party in Germany.

Apart from ideology, individual perceptions, causes, and decisions to go for a certain wing in the political spectrum, it should be taken into consideration the role of modern technology, communication, fast news, devices available, and social media to the largest part of the population on individual bases which have become a powerful tool to shape the voters' perception and decision than ever before. Given that the primary objective of a party is to win or come into power, it does not refrain from doing so with dishonest approaches, deceiving, fake news, and other non-legal means. Donald Trump won in 2016 amid allegations of Russian interference in the U.S. elections by discrediting his democrat opponent Hillary Clinton through Wikileaks and publishing of her e-mails. In a sample of 353 individuals, Calvilo, *et al.* (2021) investigated how fake and true news influence the course of an individual's political attitudes, to find that the participants were biased to consume more of their time in the headlines about their political ideology. In the digital era of industrial-scale and miscellaneous news, fewer hours of reading was associated with better judgment.

November 3, 2020 U.S. presidential election

Before assuming office in the White House after the 2016 U.S. presidential elections, there were already many issues that Donald Trump has been criticized for, the core of which was the rhetoric against immigration to the U.S. from majority Muslim countries, promoting right-wing populism, nationalism, protectionism, and isolationism. All this was preceded by the election slogan “Make America Great Again.” He lost the popular vote to the Democrat candidate Hillary Clinton but won electoral votes. The first allegation against the victory of Trump was the alleged involvement of the Russian government through the project code-named Lakhta, with the primary objective of not directly supporting Mr. Trump but to harm the campaign of his rival Mrs. Clinton through fake news and her e-mail leaks (Schick, 2020). A more based criticism of the Trump administration came in the course of the policies he was pursuing and the reforms implemented. Even within his administration some of his officials were not so proud of the whole mission. Two of the most important U.S secretaries resigned from their positions during his mandate, namely that of the Defense (James Mattis) and the Secretary of State (Rex Tillerson) respectively. As he came from the world of business and being right-wing shaped, Trump lowered the corporate tax rate to 21% in 2017 at the time when the U.S. economy was experiencing the longest economic expansion. A trade war with China led to the rise of the trade deficit in the U.S. At the national economy level, increased government spending along with tax cuts increased the fiscal deficit by nearly 50% in 2019 (Long and Stein, 2019). The worst was yet to come during the Covid-19 pandemic where the national debt also rose considerably, with the debt-to-GDP ratio reaching the highest ratio since post World War II. The mission “Make America Great Again” appeared to have contributed more for great powers to become greater as it offered them more maneuvering space in global affairs during the U.S. policy of isolationism and protectionism. The only notable attempt to record something in foreign policy came somewhere by the end of his mandate, and that by unilaterally imposing an agreement between Kosovo and Serbia on September 4, 2021. The failures in foreign policy inspired a different course in the U.S. history of administration, and the alternative was a candidate from the Democratic Party. It was not so important which candidate will be elected as it was more a matter of just removing Donald Trump who had got many things wrong. It was time to get the things right, and that right came from the left-wing.

Most American voters were interested in getting things right by voting for the left candidate Joe Biden. He won 306 out of 538 electoral and became the 46th U.S. President by defeating the incumbent republican Donald Trump. Although the number of voters increases steadily in the U.S. presidential election, Joe Biden broke the record of winning over 81 million popular votes. And it was not a matter of an increased population or more voters, but the highest voter turnout the U.S. has seen for over a century (Park, 2020). The result appears to have influenced the simultaneous election for the 2020 U.S. Senate, where the Democrats won three seats at the expense of three lost by Republicans, but the latter still holds the majority by 50 versus 48 seats. However, in the U.S. House of Representatives election, the result for a total of 435 seats was different. In the last election, the Democrats held the lead 53.4% and now lost 2.6%, dropping to a narrow lead majority of 50.8% or a total of 13 seats. Here, the result has gone righter for the right-wing (Republicans) who won a net of 14 seats or an increase by 2.9% to reach 47.7% of the total. The remaining share of votes went for the Libertarians who lost the only seat they had in the last elections, thus remained without a representation in the House of Representatives.

What these elections, for the U.S. president, in particular, may suggest? The left winning the presidency both through popular and Electoral College votes have mainly come as a reaction to oust Donald Trump rather than of many voters switching sides by betraying their ideology, in this case, many Republicans were opposed to reelecting him as their president. It proves the hypothesis of “reward-punishment.” Most of the public, no matter what their ideology was fond of or supported, realized that Trump was not appropriate to serve the second term when he refused to confess the loss and his supporters attempted to overturn the defeat by attacking the U.S. Capitol building. Another lesson why the left-wing should have won, which was welcomed in many parts of the world, especially in Kosovo. The next section will discuss why.

The U.S. wind of left-wing on February 14, 2021 Kosovo parliamentary election

The people of Kosovo in general welcomed the victory of Joe Biden. As discussed earlier, Trump himself did not know whatsoever about foreign

policy and diplomacy. This was one of his key weaknesses and failures. To boost his credentials in this area before running for the second term, he needed a result. Kosovo since 1999 was an unfinished job in which the U.S. was heavily involved, and Trump saw it as the best case to strike a deal with or move to further his cause in foreign policy. The PM Albin Kurti was skeptical in the approach by the U.S. special envoy, ambassador Richard Grenell, to broker the talks between Kosovo and Serbia. Confusion spread in Kosovo's government and MPs on how to behave or what stance to take for unilaterally imposed terms of an agreement. The first demand was that Kosovo's PM removes the tariff against imports from Serbia, which the PM agreed to do that in stages and replace with mutual trade measures with Serbia. This did not please the ambassador who immediately reacted that the tariff must be wholly and unconditionally removed, not partially. Meanwhile, fake news circulated that the U.S. is considering the withdrawal of its troops from Kosovo, published even in prestigious Reuters (Reuters, March 11, 2020). The call for the withdrawal was made on Twitter by the President's son, Donald Trump Junior on March 10, 2020, and supported by senator David Perdue (Balkan Insight, 2020). It generated fear among the Kosovo coalition government, where the center-right LDK (Democratic League of Kosovo) was in favor of doing whatever the U.S. government asks, and the left-wing PM Albin Kurti of VV who was reserved or not in hurry. Consequently, the Kurti I government was toppled by a no-confidence vote of MPs on March 25, 2020, and his former deputy coming from the LDK, Avdullah Hoti, whom Albin Kurti as a caretaker PM had dismissed, was elected as PM on June 03, 2020. Following the celebration in Kosovo for Joe Biden's victory and Donald Trump's defeat, the public calls for a new parliamentary election intensified. The left has defeated the right in the U.S., thus it is time for the left to rule Kosovo, too. On December 21, 2020, the constitutional court of Kosovo ruled that the Cabinet of PM Avdullah Hoti did not have the majority of the votes when it was elected, because, the vote of an MP was invalid due to his court sentence that was in force.

The elections were scheduled for February 14, 2021. A fraction of LDK with a list named "Guxo" (Albanian for "Dare") defected to the VV, competing for the assembly of 120 seats, 10 of which reserved to minorities. The slogan used by the VV was "Krejt dhe Drejt!" (Albanian for "All and Fair/Straight"). "Drejt" from Albanian also means "right", but it does not have

the meaning of the right-wing. VV is a left-wing party that aimed at securing over 50% or 61 MPs. It got 50.28% which transferred into 58 MPs or a double number from the previous elections of October 6, 2019. Another 3-4 MPs from minorities joined to secure the majority of 61. For the first time in the history of Kosovo elections since 2000, one party managed to secure the needed majority and form a government without a coalition. Albin Kurti became the PM for the second time, while the position of the presidency was left to the list “Guxo” with Vjosa Osmani who already was acting president, becoming the 5th President of Kosovo on April 04, 2021. As the left-wing VV doubled its gains, the largest loser was the center-right LDK by nearly doubling its loss from 28 to 15. The number of seats for the right-wing PDK (Democratic Party of Kosovo) decreased from 24 to 19 MPs. What might explain this landslide change in favor of the left at the expense of the right?

The voters’ turnout in Kosovo has been relatively low, below 50%. It increased by 4.19% only to reach 48.78% of eligible voters in the February 14, 2021 parliamentary election. This increase is largely attributed to the voters’ left-wing ideology. They did not understand or care much of what the left-wing means, but voted for, as noted in the theoretical section of this paper, due to practical developments. What were these developments and causes? First, the toppling of the Kurti I government during the pandemic and lockdown generated outrage among the public who feared further worsening of the social and political situation. This boosted the sympathy for him during his 50 days (February 03 – March 25, 2020) as PM and another 70 days as caretaker PM (March 25 – June 03, 2020). Second, Kosovo’s then-president Hashim Thaçi and the leader of his party (PDK) Kadri Veseli were indicted and then on November 05, 2020, transferred to the Kosovo Specialist Chambers in The Hague on charges of war crimes. They were also blamed inside Kosovo for ties to the group interests controlling the state institutions together with the LDK. Someone had to fill their positions, which in the case of Hashim Thaçi, the assembly speaker Vjosa Osmani or the one that would join the VV with her list, came to replace him as acting president. Third, the majority of the voters believed that the same spirit that won against Trump in the U.S. has to win in Kosovo by bringing Albin Kurti back to power who publicly had vowed his support for Joe Biden. Fourth, after the Kurti I government fell, the new PM Avdullah Hoti proved to be more inefficient than expected, thus adding more credits to the rivals or opposition in the

forthcoming election. Fifth, allegations against corruption have always been serious and the rule of law weak, therefore, the public expected a new government that would provide a better choice, greater efficiency in combating corruption, and economic perspective. In the economy, however, as this paper goes on, the fiscal policy and tax rates remain unchanged or the ones introduced by previous governments, which quite of right-wing ideology featured by low tax rates, e.g. the ceiling rate of corporate income tax and personal income tax is 10%. Matoshi and Mulaj (2019) had objected to such a right-wing economic model which is based on the Washington Consensus reforms, because, it is empowering the right-wing politicians at the expense of the population and rising income differences. Instead, the authors recommended that the Western Balkan countries, Kosovo in particular, adopt the Social Market Economy reforms which are part of the left-wing model.

Perhaps the most important factor accumulated for years was the issue of emigration from Kosovo that created the conditions for a landslide left-wing win at last. In the theoretical section, we witnessed how the right-wing and far-right both in theory and practice become more powerful because of immigration concerns. While immigration and its cause for the rise of right-wing and far-right receive an ongoing focus, little attention is paid to how politics behaves in the countries facing emigration. Kosovo, and few countries surrounding her, is an interesting example. The more the people were leaving Kosovo, the more the demands for a left-wing government with social supporting reforms and programs for the population. Not by accident, the overwhelming majority (over 75%) of the votes from Kosovo emigrants went for the VV. But are economic conditions alone the main driver of emigration from Kosovo? Observing large scale emigration from the Balkans, Kosovo in particular during 2014-2015, Matoshi and Mulaj (2021) maintained that, despite being declared as economic asylum seekers, the illegal emigrants did not necessarily leave Kosovo in large number for economic reasons; the overwhelming majority of them used the opportunity to emigrate with the waves of refugees fleeing from civil wars in the Middle East towards the EU western member states. If immigration in Hungary strengthened the position of the right-wing parties, emigration from Kosovo called for the left-wing to come into power. In this way, one country's immigration becomes a cause for the rise of right-wing, and the left-wing in the country where the immigrants are coming from. And this is not an isolated case. As noted in the theory, the

political ideology of the left-right has spillover effects on other countries. On July 15, 2020, the left-wing Social Democratic Union of Macedonia came first in the 2020 North Macedonian parliamentary election. On April 25, 2021 parliamentary election in Albania, the Socialist Party of Albania won 74 of the total 140 seats in the parliament.

It is important to note that all elections referred to in this section (U.S., Kosovo, North Macedonia, Albania) were held during the pandemic. Does the Covid-19 has a political ideology or affects the voters' behavior which political wing to vote for? Certainly, it does. With its devastating consequences in almost all activities, especially the ban on travel and frequent lockdowns where the people felt like being imprisoned, and a conspiracy that the pandemic is just the seasonal flu but the elites want to exaggerate its consequences to control and lower the number of population, they thought that the left-wing ideology that cares for equality, liberalization, and internationalism is the rescue. The majority of the people could have preferred nationalism and be locked behind the state borders in compliance with their right-wing ideology, but when they faced the ban on travel and lockdowns within their own homes, most of them changed their minds and understood the importance of being liberal and open that the left-wing ideology promotes.

The left-wing now seems to be gaining momentum from the U.S. to the Balkans and drawing closer the parties belonging to its ideology. The 71st U.S. secretary of state, Antony Blinken, declared the former president, PM and leader of the right-wing Democratic Party of Albanian, Sali Berisha and his family members, ineligible or *non-grata* to the U.S. on allegations for corruption and undermining the democracy in Albania. Were other Albanian officials from the left-wing who are in power, corrupt and undermining democracy? Or the U.S. secretary of state is more biased to denounce ideological opponents rather than their actual deeds in terms of global positioning between left and right? If Donald Trump Junior and senator David Perdue were complaining and threatening (through fake news) to influence or punish Kosovo's left-wing government, secretary Antony Blinken also has the right to do the same against the right-wing Sali Berisha. It proves the theory that political ideology and division in one country often takes care of its mission on a global scale.

Conclusion

The left-right political spectrum in much of its history and current reality does not appear to have the public's and individual's consistent orientation to decide for the voting of ideology but more responding to emerging problems and the challenges faced in society. A migrant crisis emerged in Europe in 2014 from the refugees coming from the Middle East and North Africa, whom many from Kosovo, Albania, and North Macedonia joined. The public reaction in the EU developed countries towards such massive waves of immigrants was manifested through a significant rise of impact in political life by the right-wing and extremist parties which are known for their nationalist rhetoric against immigration. These events of cause and effect phenomenon led to the right-wing populism that got the UK out of the EU (Brexit) and Donald Trump winning for the U.S. president later that year. It marked the major political events dominating the second half of the second decade in the 21st century.

Just as the rise of the right-wing in the U.S. and Europe had a cause behind, so had its defeat and victory of the left-wing. A common feature and the result of the 2020 U.S. presidential and the 2021 Kosovo parliamentary elections is that it proves the reward-punishment hypothesis. Unexpected immigration in massive waves was not the concern of developed countries alone, but also for the developing countries from which the emigration was originating. That is why the left has got it right; it won because the right got it wrong. Donald Trump who came to power with the slogan "Make America Great Again", was on the way to let other states become greater. He implemented lower corporate tax rates intending to give more space to businesses for investment. As the trade war with China went on and Covid-19 struck, the ban on travel and lockdowns followed, investments were not made as planned, thus causing a fiscal deficit and increasing the national debt. With elections taking place during Covid-19 restrictions and occasional lockdowns, it created fear as if an elite is tightening the freedom or exaggerating the threat of pandemic beyond its actual potential consequences. Many saw it as a bad experience and lesson to prefer alternatives that would offer them more freedom of movement and liberalism, which is the cause that the left-wing ideology stands and campaigns for. The left-wing win can also be a better alternative to illegal massive migration. If it delivers on promises and addresses the causes properly, it can be useful on both sides; for the countries

facing massive immigration as well as those experiencing a depopulation through emigration (Kosovo, Albania, North Macedonia), because, in the host countries that are giving rise to the far-right empowerment, while in the home countries with new democracy or the origin of immigration, many people complain against corrupted right-wing politicians. Finally, the recent rhetoric by the officials of both camps in the U.S. (left and right) against their ideological opponents in Kosovo and Albania, e.g. of Donald Trump Junior, senator David Perdue, and the U.S. secretary of state Antony Blinken, confirms the claim that despite convergence points, the ideological difference of the left-right remains and gets confronted with each other in practice.

References

Akerman, Agnes (2003), "Populism and Democracy: Challenge or Pathology?", *Acta Politica*, No.38, pp.147-159.

Balkan Insight (2020), "Donald Trump Junior Urges US Troop Withdrawal from Kosovo",

<https://balkaninsight.com/2020/03/10/donald-trump-junior-urges-us-troop-withdrawal-from-kosovo/>

Bobbio, Norberto (1996), *Left and Right: The Significance of Political Distinction*, Translated and Introduced by Allan Cameron, Chicago: University of Chicago Press.

Calvilo, Dustin P., Garcia, Ryan J. B., Bertrand, Kiana and Mayers, Tommi A. (2021), "Personality factors and self-reported political news consumption predict susceptibility to political fake news", *Personality and Individual Differences*, No. 174, 110666.

Franks, Andrew S. and Scherr, Kyle C. (2015), "Using Moral Foundations to Predict Voting Behavior: Regression Models from the 2012 U.S. Presidential Election", *Analyses of Social Issues and Public Policy*, Vol. 15, No. 1, 2015, pp. 213-232.

Heywood, Andrew (2015), *Key Concepts in Politics and International Relations*, 2nd ed., London: Palgrave Macmillan.

Hodgson, Geoffrey M. (2018), *Wrong Turnings: How the Left Lot Lost*, Chicago: Chicago University Press.

Jacobsmeier, Mathew L. (2015), “From Black and White to Left and Right: Race, Perceptions of Candidates’ Ideologies, and Voting Behavior in U.S. House Elections”, *Political Behavior*, Vol. 37, No. 3, pp. 595-621.

Jansen, Gideo., Evans, Geoffrey and de Graaf, Nan Dirk (2013), “Class voting and Left–Right party positions: A comparative study of 15 Western democracies, 1960–2005”, *Social Science Research*, Vol. 42, pp. 376-400.

Kostelka, Filip and Rovny, Jan (2019), “It’s Not the Left: Ideology and Protest Participation in Old and New Democracies”, *Comparative Political Studies*, Vol. 52, No. 11, pp. 1677-1712.

Lachat, Romain (2017), “Which way from left to right? On the relation between voters’ issue preferences and left–right orientation in West European democracies”, *International Political Science Review*, Vol. 39, No. 4, pp. 1-17.

Lewis-Beck, Michael S. and Stegmaier, Mary (2007), “Economic Models of Voting”, in Dalton, Russell J and Klingeman, Hans-Dieter eds., Chapter 27, *The Oxford Handbook of Political Behavior*, Oxford: Oxford University Press, pp. 518-537.

Long, Heather and Stein, Jeff (2019), “The U.S. deficit hit \$984 billion in 2019, soaring during Trump era, *The Washington Post*, October 26, 2019, available at: <https://www.washingtonpost.com/business/2019/10/25/us-deficit-hit-billion-marking-nearly-percent-increase-during-trump-era/>, visited on June 20, 2021.

Massie, Robert K. (2012), *The Romanovs: The Final Chapter*, New York: Random House Publishing Group.

Matoshi, Ruzhdi and Mulaj, Isa (2019), “Social Market Economy as an alternative to the Washington Consensus in the Western Balkans”, *Economic Vision*, Vol. 6, No. 11-12, pp. 180-191.

Matoshi, Ruzhdi and Mulaj, Isa (2021), “The Paradox of Large Scale Emigration for Economic Reasons from the Western Balkans”, *Vizione*, Vol. 36, pp. 339-349.

Neiwert, David (2016), “Trump and Right-Wing Populism: A Long Time Coming”, *The Public Eye. No. 86. Somerville, Massachusetts: Political Research Associates. pp. 3, 19.*

Oeschi, Daniel and Rennwald, Line (2018), “Electoral competition in Europe’s new tripolar political space: Class voting for the left, centre-right and radical right”, *European Journal of Political Research*, Vol. 57, No. 4, pp. 783-807.

Park, Andrea (2020), “2020 Voter Turnout Was the Highest the U.S. Has Seen in Over a Century”, available at: <https://www.marieclaire.com/politics/a34589422/voter-turnout-2020/>, visited on June 21, 2021.

Reuters (2020), “Kosovo fears U.S. may pull troops out over Serbia tariff dispute”, article by Fatos Bytyçi, Reuters, March 11, 2020, available at: <https://www.reuters.com/article/us-kosovo-usa-idUSKBN20Y1LE>, visited on June 22, 2021.

Rougerie, Jacques (2004), *Paris libre 1871*, Paris: Editions du Seuil.

Schick, Nina (2020), *Deep Fakes and the Infocalypse: What You Urgently Need to Know*, London: Octopus Publishing Group.

van Prooijen, J-W., and Kuijper, S. M. H. C. (2020), “A comparison of extreme religious and political ideologies: Similar worldviews but different grievances”, *Personality and Individual Differences*, 159, [109888].

Willy, Jou and Russell, Dalton J. (2011), "Left-Right Orientations and Voting Behavior", in Russell J. Dalton, Christopher J. Anderson eds., *Citizens, Context, and Choice: How Context Shapes Citizens' Electoral Choices (Comparative Study of Electoral Systems)*, Oxford: Oxford University Press, USA, pp. 124-146.

MEKANIZMAT LIGJORE PËR LUFTËN KUNDËR PRURJEVE FINANCIARE TË PALIGJME (aspekte krahasuese mes Republikës së Maqedonisë të Veriut dhe Republikës të Kosovës)

Doc.Dr.Senada Laçka

International University of Struga

s.lacka@eust.edu.mk

Doc.Dr.Bahrie Besimi

International University of Struga

b.besimi@gmail.com

Abstrakt

OKB ka përkufizuar Prurjet Financiare të Paligjme (PFP) si “*Para që fitohen, shpenzohen apo transferohen në mënyra të paligjme dhe që kalojnë kufijtë shtetëror duke dalur nga aktivitetet kriminale, korrupsion dhe evazion fiskal*”.

Duke analizuar dinamikat e PFP-së me një përqëndrim në Republikën e Maqedonisë të Veriut dhe Kosovë si shtete që synojnë antarësimin në BE, do të kuptohet niveli i lartë i këtij fenomeni dhe kanalet e tyre që lëvizin nëpër shtete të tjera në rajon dhe më gjërë duke u pastruar në kompani dhe ekonomi legjitime ose duke u fshehur në llogari bankare dhe parajsë financiare.

Duke pasur parasysh faktin se prurjet financiare të paligjme gjenerohen nga akte kriminale si korrupsioni, krimi i organizuar, tregtia me qenje njerëzore, trafikimi i drogës e të tjera, është shumë vështirë që PFP të studiohen dhe llogariten në mënyrë të përpiktë.

Nëpërmjet zbërthimit të këtij nocioni, do të krijohet mundësi për ti ndihmuar shtetet e rajonit të identifikojnë, analizojnë dhe të krijojnë një prirje ndaj tendencave kriminale si dhe ndikimin e tyre në prurjet e paligjme financiare , qeverisjen, zhvillimin, marrëdhënjet ndëretnike, sigurinë dhe zbatimin e ligjit.

Fjalë Kyçe: *Prurje financiare të Paligjme(PFP), akte kriminale, R. e Maqedonisë të Veriut , Kosovë.*

LEGAL MECHANISMS IN COMBATING ILLEGAL FINANCIAL INFLOWS (comparative aspects between the Republic of North Macedonia and the Republic of Kosovo)

Doc.Dr.Senada Laçka

International University of Struga

s.lacka@[eust.edu.mk](mailto:s.lacka@eust.edu.mk)

Doc.Dr.Bahrie Besimi

International University of Struga

b.besimi@gmail.com

Abstract

The UN has defined Illegal Financial Inflows (IFI) as "Money earned, spent or transferred illegally and across state borders resulting from criminal activity, corruption and tax evasion". By analyzing the dynamics of the IFI with a focus on the Republic of North Macedonia and Kosovo as countries aiming at EU membership, it will be understood the high level of this phenomenon and their channels moving through other countries in the region and beyond by cleaning themselves in legitimate companies and economies or hiding in bank accounts and tax havens.

Given the fact that illegal financial inflows are generated by criminal acts such as corruption, organized crime, human trafficking, drug trafficking and others, it is very difficult for IFI to be studied and calculated accurately. Through the unraveling of this notion, opportunities will be created to help the countries of the region to identify, analyze and create a trend towards criminal

tendencies as well as their impact on illegal financial inflows, governance, development, inter-ethnic relations, security and the application of law.

Keywords: *Illegal Financial Inflows (IFI), criminal acts, Republic of North Macedonia, Kosovo.*

Hyrje

Duke qënë se PFP vijnë si rezultat i një veprimtarie ilegale, ka vështirësi në identifikimin dhe gjurmimin e kësaj prurjeje.

Elitat e pasura dhe persona të përfshirë në aktivitete kriminale, nëpërmjet PFP-së kanë mundësi që të pastrojnë paratë e fituara në mënyrë të paligjme, shmangien e pagimit të taksave, përdorimin e pushtetit politik për përfitime personale, fshehje të pasurisë të tyre reale, kalimin e pronës të tyre tek pasardhësit me evitimin e pagesës të taksave, e të tjera. Kjo nxir pabarazinë sociale, reduktimin e aftësisë të qeverisë në zbatimin dhe zhvillimin e politikave shtetërore si dhe në shpërndarjen e drejtë të pasurisë duke penguar seriozisht respektimin dhe zbatimin e rendit juridik.

Rruga e duhur për të luftuar këtë fenomen, do të ishte një sistem i fortë juridik dhe i pavarur, një qeveri të përgjegjshme dhe administratë funksionale si faktor kyç për të arritur objektivat e shteteve në luftën kundër krimit të organizuar dhe korrupsionit dhe ndryshimeve të nevojshme në shoqëri.

Edhe pse BE dhe partnerët e tjerë janë angazhuar maksimalisht dhe kanë investuar në të ardhmen e shteteve si RMV dhe Kosova, paratë qarkullojnë në mënyrë të paligjme në çdo sektor, brenda dhe jashtë Ballkanit Perëndimor duke krijuar një sistem krimi, korrupsioni dhe evazioni fiskal duke nxitur lulëzimin e PFP-së. Mbështetja popullore për ndryshimin e kulturës së qeverisjes dhe shpërndarjes të pasurisë në rajon mund të jenë një mënyrë e duhur për tu përballur me ekosistemin e krimit të organizuar dhe korrupsionit.

Duke studiuar fenomenin e PFP-së, do të dalin në pah mangësitë dhe problemet reale të insitucioneve shtetërore në B.Perëndimor duke orientuar ato në instrumentat e nevojshme si lufta kundër informalitetit, ndryshimi i konceptit të pranuar gjërësisht se korrupsioni dhe klientelizmi janë sjellje

normale dhe duhet të shkatërrohen zinxhiri mbrojtës në majat e sistemit politik.

Reformat në sistemin juridik, legjislacioni i modifikuar dhe kontrolli dhe menaxhimi i financave publike me uljen e ndikimit të strukturave politike të korruptuara janë thelbësore për suksesin në luftën kundër prurjeve të paligjme financiare.

Gjithashtu, krijimi i një fronti të përbashkët të organeve shtetërore me mediat publike, elektronike dhe të shkruara, është padyshim parakushti kryesor dhe i pazëvendësueshëm në parandalimin e tyre. Pa pjesmarrjen e të gjithë subjekteve dhe faktorëve të lartëpërmendur, kjo luftë do të jetë e vështirë për tu fituar.

Kjo do të arrihej duke vënë në zbatim sistemin legjislativ-administrativ dhe duke krijuar një plan anti-korrupsion të mirëfilltë me mbështetje të mekanizmave ligjorë kombëtar dhe ndërkombëtar si dhe mekanizmave institucionalë të specializuar në këtë drejtim.

1. Nocioni i PFP-së, faktorët që ndikojnë në prurjet financiare të paligjme

Prurjet financiare të paligjme janë shuma e përgjithshme e parave që qarkullojnë në mënyrë të paligjshme brenda dhe jashtë rajonit të Ballkanit perëndimor në një eko sistem krimi, korrupsioni dhe evazioni ekonomik që lejon hyrjen e prurjeve të paligjshme në sasi shumë të mëdha parash.

Kosova ka përlloriturur që 31.7% e PBB-së është ekonomi informale, prej të cilave 8 % janë forma të paligjme të aktivitetit kriminal. Një e treta e PBB-së në Maqedoninë e Veriut përfshin ekonominë informale.⁹⁴

Prurjet financiare mund të konsiderohen se janë të paligjshme për tre shkaqe kryesore:

- Që në fillimet e tyre, kur kanë preardhjen nga një aktivitet kriminal;

⁹⁴ Rositsa Dzhokova, Josip Franic, Lyubo Mishkov dhe Colin C. Williams, Trajtimi i ekonomisë informale në IRJ të Maqedonisë: Një studim bazë (Tackling the undeclared economy in FYRMacedonia: A baseline assessment), Universiteti Sheffield, 2014, https://www.sheffield.ac.uk/polopoly_fs/1.579204!/file/WP3TacklingtheUndeclaredEconomyinFYROM.pdf.

- kur paratë e grumbulluara si rezultat i punëve jolegale transferohen dhe transportohen nëpërmejt sistemit financiar në mënyrë jo të ligjme dhe gjejnë përdorim për qëllime korrupsioni;
- kur transferohen duke u pastruar në vende të tjera.

Duke u mbështetur në konceptin e PFP-së si instrument analitik, ai i mbulon të gjitha format e eko sistemit të krimit të organizuar, krimit ekonomik ose korrupsionit që kanë domosdo një ndikim negativ në zhvillimin ekonomik të shteteve.

Pozicioni gjeostrategjik i shteteve të Ballkanit Perëndimor luan një rol të rëndësishëm për situatën e krijuar dhe raportet që kanë këto shtete me krimin në përgjithësi.

Meqë kjo zonë konsiderohet si urë lidhëse mes Evropës dhe Azisë, një korridor për transport mallrash dhe njerëzish, kanë ndikuar në ndihmesën që i jepet si tregëtisë të ligjme ashtu dhe të paligjme. Si dhe në vendet e zhvilluara dhe ato në zhvillim nëpër botë, edhe në vendet e Ballkanit Perëndimor ekonomia ilegale zhvillohet nën hijen e ekonomisë legale dhe si për ironi, zhvillimi i tregëtisë në nivel botëror dhe globalizimi janë gjithashtu faktorë të rëndësishëm për lulëzimin e krimit të organizuar në vendet e rajonit.⁹⁵

Sa i përket mjeteve narkotike, nëpër korridorin ballkanik, heroina avgane shkon drejt perëndimit kurse kokaina vjen nga Amerika Latine në Shqipëri dhe në Mal të Zi në rrugë detare dhe në të gjitha shtetet e Ballkanit Perëndimor nga ajri.

Sa i përket formave të tjera kriminale, ka dhe raportime të shumtë lidhur me trafikimin e armëve, falsifikimit ose tregëtimit të mallrave të paligjme si për shembull cigaret.⁹⁶

Faktor tjetër shumë i rëndësishëm që ndikon në sjelljen e prurjeve të paligjme financiarë në këtë rajon është dhe niveli i lartë i papunësisë që sipas të dhënave të fundit në janar të vitit 2020, niveli i papunësisë në Maqedoninë e Veriut arriti deri në 21.5 % dhe në Kosovë 25.9 %.

Një arsye serioze pse aktivitetet e paligjme kanë një përhapje kaq të gjërë në këtë rajon, arsyetohet dhe ka të bëjë me mungesën në zhvillim të kapaciteteve dhe integritetit të institucioneve shtetërore që nuk kanë mbajtur

⁹⁵

https://globalinitiative.net/wp-content/uploads/2020/03/Bosnia-Migration.16.03.web3_.pdf.

⁹⁶ Po aty

të njëjtin ritëm me rritjen e nivelit të tregtisë dhe biznesit. Insitucionet shtetërore kanë dobësi në monitorimin e aktivitetit financiar të dominuar kryesisht nga biznese të vogla duke pasur parasysh faktin që psh në Kosovë, rreth 90 % të bizneseve janë të vogla ose të mesme.⁹⁷

Një element varësie i vendeve në zhvillim janë remitancat si para që sjellin emigrantët që punojnë në Evropë ose Shtetet e Bashkuara të Amerikës në këto shtete ballkanike. Problemi qëndron në faktin se pjesa më e madhe e remitancave vijnë në formën e parave të thata ose nëpërmjet shërbimeve jobankare. Nëse bëjmë një komparacion mes Maqedoninë e Veriut dhe Kosovës, në vitin 2018, numri total i remitancave të dërguara llogariten me shumë prej 318 milionë euro të future në vend në rrugë informale.⁹⁸ Kosova konsiderohet vendi ku remitancat luajnë rolin më të rëndësishëm përse i përket burimit të të ardhurave për qytete dhe biznese me shumë prej 800 milion euro sipas Bankës Kombëtare të Kosovës.⁹⁹ Ministria për diasporë në Kosovë llogarit që remitancat reale në fakt arrijnë shumën prej 1.5 miliardë euro gjegjësisht 70 % të të ardhurave të përgjithshme të shtetit kosovar.¹⁰⁰

Duke vënë në pah disa prej faktorëve kryesorë ekonomik, politik ose kriminal, që zhvillohen dhe ndërveprojnë me njëra tjetrën në këtë rajon, kuptohet që niveli i lartë i informalitetit mundëson dhe ndikon drejtpërdrejtë në prurjet e paligjme dhe rreziqet që sjell me vete PFP.

2. Masat ligjore për parandalim të PFP-së në Maqedoninë e Veriut

Një ndër arsyt kryesore që shtetet ballkanike po përdorin mekanizmat juridik për të ndaluar prurjet financiare të paligjme është parakushti për antarësim në BE duke pasur parasysh që perspektiva evropiane ka paraparë

⁹⁷ Republika e Kosovës, Seria 3: *Statistikat ekonomike rezultatet e anketës strukturore të ndërmarrjeve* 2018, <https://ask.rks-gov.net/media/5174/anketa-strukturore-e-nd%C3%ABrmarrjeveasn-2018.pdf>.

⁹⁸ Banka Botërore, Remitanca personale, pritëse (në US\$) –Maqedoni e Veriut, https://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.CD.DT?locations=MK&name_desc=true.

⁹⁹ Banka Botërore, Kosovë, <https://www.worldbank.org/en/country/kosovo/overview>.

¹⁰⁰ Republika e Kosovës, *Në emër të popullit*, nëntor 2019, https://apeli.gjyqesori-rks.org/wp-content/uploads/verdicts/AP_APS_11_2019_SQ.pdf.

forcimin e pushtetit ligjor, avancim në drejtim të konkurrencës të lirë, uljen e nivelit të korrupsionit dhe krimin të organizuar e të tjera për të gjitha shtetet e Ballkanit Perëndimor.

Modernizimi i bazës ligjore sa i përket reformave juridike dhe ekonomike përfshijnë elemente me rëndësi thelbësore për luftën kundër krimin ekonomik dhe Prurjeve financiare të paligjme.

Bashkimi Evropian shpërndau fonde për një projekt të UNODC-së për të ngritur mekanizmat rajonale për luftën kundër pastrimit të parave dhe bllokimin e financimit të terrorizmit në Evropën Juglindore. Projekti është zhvilluar në periudhën 2017-2019 me qëllim përmirësimin e kapaciteteve në nivel kombëtar për të kryer hetime kundër pastrimit të parave.¹⁰¹

Më të angazhuarit në pastrimin e parave konsiderohen grupet kriminale dhe personat e korruptuar por sistemi i pastrimit të parave përfshin një sër institucionesh dhe sektorësh si financat, drejtësia, bizneset e të tjerë që nuk kanë interes të dinë preardhjen e parave të klientëve të tyre ose që marrin pjesë drejtëpërdrejtë në pastrimin e parave të pista. Fakti që vetëm 1 % e të gjitha të ardhurave nga krimi konfiskohen ose bllokohen nga autoritetet gjatë një viti, tregon që lufta kundër këtij fenomeni mbetet e vështirë për shkak të përfshirjes të shumë sektorëve dhe instrumenteve financiare që përdoren për këtë qëllim.

Maqedonia e Veriut, në përputhje me direktivat e BE-së, ka miratuar një bazë ligjore APP/BFT¹⁰² dhe rekomandimet e TFVF.¹⁰³ Maqedonia është pjesë e grupit Egmont¹⁰⁴ në vitin 2004 dhe u antarësua në MONEYVAL¹⁰⁵ që në vitin 1998 për të luftuar Pastrimin e parave dhe financimin e terrorizmit.

Sipas Komitetit të Ekspertëve të Këshillit të Evropës mbi vlerësimin e masave anti-pastrim parash, për periudhën 2014-2018, Maqedonia e Veriut

¹⁰¹ UNODC, Program rajonal për Evropën juglindore: Ndërtimi i kapaciteteve rajonale anti-pastrim parash dhe kundërfinancimit të terrorizmit në Evropën juglindore (Regional programme for south eastern Europe: Building regional antimoneylaundering and counter financing of terrorism capacity in south eastern Europe), https://www.unodc.org/brussels/en/APP_cft.html.

¹⁰² Anti-pastrim parash / bllokimi i financimit të terrorizmit

¹⁰³ Task Forca për Veprim Financiar

¹⁰⁴ Platformë ndërkombëtare e njësive informative financiare

¹⁰⁵ Komiteti i Ekspertëve të Këshillit të Evropës mbi Vlerësimin e Masave Anti-Pastrim Parash

ishite në gjendje të plotësonte të gjitha rekomandimet duke e larguar RMV-në nga lista e shteteve që ishin rregullisht në raportet e Komitetit. Në bazë të raporteve të fundit dhe përparimit të RMV-së lidhur me reformat dhe rekomandimet e BE-së, Maqedonia e Veriut fitoi dhe të drejtën e negocimit për antarësim me BE-në. Ligji i parë anti –pastim parash në Maqedoninë e Veriut u aprovua në vitin 2001 me nr.70/01 por tre vite më vonë, u pa e nevojshme që të miratohej një ligj i ri me qëllim përshtatjes më të mirë të legjislacionit kombëtar me atë ndërkombëtar. Ligji i ri me numër 46/04 hyri në fuqi në korrik të vitit 2004.

Në kuadër të Ministrisë të Financave të RMV-së në vitin 2002, u krijua Njësia e Inteligjencës Financiare si sektro që ka për detyrë të mbledh, përpunojë, analizojë, dorëzojë dhe arkivojë informacionet lidhur me pastrimin e parave dhe financimin e terrorizmit.

Në vitin 2008, Në R. e Maqedonisë të Veriut u miratua Ligji nr.4/08 i cili solli masa rë reja kundër financimit të terrorizmit duke marrë për bazë rekomandimet e Task Forcës për Veprim Financiar duke i detyruar bankat që të përdorin programe kompjuteri me qëllim të lejojnë autoritetet për të analizuar më mirë transaksionet e dyshimta. Bankat kanë për detyrë gjithashtu të bëjnë analiza të plota dhe të detajuara mbi klientët e tyre para çdo veprimi financiar.

Ligji më i rëndësishëm i financuar lidhur me PFP-të është miratuar në vitin 2018 me nr.120/18 duke i dhënë mundësinë Maqedonisë të Veriut që të zbatonte masat e nevojshme për të qënë në përputhje me Direktivën nr.4 të BE-së (2015/849) dhe pjesë të Direktivës nr.5 (2018/843). Më pas, u aprovuan disa udhëzime shtesë nga ministria e financave për të dhënë udhëzime rreth metodave që duhet të aplikohen duke ndihmuar sektorë të ndryshëm në punën kundër anti pastrimit të parave dhe financimit të korrupsionit.

RMV po harton një projektligj të ri i cili ka për qëllim të përshtatet më së miri me Direktivat 5 dhe 6 të BE-së. Edhe në Kodin Penal maqedonas i ndryshuar së fundmi në vitin 2018 ka dispozita që lidhen me anti pastrimin e parave. Në Kodin Penal ka gjithsej 13 klauzola të cilat përcaktojnë dënimet për një sër aktivitete të pastrimit të parave ku përfshihen gjopa, dënime me burg deri në 10 vjet, konfiskimin e të ardhave dhe pronave të fituara nëpërmjet veprimtarive kriminale.

Në vitin 2019, sipas vlerësimit të fundit të MONEYVAL doli në konkluzion se shteti maqedonas ka funksionuar pjesërisht në përputhje me

rregullat. Sipas raportit, për periudhën 2014-2018 Maqedonia e Veriut ka përmbushur rekomandimet e bëra dhe se baza ligjore është në përputhje me standardet dhe Direktivat e BE-së.¹⁰⁶

3. Kufizimi i PFP-së në Kosovë nëpërmjet mekanizmave ligjore

Duke pasur parasysh mungesën e eksperimentit të insticioneve kosovare dhe faktin që Kosova është një shtet relativisht i ri dhe pasi Kosova respekton dygjuhësinë dhe ligjet praktikohen në gjuhën shqipe dhe atë serbe, dispozitat ligjore duhet rishikuar me kujdes për tu eliminuar të gjitha paqartësitë.

Organi i parë që filloi punën në luftën kundër pastrimit të parave është Qendra e Inteligjencës Financiare (QIC) në vitin 2004 në përputhje me rregullat e UNMIK-ut e mbështetur në Ligjin 2004/2 e cila pësoi disa ndryshime në vitin 2005¹⁰⁷ dhe u amendua dy here, në vitin 2006 dhe 2008.¹⁰⁸ Që në vitin 2008 Qendra e Inteligjencës financiare kaloi nga duart e UNMIK-ut tek Misioni i BE-së për pushtetin e ligjin në Kosovë-EULEX.

Ligji për parandalimin e pastrimit të parave dhe financimin e terrorizmit u miratua në vitin 2010 dhe Qendra e Inteligjencës financiare u zavendësua me Njësinë e Inteligjencës Financiare të Kosovës-NJIF-K.¹⁰⁹ Me këtë ligj përcaktohen masat , procedurat për parandalimin e aktiviteteve kundër pastrimit të parave dhe financimit e terrorizmit dhe autoritetet kompetente.

Ky ligj u plotësua në vitin 2013 me një ligj shtesë me ndryshime të vogla në terminologji.¹¹⁰

Hap i rëndësishëm i autoriteteve kompetente ishte hartimi i një plani katërvjeçar për luftën kundër ekonomisë informale dhe krimit financiar në vitin 2014 si dhe një udhëzim administrativ i Njësisë të Inteligjencës

¹⁰⁶MONEYVAL, Ish Republika Jugosllave e Maqedonisë, 2019, <https://www.coe.int/en/web/moneyval/jurisdictions/macedonia>.

¹⁰⁷ Ligji 2005/9

¹⁰⁸ Ligji 2006/9 dhe 2006/53,2006

¹⁰⁹ Ligji nr.03/l-196, 2010

¹¹⁰ Ligji nr.04/L-178, 2013

Financiare të Kosovës që përcaktoi disa standarde lidhur me pastrimin e parave dhe financimin e terrorizmit.¹¹¹

Ndryshime ligjore më të vogla u bënë dhe në vitin 2015. Ligji me numër 05/L-196, si pjesë e paketës të ligjeve anti pastrim parash dhe financim terrorizmi u miratua si një ligj i rëndësishëm në vitin 2016 me qëllim zbatimin e Direktivave të BE-së 2015/849 dhe 648/2012 si dhe njëkohësisht, anulimin e Direktivave 2005/60/EC dhe 2006/70/EC.

Në vitin 2017, Njësia e Inteligjencës Financiare të Kosovës miratoi një udhëzim administrativ për nevojën e trajnimeve lidhur me anti-pastrimin e parave dhe financimin e terrorizmit.¹¹²

Për periudhën 2019-2023 është miratuar në vitin 2019 një tjetër plan katërvjeçar si strategji kombëtare për parandalimin dhe luftën kundër informalitetit në ekonomi dhe financimin e krimit duke përfshirë dhe anti pastrimin e parave dhe financimin e terrorizmit.

Duke u bazuar në numrin e personave mbi të cilët është ngritur procedurë penale dhe janë vetëm 11 persona, Kosova ka mbetur në vend sa i përket përpjekjeve të saj për luftën kundër pastrimit të parave. Nga këto 11 persona të dyshuar, vetëm 4 prej tyre janë dënuar nga gjykatat.¹¹³

Për të ndërgjegjësuar qytetarët kosovarë, qeveria, nëpërmjet një fushate ofronte shpërblime me para për dorëzimin dhe grumbullimin e kuponave fiskale që lëshoheshin nga kasat e rregjistrimit tek administrata tatimore. Numri i madh i bizneseve kishin siguruar kasat e rregjistrimit me qëllim përmbushjen e detyrimit ligjor por pjesa më e madhe e tyre refuzonin të jepnin faturat.

Duke pasur parasysh situatën në terren, fushata qeveritare për ndërgjegjësim ka qënë relativisht e dështuar dhe në mungesë të një vullneti politik për përmirësimin e zbatimit të masave të ekonomisë informale, Kosova vazhdon me sfidën e saj në këtë fushë.

4. Ndikimi i Covid-19 në Prurjet Financiare të Paligjme

¹¹¹ Ligji nr.05/2014

¹¹² Udhëzim administrativ i NjIF-K 02/2017

¹¹³ Komisioni Evropian, 2019 komunikim mbi politikat e zgjërimit të BE-së: Kosovë 2019, Raport, 29 maj 2019, <http://mei-ks.net/repository/docs/kosovo-report.pdf>.

Me shpërthimin e pandemisë globale si rezultat i COVID-19 që në mars të vitit 2020 kufijtë e vendeve të Ballkanit Perëndimor ishin mbyllur ose ishin vendosur kufizime të rrepta për lëvizjen si brenda ashtu dhe jashtë vendit. Forcat e render dhe sigurisë kryesisht janë angazhuar në dëcilimin e popullsisë për të kufizuar lëvizjet e tyre me qëllim parandalimin e përhapjes të infektionit, lehtësimin e transportimit të mjeteve medicinale dhe dhe parandalimin e trazirave të mundshme sociale si rezultat i krizës të pandemisë. Kjo e bën të qartë ndryshimin e prioriteteve të forcave policore dhe doganore me çka, lufta kundër krimit të organizuar dhe korrupsionit nuk është më prioritet.

Vërehet një reduktim i ndjeshëm në trafikimin e qenjeve njerëzore për shkak të kufizimeve mbi lëvizjen dhe mbylljes të kufijeve. Në shtetet ballkanike, Kosovë dhe Maqedoni e Veriut që në mars të vitit 2020 nuk janë rregjistruar hyrje të reja të emigrantëve ose refugjatëve.

Sa i përket mjeteve narkotike, ato vazhdojnë të trafikohen, por në mënyrë të reduktuar si pasojë e bllokimit në nivelet e larta të zinxhirit të trafikimit. Shpërndarja e heroinës është reduktuar dhe prodhimi i kanabisit është në rritje. Kryesisht, shpërndarja e mjeteve narkotike vazhdon në tregjet e brendshme me tensione lidhur me çmimin e drogave në rrugë.

Kontrolli mbi lëvizjen në kufij ka pasur logjikisht ndikim shumë të madh në lëvizjen e parave në mes shteteve që zakonisht realizohet me lëvizjen e personave nëpër kufij. Duke pasur parasysh ndikimin e madh të këtyre prurjeve të paligjme në formë remitancash në shtetet ballkanike nga shteteve e BE-së sidomos në Kosovë ku pjesa më e madhe e bruto prodhimit është nga remitancat, mund të ketë ndikim negative ndaj popullatës si rezultat i pandemisë.

Si pasojë e krizës me pandeminë, në vendet ballkanike shumë biznese janë afër falimentimit dhe kjo mund të përdoret si stimul për pastrim marash nga elemente që posedojnë sasi të mëdha të parave të pista dhe gëzojnë pozita të larta do të dalin në aksion në momentin që do të ndihet mungesa e likuiditetit në sektorin privat dhe public.

Nëse pandemia do vazhdojë gjatë në shtetet e Ballkanit Perëndimor, e ardhmja e këtyre shteteve do përballet me sfida serioze sepse institucionet e dobëta dhe jofunksionale i japin mundësinë grupeve kriminale të pozicionohen si partnerë me autoritetet zyrtare duke ju ofruar shërbime ose

ndihma për shkak të posedimit të parave të pista për të mbështetur komunitetet në rastet kur shteti nuk është i aftë të ndihmojë.

Kontrolli i kufirit me masa të ashpra, shkelja dhe kufizimi i lirive dhe të drejtave të njeriut, mangësi në sigurimin e rendit publik me mekanizma të ashpra mund të jenë nxitës të ringjalljes të konflikteve dhe trazirave me të cilat karakterizohet Ballkani Perëndimor. Kjo do të nënkuptonte sabotimin e proceseve demokratike në vendet e rajonit.

Konkluzione dhe Rekomandime

Gjatë analizimit të legjislacionit të shteteve ballkanike lidhur me informalitetin, pastrimin e parave dhe financimin e terrorizmit, janë vërejtur një sër dispozitash ligjore të paqarta dhe konfuzë që vështirësojnë dhe pengojnë punën e gjykatave dhe prokurorive pasi interpretimi i tyre dhe zbatimi në praktikë është i vështirë.

Kosova përballlet dhe më një problem tjetër gjatë rrugës të përkthimit të ligjeve sepse si rezultat i asistencës të institucioneve ndërkombëtare për zbatimin e ligjit në Kosovë, ligji mund të jetë i qartë në gjuhën angleze por artikulli i ligjit nuk është njësoj i qartë në gjuhën shqipe ose serbe. Për këtë arsye, gjykatat e niveleve më të ulta, të cilat kanë mangësi në njohjen e gjuhës angleze, shpesh bëjnë dhe interpretime të gabuara në praktikë.

Nga ana tjetër, Maqedonia e Veriut, me amandamentet e vitit 2018 ka zgjëruar ligjin për parandalimin e pastrimit të parave dhe të ardhurave të tjera kriminale në 160 nene dhe 75 faqe i gjatë me çka bëhet më i vështirë aplikimin efektiv të ligjit në sistemin e drejtësisë. Ligji ka parashikuar dhe detyrim që një herë në katër vite të kryhet një analizë kombëtare për vlerësim të situatës dhe rreziqeve dhe demonstrimin e vendit për plotësimin e 13 objektivave. Analiza e parë është kryer në vitin 2016 kurse e dyta në vitin 2020. Ligji poashtu rrit paqartësitë lidhur me hierarkinë e institucioneve përgjegjëse për luftën kundër pastrimit të parave. Në Maqedoninë e Veriut si institucione mbikqyrëse numërohen Njësia e Inteligjencës Financiare, Banka Kombëtare, Agjencioni për mbikqyrje të sigurimeve dhe disa të tjera. Për ndjekjen penale janë autorizuar disa organizma shtetërore si Ministria e Punëve të Brendshme, Policia financiare Administrata e doganave dhe Prokuroria e shtetit kundër Krimit të Organizuar dhe korrupsionit. Përveç ligjit në fjalë, ka dhe ligje të

tjera që kanë përfshirë dispozita lidhur me anti pastrami ne parave dhe mund të hasen si në legjislacionin penal ashtu dhe atë bankar.

Sa I përket transparencës, ka mungesë të aksesit në informacion, mënyrën e financimit të partive politike, prokurimet publike, konfliktet e interesit si dhe pasurimit të paligjshëm. Kjo tregon se nuk ka një kuadër ligjor efektiv dhe mungon përgjegjësia për shkeljet e rënda ligjore. Nga aspekti teknik, vendet e Ballkanit Perëndimor respektojnë standardet ndërkombëtare duke synuar në përbushjen e kriterve të BE-së për zgjerim lidhur me reduktimin e korrupsionit, krimin të organizuar dhe pastrimit të parave por, shumë pak ndryshime vërehen në ekonominë politike të këtyre vendeve dhe në këtë drejtim duhet të punohet për tu arritur rezultati i dëshiruar dhe ndryshimi i situates aktuale.

Nocioni “*Prurje Financiare të paligjme-PPF*” është një term i ri që ka filluar të përdoret relativisht vonë në vendet e Ballkanit Perëndimor por nëpërmjet këtij koncepti mund të ofrohet ndihmë sa i përket informacioneve të reja që do të jenë në shërbim të shoqërisë civile, institucioneve shtetërore, sektorit privat por dhe publikut dhe qytetarëve të këtij rajoni. Sa më shumë këto struktura kanë informacion mbi këtë fenomen, aq më shumë njohuri do të ndihmojnë për zbutjen e dëmeve që u shkakton në të gjitha fushat e zhvillimit.

Shtetet ballkanike kanë karakteristikë të përbashkët shkallën e lartë të informalitetit që konsiderohet faktor shumë i rëndësishëm nxitës I prurjeve të paligjme pasi informaliteti ka ndikim të drejtëpërdrejtë në reduktimin e transakcioneve financiare duke mundësuar fshehjen me lehtësi të të ardhurave nga krimi dhe nuk lejon zhvillimin e hetimeve të suksesshme financiare.

Rekomandohet krijimi i kapaciteteve të mirëfillta institucionale, respektimi i ligjive të cilat janë në harmonizim me legjislacionin ndërkombëtar, rritjen e ndërgjegjësimit të përgjithshëm të masave, forcimi i rolit të shoqërisë civile, gazetarisë investigative dhe çdo organizëm tjetër që ka kapacitetin e duhur për të ushtruar monitorim publik. Sa më aktive media dhe shoqëria civile aq më shumë denoncime do të ketë për aktivitetet e paligjme dhe rastet e korrupsionit.

Referencat

- Udhëzim administrativ i NjIF-K 02/2017
- Komisioni Evropian, 2019 komunikim mbi politikat e zgjerimit të BE-së: Kosovë 2019, Raport, 29 maj 2019, <http://mei-ks.net/repository/docs/kosovo-report.pdf>.

- Ligji 2005/9
- Ligji 2006/9 dhe 2006/53,2006, Republika e Kosovës
- Ligji nr.03/L-196, 2010, Republika e Kosovës
- Ligji nr.04/L-178, 2013, Republika e Kosovës
- Ligji nr.05/2014, Republika e Kosovës
- MONEYVAL, Ish Republika Jugosllave e Maqedonisë, 2019, <https://www.coe.int/en/web/moneyval/jurisdictions/macedonia>.
- UNODC, Program rajonal për Evropën juglindore: Ndërtimii kapaciteteve rajonale anti-pastrim parash dhe kundërfincimit të terrorizmit në Evropën juglindore (Regionalprogramme for south eastern Europe: Building regional antimoneylaundering and counter financing of terrorism capacityin south eastern Europe), https://www.unodc.org/brussels/en/APP_cft.html.
- Banka Botërore, Remitanca personale, pritëse (në US\$) –Maqedoni e Veriut, https://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.CD.DT?locations=MK&name_desc=true.
- Banka Botërore, Kosovë, <https://www.worldbank.org/en/country/kosovo/overview>.
- Republika e Kosovës, *Në emër të popullit*, nëntor 2019, https://apeli.gjyqesori-rks.org/wp-content/uploads/verdicts/AP_APS_11_2019_SQ.pdf.
- Republika e Kosovës, Seria 3: *Statistikat ekonomike rezultatet eanketës strukturore të ndërmarrjeve 2018*, <https://ask.rks-gov.net/media/5174/anketa-strukturore-e-nd%C3%ABmarrjeveasn-2018.pdf>.
- Rositsa Dzhekova, Josip Franic, Lyubo Mishkov dhe Colin C. Williams, Trajtimi i ekonomisë informale në IRJ të Maqedonisë:Një studim bazë (Tackling the undeclared economy in FYRMacedonia: A baseline assessment),UniversitetiSheffield,2014,https://www.sheffield.ac.uk/polopoly_fs/1.579204!/file/WP3TacklingtheUndeclaredEconomyinFYROM.pdf.
- Asambleja e Përgjithshme e Kombeve të Bashkuara, Takim i nivelit të lartë për bashkëpunim ndërkombëtar për të luftuar Prurjet Financiare të Paligjshme dhe për të promovuar praktikat e mira të punës për kthimin e pronave, 16 maj 2019, <https://www.un.org/pga/73/event/international-cooperation-to-combat-illicit-financial-flows-and-strengthen-goodpractices-on-asset-returns/>
<https://www.un.org/pga/73/event/international-cooperation-to-combat-illicit-financialflows-and-strengthen-good-practices-on-asset-returns/>.

Plani i hartimit të akteve legjislatve (Edukimi Ligjor dhe Teknika Legjislatve)

Dorian Leka, Ph.D. (cand.)

International University of Struga

d.leka@eust.edu.mk

Nehemiah Gateway University

dorian.leka@ng.university

Abstrakt

Ky punim bazohet kryesisht tek plani rregullator dhe stilistik i hartimit të akteve legjislatve, duke synuar evidentimin e problemativave që dalin në pah gjatë përpilimit/ndërtimit të ligjeve, ndjekjes së strukturës së aktit normativ, zbatimin e parimeve të hartimit të legjislacionit në procesin e hartimit të teksteve me karakter normativ, standardi dhe cilësia e teksteve përmbajtësore të akteve normative nga ndjekja rigorozë e parimeve të teknikës legjislatve; për të vijuar me stilin gjuhësor - hartues legjislativ në kuadër të legjimitetit kushtetues dhe natyrisht, qartësia dhe konciziteti i gjuhës dhe terminologjisë së përdorur për hartimin e aktit/eve.

Literatura e shfrytëzuar buron nga analiza jo të mirëfillta dhe tërësore, por pjesërisht të fokusuar tek Teknika Legjislatve, ndërkohë janë sintetizuar sipas kontekstit të punimit dhe nivelit të specifik të analizës, duke përfshirë edhe informacionet mbi aktet normative të siguruar nga burime zyrtare publike që korrespondojnë me stadet kohore në trajtim; Botimet dhe Vendimet e Kuvendit dhe Komisionit të Posaçëm Ligjor; botime shkencore dhe rrjetë zyrtare elektronike informuese.

Punimi me temë “Plani i hartimit të akteve legjislatve” (Edukimi Ligjor dhe Teknika Legjislatve), është pjesë e studimit të një cikli prej disa periudhash kohore që autori po finalizon aktualisht edhe në temën e doktoraturës mbi

funkcionin e Edukimit Ligjor dhe Vullnetit Politik të Zgjidhjeve në Republikën e Shqipërisë, pjesë e së cilës është edhe studimi i shkaqeve dhe pasojave që rrjedhin nga keqinterpretimi ligjor dhe origjina e tij (si rasti i mosndjekjes së parimeve nga Teknika Legjislative për hartimin e akteve normative ligjore).

Fjalët kyçe: *akt normativ, teknika legjislative, tekst ligjor, plan rregullues, plan stilistik, terminologjia gjuhësore, interpretim ligjor, hartues legjislativ*

I.

Cilësia e tekstit ligjor

Parimet e hartimit të legjislacionit mund të konsiderohen si rregullat më elementare, me të cilat duhet të përputhet hartimi i çdo norme, pavarësisht nga pikësnyimi ose subjekti. Qëllimi kryesor i këtyre parimeve është cilësia e lartë e tekstit ligjor.¹¹⁴ Me këtë proces merret pikërisht disiplina e teknikës legjislative, e cila trajton dhe hedh dritë mbi procesin e hartimit të teksteve me karakter normativ, duke nisur me:

- * Parimet dhe rregullat, që duhet të ndiqen dhe zbatohen nga hartuesit e akteve normative dhe dokumenteve të tjerë ligjorë;
- * Analizimi dhe studimi i përkthimit dhe përshtatjes së politikave të caktuara në legjislacion;
- * Gjuha e thjeshtësuar e akteve normative dhe rregullave të përgjithshme;
- * Struktura e përmbajtjes së ligjeve;
- * Renditja e dispozitave;
- * Stili gjuhësor;
- * Referencat e brendshme dhe të jashtme;
- * Hartimi i ndryshimeve;
- * Etj

Edhe pse secili nga ne shkruan nëpërmjet një stili dallues, individual dhe me tipare (spikatëse ose jo të origjinalitetit) përsëri obligohemi të ndjekim një strukturë dhe disa rregulla të caktuara, konform materialit konkret (qëllimi që duhet arritur, mënyra sesi do të arrihet, marrëdhënia/raporti që do të

¹¹⁴ <https://juristat.files.wordpress.com/2012/02/struktura-e-aktit-normativ.pdf>, aksesuar së fundmi më 12/04/2021, ora 14:00

rregullohet) – këtë e trajton plani rregullator. Por, jo më pak e rëndësishme është edhe pjesa gjuhësore dhe stilistike e përdorur, nga e cila varet tërësisht qartësia e gjuhës, kuptueshmëria e terminologjisë, stili i të shkruarit dhe shprehjeve, referimet ligjore dhe shpërfaqja konkrete e tyre – këtë e trajton plani stilistik.

Nga një cikël leksionesh të përgatitur nga Prof. Asoc. Dr. Nejla Peka shprehet se *‘Hartimi i legjislacionit në përputhje me parimet e teknikës ligjvënëse përbën një aspekt të rëndësishëm të shtetit të së drejtës, jo vetëm në drejtim të një qeverisjeje kushtetuese, ligjore, transparente, efiçente, të përgjegjshme, por edhe në drejtim të krijimit të një kuadri ligjor të qëndrueshëm dhe solid, duke shmangur kështu, dukurinë negative të "inflacionit legjislativ"¹¹⁵.’* Këtu vlen të përmendet (për çështjen e inflacion legjislativ) edhe ‘pasiguria ligjore’ - Evolucion i përhershëm i teksteve ligjore dhe inflacioni normativ janë një burim i pasigurisë për individët, institucionet dhe bizneset. Të drejtat dhe detyrimet e tyre janë në zhvillim e sipër, ndërkohë askush nuk duhet të shkelë ligjin që rregullon raporte të palëve ‘në pozita të ndryshuara tashmë’. Kështu që, ndër të tjera, nëse inflacioni i normës prodhon efekte të padëshirueshme që meritojnë vëmendjen tonë, ne duhet të shikojmë qëllimin e tij, tani dhe në të kaluarën, efektet e tij të parashikueshme në të ardhmen, shkaqet e mundshme dhe mjetet juridike që mund t’i kundërvihemi.

Cilësia e tekstit ligjor nuk është një orvatje teorike me përmbajtje filozofike dhe terminologji bukurtingëlluese, por duhet të përputhet me mendimin e qytetarit në nivel ‘mesatar’ inteligjence, pra as i varfëruar në koncepte (ligji), duke lënë shkas për interpretime dhe plotësime me hamendësime të gabuara, por as edhe i ngarkuar me terma të mbispecializuar, që kërkojnë interpretimin lateral dhe ligjor të një juristi. Cilësia e teksteve përmbajtësore të akteve normative garantohet vetëm nga ndjekja rigoroze e parimeve të teknikës legjislative, duke plotësuar si misionin e kësaj disipline, po ashtu edhe objektivin e vetë hartimit, shpalljes dhe hyrjes në fuqi të aktit konkret.

II.

Stili gjuhësor - hartues legjislativ në kuadër të legjimitetit kushtetues

¹¹⁵ E kuptojmë si rritje joproportionale të vëllimit dhe gjatësisë së legjislacionit. Për më tepër shohim: <https://www.centralcharts.com/fr/gm/1-apprendre/9-economie/49-microeconomie/1091-definitio-inflation-normative>, aksesuar së fundmi më 12/04/2021, ora 16:00

Është thelbësore që gjuha dhe terminologjia e përdorur për hartimin e aktit të jetë e thjeshtë, e pangarkuar me terma ambigë që mund të shkaktojnë keqinterpretime. Shmangia e zgjatjeve është një tjetër element i dëmshëm për sa i përket zgjedhjes së fjalëve, sepse do të prodhojë mbingarkesë të tekstit në mënyrë të pashmangshme me sinonime, të cilat ose duhet të jenë të përfshira në listë (rasti i dispozitave me fjalë të përgjithshme ose gjithëpërfshirëse si ‘çështje të tilla si a, b, c dhe ç/ose të tjera’), ose më pas do të shkaktojnë paqartësi në interpretimi ligjor më vete. Në të njëjtin kontekst hasim edhe përsëritje të panevojshme ose sqarime të tepërta psh ‘Sipas Nenit 4 (më sipër) dhe Nenit 8 (më poshtë)’ të cilat natyrisht që kuptohen sipas nenit referues se kush qëndron më sipër dhe cili specifikohet më poshtë. Pra, këto ngarkesa duhet të zhvishen ose të thjeshtësohen nga tekstet e akteve normative.

Fjalët e përdorura duhet të jenë të komunikimit bashkëkohor dhe jo domosdoshmërisht të regjistrit të lartë komunikativ (siç e lartpërmendëm), por kjo nuk do të thotë që të jenë ‘moderne’ fjalë të huazuara në ligjërime, apo të cituara në gjuhë të huaj, kur ekziston shqipërimi i pranuar nga instancat përkatëse akademike. Raste përjashtimore përbëjnë vetëm fjalët e huaja teknike (që vijnë bashkë me mjetin/objektin, ose përshkruajnë qartë një koncept të caktuar dhe të njohur nga publiku), por edhe në këto raste, sërish duhen vendosur me shkronja kursive¹¹⁶; E njëjta ndodh edhe nëse përdoren fjalë dialektike, nga zhargoni ditësor apo arkaike, sepse janë të pakuptueshme, mund të kenë humbur efektin e tyre koheziv dhe të një standardi të ulët të gjuhës së shkruar shqipe.

Një tjetër element është përdorimi i fjalëve me kuptime të ndryshme (e njëjta fjalë e vendosur me kuptime të ndryshme në disa pjesë nënrenditëse të aktit) duke prodhuar pasiguri ligjore, paqartësi të përdorimit përkatës dhe keqinterpretim tërësor dhe të pjesshëm të aktit. Kjo është një arsye më shumë që para se hartuesi i aktit të nisë punën, të konsultojë gjerësisht të gjitha aktet paraprake që kanë rregulluar të njëjtën fushë më herët, për të ndjekur të njëjtën linjë me terminologjinë e përdorur për të mos shkakuar konfuzitet, si edhe në raste përditësimi Hartuesi i aktit duhet të ndjekë të njëjtën praktikë/metodë edhe për dhënien e përkufizimit për termat ligjorë të përdorur për herë të parë dhe në funksion të kontekstit të caktuar.

¹¹⁶ Shpjegim: Shkrim i pjerrët e i hollë, i ngjashëm me të dorës (për shkronjat e shtypit), për më tepër shohim: <https://fjale.al/kursiv>, aksesuar së fundmi më 13/04/2021, ora 13:00

Duhet patur kujdes për përdorimin edhe të pjesëzave mohuese, sepse janë përjashtuese, pra, nëse hartuesi i aktit nuk dëshiron të përjashtojë, por të pohojë, nuk ka nevojë që të përsërisë pjesëzat mohuese për të dalë në pohim, por duhet ta formulojë dispozitën në mënyrë të drejtpërdrejtë, si psh *'Personi që nuk zotëron..., nuk ka të drejtë të...'* – por duhet: *Personi që zotëron... ka të drejtë të...'*. Ndërkohë, nëse është përjashtuese, mund të vendoset: *Kjo dispozitë NUK gjen zbatim për personat e kategorisë...*

Fjalitë duhet të jenë të shkurtra dhe të qarta, mesazhi të përcillet që në fillim dhe të mos ngarkohen me shenja të tepërta pikësimi, që konfuzojnë lexuesin gjatë leximit. Ndjekja e rregullave drejtshkimore/gramatikore për ndërtimin e fjalisë janë kusht i domosdoshëm edhe për ndërtimin e fjalive në trupin e aktit, sepse sidomos në këtë rast, përdorimi dhe pozicionimi që merr kryefjala, folja, kundrinori, rrethanori, përcaktori etj kushtëzojnë fushëveprimin e aktit, shkak-pasojën, ku bie veprimi etj. Ky është një fenomen që ndodh rëndom tek rastet e akteve të përkthyer dhe të papërshtatura, sepse në këto akte mbiemrat, përcaktorët vendosen para emrave dhe sjellin jo vetëm keqinterpretim por edhe shmangie të veprimit të aktit. Kur konstatojmë se teksti i aktit është i gjatë dhe kompleks, ai mund të ndahet në pjesë të vogla, ku secila të përmbajë një ose më shumë nene.

Strukturën e aktit normativ mund ta ndajmë si në vijim:

Elementet	Shtojca	Termet e huaja
Titulli	Referimi	Nelogjizmat
Homogjeniteti	Renditja e dispozitave	Shkurtesat
Neni	Ndryshimet	Sigla
Paragrafi	Derogimi	

Konkluzione

Gjuha legjislativë është një gjuhë e thatë, pa krahasime e shprehje të tjera të figurshme. Nga ana tjetër, ajo duhet të jetë shumë e qartë dhe koncize. Parimet i referohen përmbajtjes më tepër se sa formës, sistematizimit dhe njohshmërisë së një rregulli të një teksti normativ. Në këtë mënyrë mund të flitet për parime

`materiale` dhe `formale` të hartimit të rregullave.¹¹⁷ Të cilat u lartpërmendën në fillim.

Por, natyrisht, hartuesi nuk është 100% i qartë që në gjenezë të konceptimit dhe përpilimit të aktit, edhe pse dispozitat janë ngurta, sërish ato mund të transformojnë gjatë udhës edhe idenë fillestare të projekt-aktit, duke e modifikuar ose ndryshuar në themel atë.

Të hartosh një ligj nënkupton një diapazon të gjerë njohurish nga hartuesi i tekstit legjislativ, kryesisht në fushën e drejtësisë/juridike dhe veçanërisht në fushën specifike të lëndës që presupozohet të rregullojë marrëdhëniet projekt-akti në përpunim, por është e dobishme që personi i ngarkuar me këtë shërbim legjislativ ose juridik, të jetë i asistuar edhe nga specialistë dhe ekspertë të fushave të tjera që ndërlidhen me lëndën e aktit në pëpunim. Duke prodhuar kështu një rregullim të plotë, të qartë dhe duke përvijuar me konçizitet në detyrime, të drejta, detyra etj, që janë pjesë e aktit rregullues. Dhe nën frymën e parimeve të kushtetutshmërisë, ligjshmërisë, barazisë, domosdoshmërisë dhe efektivitetit, të hartoet një akt normativ i cili është qartësisht i kuptueshëm teorikisht dhe lehtësisht i zbatueshëm në praktikë.

Literatura e shfrytëzuar:

- * Manual i hartimit të ligjeve në Shqipëri - një guidë për procesin legjislativ në Shqipëri, përgatitur nga EURALIUS, BE dhe Ministria e Drejtësisë
- * Cikël leksionesh përgatitur nga Prof. Asoc. Dr. Nejla Peka
- * S. Berberi, "Teknika legjislative", shtepia botuese "Morava", 2012
- * Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë
- * E drejta kushtetuese, Luan Omari dhe Aurela Anastasi, Tiranë 2008

Burime elektronike:

- * <https://juristat.files.wordpress.com/2012/02/struktura-e-aktit-normativ.pdf>
- * http://alpa.mali-it.eu/journal/aktet/vol/vol2/Aktet_Vol_II_Nr_1_pp_115_119.pdf

¹¹⁷ <https://juristat.files.wordpress.com/2012/02/struktura-e-aktit-normativ.pdf>, aksesuar së fundmi më 12/04/2021, ora 14:00

- * <http://kolegjibiznesi.com/Materialet/Syllabuset/ba/juridik/4.2.%20Metodologjia%20dhe%20shkrimi%20ligjor%20=%20Dr%20Kadri%20Bicaj.pdf>
- * <http://moodle.luarasi-univ.edu.al/course/info.php?id=285>
- * <http://avokatia.al/revista/18-avokatia-32/64-administrative-32>
- * <http://ikp.al/wp-content/uploads/2018/07/Rregullore-e-brendshme-administrative-e-Institucionit-t%C3%AB-Komisioner%C3%ABve-Publik%C3%AB-.pdf>
- * <https://www.lex-electronica.org/articles/volume-23/inflation-normative/>

RENDI I RI BOTËROR: QEVERISJA GLOBALE DHE BALANCIMI I SISTEMIT

Phd. Ibrahim Ceka

Universiteti Ndërkombëtar i Strugës

i_ceka@hotmail.com

ABSTRAKT

Studimi mbi Rendin e Ri Botëror paraqet një përpjekje mjaft eksplicite të analizës duke marrë parasyshë që temat e tilla sot, janë nga më të shumtat dhe kjo si pasoj e dyshimit dhe mosbesimit të shteteve të fuqishme që ndikojnë në botë.

Sot faqet e internetit janë të stërmbushura me tema mbi rendin botëror dhe pandemia, rendi politik në kohë pandemi ose pandemia si forcë përkrahëse e shteteve të fuqishme, don të thotë se edhe pandemin që sot ka kapluar çdo pëllëmbë të rruzullit tokësor, e rreshtojnë në një komplot botëror të një shteti të fuqishëm që synon ta merr përsipët rikonfigurimin e rendit të ri botëror.

Ne jemi munduar që këtë temë ta analizojmë mbi raportet e shteteve të fuqishme me Marrëdhëniet Ndërkombëtare, gjithmonë duke mos i ikur qëllimit të temës rreth ides dhe krijimit të këtij sistemi të ri.

Ne kemi treguar që Rendi i Ri Botëror është teori e të fortit dhe kemi parë që me shembjen e komunizmit dhe luftës së ftohtë bëhet një rikonfigurim më real dhe më kuptimplot i këtij rendi dhe e qet në shesh një fuqi të re sunduese me botën.

Sot Sh.B.A, konsiderohet pararoj e Rendit të Ri Boror dhe fuqia e saj e ndikimi, kanë bërë që gjërat madhore në tërë globin mos të lëvizin pa miratimin ose sëpaku pa dijen e Sh.B.A-së.

Jemi munduar që ta paraqesim strategjinë politiko-diplomatike të këtij shteti, që e kan shpjer deri tek pasja influencë në glob.

Kemi thënë se rënja e komunizmit në Evropë i ka dhënë hapësirë të mjaftueshme Sh.B.A-së, që ta shtrij ndikimin e saj kudo, duke shrndarë, paqe, demokraci dhe siguri në glob, këtë më së miri e paraqet lufta e saj kundër terrorizmit në lindjen e mes sidhe lufta kundër çdo diktature tjetër kudo qoftë.

HYRJJE

Rendi i Ri Botëror ose ndryshe New World Order si emërtim ka prekur pendën e shume kategorive intelektuale për ta shtjelluar më detajisht këtë term. Në mardhëdhëniet ndërkombëtare politike, kjo paraqitet si fuqi politiko ushtarake që ka për synim bërjen e rendit politik e qeverisës sipas një fuqie të një shteti që ka ndikim në arenën ndërkombëtare apo që synon ta instaloj qeverisjen e saj sipas strategjisë së vet. Pra qëllimi është që përmes Rendit të ri, të instaloj paqe dhe siguri për botën.

Në anën tjetër kemi një tjetër teori rreth këtij koncepti mjaft interesant që rendin e ri botëror e quajn teori komplotiste ku një grup njerëzish të fuqishëm tentojnë ta luajn politikën botërore sipas interesave të tyre komplotiste.

Pra, sipas tyre, Rendi i ri botëror (ang. **New World Order** dhe lat. **Novus Ordo Mundi**) është një emërtim që përdoret nga "**Teoria e komplotit**", me të cilin nënkuptohet një shoqëri e fuqishme dhe sekrete, që ka hedhur themelet për të pushtuar botën nëpërmjet një qeverisjeje të vetme botërore¹¹⁸.

Rendi i ri botëror është një teori e përbashkët mijëvjeçariste që shfaqet si në anën fetare poashtu edhe në atë bashkëkohore.

Kemi dhe një teori të tretë që e konceptojnë Rending e Ri Botëror afërsisht ngjajshëm me të dytën e që kann për synim apelin e njerëzimit rreth kujdesit të saj ngase sipas tyre ky rend ka për qëllim shembjen e shmbëlltyres njrrëzore, pra familjes, anarkin dhe shkatërrimin e moralit, e kjo është teoria e religjionit. Megjithatë, ne në këtë punim kemi bërë analizën e titullit sipas asaj të parës duke menduar se është realiste dhe që na hyn në punë.

MARRËDHËNIET NDËRKOMBËTARE DHE RENDI I RI

Pjesa më e madhe e konflikteve ndërkombëtare nuk zgjidhen me forcë ushtarake. Pavarësisht natyrës anarkike të sistemit ndërkombëtar të mbështetur mbi sovranitetin shtetëror, dilemat e sigurisë, zakonisht, nuk çon në prishjen e bashkëpunimit themelor ndërmjet shteteve; zakonisht shtetet përmbahen prej krijimit të përparësive maksimale ndaj njëri-tjetrit (siç bëhet

¹¹⁸ [https://sq.wikipedia.org/wiki/Rendi_i_ri_botëror_\(komplot\)](https://sq.wikipedia.org/wiki/Rendi_i_ri_botëror_(komplot))

nëpërmjet sulmimit e pushtimit). Shtetet punojnë me shtetet e tjera për arritjen e përfitimeve të ndërsjellta dhe për krijimin e përparësive ndaj njëri-tjetrit vetëm në gjëra anësore. Fatkeqësisht, veprimtaritë e përditshme bashkëpunuese të shteteve shpesh janë më pak të rëndësishme për t'u bërë publike ; sesa është përdorimi i forcës nga shtetet. Shtetet punojnë së bashku, duke ndjekur rregulla që ata i përpunojnë vetë, për të drejtuar ndërveprimet e tyre. Shtetet i respektojnë domosdoshmërisht këto rregulla. Me kalimin e kohës, këto rregulla bëhen më të qëndrueshme dhe rreth tyre ngrihen institucione. Pas kësaj, institucionet zhvillojnë zakonet e të punuarit nëpërmjet këtyre insitucioneve e brenda këtyre rregullave. Ata veprojnë në këtë mënyrë për shkak të interesit të vet; duke rregulluar ndërveprimet e tyre ndërkombëtare nëpërmjet institucione e rregullave e duke shmangur në këtë mënyrë përfundimet e kushtueshme, të shoqëruara me prishjen e bashkëpunimit, mund të arrihen përfitime të mëdha.

Anarkia ndërkombëtare, nuk nënkupton mungesën e rendit të organizimit dhe të rregullave. Në shumë mënyra, aktorët e shoqërisë ndërkombëtare tani punojnë së bashku në frymë aq bashkëpunuese, sa edhe aktorët e brendshëm të shoqërisë, madje më shumë sesa brenda disa shoqërive të caktuara. Sot, pjesa më e madhe e luftërave janë luftëra qytetare, jo luftëra ndër- mjet shtetesh si qëllim në vetvete; kjo pasqyron suksesin e përgjithshëm të normave, organi- zative dhe të së drejtës ndërkombëtare në ruajtjen e paqes ndërmjet shteteve, të cilat veprojnë si një faktor i tillë krahas baraspeshës së fuqisë. Anarkia ndërkombëtare, atëherë, nënkupton vetëm që shtetet nuk ia japin sovranitetin e tyre askujt. Shoqëria e brendshme ka qeveri me fuqi detyruese; shoqëria ndërkombëtare nuk e ka një fuqi të tillë. Kur thyhen rregullat në MN, aktorët mund të mbështeten në fuqinë e shteteve të veçanta (veçmas ose së bashku) për të rivendosur rendin.

Me kalimin e shekujve, institucionet dhe rregullat ndërkombëtare janë bërë më të forta, më të ndërlikuara dhe më të rëndësishme. Rendi ndërkombëtar filloi duke u mbështetur gjerësisht. vetëm në fuqi, por ai ka pësuar zhvillim dhe mbështetet më shumë në legjitimitet e në zakon (po ashtu si edhe në fuqinë). Edhe ligjet e brendshme të shteteve, dikur bëheshin detyrueshme vetëm nga më i fuqishmi e në emër të më të fuqishmit. Shtetet dhe qytetërimet para kanë qenë kryesisht diktatura ushtarake. Ligj ishte ajo edhe e drejta ndërkombëtare dhe organizatat ndërkombëtare filluan si kushte të detyruara n

fituesit e fuqishëm mbi të mundurit pas luftërave. Institucionet dhe rregullat ndërkombëtare, të cilat veprojnë sot morën formë sidomos gjatë periudhave të hegjemonisë, kur një shtet mbizotëronte në fuqinë ndërkombëtare pas një lufte hegjemoniste ndërmjet fuqive të mëdha Organizatat ndërkombëtare, që formojnë sot kornizën institucionale për ndërveprime ndërkombëtare, siç janë OKB, Organizata e Shteteve Amerikane dhe Banka Botërore (BR) krijuan pas Luftës së Dytë Botërore në udhëheqjen e ShBA-së. Rregullat e sjelljes ndërkombëtare me kalimin e kohës, janë përforcuar si norma dhe shpesh janë kodifikuar si e drejtë ndërkombëtare. Ky është një proces i cili është më i dalëngadalshëm sesa krijimi i institucioneve; ai vazhdon në periudhat ndërmjet luftërave dhe gjatë periudhave të luftërave ose të hegjemonisë. Megjithatë, ende shtetet më të fuqishme, sidomos hegjemonët, kanë ndikim të madh mbi rregullat dhe vlerat që janë futur me kalimin e kohës në përmbajtjen e së drejtës ndërkombëtare. Për shembull, parimi i kalimit të lirë në det të hapur, tani, është vendosur zyrtarisht në të drejtën ndërkombëtare. Megjithatë, dikur, anijet luftarake të një shteti nuk ngurronin që të kapnin anije të një shteti tjetër e t'u grabitnin atyre ngarkesën. Kjo i sillte përfitim shtetit që bënte sulme të tilla, por, natyrisht, edhe anijet e tyre mund të sulmoheshin si kundërpërgjigje. Çka është më e rëndësishme, një sjellje e tillë e bëri tregtinë që zhvillohej në vende të largëta më të rrezikshme, më pak të parashikueshme dhe më pak fitimprurëse. Shtetet tregtare mund të përfitonin më shumë, duke e hequr qafe këtë praktikë. Kështu, me kalimin e kohës, u zhvillua një normë e mbështetur mbi konceptin e lirisë së lundrimit në det të hapur. Ajo u bë një prej fushave të para të së drejtës ndërkombëtare e zhvilluar nga studiuesi holandez i ligjeve, Hugo Grotius rreth periudhës së Luftës tridhjetëvjeçare (1618-1648), kohë kur Holanda mbisundonte tregtinë botërore e mund të përfitonte më së shumti prej lundrimit. Në atë kohë, fuqia holandeze krijoi shtyllën kurrizore të konceptit ligjor ndërkombëtar të lirisë së deteve. Më vonë, kur tregtia botërore sundohej nga Britania, parimi i deteve të lirë u bë i detyrueshëm nëpërmjet topave të anijeve luftarake britanike. Si shteti tregtar mbizotërues i botës, Britania përfitoi prej një norme botërore të lundrimit të lirë e të tregtisë së lira. Kështu, duke pasur flotën më të fuqishme të botës, Britania ishte në gjendje që t'i përcaktonte e t'i bënte të detyrueshme rregullat për oqeanët botërorë. Gjithashtu, rendi botëror i shekullit të 20-të varej shumë nga fuqia e SHBA-së (dhe, për pak dhjetëvjeçarë, nga ndarja e fuqisë ndërmjet ShBA-së dhe BS). Herë-herë, SHBA kanë qene pranë kryerjes së rolit të

dukshëm të forcës policore botërore. Megjithatë, në të vërtetë bola është më e madhe sesa duhet për çdo shtet të vetëm, qoftë ky edhe hegjemon, që ai të luajë siy duhet rolin e kësaj policie. Deri diku, shtetet e botës zakonisht bashkëjetojnë mirë me rregulian e vendosura prej shtetit më të fuqishëm, pa qenë nevoja për një polici të përhershme. Ndërkone. ata mundohen që të ndikojnë mbi këto rregulla, duke punuar nëpërmjet institucione ndërkombëtare (të cilave shteti hegjemon u lëshon pak prej fuqisë së tij).¹¹⁹

TENDENCAT E SHTETEVE TË FUQISHME PËR TË QEVERISUR ME BOTEN

Gati si të ishte një ligj i natyrës, duket se në çdo shekull shfaqet një vend me fuqinë, vullnetin dhe forcën lëvizëse intelektuale e morale për t'i dhënë formën tërë sistemit ndërkombëtar, në përputhje me vlerat e veta. Në shekullin e shtatëmbëdhjetë Franca, nën kardinalin Risheljë, futi konceptin bashkëkohor në marrëdhëniet ndërkombëtare, të bazuar në kombin-shtet dhe të motivuar nga interesat kombëtare si qëllimi i fundit. Në shekullin e tetëmbëdhjetë, Britania e Madhe krijoi konceptin e ekuilibrit të forcës, që dominoi diplomacinë evropiane në 200 vjetët që do të pasonin. Në shekullin e nëntëmbëdhjetë, Austria e Meternikut (Metternich) rindërtoi Koncertin e Evropës dhe Gjermania e Bismarkut (Bismarck) e prishi atë, duke e futur diplomacinë evropiane në luftën e ftohtë të politikës së forcës. Në shekullin e njëzetë asnjë vend tjetër nuk ka ndikuar në marrëdhëniet ndërkombëtare në mënyrë aq të vendosur dhe në të njëjtën kohe sa Shtetet e Bashkuara të Amerikës. Nuk ka shoqëri që të ketë këmbëngulur më tepër në mosndërhyrjen në punët e brendshme të shteteve të tjera dhe të aq ekuivoqe, sa Shtetet e Bashkuara të Amerikes,

Nuk ka shoqëri që të ketë këmbëngulur më tepër në mosndërhyrjen në punët e brendshme të shteteve tjera dhe të ketë mbrojtur me aq pasion idenë se vlerat e saj janë të zbatueshme në shkallë universale. Nuk ka patur vend më pragmatik në drejtimin e përditshëm të diplomacisë dhe vend më të ideologjizuar në zbatimin e bindjeve të tij morale historike. Nuk ka patur vend që të ketë kundërshtuar më tepër angazhimin jashtë vendit, edhe kur ka qenë i lidhur me aleanca e detyrime të kufijve e përmasave të papara.

¹¹⁹ Joshua S. Goldstein, *Marrëdhëniet Ndërkombëtare*, Dituria, 2003, fq. 282

Veçoritë që Amerika i ka atribuar vetes gjatë gjithë historisë së vet, kanë çuar në dy qëndrime kontradiktore ndaj politikës së jashtme. I pari është që Amerika mbron më mirë vlerat e saj, duke përsosur demokracinë në vend dhe duke vepruar kështu si një fanar për pjesën tjetër të njerëzimit; i dyti, që vlerat e Amerikës e ngarkojnë atë me detyrimin që të ndërmarrë kryqëzata për këto vlera në gjithë botën. I mbërthyer midis nostalgjisë për të kaluarën dhe dëshirës për një të ardhme të përsosur, mendimi amerikan është luhatur ndërmjet izolacionizmit dhe angazhimit, ndonëse pas Luftës së Dytë Botërore realitetet e ndërvarësisë kanë mbizotëruar. Të dyja shkollat e mendimit amerikan, ajo e Amerikës si fanar dhe ajo e Amerikës si kryqëzatë e përfytyrojnë një rend të përgjithshëm ndërkombëtar të bazuar në demokracinë, tregtinë e lirë dhe të drejtën ndërkombëtare si diçka normale. Përderisa një sistem i tillë asnjëherë nuk ka ekzistuar, evokimi i tij u duket shoqërive të tjera utopik, në mos naiv. Megjithatë, skepticizmi i të huajve asnjëherë nuk e ka errësuar idealizmin e Udrou Uillsonit (Woodrow Wilson), Franklin Ruzveltit apo Ronald Reganit (Reagan) dhe, sigurisht, të gjithë presidentëve të tjerë amerikanë të shekullit të njëzetë. Në mos po, ai ka nxitur besimin e Amerikës se historia mund të kapërcehet dhe se, në rast se bota do me të vërtetë paqe, ajo duhet të zbatojë recetat e moralit amerikan. Të dyja shkollate mendimit ishin rezultat i përvojës amerikane. Ndonëse kanë ekzistuar republika të tjera, asnjëra prej tyre nuk është krijuar qëllimisht për të përligjur idenë e lirisë. Asnjë popull i ndonjë vendi tjetër nuk ka zgjedhur të vihet në krye të një kontinenti dhe t'i verë fre egërsisë së tij në emër të lirisë dhe mirëqënies për të gjithë. Kështu, të dy qëndrimet, ai i izolacionizmit dhe ai i misionarit, aq kontradiktorë në pamjen e jashtme, shprehnin një besim themelor të përbashkët: që Shtetet e Bashkuara kishin sistemin më të mirë të qeverisjes në botë dhe që pjesa tjetër e njerëzimit mund të siguronte paqen dhe begatinë, duke hequr dorë nga diplomacia tradicionale dhe duke miratuar qëndrimin e Amerikës për të drejtën ndërkombëtare dhe demokracinë. in Rruga e Amerikës në politikën ndërkombëtare, ka qënë triumfi i doktrinës mbi përvojën. Qëkurse Amerika hyri në arenën e politikës ndërkombëtare më 1917, ajo ka patur të tillë epërsi në forcë dhe të tillë bindje në drejtësinë e idealeve të saj, sa që vlerat e Amerikës janë mishëruar në marrëveshjet kryesore ndërkombëtare - që nga Lidhja e Kombeve e Pakti Kellogg-Briand dhe deri te Karta e Kombeve të Bashkuara e Akti Final i Helsinkit. Shëmbja e komunizmit sovjetik shënoi një provë gjykimi për idealet e Amerikës dhe, për ironi, e vuri Amerikën përballë

një bote që ajo, gjatë gjithë historisë së saj, kishte dashur ta evitonte. Në rendin e ri ndërkombëtar që po lindte, nacionalizmi fitoi një kontratë të re për të ekzistuar. Kombet kanë ndjekur më shumë interesat e tyre, sesa parimin e lartë dhe më tepër kanë rivalizuar, sesa kanë bashkëpunuar. Të pakta janë faktet për të thënë se kjo mënyrë sjelljeje shekullore ka ndryshuar apo se ka mundësi të ndryshojë në dekadat e ardhshme.

SH.B.A-të PARAROJË E KONCEPTIT TË RI QEVERISËS DHE BALANCIMIT

Çka është e re në rendin e ri botëror që po lind, është se për herë të parë Shtetet e Bashkuara nuk mundet as të tërhiqen nga bota dhe as ta sundojnë atë. Amerika nuk mund ta ndryshojë mënyrën e perceptimit të rolit të vet gjatë gjithë historisë së saj, dhe as duhet ta dëshirojë këtë. Kur Amerika hyri në arenën ndërkombëtare, ajo ishte e re dhe e fugishme dhe kishte forcë ta bënte botën të pajtohej me konceptin e saj për marrëdhëniet ndërkombëtare. Në fund të Luftës së Dytë Botërore, më 1945, Shtetet e Bashkuara ishin aq të fuqishme (një kohë, 35 përqind të të gjithë prodhimit të ekonomisë botërore e jepte Amerika), sa që dukej se ishte destinuar që ajo t'i jepte formën botës sipas preferencave të saj. Xhon F. Kenedi (John F. Kennedy) deklaronte në konfidencë më 1961 se Amerika kishte fuqi të "paguante çfarëdo çmimi, të mbante çfarëdo peshe", për të siguruar triumfin e lirisë. Tri dekada më vonë, Shtetet e Bashkuara ishin më pak në gjendje të insistonin në realizimin e menjëhershëm të të gjitha dëshirave të tyre. Vende të tjera u ngritën në statusin e Fuqive të Mëdha. Tani Shtetet e Bashkuara kanë përballë sfidën për të realizuar qëllimet e tyre me etapa dhe secila prej tyre është një amalgamë e vlerave amerikane me domosdoshmëritë gjeopolitike. Një nga domosdoshmëritë e reja është se një botë, që ka disa shtete me fuqi të krahasueshme, duhet ta bazojë rendin e vet në një koncept ekuilibri - ide kjo, me të cilën Amerika asnjëherë nuk është ndjer mirë. Kur pikëpamja amerikane për politikën e jashtme dhe traditat diplomatike evropiane u ndeshën me njëra-tjetrën në Konferencën e Paqes të Parisit më 1919, ndryshimet në përvojën historike dolën në pah në mënyrë dramatike. Udhëheqësit evropianë donin të restauronin sistemin ekzistues sipas metodave të njohura; mediatorët amerikanë mendonin se Lufta e Madhe ishte rezultat jo i konflikteve

gjeopolitike të papajtueshme, por i praktikave të gabuara evropiane. Në Katërbëdhjetë Pikat e tij të famshme, Udrou Uillsoni u tha evropianëve se tani e tutje sistemi ndërkombëtar duhet të bazohet jo në ekuilibrin e forcës, por në vetëvendosjen nacionale, se sigurimi i tyre duhet të bazohet jo nga aleancat ushtarake, por në sigurimin kolektiv dhe se diplomacia e tyre nuk duhet të zhvillohet më në mënyrë sekrete nga ekspertët, por mbi bazën e "marrëveshjeve të hapura, të arritura në mënyrë të hapur", Eshtë e qartë që Uillsoni nuk erdhi më shumë për të diskutuar për kushtet e mbarimit të luftës apo rivendosjen e rendit ndërkombëtar ekzistues, sesa për të përmbysur një sistem të tërë të marrëdhënieve ndërkombëtare, që ishte praktikuar për gati tre shekuj. Për aq kohë sa amerikanët ishin duke reflektuar për politikën e jashtme. ata e pranuan zbatimin e sistemit evropian të ekuilibrit të forcës. Dhe që nga momenti kur Evropa filloi, për herë të parë, të preokupohej për politikën e jashtme amerikane, udhëheqësitë saj e panë me mosbesim misionin për reformë globale që Amerika i kishte caktuar vetes.

Adam Smith thekson në *The Wealth of Nations* se një "dorë e padukshme" do të nxirrte nga veprimet egoiste individuale ekonomike, mirëqënien e përgjithëshme ekonomike. Madisoni në Dokumentet Federale theksonte se në një republikë relativisht të madhe, "fraksione" të ndryshme politike, duke ndjekur me egoizëm interesat e tyre, do të krijonin nëpërmjet një lloj mekanizmi automatik një harmoni të brendshme të mirëfilltë. Konceptet e ndarjes së pushteteve, mbikqyrjes dhe ekuilibrit, siç janë konceptuar nga Monteskjë (Montesquieu) dhe përfshirë në Kushtetutën Amerikane, shprehin një pikëpamje të njëjtë. Qëllimi i ndarjes së pushteteve ishte të evitohet despotizmi, jo të sigurohej një qeveri e harmonishme; secila pjesë e qeverisë, duke mbrojtur interesat e veta, do të kufizonte teprimet dhe kështu do t'i shërbente qëllimit të përgjithshëm. Supozohej që çdo shtet, duke ndjekur interesat e veta egoiste, do të ndihmonte progresin, sikur një dorë e padukshme të garantonte se liria e veprimit të çdo shteti siguronte mirëqënien për të gjithë. Për më tepër se një shekull, dukej se kjo shpresë po realizohej. Pas çrregullimeve të shkaktuara nga Revolucioni Francez dhe Luftërat Napoleoniane, udhëheqësit e Evropës rivendosën në Kongresin e Vjenës më 1815 ekuilibrin e forcës dhe zbutën mbështetjen brutale në forcën, duke u përpjekur të rregullonin qëndrimet ndërkombëtare me anën e lidhjeve të moralshme dhe të drejta. Megjithatë, nga fundi i shekullit të nëntëmbëdhjetë

sistemi evropian i ekuilibrit të forcës iu rikthye parimeve të politikës së forcës dhe në një klimë tepër më të disfavorshme. Kërcënimi i armikut u bë metoda e zakonshme e diplomacisë, duke shpënë nga një provë force në një tjetër. Më në fund, më 1914 lindi një krizë, nga e cila asnjëri nuk mund të tërhiqej. Pas katastrofës së Luftës së Parë Botërore, Evropa e humbi përgjithmonë drejtimin e botës. Shtetet e Bashkuara dolën si lojtari kryesor, por Udrou Uillsoni e bëri shpejt të qartë se vendi i tij nuk do të luante sipas rregullave evropiane.¹²⁰

RIKONFIGURIMI I RENDIT TË RI NË POLITIKEN NDËRKOMBËTARE

Marrë në përgjithësi sistemin politik të monizmit si qeverisje, themi se komunizmi mbajti bajrakun e njëfar rendi të ri në europë si pararendëse duke u pasuar me sistemet tjera politike. Pse e themi këtë, ngase Evropa dhe një pjesë e madhe e kontinentit të azisë, sistemin sundues e kishte shtrirë nën jorganin e komunizmit, me çka bota tashmë koshte një rend deri diku funksional.

Përfundimi i Luftës së Ftohtë u paralajmërua me shembjen e Murit të Berlinit. Rënia e Murit të Berlinit solli unifikimin e Gjermanisë dhe shpërbërjen e Bashkimit Sovjetik. Në tërë evropën Lindore ranë regjimet sovjetike dhe filloi procesi i demokratizimit dhe integritit të atyre vendeve, që dikur ishin satelitë të BRSS dhe më pas u orientuan drejtë Bashkimit Evropian dhe NATO-s. Disa shtete federale multi-nacionale, si Republika Çekosllloake dhe Federata Jugosllave, u shpërbënlë. E para u shpërbë me vendim paqësor parlamentar, e dyta filloi të shpërbëhej në mënyrë kaotike dhe konfliktuale.¹²¹

Politika botërore, me theks të veçant ajo ndërkombëtare e cila luhej prej akterëve të fuqishëm, tashmë fillon me një rikonfigurim të rendit të ri botërorë.

Në tërësi, gjatë periudhës së parë të përfundimit të Luftës së Ftohtë ekzistoi përceptimi ndërkombëtar se disfata e Bllokut Komunist Lindor do të sillte një fitore të vetvetshme të Bllokut Perendimor.

Mirëpo, zhvillimet që pasuan, dinamikat që ndodhën dhe krizat në terren sollën ndryshimin e këtyre përceptimeve. Iluzionet filluan të binin, duke i lënë

¹²⁰ Kissinger, Henry, Diplomacia, Tiran 1999, fq. 21

¹²¹ Bashkurti Lisen, Kombet e Bashkuara dhe Rendini Ri Botëror, Tiranë 2010, fq. 372

vend qasjeve për herë e më realiste. Bota erdhi gradualisht, përmes krizave, te konkluzioni se përfundimi i Luftës së Ftohtë do të ishte i gjatë dhe i mundimshëm, por akoma më i vështirë do të ishte procesi i lindjes së rendit të ri botëror.

Në historinë e sistemeve ndërkombëtare, ajo që ndodhi mbas vitit 1990 të shekullit të kaluar shënonte për herë të parë shuarjen e një sistemi ndërkombëtar pa luftë botërore si dhe lindjen e një rendi të ri pa luftë botërore. Kështu që mund të thuhet se në historinë e sistemeve ndërkombëtare, për herë të parë ndodhi një dukuri e lindjes së një rendi të ri brenda rendit ekzistues dhe shuarja graduale e rendit paraardhës në sistemin e ri ndërkombëtar. Gjithashtu, kalimi nga Lufta e Ftohtë te rendi i ri u bë pa një traktat themelor ndërkombëtar, që sipas traditës historike të shëndërrimeve të sistemeve ndërkombëtare ka pas qenë pararendësi dhe institucionalizuesi i çdo sistemi të ri. Kështu pati ndodhur mbas luftës 30 vjeçare në fillim të shekullit të XVII-të, mbas së cilës ishte Traktati Vestfalian që i dha fund rendit universal dhe hapi rendin e ri me doktrinën shtet-formues dhe sistemin ndërkombëtar që e njohim sot.

Kështu pati ndodhur mbas përfundimit të epokës së luftës napoleoniane në fillim të shekullit të XIX-të, mbas së cilës Kongresi i Vjenës me Traktatin Final inauguroi rendin ndërkombëtar të "Koncertit" bazuar në harmoninë e konsensusin multilateral të fuqive të mëdha të kohës. Kështu pati ndodhur mbas Luftës së Parë Botërore në fillim të shekullit të XX-të, mbas së cilës Konferenca e Paqes në Paris me Traktatin e Versajës i hapi rrugë rendit më dritëshkurtër dhe më konfliktual, që do të quhej "kalim nga një luftë tek tjetra". Së fundmi, kështu pati ndodhur edhe mbas Luftës së Dytë Botërore, mbas së cilës Konferenca e San Franciskos e vitit 1945 sanksionoi rendin e ri ndërkombëtar që do njihej si rendi i "Luftës së Ftohtë". Kjo, dukuri nuk karakterizoi përfundimin e Luftës së Ftohtë dhe fillimin e rendit të ri ndërkombëtar mbas viteve '90-të shekullit të kaluar. Pra, vitet '90 të shekullit të XX-të nisën shndërrimin e sistemit ndërkombëtar pa luftë botërore dhe pa ndonjë traktat të ri themelor.

Natyrisht, ky proces tranzicioni do karakterizohej nga dukuri të reja, siç do ishin dinamikat në gjirin e fuqive të mëdha botërore, rritja e rolit specifik të

shteteve të mesme në rendin ndërkombëtar, zhvillimet dilematike ndërmjet unilateralizmit dhe multilateralizmit, nevoja për fuqizimin e rajonale, tërësia e krizave dhe natyra e tyre - që në tërësinë e vet shtruan përherë e më shumë nevojën për reformimin e Kombeve organizatave të Bashkuara. Përfundimi i Luftës së Ftohtë bëri që të ndryshojë boshti ndërkombëtar i trashëguar në favor të forcave Perëndimore si dhe të transformohen përmasat dhe karakteri i marrëdhënies Lindje-Perëndim në kontekstin ndërkombëtar. Nuk ka dyshim se ndryshimet ishin të trazura dhe të shoqëruara plot kriza. "Mbasi Lufta e Ftohtë mbaroi, vëren studiuesi Chen Peiyao i Institutit të Shangait për Studime Ndërkombëtare: kontradiktat etnike, përplasjet religjioze dhe konfliktet territoriale, të cilat kishin pas genë të trysnuara ose të mbuluara nga konfrontimi midis dy blloqeve, shpërthyen. Një linjë e re e nxehtë u ndez nga Ballkani te Azia Qendrore, dhe madje ish-Bashkimi Sovjetik u shpërbë në pesëmbëdhjetë shtete. Konfliktet shpërthyen mbi sipërfaqe njëri mbas tjetrit në Gadishullin e Ballkanit, brenda Ruisë, midis Ruisë dhe vendeve të Azisë Qendrore, dhe ndërmjet vetë vendeve të Azisë Qendrore. Nga fundi i Luftës së Ftohtë, luftërat lokale shpërthyen në mënyrë konstante, si në Nagorni Karabakh ndërmjet Azerbajxhanit dhe Armenisë, lufta midis Gjeorgjisë dhe Moldavisë, lufta midis Kroacisë dhe Serbisë si dhe brenda Bosnje Hercegovinës, lufta e Çeçenisë etj.¹²²

Pra, marrëdhëniet ndërkombëtare në rendin eri po merrnin pamje mjaft dinamike. Dinamika u shqua sidomos në format dhe përmasat e ndryshme që morën krizat brenda vetë shteteve e shoqërive të zhvilluara dhe hapësirave më të përparuara të globit. Madje, edhe hapësira me qëndrueshmëri sikundër është ajo transatlantike nisi të përballej me kriza specifike të panjohura gjatë periudhës së Luftës së Ftohtë.

¹²² Po aty, Bashkurti, fq. 379

KONKLUZIONI

Që nga historia e njerëzimit, ka qenë e mbjellur në qenjen njerëzore bindja e sundimit dhe ndikimit, me kalimin e kohës kur edhe formohen shtetet dhe konsolidohen me forcën e tyre, atëherë kjo tendencë shkon edhe rritet edhe më tej, ndërsa lufta interne mes shteteve e që në fakt duket si inekzistente, fillon me organizimin e shteteve nën obremllat e organizatave me funksion ndërkombëtar.

Zaten, gjithëherë organizatat e mëdhaja janë themeluar si rezultat i konflikteve që themelimit të tyre ju kanë paraprijë fituesit. Mendojmë se rendi i ri në fillet e saja ishte nën fuqinë e sistemit monist, ku në të shumtën e shteteve botërore ishte shtrirë dhe kishte marrë frenat e qeverisjes sipas modelit komunist. Por kjo nuk zgjati shumë nga momenti kur bie blloku komunist BRSS, dhe shterret lufta e ftoht ndërmjet monizmit dhe liberalizmit, duke qitur në pah një fuqi të re që do ta përcaktonte në një far forme rendin e ri politik, dhe kjo ishte forca e Sh.B.A-së, me një karakteristikë ndryshe nga e kaluara. Nëse në të kaluaren rendi i ri ishte konfiguruar nga një sistem qeverisës i shtrirë në shumë shtete, tashrikonfigurimin e rendit të ri botërorë e kishte marrë vetëm një shtet i fuqishëm, përmes shpërndarjes së paqes, rendit dhe sigurisë në botë.

Mendojmë se Sh.B.A-të kann ditur ta luajnë shumë mirë rolin e të fortit dhe demokratizimit të botës, përkundër lëkundjeve të ndryshme brenda vet kësaj superfuqie, duke u sulmuar si politikisht dhe kritikuar, poashtu edhe ushtarakisht në kuptimin e sulmeve sporadike terroriste.

LITERATURA

1. Lisen Bashkurti, *Kombet e Bashkuara dhe Rendini Ri Botëror*, Tiranë 2010
2. Samuel P. Huntington, *Përplasja e qytetërimeve dhe ribërja e rendit botëror*, Logos-A, 2009
3. Henry Kissinger, *Diplomacia*, Tiranë 1999
4. Joshua S. Goldstein, *Marrëdhëniet Ndërkombëtare*, Dituria, 2003
5. Eroll Velija, *Rendi i Ri Botëror*, Tetovë 2011
6. Norman Rich, *Diplomacia e fuqive të mëdha 1814-1914*, Botimet Toena, Tiranë 2016
7. Nikola M. Nikolov, *Komploti Botëror*, Tetovë 2004^{[1][2]}_[SEP]
8. <http://shekulliagency.com/opinionanaliza/rendi-i-ri-boteror-shkaktar-per-lufterat-boterore/>
9. <https://telegrafi.com/po-synon-kina-dominimin-e-botes-ne-dekadat-e-ardhshme/>
10. [https://sq.wikipedia.org/wiki/Rendi_i_ri_botëror_\(komplot\)](https://sq.wikipedia.org/wiki/Rendi_i_ri_botëror_(komplot))

МАШИНСКИ ГЕНЕРИРАНИТЕ БАЗИ НА ПОДАТОЦИ ОД АСПЕКТ НА ПРАВНАТА ЗАШТИТА НА БАЗИТЕ НА ПОДАТОЦИ

Билјана Дончевска, докторанд на Правни науки

Правен факултет „Јустинијан први“ при
УКИМ Скопје

b.doncevska@sobranie.mk

АПСТРАКТ

Во ерата на дигитална трансформација, во овој труд се разгледува прашањето дали и во колкава мера машински генерираните бази на податоци, како и обемните бази на податоци (Big Data) како такви, подлежат под суи генерис правна заштита како сродно авторско право кое ги заштитува изготвувачите на базите на податоци. Со цел претставување на условите за стекнување на правна заштита, претставена е правна анализа на Директивата на бази на податоци каде е поставен почетниот импулс за новото суи генерис сродно право, вклучувајќи ја корелацијата со соодветните Директиви од областа на дигитализацијата на податоците. За поткрепување на изнесените аргументи, се анализираат различните гледишта и спротиставени ставови од бројни истражувачи и академици, а воедно се претставени и оние делови од евалуацијата на Директивата на базите на податоци поврзани со прашањето за обемните бази на податоци и машински генерираните бази на податоци. На крајот од овој труд се презентираат наодите од спроведеното истражување по однос на ова прашање, со анализа на добиените одговори од доставениот прашалник до парламентите. Добрата правна рамка за заштита на базите на податоци е неопходна за да им обезбеди на изготвувачите на базите на податоци соодветна правна заштита што им е потребна за да ги применат можностите за развој во контекст на брзорастечката експанзија на податоците, со оглед на новата аналитичка моќ на обемните бази на податоци која го движи и предвидува современото дигитално општество. Клучни зборови: авторско право, суи генерис, Директива 96/9/ЕС, обемни бази на податоци (Big Data)

MACHINE GENERATED DATABASES RELATED WITH LEGAL PROTECTION OF DATABASES

Biljana Donchevska, PhD candidate

b.doncevska@sobranie.mk

ABSTRACT

In the era of digital transformation, this paper argues the issue, whether and in what extend machine generated databases, as well as big data, are subject to sui generis legal protection as related copyright that protects database makers. In order the conditions for acquiring legal protection to be presented, legal analysis of the Database Directive is put at place where initial impulse for new sui generis related right has been set, including the correlation with subsequent data digitalization directives. In order to support arguments brought to light, I've analyzed diverse and opposite views from numerous researchers and academics, and at same place one can find presentation of Databases Directive' evaluation in relation with big data and machine generated databases. As very final the paper presents key findings from the conducted survey that analyses Parliaments questionnaires replies. Efficient databases protection legal frame is necessary in order to provide the database maker's appropriate legal protection required to apply development potential in data fast- growing expansion, especially taking into consideration new analytical power of big data that moves and predicts modern digital society.

Key Words: Copyright, sui generis, Database Directive 96/9/EC, Big Data

ВОВЕД

За да се унифицира степенот на правна заштита, базите на податоци правно се заштитени според правилата на меѓународното право, најпрво според Бернската конвенција за заштита на книжевни и уметнички дела, потпишана на 9 септември 1886 година¹²³, ревидиран акт од 1971 година

¹²³ Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works
<https://wipolex.wipo.int/en/text/283693>

каде во член 2(5) се спомнува *авторска заштита на колекција*. Потоа, според според Спогодбата за трговски аспекти на правата од интелектуална сопственост (ТРИПС)¹²⁴, потпишан во 1994 година¹²⁵, во членот 10 кој се однесува за Компјутерски програми и компилации на податоци, базите на податоци се споменати како *компиляции на податоци* и се заштитени со авторско право како литературни дела. И во Договорот за авторски права¹²⁶, усвоен од Светската организација за интелектуална сопственост (СОИС) во Женева на 20 декември 1996 година, Член 5 се однесува на заштита на авторски права на Компилација на податоци и во заграда се наведува терминот база на податоци.

Најдетално заштитата на базите на податоци е регулирана со Директивата 96/9/ЕС усвоена во март 1996 година, која освен заштитата на авторските права на базите на податоци, за првпат го пропишува и sui generis правото за заштита на изготвувачите на бази на податоци како сродно право.

Во членот 1 став 2 од Директивата 96/9, во дефинирањето на база на податоци за првпат се споменува базата на податоци и во електронска форма, односно заштитата се однесува на „збирка на самостојни работи, податоци или други материјали уредени на систематски или методолошки начин и поединечно достапни преку електронски или други средства“.

Постоењето на веб и разни мрежни технологии за агрегација на податоците овозможува автоматско креирање нови електронски бази на податоци со систематско извлекување и комбинирање на содржината на други бази на податоци. На пример, компанијата Edge создаде голема мрежна база на податоци со извлекување на податоци од стотина интернетски страници за наддавање и аукција преку Интернет, вклучувајќи ја и најголемата интернет-страница за аукција, eBay. Слично на тоа, Priceman обезбеди подобрена база на податоци за онлајн купување со агрегирање на податоци од над десетина слични бази на

¹²⁴ Agreement on Trade-Related aspects of Intellectual Property rights (TRIPs) https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/27-trips.pdf, пристапено на 4.04.2019

¹²⁵ како анекс 1Ц од Маракеш договорот за осносвање на Светската трговска организација

¹²⁶ WIPO Copyright Treaty (WCT), <https://wipolex.wipo.int/en/text/295157>

податоци, вклучувајќи ја и mySimon¹²⁷. Додека ваквите активности создаваат додадена вредност за јавноста и генерално се добредојдени од потрошувачите, тие може негативно да влијаат на интересите на изготвувачите на базите на податоци. Со цел правна заштита на изготвувачите на базите на податоци, суи генерис правото постои паралелно независно од заштитата на авторското право и „во никој случај не смее да се идентификува со проширување на авторско-правната заштита врз фактите или податоците“¹²⁸.

Во ерата на дигитална трансформација, се поставува прашањето дали и машински генерираните бази на податоци, како и обемните бази на податоци (Big Data) како такви подлежат под суи генерис правна заштита како сродно право кое ги заштитува изготвувачите на базите на податоци. Со цел да се потврди поставената хипотеза во овој семинарски труд, најпрво ќе се дефинира поимот *обемни бази на податоци* (Big Data) со претставување на нивните карактеристики и одлики. Потоа со цел претставување на условите за стекнување на правна заштита со суи генерис сродното право, ќе следи правна анализа на Директивата на бази на податоци каде е поставен почетниот импулс за новото суи генерис сродно право. Исто така, ќе се наведе корелацијата со соодветните Директиви од областа на дигитализацијата на податоците. За поткрепување на изнесените аргументи, ќе се анализираат различните гледишта и спротиставените ставови од бројни истражувачи и академици, а воедно ќе бидат претставени фрагменти од евалуацијата на Директивата на базите на податоци од аспект на прашањето за обемните бази на податоци и машински генерираните бази на податоци. На крајот од семинарскиот труд, ќе се претстават наодите од спроведеното истражување по однос на ова прашање, со анализа на добиените одговори од доставениот прашалник до парламентите.

1. Обемни бази на податоци (Big Data) - поим и карактеристики

Поимот *обемни бази на податоци* (Big Data) се однесува на собирање и реагрегација на податоци од големи размери. Се состои од метод на

¹²⁷ Yun Wan and Yue Liu, The Impact of Legal Challenges on the Evolution of Web-based Intelligent Agents <https://media.neliti.com/media/publications/28728-EN-the-impact-of-legal-challenges-on-the-evolution-of-web-based-intelligent-agents.pdf>, пристапено на 18.10.2019

¹²⁸ Теренс Прајм, Европско право на интелектуална сопственост, Просветно дело 2009 стр.264

емпириско пребарување и во суштина е нов начин на извлекување неструктурирани и структурирани информации.¹²⁹ Концептот на обемни бази на податоци (Big Data) често се изразува со три карактеристики: волумен, брзина и разновидност.¹³⁰ Според Кано¹³¹ освен трите суштински карактеристики, дефинирана е и четврта што сепак не е од суштинско значење, и петта карактеристика изведена од претходните. Овие карактеристики се: волумен, точност, брзина, разновидност и вредност. *Волуменот* или големината, како што и самиот поим сугерира, е првата карактеристика што ги разликува обемните бази на податоци (Big Data) од останатите збирки на податоци од мали размери (Small Data). Бидејќи обемните бази на податоци (Big Data) најчесто се генерираат автоматски, прашањето за квалитетот или доверливоста на податоците (вистинитоста, односно *точноста* на информациите) е клучно. *Брзината* се однесува на односот помеѓу генерираните обемни количини на податоци во единица време и во овој контекст станува збор за огромна брзина на пребарување, анализа и агрегација на обемните бази на податоци. Терминот *разновидност* означува многу видови на податоци и извори на податоци од кои може да се соберат податоците, вклучително и интернет прелистувачи, социјални мрежни страници и апликации, камери и други алатки за агрегација на сетови податоци. Во случај кога сите претходно наведени одлики се присутни, обемните бази на податоци (Big Data) содржат значајна *вредност*.

Аналитичкиот потенцијал на обемните бази на податоци (Big Data) се заснова на големо количество податоци генерирани од електронски уреди од различни извори кои се поврзани со активности од секојдневниот живот на корисниците, на пр., прелистување на Интернет, употреба на паметни телефони, објави на социјалните мрежи, онлајн купувања преку Интернет, податоци за локација итн. Овие големи количества податоци можат да послужат и за научни и за маркетинг цели. Двете најголемите вредности на обемните бази на податоци (Big

¹²⁹ Mattioli, Michael, *Disclosing Big Data* (2014). Articles by Maurer Faculty. 1480. <https://www.repository.law.indiana.edu/facpub/1480>, стр. 539

¹³⁰ European Union Agency For Network And Information Security (ENISA) (2015), *Big Data Security Good Practices and Recommendations on the Security of Big Data Systems*, https://www.enisa.europa.eu/publications/big-data-security/at_download/fullReport, стр. 8

¹³¹ Jenn Cano, 'The V's of Big Data: Velocity, Volume, Value, Variety, and Veracity', XSNNet (March 11, 2014), <<https://www.xsnet.com/blog/bid/205405/the-v-s-of-big-data-velocity-volume-value-variety-and-veracity>>

Data) лежат во способноста за автоматско следење на однесувањето на човекот и во нивната потенцијална способност за предвидување на идното човеково однесување. На таков начин анализата на обемните бази на податоци (Big Data) може да детектира општи трендови и корелации во податоците, со што може да се предвидат индивидуалните преференции, ставови и склоности за купување на пример. Обемните бази на податоци (Big Data) се користат за развој на напредни стратегии за маркетинг. Меѓутоа, обемните бази на податоци (Big Data) имаат сериозни импликации врз приватноста што може да резултира профилираните корисници да станат предмет на автоматски одлуки засновани на анализа на податоци. Сепак, методите за обемните бази на податоци (Big Data) можат да додадат вредност на старите податоци преку собирање на податоци од различни извори. Повторната употреба на податоците е еден од централните извори на вредност преку можноста за збогатување на податоците генерирани од повеќе извори. Оттука, сопственоста на информациите игра централна улога и неопходна е анализа на степенот на правната заштита за изготвувачите на обемните бази на податоци (Big Data) .

2. Анализа на суи генерис правната заштита во однос на заштитата на машински генерирани и обемни бази на податоци (Big Data)

Најдетално заштитата на базите на податоци е регулирана со Директивата 96/9/EC¹³² усвоена во март 1996 година, која освен заштитата на авторските права на базите на податоци, за првпат го пропишува и суи генерис правото за заштита на изготвувачите на бази на податоци како сродно право.

Директивата за бази на податоци дава широка дефиниција за базите на податоци од која, според професорот Бернт Хугенхолц, „категорично ја исклучува заштитата, без разлика дали е заштитено со авторско право или со право на суи генерис, - на збирки сурови податоци генерирани од машина.¹³³” Користењето на неструктурирани (noSQL) технологии може да значи дека обемните бази на податоци (Big Data) не се заштитени со

¹³² [Directive 96/9/EC of the European Parliament and of the Council of 11 March 1996 on the legal protection of databases, https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31996L0009](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31996L0009)

¹³³ [P. Bernt Hugenholtz, 'Data Property: Unwelcome Guest in the House of IP', \[2018\] Kritika. Essays on Intellectual Property, vol. III.](#)

правото на суи генерис. Исто така, новите сетови податоци засновани на анализи од обемните бази на податоци не се „добиеени“ ниту „собрани“; тие се машински генерирани. Од овие причини, според професорот Хугенхолц, машински генерираните бази на податоци, како и обемните бази на податоци (Big Data) најверојатно не би биле заштитени од правото суи генерис.

Се поставува прашањето дали поимот инвестиција е доволно за да се гарантира суи генерис заштита на обемни бази на податоци (Big Data), иако Матијас Лејстнер предложи претпазливост при мислењето дека „убедливиот заклучок дека сите податоци создадени од сензори или други машини обично не се опфатени со суи генерис правото не е загарантиран“¹³⁴.

Во врска со правото на суи генерис, за тоа дали машинските генерирани податоци се заштитени со нив, постои голема правна несигурност. Поради посебната природа на податоците генерирани од сензори/машини, Лејстнер тврди дека правото на суи генерис треба да се измени за нив, особено со фактот за прилично нискиот праг на значителни инвестиции во генерирање на податоци од машини.

Исто така и професорот Даниел Герваис изразува сериозни сомневања за оправдување на примената на Директивата за бази на податоци за обемните бази на податоци (Big Data), Според професорот, „традиционалната улога на авторските права е неприменлива во однос на создавањето и употребата на обемни бази на податоци (Big Data)“¹³⁵. Природата на нерелационите (noSQL) бази на податоци типични за обемните бази на податоци (Big Data), повлекува заклучок дека ваквите типови бази на податоци веројатно нема да бидат заштитени со авторско право или со суи генерис сродното право за изготвувачите на базите на податоци. За биг дата податоците според Франческо Бантерле „повторната употреба на податоците е еден од централните извори на вредност и можноста за збогатување на податоците од повеќе извори ќе стане неопходна. Во овој контекст, дури и сурови податоци имаат

¹³⁴ Matthias Leistner, 'Big Data and the EU Database Directive 96/9/EC: Current Law and Potential for Reform' (September 7, 2018). Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3245937>.

¹³⁵ Gervais, Daniel J., Exploring the Interfaces Between Big Data and Intellectual Property Law (March 26, 2019)

вредност според информациите што можат да се извлечат од нив. Оттука, сопственоста на информациите игра централна улога.“¹³⁶

2.1 Анализа на правната заштита на обемните бази на податоци (Big Data) според Извештаите од евалуацијата на Директивата за бази на податоци 96/9/ЕС

Според Извештајот за евалуација на Директивата за бази на податоци 96/9ЕС од 2018 година¹³⁷, уште во првиот дел кој претставува анализа на самата дефиниција на база на податоци според Директивата, се спомнуваат обемните бази на податоци (Big Data). Тука се наведуваат аргументи за пројавените критики за широката дефиниција, но „веројатно ќе биде потребно да се разјасни/реша проблемот со обемните бази на податоци (Big Data), како и машински генерираните податоци како дел од дефиницијата во догледно време. Навистина, можеби е рано да се донесе закон за ова прашање. Може промените ќе треба да бидат оправдани со повеќесекторски консултации/ размена на искуства.“¹³⁸

Следниот наслов од Извештајот каде се споменуваат обемните бази на податоци (Big Data) е во однос на суи генерис правото и изговувачите на базите. „Може да се појават повеќе проблеми со сопственоста во врска со овој вид на податоци. Често со овој вид на податоци, ќе биде тешко да се утврди кој е производителот на базата на податоци и ако не е тешко, тогаш правото на суи генерис ќе биде во заедничка сопственост затоа што многу лица ќе преземат иницијатива и ризик да инвестираат“¹³⁹. Како можно решение за овој проблем се наведува склучувањето на договори, како едноставно изводлив начин од причини што кај суи генерис правото нема морални права, при што целокупното право може да биде пренесено договорно. Исто така, друго можно решение е воведување на задолжителни лиценци. Друго решение за спротивставување на состојбите на задржување и концентрацијата на

¹³⁶ Francesco Banterle, (2016), The Interface Between Data Protection and IP Law: The Case of Trade Secrets and the Database sui generis Right in Marketing Operations, and the Ownership of Raw Data in Big Data Analysis, <https://www.researchgate.net/publication/328711882>

¹³⁷ Study in support of the evaluation of Directive 96/9/EC on the legal protection of databases By European Commission, 2018, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/5e9c7a51-597c-11e8-ab41-01aa75ed71a1>

¹³⁸ Исто, стр.13

¹³⁹ Исто, стр.49

моќноста предизвикана од соодветно заедничко сопствеништво и единствена сопственост е регистрација на базите на податоци.

Директивата за бази на податоци подготвена во 90-тите години на минатиот век, не одговара на техничката еволуција на базите на податоци денес. Дел од испитаниците во студијата за евалуација на Директивата за бази на податоци што ја спроведе Европската комисија во 2018 година, во интервјуто потенцираше дека Директивата за базата на податоци е застарена во околината за обемни бази на податоци (Big Data).¹⁴⁰ Во согласност со изјавите на интервјуираните, може да се напомене дека иако може да се вложи многу напор во креирањето на базата на податоци, изготвувањето и ажурирањето, во денешно време голем дел од овие податоци можат да бидат пребарани и достапни преку Интернет. Ова го прави скоро невозможно фактот да се докаже дека одредена база на податоци е користена без овластување, затоа што се сите релевантни информации се веќе на Интернет и се слободно достапни. Според мислењето на испитаниците, ова покажува колку е всушност застарена заштитата на базата на податоци според Директивата за бази на податоци каде се бара значителна инвестиција од страна на изготвувачот на базата на податоци. Исто така и во извршното резиме од Извештајот за евалуација на Директивата се наведува „загриженост во врска со Директивата за базата на податоци што обезбедува застарена правна рамка која повеќе не е во согласност со последните технолошки достигнувања и со новите активности на индустријата за бази на податоци.¹⁴¹“ Учесниците на работилницата организирана во контекст на Студијата објавиле дека одредбите од Директивата за базата на податоци не ги земаат предвид актуелните случувања на проширена и интензивна употреба на Интернет и зголемување на економската вредност на податоците; разлика помеѓу вложениот напор за различни активности поврзани со базата на податоци (на пр., креирање, собирање, уредување, ажурирање, одржување, објавување на податоци); агрегација на податоци и обемни бази на

¹⁴⁰ Study in support of the evaluation of Directive 96/9/EC on the legal protection of databases ANNEX 2: Economic Analysis стр.28 <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/f10f8ee0-597e-11e8-ab41-01aa75ed71a1/language-en>, 2018

¹⁴¹ Study in support of the evaluation of Directive 96/9/EC on the legal protection of databases, 2018, Executive Summary, http://publications.europa.eu/resource/cellar/810f78e9-5a48-11e8-ab41-01aa75ed71a1.0001.01/DOC_1

податоци (Big Data); автоматско генерирање на податоци; и напредни пресметковни методи за анализа, информации и донесување одлуки. Во финалниот извештај на Европската комисија¹⁴² јасно е потенцирано менувањето на технолошкиот пејзаж на базите на податоци со примена на вештачката интелигенција и машинско учење, се создаваат генерирани податоци со помош на алгоритми и сензори, како и обемни бази податоци (Big Data). Сепак, она што останува дилема за сите овие промени во базите на податоци е начинот на кој овие типови податоци се правно регулирани. Некои велат дека Директивата за базата на податоци е применлива, други не се согласуваат, а трети се несигурни. Генерално, погледите изгледаат поларизирани. За изготвувачите на базите на податоци, овие нови достигнувања во податоците значи дека тие треба да уживаат правна заштита, додека ставот на корисниците е дека не треба да има правна заштита, дури дека треба да има право на пристап до податоците. Институтот Макс Планк го поддржува ова гледиште¹⁴³, односно тие се против правото на изготвувачите на базите на податоци и наместо тоа, предлагаат право на пристап за корисниците. Исто така, во однос на одредувањето на значајна инвестиција која е еден од условите за суи генерис заштита според Директивата на бази на податоци, наведени се нејаснотии во однос на цената на инвестирањето кај машински генерираните податоци. Во финалниот извештај од евалуацијата на Директивата е наведено дека „Техничките случувања влијаат на структурата на трошоците и придружните трошоци при создавањето бази на податоци, и се очекува да се релативно ниски, особено за оние што се генерираат автоматски. Сепак, не е јасно дали сите податоци генерирани од машината бараат ниски инвестиции. Затоа, законодавната интервенција треба да биде претпазлива при регулирање на прагот на инвестиција во ваков вид на податоци.“¹⁴⁴

Друго прашање со машински генерираните податоци е сопственоста. Податочните сетови не ги создава само производителот на машината, туку и оној кој ја користи машината за генерирање на податоците, па затоа косопственоста се чини неизбежна. Сепак, ова создава „блокирачка

¹⁴² Study in support of the evaluation of Directive 96/9/EC on the legal protection of databases, 2018, Final Report <https://www.technopolis-group.com/wp-content/uploads/2020/02/Study-in-Support-of-the-Evaluation-of-the-Database-Directive.pdf>, пристапено на 17.08.2020

¹⁴³ Исто, стр.30

¹⁴⁴ Исто, стр.30

состојба ако само еден од сопствениците е подготвен да лиценцира, а важечкиот национален закон за сопственост бара заедничка администрација¹⁴⁵“.

Податоците генерирани од машината, како такви, не се во рамките на Директивата за базата на податоци, бидејќи тие штитат бази на податоци, а не збирки на податоци / податоци. Нејасно е дали повеќето бази на податоци генерирани од машината се произведени од креирани или собрани податоци. Доколку се направени од снимени/собрание податоци, статусот на таквите податоци треба да се разјасни во Директивата за базата на податоци.

Во заклучокот на финалниот извештај, во однос на машински генерираните бази на податоци се наведени следните насоки:

Како одговор на технолошките промени и растечката економска важност на машински генерираните податоци:

- не е (сè уште) јасно како правото на суи генерис е во интеракција со машински генерираните бази на податоци;
- би можело да биде препорачливо да се разјасни поимот изготвувач на база на податоци;
- колку што е можно, да се разјаснат поимите за значителни инвестиции и значителен дел, вклучително и поимот снимени и собрани податоци;
- пожелно е да се воведат исклучоци за рударење на податоци¹⁴⁶;

Сепак на крајот е препорачано да се почека пред да се започне со законодавна интервенција во овој поглед. Ваквиот развој на настаните е сè уште во рана фаза и затоа законодавната интервенција треба да биде претпазлива, бидејќи треба да се воспостави разумна рамнотежа меѓу заштитата на инвестициите и дозволеното извлекување и повторна употреба на базите на податоци.

2.2 Усогласување на Директивата на бази на податоци со други релевантни Директиви во однос заштита на обемни бази на податоци (Big Data)

¹⁴⁵ Исто, стр.111

¹⁴⁶ Исто, стр.141

Одредбите од Директивата 96/9/ЕС за бази на податоци можат подобро да се усогласат со оние од другите директиви релевантни на истата тема. Одредбите на Директивата 96/9/ЕС за бази на податоци и Директивата 2001/29/ЕС¹⁴⁷ за усогласување на одредени аспекти на авторското право и сродните права во информатичкото општество се разликуваат од повеќе аспекти. На пример, исклучоците од авторските права за базите на податоци се различни од оние за авторските права во другите дела. Како последица на тоа, експертите и засегнатите страни повикуваат на усогласување, иако повеќето од земјите-членки на ЕУ не усвоија посебни дефиниции за правата на базите на податоци, што повлекува примена на општите авторски права.

Евалуацијата на Директивата за базата на податоци, исто така, се справува со можните интеракции помеѓу правото на суи генерис и Директивата за повторна употреба на информации од јавниот сектор. Директивата 2003/98/ЕС¹⁴⁸ за повторна употреба на информации од јавниот сектор доживеа трансформација и стана Директива за отворени податоци и повторна употреба на информации од јавниот сектор, позната и како Директива за отворени податоци (Директива (ЕУ) 2019/1024¹⁴⁹) која стапи на сила на 16 јули 2019 година. Таа ја заменува Директивата за информации за јавниот сектор, исто така позната како Директива 2003/98/ЕС која датира од 2003 година и потоа беше изменета со Директивата 2013/37/ЕУ¹⁵⁰.

На 17.05.2019 година беше објавена официјалната верзија на новата Директива 2019/790¹⁵¹ за авторски права и сродни права на единствениот дигитален пазар, каде се вклучени и амандманите на [Директивата за бази на податоци 96/9/ЕС](#) и [Директивата за 2001/29/ЕС](#)¹⁵² за хармонизација на одредени аспекти од авторското право и сродните права во информатичкото општество. Во новата Директива 2019/790, Директивата за бази на податоци 96/9 се споменува 17 пати, а терминот бази на податоци се споменува 7 пати.

[Директивата 2019/790 има за цел модернизирање на законот за авторско право на Европската унија, земајќи ги предвид зголемените дигитални](#)

¹⁴⁷ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32001L0029&from=EN>

¹⁴⁸ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32003L0098&from=en>

¹⁴⁹ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019L1024&from=EN>

¹⁵⁰ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32013L0037&from=EN>

¹⁵¹ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019L0790&from=EN>

¹⁵² <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32001L0029&from=EN>

[и прекугранични употреби на заштитена содржина. Земјите-членки сега имаат рок од две години, односно до 7 јуни 2021 година, да ја спроведат оваа Директива во сопственото национално законодавство.](#)¹⁵³

Во општите одредби се споменува дека остануваат недопрените постојните правила во законодавството за авторски права, со некои исклучоци. Овие се утврдени во член 24, кој воведува измени во Директивата 96/9/ЕС за базата на податоци и Директивата 2001/29/ЕЗ. Амандманот за Директивата за бази на податоци се однесува на промени во:

(а) Во членот 6 (2), точката (б) се заменува со следново: „(б) кога се користи за единствена цел за илустрација за настава или научно истражување, сè додека е наведен изворот и до степен оправдан со некомерцијалната цел што треба да се постигне, без да се нарушат исклучоците и ограничувањата предвидени во Директивата (ЕУ) 2019/790 на Европскиот парламент и на Советот¹⁵⁴.

(б) Во член 9, точката (б) се заменува со следново: „(б) во случај на екстракција заради илустрација за настава или научно истражување, сè додека е наведено изворот и до степенот оправдан со некомерцијалната цел што треба да се постигне, без да се нарушат исклучоците и ограничувањата предвидени во Директивата 2019/790;“.

Член 24 предвидува измени и дополнувања на Директивата за бази на податоци 96/9/ЕС и Директива 2001/29/ЕС така што постојните исклучоци и ограничувања во правото на Унијата треба да продолжат да се применуваат, вклучително и за рударење на текст и податоци, образование и истражување, сè додека не го ограничуваат опсегот на задолжителните исклучоци или ограничувања предвидени во Директивата 2019/790/ЕУ што треба да ги спроведат земјите-членки во нивниот национален закон.

¹⁵³ https://www.wipo.int/news/en/wipolex/2019/article_0008.html

¹⁵⁴ Директива (ЕУ) 2019/790 на Европскиот парламент и на Советот од 17 април 2019 година за авторските права и сродните права на единствениот дигитален пазар и за изменување и дополнување на Директивите 96/9 / ЕС и 2001/29 / ЕС, 17.5.2019, стр. 92

Истражувачки проект - прашалник до парламентите на ЕСРД¹⁵⁵ мрежата

За потребите на истражувачката работа во однос на анализа на состојбата на правната регулатива на базите на податоци во различни правни системи, се испрати прашалник до 70 парламенти, членки на Европскиот центар за парламентарни истражувања и документација (ЕЦПД). Заедно со прашалникот се достави и модел на одговор каде се опишува состојбата на правниот систем во Република Северна Македонија.

Со цел изготвување на студија со проактивна компаративна анализа за правната заштита на базите на податоци како предизвик во современото дигитално општество, Ве молиме да одговорите на следните прашања:

1. Кои се правните аспекти на регулација во однос на заштитата на базите на податоци? За земјите членки на Европската Унија, освен Директивата 96/9/ЕС, дали постои друг облик на правна заштита во вашите национални легислативи?
2. Дали постојат дополнителни форми на правна заштита на базите на податоци (договори, лиценци и сл.)?
3. Дали Биг дата и машински генерираните бази на податоци се предмет на правна заштита и која е правната основа за ваквата правна заштита?
4. Кои институции ја регулираат правната рамка на заштитата на базите на податоци?
5. Во последните три години, дали постојат некои судски случаи поврзани со правната заштита на податоци во судската праткитка на националната јурисдикција? Ако постојат, посочете референци до судските одлуки.

Моделот на одговор од Република Северна Македонија:

1. Законот за авторско право и сродни права од 1996 година во Северна Македонија вклучува само една одредба што се однесува на базите на податоци, во членот 7 каде што базите на податоци се регулирани како „збирки на дела“. Со измените и дополнувањата на Законот за авторско право и сродни права, донесени во 2005 година, се спроведе усогласување на

¹⁵⁵ European Center for Parliamentary Research and Documentation (ЕСРД)/Европски центар за парламентарни истражувања и документација (ЕЦПД)

македонскиот закон за авторско право во однос на базите на податоци со Директивата 9/96/ЕС. Покрај членот 7, измените и дополнувањата од 2005 година пропишаа нов член 7а, кој дава дефиниција за база на податоци во согласност со Директивата за базата на податоци. Дополнително, измените и дополнувањата од 2005 година пропишаа нов дел за правото на заштита на суи генерис. Измените и дополнувањата на Законот за авторско право и сродни права од 2007 година не се однесуваат на базите на податоци. Во 2010 година, македонскиот парламент го донесе новиот Закон за авторско право и сродни права, без измени во одредбите за заштита на базата на податоци, што е во сила и денес.

2. Употребата, повторната употреба и извлекувањето на основен дел од базите на податоци може да се регулираат со потпишување на интерен договор помеѓу изготвувачот на базата на податоци и потенцијалниот корисник.

3. Обемните бази на податоци (Big Data) и машински генерираните бази на податоци се неструктурирани (noSQL) бази на податоци што е спротивно на дефинирањето на базите на податоци дека „базата на податоци е збирка на материјали за податоци, распоредени по систематски или методски редослед“. Според тоа, не е разјаснето дали тие треба да бидат под суи генерис ниту под заштита на авторските права. Во македонското законодавство нема дополнителни прописи за неструктурирани бази на податоци.

4. Не постои национално тело што ја регулира интелектуалната сопственост. Националната канцеларија за индустриска сопственост не се занимава со авторски права и сродни права. Постојат неколку агенции регистрирани како компании со ограничена одговорност кои се занимаваат со авторско право и сродни права: Македонската агенција за авторски права и Меѓународната агенција за интелектуална сопственост Берин. Овие агенции чуваат копија од пријавената оригинална работа како депонент без да влезат во проверка на автентичноста. Доколку е потребно, тие ги претставуваат клиентите во парница за авторски права.

5. Во македонската јурисдикција нема случаи поврзани со заштита на базата на податоци, ниту се поднесени барања за заштита на базите на податоци до агенциите за авторски права. Во повеќето случаи, депонираните оригинални дела се однесуваат на литературна или музичка уметност.

Во зададениот рок за одговарање на прашалникот од 30 дена, одговор на прашалникот доставија 29 земји.

Земји чии парламенти одговориле на прашалникот:

Албанија, Австрија, Канада, Република Хрватска, Холандија, Естонија, Финска, Франција, Грузија, Германија, Грција, Израел, Кипар, Латвија, Луксембург, Република Молдавија, Норвешка, Република Полска, Република Португалија, Романија, Република Словачка, Република Словенија, Кралство Шпанија, Шведска, Велика Британија, Унгарија, УСА, Чешка, Турција.

Парламенти кои одговориле на прашалникот	Земји членки на ЕУ	Земји кои не се членки на ЕУ	Двodomни парламенти (добиео одговор од двата дома)
29	20	9	4

Во однос на третото прашање: Дали Биг дата и машински генерираните бази на податоци се предмет на правна заштита и која е правната основа за ваквата правна заштита, најголем дел од парламентите одговорија дека прашањето за обемни бази на податоци (Big Data) не е директно опфатено со специфична правна заштита во нивната национална легислатива, освен одредбите предвидени во GDPR регулативата за заштита на лични податоци.

Следи преглед на дадени конструктивни одговори-

Парламентарната служба од парламентот во Канада го достави следниот одговор по однос на ова прашање:

Во Канада во моментот нема специфична законска заштита за големи податоци или машински генерирани бази на податоци. Како што споменавме погоре, базата на податоци

мора да се смета за оригинален избор или аранжман на податоци за да биде заштитена со закон за авторски права. Сепак, во јуни 2019 година, Постојаниот комитет на Долниот дом на индустријата, науката и технологијата спроведе законски преглед на законот за авторско право. Во својот извештај¹⁵⁶, Комитетот препорача „Владата на Канада да размисли за изменување и дополнување на Законот за авторско право или воведување на друго законодавство за да се обезбеди јасност околу сопственоста на дело создадено од компјутер“.

Од парламентарната истражувачка служба од германскиот Бундестаг (согласност за дадените одговори доставија и претставниците од службата на Бундесрат) е добиено следното толкување во однос на ова прашање:

- Податоците генерирани при употреба на апликација за генерирање на обемни бази на податоци (Big Data) генерално се произведени од технички определена, механички контролирана анализа над која корисникот нема креативно влијание. Затоа, не постои ново дело заштитено со авторско право (делови 1-2 од Законот за авторско право).

Како општо правило, обемните бази на податоци (Big Data) исто така не се предмет на нови бази на податоци во смисла на одделот 4 (2) од Законот за авторско право. Анализите за обемни бази на податоци (Big Data) не бараат генерално однапред да се сортираат систематски податоците; тие специфично овозможуваат проценка на големи несортирани количини на податоци.

Меѓутоа, во анализите на големите податоци, законот за заштита на базата на податоци според деловите 87а и понатаму од законот за авторско право може да има поголема улога. Законски услов за да постои база на податоци е дека содржината на базата е распоредена на систематски или методичен начин и е индивидуално достапна со електронски средства (дел 87а Апс. 1 од Законот

¹⁵⁶ <https://www.ourcommons.ca/DocumentViewer/en/42-1/INDU/report-16/page-36>

за авторско право). Ова ги разликува базите на податоци од обичните неструктурирани акумулации на податоци. Апликациите за обемни бази на податоци (Big Data) работат на создавање врски што се однесуваат на одредени предмети, под-поглавја, настани или процеси, со цел да се добие ново знаење. Според анализата на обемните бази на податоци (Big Data), барем треба да биде можно да се генерираат систематски пребарувања на резултатите, или да се добие вредност од апликацијата. Ако е тоа така, апликацијата за обемни бази на податоци (Big Data) - со оглед на доволно инвестиции - треба да спаѓа под правна заштита согласно на членовите 87а и понатаму од Законот за авторско право. Единствените квалификувани инвестиции во врска со ова се оние што ги прават корисниците на обемни бази на податоци (Big Data) за собирање и (ре-) уредување на веќе постоечките податоци.

Во норвешката правна теорија¹⁵⁷, се тврди дека генерираните бази на податоци од машини и сензори не се изземени од заштитата на базите на податоци, барем доколку инвестициите се поврзани со систематско структурирање на необработените податоци. Споменатата дискусија се однесува на С-490/14 и напис од Матијас Леистнер, „Обемни бази на податоци (Big Data) и Директива за бази на податоци на ЕУ 96/9 / ЕЗ: Актуелен закон и потенцијал за реформа“ од 2017 година.

Ставот на Парламентарниот институт на парламентот на Република Словачка по ова прашање е следниот:

Во словачкото законодавство не постои специфична регулатива во врска со прашањето за правната заштита на обемни бази на податоци (Big Data) и машински генерираните бази на податоци. Како релевантен пример на третирање на суи генерис правото за некреативни бази на податоци, може да се наведе хипотетичкиот пример објавен на официјалната интернет страна на законодавството на словачката република.

1. Дали веб-страницата е база на податоци? Кои обврски ги имам кога сакам да креирам веб-страница и да вметнам фотографии, музика и видеа на веб-страницата? Може ли да ставам

¹⁵⁷ Ole-Andreas Rognstad, *Opphavsrett*, Universitetsforlaget 2019, p. 396 and 397

хиперлинкови до мрежата за дела (на пр. Videа) објавени на други веб-страници?

Официјален одговор од веб страната на законодавството на словачката република¹⁵⁸:

Веб-страницата најчесто ги исполнува барањата на некреативната база на податоци и е заштитена со суи генерис право на база на податоци. Сепак, веб-страницата исто така може да ги исполнува условите за креативна база на податоци заштитена со авторски права. Во таков случај тој е заштитен и со право суи генерис на база на податоци и со авторски права. Авторските права може да важат и за графички содржини на веб-страницата. При креирање веб-страница, потребно е да се добие овластување за употреба на дела што ќе бидат поставени на веб-страница. Ова не се однесува на хиперлинкови кои не претставуваат употреба на дело според Законот за авторско право, бидејќи тие само се однесуваат на друг извор и не го прават изворот достапен на други членови на јавноста.

Следствено на овој пример, може да се разгледа можноста на исполнување на барањата за некреативна база на податоци кога станува збор за обемни бази на податоци (Big Data) и машински генерираните бази на податоци. На тој начин би се обезбедила суи генерис правна заштита на базата.

Шпанската агенција за заштита на податоци објавила водич¹⁵⁹ за заштита на податоците и обемните бази на податоци (Big Data), каде правниот режим што се применува на вештачката интелигенција е според Општите прописи за заштита на податоците (RGPD).

Согласно наодите од спроведеното истражување во однос на прашањето за правната заштита на обемните бази на податоци Big Data, може да се заклучи дека ставот на истражувачките служби во парламентите генерално ја поддржуваат можноста за правна заштита на изготвувачите на обемни бази на податоци, во случај на исполнети услови за остварување на суи генерис правото согласно Директивата за бази на податоци.

Заклучок

¹⁵⁸ <https://www.dusevnevlastnictvo.gov.sk/en/web/guest/osobitne-pravo-k-database>

¹⁵⁹ <https://www.aepd.es/sites/default/files/2019-09/guia-codigo-de-buenas-practicas-proyectos-de-big-data.pdf>

Машински генерираните бази на податоци, како и обемните бази на податоци (Big Data) добиваат сè поголемо економско значење. Овие нови технологии покренуваат прашања во врска со тоа кој ја прави и кој ја поседува базата на податоци и кои се суштинските инвестиции. Ставовите во овој поглед се многу поларизирани: изготвувачите на базите на податоци сакаат заштита за овие нови типови на податоци и бази на податоци, додека корисниците бараат право на пристап до податоците.

Најновите технолошки достигнувања повлекуваат бројни прашања во врска со нивната интеракција со Директивата за базата на податоци. На пример, сè уште е неизвесно дали Директивата за бази на податоци се однесува на базите на податоци создадени од сензори или машини. Правната анализа дадена во овој труд ги идентификува следните дилеми во однос на поставената хипотеза за правната суи генерис заштита на обемните бази на податоци (Big Data):

- Првата полемика се појавува во однос на дефинирањето на самата база на податоци. Имено, базата на податоци е дефинирана како “збирка на материјали за податоци, распоредени по систематски или методски редослед“, додека Обемните бази на податоци (Big Data) и машински генерираните бази на податоци се неструктурирани (noSQL) бази на податоци што е спротивно на дефинирањето на базите на податоци
- Второто прашање за дискусија е во однос на дефинирањето на сопственоста на машински генерираните, односно обемните бази на податоци (Big Data), каде не е јасно дефинирано дали сопственоста е на имателот на машината или на оној кој ги собира податоците или станува збор за косопственост
- Третата дискусија произлегува од фактот за потребата за идентификување на поимот значителна инвестиција неопходна за стекнување на суи генерис правната заштита. Имено, кај машински генерираните податоци, односно обемните бази на податоци (Big Data), податоците се генерираат автоматски, без значителен човечки напор или инвестиција.

Можно решение за овие неизвесности е ревидирање на сегашниот режим на заштита на базата на податоци со воведување на задолжително

лицензирање. Крајната цел е да им се обезбеди на изготвувачите на базите на податоци заштита што им е потребна за да ги применат можностите за развој во контекст на брзорастечката експанзија на податоците.

Покрај анализата од претставници на истражувачките академски кругови и анализата на наодите од Извештајот од евалуацијата на Директивата на базите на податоци на Европската комисија во однос на прашањето за правната суи генерис заштита на машински генерираните податоци, односно обемните бази на податоци (Big Data), во трудот се прикажани и наодите од спроведеното истражување преку доставување на прашалник до истражувачките служби на седумдесет парламенти членки на мрежата ЕЦПИД. Од анализата на добиените 29 одговори, во однос на прашањето за правната заштита на обемните бази на податоци (Big Data), може да се заклучи дека најголем дел од парламентите дале слични одговори дека обемните бази на податоци (Big Data) не се директно опфатени со специфична правна заштита во нивната национална легислатива, освен одредбите предвидени во GDPR регулативата за заштита на лични податоци. Само истражувачките служби од пет парламенти се обиделе да ја анализираат можноста за стекнување на суи генерис правото на правна заштита за обемните бази на податоци (Big Data), со став дека ваквиот тип бази на податоци не треба да бидат изземени од правната заштита ако ги исполнуваат условите за тоа. Во оваа анализа се издвојува одговорот од Канада, каде се наведува препораката од Постојаниот комитет на Долниот дом на индустријата, науката и технологијата за изменување и дополнување на Законот за авторско право или воведување на друго законодавство за да се обезбеди јасност околу сопственоста на дело создадено од компјутер.

Следејќи ја Европската стратегија за податоци, Европската Комисијата треба да направи ревизија на Директивата за бази на податоци, особено за олеснување на споделувањето и тргувањето со машински генерирани податоци и податоци генерирани на Интернет мрежата, како и обемните бази на податоци (Big Data). Директивата за бази на податоци предвидува суи генерис заштита за базите на податоци, кои се резултат на значителни инвестиции. За да се исполнат условите на правната заштита на обемните бази на податоци, треба да се разјаснат поимите за изготвувач на бази на податоци, сопственик на база на податоци и

значителни инвестиции и статусот на собрани и снимени податоци. Евалуацијата на Директивата од 2018 година покажува дека Директивата обезбедува додадена вредност на изготвувачите на бази на податоци, но, има простор за ревизија со цел прилагодување на брзите и тековни технолошки промени и олеснување на пристапот и употребата на податоците. Добрата правна рамка на заштитата на базите на податоци треба да даде импулс во настојувањето деловните субјекти да инвестираат во стопанската дејност поврзана со базите на податоци како дел на интелектуалната сопственост, а добрата заштита е во интерес како на деловните субјекти, така и на корисниците, истовремено претставувајќи заштита од нелојалната конкуренција.

Користени референци

1. European Union Agency For Network And Information Security (ENISA) (2015), Big Data Security Good Practices and Recommendations on the Security of Big Data Systems, https://www.enisa.europa.eu/publications/big-data-security/at_download/fullReport
2. Francesco Banterle, (2016), The Interface Between Data Protection and IP Law: The Case of Trade Secrets and the Database sui generis Right in Marketing Operations, and the Ownership of Raw Data in Big Data Analysis, <https://www.researchgate.net/publication/328711882>
3. Gervais, Daniel J., (2019), Exploring the Interfaces Between Big Data and Intellectual Property Law 10 (2019) Journal of Intellectual Property, Information Technology and Electronic Commerce Law (JIPITEC) 22, Vanderbilt Law Research Paper No. 19-36, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3360344>
4. Jenn Cano, (2014), The V's of Big Data: Velocity, Volume, Value, Variety, and Veracity, XSNet, <<https://www.xsnet.com/blog/bid/205405/the-v-s-of-big-data-velocity-volume-value-variety-and-veracity>>
5. Matthias Leistner, (2018) Big Data and the EU Database Directive 96/9/EC: Current Law and Potential for Reform, <https://ssrn.com/abstract=3245937>>.
6. Mattioli, Michael, (2014) Disclosing Big Data, *Articles by Maurer Faculty*. 1480. <https://www.repository.law.indiana.edu/facpub/1480>
7. P. Bernt Hugenholtz, (2018), Data Property: Unwelcome Guest in the House of IP, *Kritika. Essays on Intellectual Property*, vol. III.
8. Terence Prime, *European Intellectual Property Law*, 2000, превод на македонски јазик - Теренс Прајм, Европско право на интелектуална сопственост, Просветно дело 2009
9. Yun Wan and Yue Liu, (2008), The Impact of Legal Challenges on the Evolution of Web-based Intelligent Agents, *Journal of International Commercial Law and Technology*, Vol. 3, Issue 2,

- <https://media.neliti.com/media/publications/28728-EN-the-impact-of-legal-challenges-on-the-evolution-of-web-based-intelligent-agents.pdf>
10. Бернската конвенција за заштита на книжевни и уметнички дела, Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works <https://wipolex.wipo.int/en/text/283693>
 11. Директива (ЕУ) 2019/1024 за отворени податоци, (2019), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019L1024&from=EN>
 12. Директива (ЕУ) 2019/790 на Европскиот парламент и на Советот од 17 април 2019 година за авторските права и сродните права на единствениот дигитален пазар и за изменување и дополнување на Директивите 96/9 / ЕС и 2001/29/ЕС (2019), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019L0790&from=EN>
 13. Директива 2001/29/ЕС за усогласување на одредени аспекти на авторското право и сродните права (2001), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32001L0029&from=EN>
 14. Директива 96/9/ЕС на Европскиот парламент и на Советот за правна заштита на базите на податоци, (1996), <http://europa.eu.int/ISPO/infosoc /legreg/docs/969ec.html>
 15. Директивата 2003/98/ЕС за повторна употреба на информации од јавниот сектор (2003), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32003L0098&from=en>
 16. Договорот за авторски права од Светската организација за интелектуална сопственост WIPO Copyright Treaty (WCT), <https://wipolex.wipo.int/en/text/295157>
 17. Спогодбата за трговски аспекти на правата од интелектуална сопственост, Agreement on Trade-Related aspects of Intellectual Property rights (TRIPs) https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/27-trips.pdf
 18. Студија од Европската Комисија за евалуација на Директивата 96/9/ЕС за правна заштита на бази на податоци, Study in support of the evaluation of Directive 96/9/EC on the legal protection of databases

By European Commission, (2018), <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/5e9c7a51-597c-11e8-ab41-01aa75ed71a1>

19. Финален извештај од Европската Комисија за евалуација на Директивата 96/9/ЕС за правна заштита на бази на податоци, Study in support of the evaluation of Directive 96/9/EC on the legal protection of databases, Final Report (2018), <https://www.technopolis-group.com/wp-content/uploads/2020/02/Study-in-Support-of-the-Evaluation-of-the-Database-Directive.pdf>

State aid control in Albania and reform prospects

Evgjeni Bashari PHD candidate

General Inspector

High Inspectorate of Declaration and Audit of
Assets and Conflict of Interest

Dr. Anduena GJEVORI

Lecturer

“Aleksander Xhuvani” University

Department of Law

Email: anduena.gjevori@uniel.edu.al

Abstract

Since 2005, Albania has adopted a law on State aid. The Stabilisation and Association Agreement, the cornerstone of the relationships between the country and the EU, impose on Albania the obligation to create a State aid control regime. This paper investigates the institutional position of the State aid enforcement authority created in Albania and overall experiences of the implementation of the State aid law. It draws conclusions on the developments and challenges in implementing the above-mentioned law since its approval.

Keywords: State aid, European Integration, State Aid Commission, Stabilisation and Association Agreement.

I. Introduction

The Stabilisation and Association Agreement (SAA) requires Albania to guarantee that its rules on competition and State aid are in line with the *Acquis*

Communautaire.¹⁶⁰ During the pre-accession period Albania has to show an acceptable track on the implementation of these rules. The European Commission evaluates laws adopted by Albania in the framework of competition and State aid control and their implementation through annual progress reports.

State aid control is enriched in Title VI, “Approximation of laws, law enforcement and competition rules” of the SAA. According to Article 71, any State aid which distorts or threatens to distort competition by favouring certain undertakings or products is incompatible with the proper functioning of the SAA in so far as it may affect trade between the community and Albania.¹⁶¹ The SAA further provides that any practices involving State aid shall be assessed on the basis of the criteria arising from the application of Article 87 TEC (now Article 107 TFEU) and also the interpretative instruments adopted by the Community Institutions.¹⁶² The SAA does not provide an explanation of what is understood by “may affect trade between the Community and Albania.” Nevertheless, we may refer to EU experience to gain an appreciation of its meaning. Under EU law, both Articles 101 and 102 TFEU, mention the expression “may affect trade between Member States”, whereas Article 107 TFEU which is on State aids provides “affect trade between Member States”, omitting “may.” The European Court of Justice has interpreted the above-mentioned expression very widely arguing that it is not necessary for the Commission to prove that trade will be affected, it is sufficient to show that trade might be affected.¹⁶³ In addition, the SAA provides further obligations for Albania such as: the establishment of an independent body which will have the powers to apply the provisions on State aid,¹⁶⁴ the establishment of State

¹⁶⁰ In the framework of the Stabilisation and Association Process, the SAA between Albania and the EU was signed on 12 June 2006 and entered into force on 1 April 2009. The main aims of the SAA are to support the efforts of Albania to strengthen its democracy and the rule of law, to contribute to political, economic and institutional stability in Albania, to support transition into a functioning market economy which is integrated into EU’s internal market. See Article 1 of the SAA. The SAA with Albania is published in the Official Journal of the EU, OJ 2009 L 107/166.

¹⁶¹ See Article 71 (iii) of the SAA.

¹⁶² See Article 71 point 2 of the SAA.

¹⁶³ De Burca P. (2008). *EU law text, cases and materials*. Oxford University Press, pg.1092.

¹⁶⁴ See Article 71 point 4 of the SAA.

aid transparency, the establishment of an inventory of aid schemes introduced before the establishment of the national monitoring authority.¹⁶⁵

Since 2005, Albania has adopted a law on State aid. This paper will investigate the institutional position of the State aid enforcement authority created in Albania and overall experiences of the implementation of the State aid law. It draws conclusions on the developments and challenges in implementing the above-mentioned law since its approval.

II. Introduction of State aid control system in Albania

2.1. Obligations under the Stabilisation and Association Agreement to approximate State aid rules

State aid control is enriched in Title VI of the Stabilisation and Association Agreement between Albanian and EU, “Approximation of laws, law enforcement and competition rules”. According to Article 71, any State aid which distorts or threatens to distort competition by favouring certain undertakings or products is incompatible with the proper functioning of the SAA in so far as it may affect trade between the community and Albania.¹⁶⁶

In the same line with the first paragraph of Article 107 Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU), which provides the general principles according to which State aid is not compatible with the internal market.¹⁶⁷

Further, Article 71 of the SAA provides that any practices involving State aid shall be assessed on the basis of the criteria arising from the application of the now Article 107 TFEU (ex-Article 87 TEC) and also the interpretative instruments adopted by the Community/European Institutions.¹⁶⁸ These rules include present and future secondary legislation, frameworks, guidelines and other relevant administrative acts in force in the European Union, as well the case-law of the European courts.¹⁶⁹ Similar

¹⁶⁵ See Article 71 point 6 of the SAA.

¹⁶⁶ See Article 71 (iii) of the SAA.

¹⁶⁷ *De Burca, EU law text, cases and materials*. Oxford University Press, 2008 p.1092.

¹⁶⁸ See Article 71 (2) SAA Albania; Article 73(2) SAA Montenegro; Article 73 (2) SAA Serbia; Article 71(2) SAA Bosnia and Herzegovina; Article 69(2) SAA Republic of North Macedonia; Article 75(2) SAA Kosovo.

¹⁶⁹ M.Cremona, “State Aid Control: Substance and Procedure in Europe Agreements and the Stabilisation and Association Agreements” (2003) 9 European Law Journal, p. 265-287.

provisions can be found in the SAA-s signed between the EU and other Western Balkan (WB) countries.¹⁷⁰

In addition, the SAA provides further obligations for Albania such as: the establishment of an independent body which will have the powers to apply the provisions on State aid,¹⁷¹ the establishment of State aid transparency, the establishment of an inventory of aid schemes introduced before the establishment of the national monitoring authority.¹⁷²

Aid transparency is another important obligation provided by the SAA. Accordingly, Albania has the obligation to create an inventory of existing state aid schemes, within a period of five years.¹⁷³ Moreover, aid transparency is ensured also by submitting annual reports following the methodology of the European Community on the total amount and the distribution of the aid granted and by providing upon request information on particular individual cases of public aid.¹⁷⁴

In addition, another EU related obligation for Albania is the establishment of an independent body which will have the powers to apply the provisions on State aid.¹⁷⁵ Regarding the establishment of an operationally independent authority which would apply the provisions on State aid according to the SAA this authority is independent from the body which would apply provisions related to the anticompetitive agreements and abuse of dominant position. It is not clear why such a distinction is made.¹⁷⁶ The SAA expressly requires the establishment of an “operationally independent authority” “entrusted with the powers necessary for the application” of the State aid rules.¹⁷⁷ This national

¹⁷⁰ See Article 71 (2) SAA Albania; Article 73(2) SAA Montenegro; Article 73 (2) SAA Serbia; Article 71(2) SAA Bosnia and Herzegovina; Article 69(2) SAA Republic of North Macedonia; Article 75(2) SAA Kosovo.

¹⁷¹ See Article 71 point 4 of the SAA.

¹⁷² See Article 71 point 6 of the SAA.

¹⁷³ See Article 71 (6) SAA Albania.

¹⁷⁴ See Article 71 (5) SAA Albania.

¹⁷⁵ Only the SAA with the Republic of North Macedonia does not expressly provide the obligation for the establishment of an independent State aid authority to enforce the general prohibition on State aids. See Article 71 (4) SAA Albania; Article 73(4) SAA Montenegro; Article 73 (4) SAA Serbia; Article 71(4) SAA Bosnia and Herzegovina; Article 75(4) SAA Kosovo.

¹⁷⁶ Dajkovic I. (2010). Comments on the new State aid law in Serbia in the Context of Serbia’s accession to the EU. *EStAL*, 2, at pg. 351.

¹⁷⁷ The elements related to State aid control included in the Stabilisation and Association Agreements concluded between EU and WB countries are analysed by Peter Schutterle in:

State aid authority should have, *inter alia*, the competences to authorise or disapprove State aid schemes or individual aid as well as to order recovery of unlawful aid.

Another obligation under the terms of the SAA for Albania is to assess regional aid taking into account that the whole territory will be regarded as eligible under the criteria of Article 87(3)(a) TEC (now Article 107(3)(a) TFEU) during the ten first years after the entry into force of the SAA. Within five years from the date of entry into force of the SAA on the basis of the Albanian GDP's per capita figures, harmonised at NUTS II level the Albanian State Aid Commission and EU Commission will jointly evaluate the eligibility of the regions as well as the maximum aid intensities in order to prepare the regional aid map.¹⁷⁸

A Protocol on Iron and Steel Products¹⁷⁹ requires the parties to “address promptly the structural weakness of its iron and steel sector and to ensure the global competitiveness of its industry”. Therefore, Albania should establish, within three years the necessary restructuring and conversion programme to achieve availability of this sector under normal market conditions.¹⁸⁰ In addition to State aid rules Article 71 of the SAA provides that any specific EU rules for the iron and steel sector should be applied in order to evaluate aid. According to this Protocol Albania may during the five years after the entry into force of the SAA “exceptionally grant aid for restructuring purposes provided that:

- it leads to the viability of the benefiting firms under normal market conditions at the end of the restructuring period, and
- the amount and the intensity of such aid are strictly limited to what is absolutely necessary in order to restore such viability and are progressively reduced, and
- the restructuring programme is linked to a global rationalization and compensatory measures to counter the distorting effect of the aid granted in Albania.”

State Aid Control in the Western Balkan Countries and Turkey, Vol. 2 *ESAL*, 2005, p. 255-263.

¹⁷⁸ See Article 71, point 7 of the SAA.

¹⁷⁹ Protocol 1, of the SAA, “On iron and steel products”.

¹⁸⁰ Article 5 of the Protocol 1, “On iron and steel products” of the SAA.

The Protocol requires transparency which will be achieved by exchanging information including details of restructuring plans and its implementation. The Stabilisation and Association Council is the monitoring authority according to the SAA. As the Protocol is part of the Interim Agreement on trade related matters with the EU the five-year period has started in 2006.¹⁸¹ In fulfilling its Stabilisation and Association obligations with regard to State aid, a report on the inventory of existing State aid schemes in Albania was issued in January 2008 and it includes data on State aid granted since 2000.¹⁸² In practice, the fulfilment of this condition is not easy, especially within a short time of period.¹⁸³ Later, Albania has confirmed its intention not to provide any aid for the restructuring of the iron and steel industry.¹⁸⁴ In 2012, the regional State aid map has been adopted by a decision¹⁸⁵ of the Albanian State Aid Commission, based on the NUTS II division of the country and is in line with the *acquis*.¹⁸⁶ Albania has confirmed its intention not to provide any aid for the restructuring of the iron and steel industry.¹⁸⁷ Moreover, the Albanian State

¹⁸¹ The Interim Agreement is the trade related part of the SAA aiming to establish in a progressive way an area of free trade between Albania and the EU. It has been in force since December 2006.

¹⁸² Council Minister's Decision no. 45 dated 16.01.2008 "On the approval of the report on inventory of existing state aid schemes in Albania", Official Gazette no. 9, pg. 9. See also Commission Staff Working Document – Albania 2006 Progress Report, COM (2006) 649 final, pg. 27. Commission Staff Working Document – Albania 2008 Progress Report, Accompanying the Communication from the Commission to the European Parliament and the Council Enlargement Strategy and Main Challenges 2008-2009 (COM (2008) 674) pg. 30.

¹⁸³ L. Bieguriski, "Sensitivity of sectors and the need of State aid reforms in economies in transition" (2008) 4 EStAL, p. 671.

¹⁸⁴ Commission Staff Working Document – Albania 2009 Progress Report, accompanying the document from the Commission to the European Parliament and the Council enlargement strategy and main challenges 2009-2010 COM (2009) 533, at pg. 30. http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2009/al_rapport_2009_en.pdf. Accessed May 2021.

¹⁸⁵ Decision, No. 43, dated 11.09.2012, of the Albanian State Aid Commission "On the approval of the regional map of State aid", Official Gazette no. 131, and pg.131.

¹⁸⁶ Commission Staff Working Document – Albania 2012 Progress Report, accompanying the document from the Commission to the European Parliament and the Council enlargement strategy and main challenges 2012-2013 COM (2012) 600 at pg. 37. http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/al_rapport_2012_en.pdf. Accessed May 2021.

¹⁸⁷ Commission Staff Working Document – Albania 2009 Progress Report, accompanying the document from the Commission to the European Parliament and the Council enlargement strategy and main challenges 2009-2010 COM (2009) 533, at pg. 30.

Aid Commission submits annual reports to European Union in line with its obligation to ensure aid transparency. Whereas the law on State aid control and the Albanian State Aid Commission will be analysed below. A strong monitoring authority, the EU Commission, evaluates laws adopted by Western Balkan countries in the framework of State aid control and closely assesses their implementation through annual Progress Reports published yearly for each SEE country.

2.2. The law on State aid control and the transposition of the EU State aid regime

The 2005 Albanian Law on State aid¹⁸⁸ correctly transposes the rules of the SAA into the national legislation.¹⁸⁹ It was accompanied by three government implementing regulations such as: regulations on notification and procedures¹⁹⁰, regional aid¹⁹¹, rescue aid.¹⁹² The law regulates “the general principles and procedures, according to which State aid is allowed and controlled, in order to support economic and social development of the country and implementation of the international obligations undertaken by the Republic of Albania in the framework of international agreements containing State aid obligations”.¹⁹³ The objective of the law is twofold: (i) to support economic and social development of the country (ii) to fulfil obligations of Albania undertaken in the framework of international agreements which contain dispositions on State aid. Article 2 of the above-mentioned law provides that it does not apply to fishery and agriculture sectors.¹⁹⁴ This is in

http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2009/al_rapport_2009_en.pdf.

Accessed May 2021.

¹⁸⁸ Law no. 9374, dated 21.4.2005 “On State aid”, Official Gazette no. 36, pg. 36.

¹⁸⁹ Schutterle P. (2005). *State aid control in the Western Balkans and Turkey*. EStAL 2 pg. 255 – 263.

¹⁹⁰ Council Ministers’ Decision no. 817, dated 28.12.2005 “On the approval of the regulation laying down procedures and notification form”, Official Gazette no. 102, pg.103.

¹⁹¹ Council Ministers’ Decision no. 815, dated 28.12.2005 on the approval of the regulation “On the conditions and procedures on regional aid”, Official Gazette no. 102, pg. 102.

¹⁹² Council Ministers’ Decision no. 816, dated 28.12.2005 on the approval of the regulation “On the conditions and procedures on rescue and restructuring aid”, Official Gazette no. 102, pg.102.

¹⁹³ Article 1 of the law no. 9374, dated 21.4.2005 “On State aid”, amended.

¹⁹⁴ Article 1 of the law no. 9374, dated 21.4.2005 “On State aid”, amended.

line with the SAA which excludes agricultural and fishery products from the application of State aid.

Article 4 of the above-mentioned law provides for the general prohibition of aid: “Save as otherwise provided by this law any State aid granted through State resources, in any form whatsoever which distorts or threatens to distort competition, by favouring certain undertakings or the production of certain goods.” This is a reflection of Article 107 TFEU. Whereas, Article 7 and Article 13 of the Albanian law on State aid mirroring Article 107 (2) (3) TFEU provides categories of aid that are or may be allowed. However, the Albanian legislator should amend the title of Article 13 into “aid which may be allowed”.

The law contains a number of provisions on the position and competences of the State Aid Commission (SAC). According to the Law, the State aid grantor should notify the State Aid Sector of any plan to grant new aid, independently of its form and its beneficiaries.¹⁹⁵ State aid grantor as defined by the Law includes organs of central and local government, and any other entity acting on behalf of the State which is or might be authorized to give State aid.¹⁹⁶ The notified aid cannot be implemented before the SAC has reached a decision which approves State aid.

The Law provides both *ex ante* and *ex post* control. An *ex-ante* control is started upon receipt of a complete State aid notification.¹⁹⁷ A complete notification according to the law is the one which permits the SAC to evaluate the compatibility of State aid. The law obliges the SAC to make a “positive decision”, it may attach to a positive decision conditions or “negative decision” within a period of 60 days from the receipt of a complete notification.

Furthermore, the law also establishes the *ex-post* control. The SAC or the State Aid Sector can ask information to the State aid grantor if they have information that State aid can be deemed illegal.¹⁹⁸ According to the law illegal aid is any aid granted and implemented in violation of this law and of the decisions of the SAC or any aid, notified to the State aid Commission, but implemented

¹⁹⁵ Article 3 of the Council Ministers’ Decision no. 817, dated 28.12.2005 “On the approval of the regulation laying down procedures and notification form”

¹⁹⁶ Article 3 of the law no. 9374, dated 21.4.2005 “On State aid”, amended.

¹⁹⁷ Article 69 of the law no. 9374, dated 21.4.2005 “On State aid”, amended.

¹⁹⁸ Article 25 of the law no. 9374, dated 21.4.2005 “On State aid”, amended.

without its approval.¹⁹⁹ Additional information can be requested during the *ex post* procedure. The SAC can take a decision requiring the aid grantor to suspend the aid until it has reached a decision on its compatibility. The SAC may make a decision requiring the aid grantor to recover any illegal aid, pending on a decision of the SAC on the compatibility of aid, where it is clear that there is aid, which it is a matter of urgency and there is serious risk of substantial and irreparable damage to a competitor.

III. *The State Aid Commission at the heart of the implementation gap*

The Albanian Law on State Aid establishes a decision-making body which is the State Aid Commission (SAC).²⁰⁰ Pursuant to, the 2005 State Aid Law, the SAC is the competent body to evaluate and authorise State aid schemes and individual aid and may also order recovery of unlawful aid.²⁰¹ Additionally, the above-mentioned law establishes a State Aid Department (SAD) as an administrative body, functioning under the ministry responsible for economy. This structure is entrusted with the competence to carry out investigations and prepare proposals for State aid decisions taken by the SAC.²⁰² The SAC is composed of five members appointed by the Council of Ministers upon the proposals of the minister of finance, minister of economy, minister of justice and one member from the civil society.²⁰³ Whereas, the minister responsible for economy is the chairman of the SAC. Appointed for a mandate of four years, members of the SAC should be professionals who have experience in the field of economy. Although the 2005 State Aid Law expressly provides that the SAC is independent while performing its duties the independence of the SAC shows weaknesses. The presence of the minister responsible for economy as the head of the SAC and the presence of one member from the ministry of finance, two biggest grantors of aid, raises questions about the conflict of interest.²⁰⁴ Further, the members are working only part-time for the SAC as they are usually civil servants working for ministries or for other

¹⁹⁹ Article 3, paragraph 9 of the law no. 9374, dated 21.4.2005 “On State aid”, amended.

²⁰⁰ Law no. 9374, dated 21.4.2005 “On State aid”, amended.

²⁰¹ Article 17 of the law no. 9374, dated 21.4.2005 “On State aid”, amended.

²⁰² Article 18 of the law no. 9374, dated 21.4.2005 “On State aid”, amended.

²⁰³ Article 16, paragraph 2 of the law no. 9374, dated 21.4.2005 “On State aid”, amended.

²⁰⁴ At present, the Minister for Finance and Economy, the biggest grantor of aid, is the head of the State Aid Commission, as the Ministry of Finance and that of the Economy joined in 2017.

institutions. Also, the approval of the annual reports of the SAC by the Council of Ministers might affect the independence of the State Aid Commission as well. Moreover, the State Aid Department, located in the structure of the ministry responsible for economy depends on it. This ministry is likely to be the main granter of aid²⁰⁵, which can raise questions about the objectiveness of the proposals prepared by SAC and so about the objectiveness of the decisions of the State Aid Commission itself.²⁰⁶ The operational independence of the Albanian State Aid Commission has been continuously criticised by the progress reports issued by the European Commission for Albania.

IV. Final remarks

At the end of the EU accession negotiations, Albania should have established, *inter alia*, rules on State aid fully approximated with the EU *acquis*, as well as a credible State aid enforcement record. Although progress has been made related to the legal framework for the State aid control in Albania, additional efforts are required to bring it into line with the *acquis*. It is important for the country to implement the rules on State aid and to establish a decision practice. Although the Law on State Aid in Albania has been into force since 2006, the State aid providers in Albania are still reluctant to submit State aid notifications to the State aid Sector. The European Commission has expressed its concern related to *ex-ante* State aid control in Albania pointing out that the number of the State aid notifications by the Government is low.²⁰⁷ Most of the decisions of the State Aid Commission have approved the notified State aid schemes. On the other hand, the Commission has very rarely initiated an *ex-officio* investigation meaning that it has not challenged many major aid schemes.

A political will is needed in order to create an effective State aid control system. Consequently, the Albanian Government should have the will to self-restrain its budget expenditure. The incentive given to Albania in this case

²⁰⁵ K. Kuik, "State Aid and the 2004 Accession – Overview of Recent Developments" (2004) 3 EStAL. pg. 63-64.

²⁰⁶ P. Schutterle, "Implementing of the EC State aid control – an accession criterion" (2002) 1 EStAL. pg. 673.

²⁰⁷See Albanian Progress Report, October 2014, pp. 27. Available at http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2014/20141008-albania-progress-report_en.pdf accessed May 2021.

might be a clear timeframe of the EU membership. The Eastern enlargement showed that once candidate countries had a clear timeframe of EU membership, they were willing to learn to play the game of EU State aid.²⁰⁸ Although the EU enlargement fatigue, following the example of other WB countries, Albania should transfer State aid control to the Albanian Competition Authority (ACA). It is established by the legal provisions on competition as an independent authority having legal personality. Moreover, the members of the Competition Authority are elected by the Parliament and the ACA is accountable to the Parliament.

Bibliography

Bieguriski L (2008), Sensitivity of sectors and the need of State aid reforms in economies in transition, *EStAL* 4, pg. 659-683.

Bieguriski L (2012) Forms of State aid authorities in associated countries of Central and Eastern Europe, *EStAL* 3 pg. 567-572.

Botta M. (2013), State aid control in South-East countries: the endless transition, *EStAL*, 1, 83-94.

Cremona M. "State Aid Control: Substance and Procedure in Europe Agreements and the Stabilisation and Association Agreements" (2003) 9 *European Law Journal*, p. 265-287.

Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union, OJ L. 326/47-326/390; 26.10.2012.

Council Ministers' Decision no. 815, dated 28.12.2005 on the approval of the regulation "On the conditions and procedures on regional aid", *Official Gazette* no. 102, pg. 102.

Council Minister's Decision no. 45 dated 16.01.2008 "On the approval of the report on inventory of existing state aid schemes in Albania", *Official Gazette* no. 9, pg.9.

²⁰⁸ Botta M., State aid control in South-East countries: the endless transition, (2013) *EStAL*, 1, 83-94.

Commission of the European Communities. (2008) *Albania Progress Report*.

Commission of the European Communities. (2009) *Albania Progress Report*.

Commission of the European Communities. (2010) *Albania Progress Report*.

Commission of the European Communities. (2012) *Albania Progress Report*.

Commission of the European Communities. (2013) *Albania Progress Report*.

Decision, No. 43, dated 11.09.2012, of the Albanian State Aid Commission "On the approval of the regional map of State aid", Official Gazette no. 131, and pg.131.

De Burca P. (2008), *EU Law Text, Cases and Materials*, Oxford University Press.

Dajkovic I (2010), Comments on the new State aid law in Serbia in the Context of Serbia's Accession to the EU, *EStAL*, 2.

Kuik. K., (2004) "State Aid and the 2004 Accession – Overview of Recent Developments" 3 *EStAL*.

Law no. 9374, dated 21.4.2005 "On State aid" Official Gazette as amended.

Stabilisation and Association Agreement between Albania, European Communities and its Member States OJ 2009 L 107/166.

Schutterle P, (2002) "Implementing of the EC State aid control – an accession criterion" *EStAL* 2.

Schutterle P. (2005) State aid control in the Western Balkans and Turkey, *EStAL* 2.

Inheritance by will in Europe

Doc.Dr. Shemsije Demiri

International University of Struga E-mail:
sh.demiri@eust.edu.mk

Doc.Dr. Driton Haruni

International University of Struga E-mail:
d.haruni@eust.edu.mk

Doc.Dr. Rudina Sela

International University of Struga E-mail:
r.sela@eust.edu.mk

Mr.sc. candidate : Mirnes Demiri

International University of Struga E-
m.demiri@eust.edu.mk

Abstract

The will is recognized in all legislations as an expression of the last wish, by which a person (testator) makes the distribution of his property after death. A will is a one-sided declaration of will, given naturally in a certain form imposed by law and intended to create another order of inheritance, different from the legal one, but with legal heirs, and in their absence in favor of any human person or juridical person.

In different legislations we find a variety of forms of wills, from the oldest to the most modern, made part of domestic national legislation, also as a result of the ratification of international conventions.

The most typical form that continues up to this day is present in all legislations is the form of regular and extraordinary will, this form of will is recognized by most countries in Europe but also encountering some differences between these states of which I will elaborate further.

A will is a legal action that the person, while alive, wants to leave the property with a regular document, at his request, to other family members. A will can be made by any person, who according to the identity card has reached the age of 18, but the will is issued when he has documented its property.

Key words: Inheritance by will, gaining inheritance, regular and living will, ability to compile a will, etc.

Trashëgimia në bazë të testamentit në Europë

1. Gjermania

Aftësia për të përpiluar testament sipas të drejtës gjermane fitohet në moshën 16 vjeçare, nën kushte që testatori të jetë i aftë për gjykim. Personat që nuk janë të aftë për të gjykuar respektivisht që nuk mund ti kuptojnë veprimet e veta si rezultat i sëmundjeve mendore dhe pengesa të tjera janë të pa aftë për të përpiluar testament.

Në Gjermani egzistojnë dy lloje të testamentit: i rregullt dhe i jashtëzakonshëm. Forma të rregullta janë testamenti i shkruar me dorë dhe testamenti publik. Dhe të dy këto lloje të testamenteve përpilohen pa praninë e dëshmitarëve.

Testamenti i shkruar me dorë duhet patjetër të jetë i shkruar, nënshkruar nga testatori dhe të ketë datë. Edhe pse aftësia për të përpiluar testament fitohet në moshën 16 vjeçare, këtë lloj të testamentit nuk mund ta përpilojnë personat që nuk kanë mbushur moshën 18 vjeçare.

Testamenti publik, respektivisht testamenti në formë të dokumentit publik mund të përpilohet në dy mënyra. Mënyra e parë është dhënia e deklaratës apo vullnetit të fundit të testamentlënësit para noterit. Mënyra e dytë është dorëzimi i dokumentit të shkruar me të cilën testatori para noterit vërteton se ajo është vullneti i tij i fundit. Në të drejtën gjermane lejohet edhe testamenti i përbashkët, por vetëm në mes të bashkëshortëve dhe bashkëshortëve me gjini të njejtë.

E drejta gjermane i njeh dhe i pranon si të plotëfuqishme edhe testamentet e jashtëzakonshme varësisht nga rrethana në të cilat janë përpiluar. Në raste të tilla nuk nevojitet prania e noterit por është e domosdoshme prania e

dëshmitarëve. Testament i jashtëzakonshëm është testamenti i bërë në prani kryeshefit dhe në prani të dy dëshmitarëve, në raste urgjente ose testamenti gojor i bërë në prani të tre dëshmitarëve në rastet kur noteri nuk ka pasur mundësi të marrë pjesë. Kohëzgjatja e testamentit të jashtëzakonshëm është e kufizuar.

Testamenti ndërkombëtar nuk njihet në të drejtën gjermane si pasojë e faktit se gjermania nuk e ka ratifikuar Konventën e Ëashingtonit për testament ndërkombëtar të vitit 1973.²⁰⁹

2.Franca

Për dallim nga shtetet e tjera në të drejtën franceze aftësia për të përpiluar testament është i kufizuar dhe specifik. Personat që nuk kanë mbushur moshën 16 vjeçare nuk kanë aftësi për të përpiluar testament. Personat që kanë moshën 16 vjeçare por nuk kanë mbushur moshën 18 vjeçare mund të disponojnë me testament vetëm me gjysmën e pasurisë që e posedojnë. Personat që kanë mbushur 16 vjet dhe janë të „emancipuar,, respektivisht kanë lidhur martesë në pajtim me nenin 476 të Kodit Civil Francez, janë plotësisht të aftë të disponojnë me testament me të gjithë pasurinë e tyre.

E drejta franceze njih tre lloje të testamenteve: testamentin e shkruar me dorë, publik dhe testamentin sekret. Testamenti i shkruar me dorë duhet të jetë i shkruar, datuar dhe i nënshkruar nga vetë testatori. Në Francë ky lloj testamenti është lloi më i shpeshtë dhe i zakonshëm në praktikë. Testamenti publik përpilohet në prani të dy noterëve ose një noteri dhe dy dhëshmitarë në pajtim me vullnetin e testamentlënësit.(neni 971 et alt.Code Civile). Dhëshmitarë të testamentit publik mund të jenë vetëm shtetasit Francez të cilat janë persona madhorë dhe të cilëve nuk u është marë ose kufizuar aftësia e veprimt, në pajtim me nenin 476 të *Code Civile*.

Testamenti sekret është kombinim i dy testamenteve të mëparshme dhe më rrallë zbatohet në praktikë. Bëhet fjalë për testament të cilën pasi e shkruan dhe nënshkruan testatori e dorëzon të vulosur tek noteri në prani të dy dëshmitarëve. (neni 976 Code Civile)

²⁰⁹ Спировиќ Трпеновска Љиљана, Мицковиќ Дејан и Ристов Ангел, Наследувањеро во Европа, Скопје 2011, стр.277,278,279,280

Në kohën më të re e drejta Franceze e parasheh edhe testamentin ndërkombëtar. Me sjelljen e Ligjit në 29 prill 1994, në territorin francez ju lejohej noterëve të përpilojnë testament ndërkombëtarë në pajtim me Konventën e Ëashingtoni për testamentin ndërkombëtarë.²¹⁰

3.Trashëgimia në bazë të testamentit në shtetet e Ish Jugosllavisë

3.1. Sllovenia

Aftësia për të përpiluar testament sipas të drejtës Sllovene fitohet me mbushjen e moshës 15 vjeçarë nën kushtet që personi të jetë i aftë për të gjykuar. (neni 59, par.1, LT, 1955 viti)

Në raset kur testatori e humb aftësinë e gjykimit pas përpilimit të testamentit kjo nuk ndikon në plotëfuqishmërinë e testamentit. E drejta Sllovene parasheh më shumë forma të testamentit edhe atë: testamenti i shkruar me dorë, testamenti i shkruar në prani të dëshmitarëve, testamenti gjyqsor, testamenti i përpiluar jashtë shtetit, testamenti i përpiluar në anije sllovene, testamenti i përpiluar në luftë ose në gjendje të jashtëzakonshme, testamenti ndërkombëtarë, dhe testamenti gojor.²¹¹

3.2. Kroacia

Aftësia për të përpiluar testament sipas të drejtës trashëgimore Kroate fitohet me mbushjen e moshës 16 vjeçare, me kusht që personi të jetë i aftë për të gjykuar. Ligji Kroat për dallim nga shtetet e tjera, në mënyrë të qartë thekson se testamentlënësi nuk është i aftë për të gjykar nëse në atë moment nuk ka qenë i aftë ti kuptoj kuptimin e vullnetit të tij. (neni 26, parag.2). Ligji i ri kroat për të drejtën trashëgimore njih tre lloje të testamenteve: privat, publik dhe testament në rethana përjashtuese. Si testamente private janë testamenti i shkruar me dorë (neni 30) dhe testamenti i shkruar në prani të dëshmitarëve (neni 31). Për dallim

²¹⁰ Спиоровиќ Трпеновска Љиљана, Мицковиќ Дејан и Ристов Ангел, Наследувањеро во Европа, Скопје 2011, стр.280,281,282,283

²¹¹ Спиоровиќ Трпеновска Љиљана, Мицковиќ Дејан и Ристов Ангел, Наследувањеро во Европа, Скопје 2011, стр.300,301

nga ligji i mëparshëm, rrisi paraqet testamenti publik, që gjatë përpilimit të tij merr pjesë organi shtetëror. (neni 32-36). Kështu që testament publik me kërkesë të testamentlënësit në Republikën e Kroacisë gjykata në gjykatën komunale, këshilltari gjyqësor ose noteri, ndërsa jashta shtetit para përfaqësië diplomatike konsulare të RK. Në kuadër të testamentit të përpiluar në rrethana përjashtuese e parasheh vetëm testamentin gojor. Testamentlënësi mund të deklaroj vullnetin e tij të fundit në prani të dy dëshmitarëve vetëm në rrethana përjashtuese, për shkak të të cilave nuk ka qenë në gjendje të përpiloj testament në formë tjetër të plotëfuqishme. Testamenti gojor pas kalimit të afatit prej 30 ditëve nga përfundimi i rrethanave në të cilat është përpiluar pushon të vlejë. (neni 37)

E drejta kroate nuk e njeh testamentin e përpiluar në anije edhe përkundër faktit se ka dalje në detë. Risi e ligjit të ri për trashëgimi është regjistri Kroat i testeenteve, e cila udhëhiqet nga ana e Komorës së noterëve, në pajtim me rregulloren e nxjerur nga ministri i drejtësisë (neni 68).²¹²

3.3. Sërbija

Sipas ligjit për të drejtën trashëgimore të vitit 1995, aftësia e përpilimit të testamentit arihet në moshën 15 vjeçare, nëse personi është i aftë për të gjykuar. Ligjvënësi testamentin e parasheh si,, veprim i njëanshëm, personal dhe që gjithmon mund të tërhiqet, deklaratë e vullnetit të personit me të cilën disponon me pasurinë e tij në rast vdekje, në kuadër të dispozitave ligjore (neni 78).

Ligji për trashëgimi i Sërbisë parasheh më tepër forma të testamentit: testamenti i shkruar me dorë (neni 84); testamenti i shkruar para dëshmitarëve (neni 85); testamenti gjyqësor (neni 86-90); testamenti konsular (neni 91); testamenti ndërkombëtarë (neni 92-107) testamenti i përpiluar në anije (neni 108); testamenti i përpiluar në luftë (neni 109) dhe testamenti gojor (neni 110-111).²¹³

4.Trashëgimia në bazë të testamentit në Republikën e Maqedonisë së Veriut

²¹² Спиrowиќ Трпенoвска Љиљана, Мицковиќ Дејан и Ристов Ангел, Наследувањерo во Европа, Скопје 2011, стр.301,302

²¹³ Спиrowиќ Трпенoвска Љиљана, Мицковиќ Дејан и Ристов Ангел, Наследувањерo во Европа, Скопје 2011, стр.302,303

4.1.De lege lata

Aftësia për të përpiluar testament sipas të drejtës tonë fitohet në moshën 15 vjeçare, përderisa personi është i aftë për gjykim (neni 62,para.1). Ligji për trashëgimi i vitit 1996 parasheh më tepër formatë testamenteve: i shkruar me dorë (neni 66), gjyqësor (neni 67-71), diplomatiko-konsular (neni 72), ndërkombëtarë (neni 74-89), luftarak (neni 90) dhe gojor (neni 90-93). Për dallim nga Ligji i mëparshëm për trashëgimi i vitit 1973, për shkak të problemeve në praktikë në të drejtën e re trashëgimore ligjvënësi i parasheh testamentin e shkruar para dëshmitarëve dhe testamentin në anije.

Shkenca për të drejtën trashëgimore, pavarësisht nga koha se kur mund të përpilohen testamentet, formalitetet dhe koha se deri kur vlejné testamentet i klasifikon në testamente të rregullta dhe të jashtëzakonshme. Forma të rregullta të testamenteve përpilohen në ç'do kohë, kanë formë të rreptë për shkak se vlejné për një kohë të pa caktuar. Testamente të rregullta janë: testamenti i shkruar me dorë, testamenti gjyqësor, testamenti diplomatiko-konsular, dhe testamenti ndërkombëtar. Testamente të jashtëzakonshme mund të përpilohen vetëm në rethana të jashtëzakonshme, kanë formë më të lehtë dhe janë të kufizuara nga koha e vlefshmërisë, testamente të tilla janë: testamenti luftarak dhe gojor. Në varësi nga ajo se gjatë përpilimit të testamentit a merr pjesë organi shtetërorë ose jo, testamentet ndahen në testamente publike dhe private. Testamente private janë: testamenti i shkruar me dore dhe testamenti gojot, ndërsa testamentet tjera janë publike.

Testamenti i shkruar me dorë është i plotëfuqishëm nëse testamentlënësi e shkruan me dorën e vetë dhe e nënshkruan (neni 66, para.1 LT).

Testamentin gjyqësor e përpilot gjykatësi i gjykatës kompetente në formë të procesverbalit, sipas deklaratës së testamentlënësit (neni 67, LT).

Testamenti i përpiluar para përfaqësisë diplomatike dhe konsulare në shtetin e huaj është shumë i ngjajshëm me testamentin gjyqësor. Bëhet fjalë për testament të përpiluar nga shtetasi i Republikës së Maqedonisë që gjendet në shtetin e huaj, sipas dispozitave që vlejné për përpilimin e testamentit gjyqësor nda ana e përfaqësuesit konsular ose diplomatik të R.së Maqedonisë i cili kryen punë konsulare. (neni 72, LT).

Testamenti luftarak ose testament i përpiluar në kohë lufte, siç e parasheh ligji për trashëgimi, është testament që përpilohet në kohë lufte (neni 73 LT).

Testamenti ndërkombëtarë përpilohet në formë të shkruar, sikurse testament i shkruar me dorë ose testament i shkruar nga ana tjetër nga person tjetër, për të cilën testamentlënësi në prani të dy dëshmitarëve para gjykatës kompetente (noterit) deklaron se ajo është testamenti i tij dhe se është i njohur me përmbajtjen. Testamenti i këtillë është i plotëfuqishëm në bazë të formës së saj, pa varësisht nga vendi ku është përpiluar, se ku gjendet pasuria e testamentlënësit, shtetësisë së tij, vendbanimit respektivisht vendqëndrimit të tij (neni 74 LT).

Testamenti gojor, është ai lloj i testamentit të cilin testamentlënësi mund në mënyrë gojore ta deklaroj vullnetin e tij në prani të dy dëshmitarëve, vetëm se për shkak të rasteve të caktuara nuk ka mundësi të përpiloj testament të shkruar, (neni 90, LT). „ Jo secila deklaratë gojore, mund të prodhoj efekte të testamentit gojor, nëse nuk janë plotësuar kushtet për plotëfuqishmërinë e testamentit gojor,,(Vendim i gjykatës Supreme të Maqedonise, gzh.nr.996/74, prej 06.03.1975).²¹⁴

4.2. De lege ferenda

4.2.1.Ndryshimet e nevojshme tek testamenti i shkruar me dorë

Testament i shkruar me dorë është ai testament të cilën testamentlënësi e ka shkruar dhe nënshkruar me dorën e vetë (neni 66, para.1, LT i vitit 1996). Që të jetë i plotëfuqishëm testamenti i shkruar me dorë, duhet të plotësohet dy kushte: 1) testamentin duhet personalisht ta shkruajë në tërësi testamentlënësi dhe 2) testamenti duhet të nënshkruhet personalisht nga testamentlënësi.²¹⁵ Për plotëfuqishmërinë e testamentin të shkruar me dorë nuk është e obligueshme por është mirë të shënohet data kur është përpiluar (neni 66, para.2, LT, viti 1996). Egzistimi i formaliteteve në të drejtën trashëgimore ka qëllim mbrojtës. Në këtë kuptim shkenca konstaton se forma paraqet „ garancë për vërtetësinë e vullnetit të fundit të testamentlënësit.²¹⁶

²¹⁴ Спировиќ Трпеновска Љиљана, Мицковиќ Дејан и Ристов Ангел, Наследувањеро во Европа, Скопје 2011, стр.304-315

²¹⁵ Спировиќ Трпеновска Љиљана, Наследно Право, Скопје, 2009, Стр.156

²¹⁶ Konstantinović Mihailo, Opšte napomene uz teze za predprojekt zakona o nasleđivanju, Arhiv za pravne i društvene nauke, br.3/1947, стр.342

Fakti që ligjvënësi nuk e parasheh datën si element të testamentit të shkruar me dorë, çon deri tek problemet në lidhje me realizimin e vullnetit të fundit të testamentlënësit dhe konteste me afat të gjatë dhe harxhime financiare.

Në të drejtën gjermane mungesa e datës në testament mund të ketë pasoja juridike në rastet kur për plotëfuqishmërinë e testamentit nevojitet të vërtetohet koha e përpilimit të saj (§ 2247 par.5 BGB). Përderisa koha e përpilimit të testamentit nuk mund të vërtetohet në ndonjë mënyrë, testamenti llogaritet jo i plotëfuqishëm.

E drejta trashëgimore Sllovene e vitit 1976 parasheh se testamenti i shkruar me dorë është i plotëfuqishëm edhe përkundër asaj se nuk është cekur data (neni 63, para.2). Në atë drejtim është edhe vendimi i paraparë në Ligjin e ri për Trashëmi të Sërbisë, sipas së cilës: „ për plotëfuqishmërinë e testamentit nuk është obligative në të të shënohet data e përpilimit, por ajo mvaret sipas dëshirës,, (neni 84, para.2). Megjithatë, në raportin e Komisionit të përpunimit të Ligjit për të drejtën civile të Republikës së Sërbisë, propozohet që për plotëfuqishmërinë e testamentit olografik të shënohet data se kur është përpiluar.²¹⁷

Si propozim mund të shërbej e drejta gjermane e cila nuk insiston që testamenti i shkruar me dorë të jetë i datuar. Mungesa e datës nuk mund të çojë deri tek paraqitja e pasojave juridike nëse in concreto nuk egziston dyshim se testamenti a është i plotëfuqishëm ose i revokueshëm. Deti tek anulimi i testamentit të pa datuar vjen vetëm në ato situata kur gjykata nuk mund të vërtetoj kohën e përpilimit të tij. (§ 2247, para.5, BGB)²¹⁸

Ligji i ri për trashëgimi i Kroacisë i vitit 2003, parasheh se për plotëfuqishmërinë e testamentit të shkruar me dorë,, nuk është obligative por ka interes të shënohet data e përpilimit,, (neni 30, para.2). Në atë drejtim është edhe ligji i ri për trashëgimi i Malit të Zi i vitit 2008, (neni 66, para.2), si dhe Ligji për trashëgimi i Republikës së Sërbisë i vitit 2009 (neni 68,par.2).

Për dallim nga ligjet e përmendura, ligjvënësi Kosovar për të drejtën trashëgimore ka paraparë ndryshime në kuadër të elementeve themelore të

²¹⁷ Vlada Republike Srbije, Komisia za Izradu Građanskog zakonika, Rad na izradi na Građanskog zakonita, izveštaj Komisije za otvorenin pitanjima, Beograd, 2007, crp.145

²¹⁸ Đurđević Dejan „Sloboda testiranja i formalizam olografskog testamenta,, Pravni Život, br.11/2009, str.861.

testamentit të shkruar me dorë. Ligji i ri për Trashëgimi i Kosovësi vitit 2004, për sa i përket testamentit të shkruar me dorë parasheh: „ Testamenti është i plotëfuqishëm nëse testamentlënësi e ka shkruar dhe datuar me dorën e vet dhe nëse e ka nënshkruar ose ka vënë gisht. Data duet patjetër të përmbajë ditën, muajin dhe vitin,, (neni 74,para.2). Në të drejtën trashëgimore të Italisë testamenti i shkruar me dorë (testament olographe) duhet në tërësi të shkruhet me dorën e testamentlënësit, të datohet (data, muaji dhe viti), dhe të nënshkruhet nga i njejtj.²¹⁹

Në të drejtën franceze testamenti i shkruar me dorë është ai testament i cili është në tërësi i shkruar me dorë i datuar dhe i nënshkruar me dorën e testamentlënësit.²²⁰

4.3. Testamenti i përpiluar nga noteri

Në Ligjin për trashëgimi si *Lex generalis*, nuk parashihet testamenti i përpiluar në noter. Në të drejtën tonë trashëgimore testamenti i përpiluar në noter për herë të parë është paraparë në Ligjin për noterinë të vitit 2007.²²¹ Sipas dispozitave të këtij ligji „ testament në formë të Aktit Noterial përpilohet sipas dispozitave që vlejné për përpilimin e testamentit gjyqësor,, (neni 58). Specifika e kësaj paraqitet tek autorizimi i noterit që të përpiloj akt noterial të villnetit të fundit, si dhe faktin se përpilimi i këtillë i aktit ka fomë dhe veprim sikuse edhe testamenti gjyqësor.²²²

Ligji i ri për trashëgimi²²³ i Republikës së Sërbisë i vitit 2009, formën e testamenteve të përpiluar në noter e parasheh në dispozitë të veçantë të ligjit. Në pajtim me dispozitat ligjire:,, (1) testamentin e testamentlënësit mund ta përpiloj noteri. (2) Noteri testamentin do ta përpiloj në pajtim me dispozitat e këtij ligji të cilat ndërlidhen me testamentin gjyqësor, nëse me ligjin për noterët nuk rregullohet ndryshe,, (neni 72).

²¹⁹ Codice Civile Italiano, 1942, neni 601,602

²²⁰ Code civil des Français, (*Code Napoleon*, Francia, 1804) neni 970

²²¹ Закон за нотаријатот, сл.весник, бр .55/07,86/08 и 139/08

²²² Спировиќ Трпеновска Љиљана, Наследно Право, Скопје, 2009, Стр.155

²²³ Закон о наслеђивању „Službeni glasnik,, 1/2009

Testamenti i përpiluar në noter është i pranuar në: të drejtën Italiane ²²⁴, në të drejtën Franceze ²²⁵, në të drejtën Spanjolle ²²⁶ e drejta Gjermane ²²⁷ e drejta Ruse ²²⁸, etj.

Përhapja dhe pranimi i kësaj forme në praktikë, për dallim nga testamenti gjyqësor në të ardhmen mund të pritet që forma e testamentit të përpiluar në notar më së shumti do të pranohet nga ana e qytetarëve. Arsyeja e këtillë është fakti se testamenti i përpiluar në noter në të drejtën tëno për dallim nga ligjvënësit e tjerë kërkon një formë më të thjeshtë, për këtë arsye llogarisim se në ndryshimet dhe plotësimet e ardhshme të ligjit për trashëgimi të parashihet dispozitë për formën e testamentit të përpiluar në noter. kjo për arsye se edhe qytetarët e thjeshtë të cilët e shfrytëzojnë ligjin për trashëgimi nuk kanë mundësi të dinë se kanë edhe mundësi të këtillë, sepse testamenti noterial nuk është i cekur

²²⁴ Codice Civile Italiano, 1942

²²⁵ Code civil des Français, (*Code Napoleon*, Francia, 1804

²²⁶ Codice civile Spagnolo (Código Civil, scritto nel 1889)

²²⁷ Bürgerliches Gesetzbuch (BGB, Germania, 1900)

²²⁸ Г.Г Черемных НАСЛЕДСТВЕННОЕ ПРАВО, учебник, Российская академия, адвокатуры и нотариата, Москва 2009, стр.156-167

në këtë ligj, por është i rregulluar me ligj të veçantë- Ligjin për noterinë.²²⁹

Република Македонија
НОТАР
СЕБАЕДИН ДАУТИ
За подрачјето на основен суд Гостивар
Ул. Браќа Ѓиноски, 66.
Гостивар
2016.04.21 година

ОДУ бр.833/16
ИРС.бр.01/16

-----НОТАРСКИ АКТ-----
-----Т Е С Т А М Е Н Т-----

Јас Нотар, Себаедин Даути од Гостивар ул. „Браќа Ѓиноски“, 66 за подрачјето на основен суд Гостивар, Потврдувам дека во двенадесетинаесетта година, месец Април, ден дваесетипрви, во петнаесет часот, во мојата нотарска канцеларија пристапија лицата:-----

-РЕЧИ НЕШАТ од Гостивар каде и живее, во с.Равни, ул.бр, роден на 08.11.1947 година, чиј идентитетот утврдив самјот врз основа на лична карта број Г0258480 и со ЕМБГ:0811947473008 издадена од МВР Гостивар на 23.01.2012 година, како **завештател**.-----

Идентитетот на тештатерот го потврдија и тестаменталните сведоци **Абду Беким** од с.Равен Гостивар каде и живее и **Бакну Ферик** од с.Равен Гостивар каде и живее.-----

Присатинот Завештател побора од мене согласно член 58 од законот за нотаријатот во форма на нотарски акт да и составувам тестамент со долу наведена содржина:-----

Како се работи за нотарски акт-тестамент, согласно член 48 ст.1 точка а од законот за нотаријатот присати се сведоците:-----

- **Абду Беким** од с.Равен Гостивар каде и живее, роден на 23.08.1980 година, чиј идентитет го утврдив врз основа на лична карта бр.Г1087949 и со ЕМБГ:2308980473009 издадена од МВР Гостивар на 30.08.2012 година како **сведок**.-----

- **Бакну Ферик** од с.Равен Гостивар каде и живее, роден на 03.08.1987 година, чиј идентитет го утврдив врз основа на лична карта бр.Г0197136 и со ЕМБГ:0308987473023 издадена од МВР Гостивар на 19.05.2011 година како **сведок**.-----

Сведоците изјавија дека лично го познават тештатерот и дека немаат никаква врска со тестаментот.-----

Во разговор со лицето се уверив дека истиот е способен за расудување, дека е при чиста свест и здрав разум и дека одлуката да располага со последната волја ја донесол слободно, без закана, без присилба или измама од никого.-----

Од како лично се уверив во идентитетот на тештатерот, дека способен и овластен за преземње и склучување на ова правна работа, дека тештатерот и сведоците на тестаментот го познават службениот македонски јазик, им ја објаснив целта и правните последици што можат да произлезат од овој нотарски акт, се уверив дека кај завештателот постои вистинска и сериозна волја и дека располагањето во врска со ова правна работа не е во спротивност со принудните прописи, и од како го сослушав завештателот и изјавата за нејзината последна волја во присуство на тестаменталните сведоци Абду Беким и Бакну Ферик, го составив следниот:-----

Тештатор _____ Сведоци на тестамент
1. _____
2. _____

²²⁹ Спировиќ Трпеновска Љиљана, Мицковиќ Дејан и Ристов Ангел, Наследувањеро во Европа, Скопје 2011, стр.327

Т Е С Т А М Е Н Т

Јас **РЕЧИ НЕЦАТ** од Гостивар каде и живее, во с.Равен, ул.бр. роден на 08.11.1947 година, чиј идентитетот утврдив самиот врз основа на лична карта број Г0258480 и со ЕМБГ:0811947473008 издадена од МВР Гостивар на 23.01.2012 година, одлучив денес додека сум при чиста свест, здрав разум и добро здравје да го распределам мојот недвижен имот на следниот начин:

-моја волја е да на моите внуци **Речи Ардит**, роден на 19.04.2005 година во Берлин Р.Германија, каде и живее, со патна исправа бр.С3J3R35NH издадена од надлежните органи во Р.Германија на ден 22.05.2015 година и на **Речи Албин**, роден на 15.03.2002 година во Берлин Р.Германија, каде и живее, со патна исправа бр.С3J2ZTF16 издадена од надлежните органи во Р.Германија на ден 14.05.2014 година, по мојата смрт му ги оставам во сопственост и владение недвижен имот која ја поседувам на мое име на **по 1/2 идеален дел** и тоа:

-**КП.бр.251,дел-2**,на мв.„Село“,култура-гз-гиз, кл-3, со површина од **922 м2**.

-**КП.бр.251,дел-2**,на мв.„Село“,култура-гз-гиз-1,со површина од **179 м2**,заведени во **Лист-Б** и,

-**КП.бр.251,дел-2**,на мв.„Село“,бр.на згр.1, нам.на згр.през.при конв.на под.од стар.ел. систем-А1, влез-1, кат-1, мам.на посебен/заеднички дел од згр.ПП,со површина од **17 м2**.

-**КП.бр.251,дел-2**,на мв.„Село“,бр.на згр.1, нам.на згр.през.при конв.на под.од стар.ел. систем-А1, влез-1, кат-1, мам.на посебен/заеднички дел од згр.СТ,со површина од **133 м2**.

-**КП.бр.251,дел-2**,на мв.„Село“,бр.на згр.1, нам.на згр.през.при конв.на под.од стар.ел. систем-А1, влез-1, кат-1, мам.на посебен/заеднички дел од згр.СТ,со површина од **131 м2**.

-**КП.бр.251,дел-2**,на мв.„Село“,бр.на згр.1, нам.на згр.през.при конв.на под.од стар.ел. систем-А1, влез-1, кат-1, мам.на посебен/заеднички дел од згр.ПП,со површина од **18 м2**, со право на сопственост, заведена во **лист-В**, во имотен лист бр.100036 за КО Равен, чиј препис е

издаден од АКН Гостивар на 19.04.2016 година, и

-**КП.бр.251,дел-2**,на мв.„Село“,бр.на згр.1, нам.на згр.през.при конв.на под.од стар.ел. систем-А1, влез-1, кат-1, мам.на посебен/заеднички дел од згр.П,со површина од **63 м2**, со право на сопственост, заведена во **лист-В**, во имотен лист бр.100037 за КО Равен, чиј препис е издаден од АКН Гостивар на 21.04.2016 година.

Ова е моја последна волја и сакам начинот на распределба наведен како погоре да се изврши така како што е составена во овој тестамент после мојата смрт.

Овој тестамент лично му го прочитав на завешателот пред двајцата сведоци.

Завешателот пред мене и пред двајцата сведоци **Абдин Беким** и **Бакиу Ферик**, изјави дека е овој нејзин тестамент кој во целост одговара на неговата волја, и во знак на прифаќање на истото во присуство на двајцата сведоци точно во 15.00 часот своерачно се потпиша.

Потврдувам дека овој тестамент лично го составив во присуство на тастаторот и тестаментарните сведоци.

Тестаментот е составен на две страни од две листа во еден примерок и истиот во затворена и запечатена обвивка завешателот **Речи Нецат** го зеде сам да го чува.

Нотарската такса за заверка по тарифен број 7 од Законот за судски такси во износ од 500,00 денари е наплатена и понижтена на записникот за предавање на тестаментот.

Нотарската награда е пресметана во износ од 12.000,00 денари.

ОДУ.бр.833/16.

Во Гостивар,2016.04.21.(двевејадинашеснаесетта година,месец Април,ден дваесетипрви).

Завешател: _____ Сведоци 1. _____
2. _____

НОТАР
Себаедин Даути

-Testament i përpiluar në noter.

Përfundim

Sipas të drejtës pozitive, në R.M-së, ekzistojnë dy baza kryesore të thirrjes në trashëgimi :më ligj dhe më testament .Trashëgimi më ligjë është kalim më ligj i pasurisë së personit të vdekur tek një apo më shumë persona sipas rregullave të caktuara ligjore, trashëgimi më ligj zbatohet kur trashëgimlënësi nuk ka lënë testament. Duke parë rendësinë e madhe të testamentit në percaktimin e fatit

të të drejtave subjektive në rast vdekje, romakët e vjetër kanë thënë :është fatkëqësi të vdesësh, pa lënë testament .Por me gjithë këtë thënie të mencur, edhe sot e kësaj ditë pjesa më e madhe e njerëzve vdesin pa lënë testament , pa e rregulluar fatin e të drejtave subjektive për një pjesë të pasurisë apo për gjithë pasurinë e tyre . Kjo ka bërë që zbatimi i bazës trashëgimore më rastin e trashëgimisë së pasurisë në të gjitha fazat e zhvillimit të së drejtës të jetë i madh .

Në Gjermani egzistojnë dy lloje të testamentit: i rregullt dhe i jashtëzakonshëm. Forma të rregullta janë testamenti i shkruar me dorë dhe testamenti publik.

E drejta franceze njih tre lloje të testamenteve: testamentin e shkruar me dorë, publik dhe testamentin secret.

E drejta Sllovene parasheh më shumë forma të testamentit edhe atë: testamenti i shkruar me dorë, testamenti i shkruar në prani të dëshmitarëve, testamenti gjyqsor, testamenti i përpiluar jashtë shtetit, testamenti i përpiluar në anije sllovene, testamenti i përpiluar në luftë ose në gjendje të jashtëzakonshme, testamenti ndërkombëtarë, dhe testamenti gojor.

Ligji i ri kroat për të drejtën trashëgimore njih tre lloje të testamenteve: privat, publik dhe testament në rethana përjashtuese.

Ligji për trashëgimi i Sërbisë parasheh më tepër forma të testamentit: testamenti i shkruar me dorë (neni 84); testamenti i shkruar para dëshmitarëve (neni 85); testamenti gjyqësor (neni 86-90); testamenti konsular (neni 91); testamenti ndërkombëtarë (neni 92-107) testamenti i përpiluar në anije (neni 108); testamenti i përpiluar në luftë (neni 109) dhe testamenti gojor (neni 110-111)

Aftësia për të përpiluar testament sipas të drejtës tonë në RMV fitohet në moshën 15 vjeçare, përderisa personi është i aftë për gjykim (neni 62,para.1). Ligji për trashëgimi i vitit 1996 parasheh më tepër formatë testamenteve: i shkruar me dorë (neni 66), gjyqësor (neni 67-71), diplomatiko-konsular (neni 72), ndërkombëtarë (neni 74-89), luftarak (neni 90) dhe gojor (neni 90-93). Për dallim nga Ligji i mëparshëm për trashëgimi i vitit 1973, për shkak të problemeve në praktikë në të drejtën e re trashëgimore ligjvënësi i parasheh testamentin e shkruar para dëshmitarëve dhe testamentin në anije.

Literaturë e shfrytëzuar

1. Јаневски Арсен, Зороска-Камиловска Татјана, Граѓанско процесно право, книга прва, парнично право, Скопје, 2012.
2. Јаневски Арсен, Зороска-Камиловска Татјана, Граѓанско процесно право, Книга втора, Вонпарнично право, Скопје 2010.
3. Brestovci Faik, E drejta procedural civile , Prishtinë 1997
4. Podvorica Hamdi, E drejta Trashëgimore, Prishtinë 2006.
5. Zendeli Emine, Vizione n.11/12, pp. 78-87, Grafotex, Skopje, Macedonia, 1 / 2009, ISBN 1409-8962.
6. SEEU REVIEË, The Notary Service – Justice Services, Zendeli Emine, Selmani – Bakiu Arta, 2017
7. Мицкович Дејан, Ристов Ангел, Наследно право, Скопје, 2014,
8. Antic, B.Oliver, Nasledno pravo,NIP „Glas D.o.o., Beograd, 2004,
9. Спировиќ Трпеновска Љиљана, Мицковиќ Дејан и Ристов Ангел, Наследувањето во Европа, Скопје 2011,
10. Спировиќ Трпеновска Љиљана, Мицковиќ Дејан, Ристов Ангел, Наследното Право во Република Македонија.
11. Mihailo Konstantinović, Opšte napomene uz teze za predprojekt zakona o nasleđivanju, Arhiv za pravne i društvene nauke, br.3/1947,
12. Vlada Republike Srbije, Komisija za Izradu Građanskog zakonika, Rad na izradi na Građanskog zakonita, izveštaj Komisije za otvorenin pitanjima, Beograd, 2007,
13. Dejan Đurđević, „ Sloboda testiranja i formalizam olografskog testamenta,, Pravni Život, br.11/2009.
14. Г.Г Черемных НАСЛЕДСТВЕННОЕ ПРАВО, учебник, Россииская академия, адвокатурЫ и нотариата, Москва 2009,
15. Podvorica Hamdi, E drejta trashëgimore e RPSH, Shtëpia botuese libri universitar , Tiranë, 1988.
16. Podvorica Hamdi, Trashëgimia e domosdoshme, revista, E drejta e fakultetit Juridik të Universitetit të Prishtinës nr.1/7.
17. Bicaku Nazmi, E drejta e trashëgimisë e RPSH, shtëpia botuese libri universitar , Tiranë, 1988
18. Fuga Luliana, Trashëgimia me testament, Lilo, Tiranë, 1999.

19. Fuga Luliana, Trashëgimia, Iliri, 2002 , Tiranë.
20. Спировиќ Трпеновска Љиљана, Наследно Право, Скопје, 2009

Akte ligjore, kode, Praktika gjyqësore

1. Ligji për trashëgimi i Kosovës ,nr.2004/26.(LTK)
2. Kodi Civil i Shqipërise i vitit 1994 (KCSH)
3. Kodi Civil i Shqipërisë i vitit 1929 (KCSH)
4. Kanuni i Lek Dugagjinit ,Rilindja ,Prishtinë ,1995 .(KLD).5. Kodi i Familjes i Shqipërisë .(KFSH).
5. Закон за вонпарнична постапка, Агенција ,, Академик ,, Скопје,2008,
6. Закон за вонпарнична постапка, сл.весник на РМ, стр.58-бр.9, 18.01.2008.
7. Закон за наследувањето, Дејан Мицковиќ Ангел Ристов, стр.40,41, Скопје 2015
8. Закон за нотаријатот, сл.весник, бр.72, стр.32, 12.04.2016
9. Коментар на Законот за наследувањето, со обрасци за практична примена, Скопје,1996, 10. Закон за наследување на Црна Гора, ,, Službeni list CG,, br.74/200819.
11. Code civil des Français, (*Code Napoleon*, Francia, 1804)
12. Gazeta Zyrtare e Republikës së Maqedonisë,, nr.55/07,86/08 dhe 139/8
13. ,,Službeni glasnik,, 1/2009.
14. Codice Civile Italiano, 1942
15. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB, Germania, 1900)
16. Codice civile Spagnolo (Código Civil, scritto nel 1889)

Еволуција на судска реторика

PhD Cand. Robert Dauti

robertdauti@outlook.com

Апстракт

Во оваа научна работа се истражува за јазичната реторика која, како што е заклучено од трудот е една од најважните гранки на реториката. Проучувањето на судската реторика треба да биде предмет на проучување на сите чинители вклучени во правосудниот систем и пошироко, бидејќи е факт дека реториката е клучен фактор за успехот на учесниците во судот.

Овој труд се фокусира на проучување на еволуцијата на судската реторика низ историјата. За време на историскиот развој се забележуваат некои од најважните моменти како што се: развојот во античка Грција, кој се развил преку најважните филозофи. Аристотел, во антички Рим ја применуваше “Декларацијата“, што беше и студија за реториката на судството и во модерната ера. Таа е проучувана од познати автори и оратори како што се: Томас Ерскин, Вилијам Вирт, Даниел Вебстер и, секако, Џон Квинси Адамс.

Клучни зборови: *судска, реторика, историја, еволуација*

The evolution of judicial rhetoric

PhD Cand. Robert Dauti

robertdauti@outlook.com

Abstract

In this scientific work is researched on linguistic rhetoric which as concluded from the paper is one of the most important branches of rhetoric. The study of judicial rhetoric should be the object of study of all actors involved in the justice system and beyond, for the very fact that rhetoric is a key factor in the success of court participants.

This paper focuses on the study of the evolution of judicial rhetoric throughout history. During the historical development some of the most important moments are noticed such as: the development in ancient Greece which was developed through the most important philosophers, such as Aristotle; in ancient Rome the Declamation was applied, which was also the study of judicial rhetoric; and in the modern era has been studied by famous authors and orators such as: Thomas Erskin, William Wirt, Daniel Webster, John Quincy Adams.

Keywords: *judicial, rhetorics, history, evolution*

Вовед

Според Аристотел, судската реторика е една од трите главни гранки на реториката, говор или пишување што ја разгледува правдата или неправдата за одредено обвинение. (Другите две гранки се консултативни и епидеитни.) Исто така познат како форензички, правен или судски дискурс.

Во модерната ера, судскиот дискурс првенствено го користат адвокатите во судењата за кои одлучува судија или порота.²³⁰

Судската реторика се однесува на комуникации што имаат за цел да обвинат или да бранат некого. Судската реторика е за минатото. Нејзината цел е да размисли за тоа што некој направил или кажал и дали нивните постапки биле или не оправдани. Ние честопати мислиме на судската реторика како вид дискурс што се случува во судницата, каде што адвокати, судии, обвинети, тужители и порота размислуваат дали постапките се законски или етички. Пратениците користат судска реторика за да утврдат закони и најдобри практики. Пошироко, сепак, судската реторика навистина значи оправдување на нечии постапки. Затоа може да биде едноставно, како да се обиде да ја убеди мајка ти, дека твојата одлука да останеш доцна, всушност те одржува побезбедна.²³¹

Судска реторика (позната и како Форензичка реторика) е еден од трите жанрови на реторика и исклучиво се однесува на говори на обвинителство и одбрана во случаи што се слушаат во судовите (дури и ако може да се примени во други поставки).

Овој вид говор во суштина се состои во тоа што некој формално обвинува лице или држава за лошо дело, што може да варира од убиство и предавство до неплаќање на личен долг. Говорите беа дадени или во прилог на такво обвинување, познато како категорија или како одбрана, наречена извинување.

Во судските работи, судскиот говорник стои пред судиите или поротите (кои имаат моќ да аболираат или осудуваат), да изговараат контроверзии во врска со прашањето за минатите факти и тоа го прави во однос на двете посебни теми на пронајдокот, опишани од Аристотел

²³⁰Richard Nordquist, What is Judicial Rhetoric?, 2017, <https://www.thoughtco.com/judicial-rhetoric-term-1691207>

²³¹THE BRANCHES OF RHETORIC, <https://thevisualcommunicationguy.com/rhetoric-overview/the-branches-of-rhetoric/>

на“ нов прозорец“ како што е соодветно за оваа гранка на ораторството, невиноста и вината (или праведното и неправедното).

Иако Квинтилиан признава дека има голема разновидност во судското ораторство, неговите „должности не се повеќе од две, покренување и побивање на обвиненијата“. Така, има две страни во судските контроверзии, тужителот или обвинител и обвинетиот или обвинето лице. Предметот е нешто минато, минат настан или факт а крајот предложен од нив, Цицерон го нарекува “ капитал“ или “право“, од кои првото произлегува од законите на земјата, а второто од разумот и природата на нештата.

Сите судски причини се приватни или јавни, а тие се однесуваат на правото на одредени лица кои понекогаш се нарекуваат граѓански причини, бидејќи тие зборуваат за имотни работи или тие се оние што се однесуваат на јавната правда и владата на државата. Истите се нарекуваат и криминални, бидејќи со нив кривично се гонат кривични дела, без оглед дали се од капитал или од помалку грозоморна природа.

Забележете исто така дека во елоквентноста на судовите, најголемиот предмет е убедувањето. Тука не е работа на говорникот да ги убеди судиите на она што е добро или корисно, туку да им покаже што е праведно и вистинито и се разбира, главно или единствено, е да се разбере дека се обраќа неговата елоквентност. Покрај тоа, говорниците во судот се обраќаат на еден или на неколку судии, кои се лица блиску по возраст, гравитација и авторитет на карактерот.

Техниките на судска реторика може да се користат надвор од судницата со цел да се обвини некој или да се брани од обвинение. За ова постојат различни примери на обвиненија, покренати од политички мотиви, наместо од чисто правни причини.

Едно лице може да покрене обвинение како дел од поширока стратегија за дискредитација на својот противник, поврзано со друг правен случај или со политички натпревар што се води. Со ова, Лонг ја сумира ситуацијата, предупредувајќи дека „Кога и да се тврди дека се направило лошо дело, вистинската причина за наводите, всушност може да лежи надвор од конкретното обвинение за кое станува збор“.

Затоа не е изненадувачки да се најдат делови од разгледување и епидеитски говори кои користат форензички техники, доведување или побивање на обвинението како дел од пошироката стратегија, бидејќи

научникот Лонг заклучува дека „Форензичката реторика била доволно флексибилна да се спои со реторичките поджанови (советодавни и епидеитни).²³²

1. Судска реторика во Античка Грција и Рим

"Секој што ја чита класичната реторика, наскоро открива дека гранката на реториката која доби најголемо внимание, беше судската, ораторството во судницата. Парничните постапки во судот во Грција и Рим беа исклучително вообичаено искуство, дури и за обичниот слободен граѓанин. Обично маж, глава на домаќинство и тоа беше редок случај, кој не одеше на суд барем половина дузина пати во текот на својот возрасен живот. Покрај тоа, од обичниот граѓанин често се очекуваше да служи како свој застапник пред судија или порота. Обичниот граѓанин не поседуваше сеопфатно познавање на законот и неговите технички карактеристики што ги имаше професионалниот адвокат, но во голема мера му беше од полза да има општо познавање на стратегиите за одбрана и гонење. Како резултат на тоа, училиштето на реториката направи огромен бизнис за обука на народот, со која тој можеше да се брани на суд или да го гони соседот што го навредувал“.²³³

1.2 Аристотел за судската реторика

„Судската реторика ја унапредува правдата и ја идентификува неправдата со обраќање до законот“. Форензичкиот говор прифаќа дадени закони на полицијата“, така што делот за судска реторика, користи ентими за прилагодување на „посебните случаи на општите закони“ (Реторика на Аристотел). Аристотел се осврнува на обвинување и одбрана, како и на изворите од кои треба да се извлечат нивните ентими, истражувајќи „за какви и колку цели луѓето прават погрешно ..., како овие лица се [ментално расположени] и „какви се овие луѓе“. Бидејќи Аристотел е заинтересиран за каузалноста со цел да објасни

²³² Judicial rhetoric, <https://ifioque.com/classical-rhetoric/judicial-rhetoric>

²³³ Richard Nordquist, What is Judicial Rhetoric?, 2017, <https://www.thoughtco.com/judicial-rhetoric-term-1691207>

погрешно постапување, тој смета дека ентимите се особено корисни во судската реторика".²³⁴

Аристотел, пак, ја дефинира судската реторика како легитимна и етичка „техника“ (techne). Според него судската има предност над политичката и пригодната реторика. Иако парничарот треба да се држи до рационалните докази за она што се случило, сепак голема улога игра и патосот, бидејќи поротата често дозволува страстите да завладеат со неа. Во рамките на првата книга од својата “Реторика“, Аристотел ги разгледува „задоволството“ (мотивот на сторителите на кривични дела), видот на правото (пишано, обично и универзално), видот на сторителот и видот на жртвата. Најголема придобивка на аристотеловата судска реторика е концептот на реторичкиот аргумент. Тој во себе ги вклучува од една страна, т.н. „нестручни докази“, што ги опфаќаат доказните средства во правна смисла (сведочењата, заклетвите и материјалните докази), а од друга страна, т.н. „стручни докази“, т.е. вештините на адвокатот кои се тесно поврзани со логосот (ентимеми, примери и знаци).²³⁵

2. Фокусот на минатото во судската реторика

„Судската реторика се однесува само на минатиот факт и на примената на некомпетентни морални принципи, така што не му дава на идеалниот аристотелски говорник основа за несигурност. Но, можеби делиберативната реторика, бидејќи се однесува на идни непредвидени состојби и повеќе или помалку веројатни резултати на алтернативни политики, е подобра перспектива во споредба со дијалектиката“.²³⁶

2.1 Декламацијата - основа на римското реторичко образование

Декламацијата претставува практично вежбање на определен говор на судска или политичка тема. Декламацијата била дел од последната фаза на реторското образование. Таа вклучувала меморирање и изговарање на познати максими, но и изведување на роли

²³⁴Richard Nordquist, What is Judicial Rhetoric?, 2017,

<https://www.thoughtco.com/judicial-rhetoric-term-1691207>

²³⁵Поленак – Акимовска, Мирјана&Бучковски Владо & Наумовски, Гоце & Апасиев, Димитар & Андоновски, Јован, Реторика – историски и современи аспекти, Арс Ламина, Скопје, 2019, стр. 243

²³⁶Richard Nordquist, What is Judicial Rhetoric?, 2017,

<https://www.thoughtco.com/judicial-rhetoric-term-1691207>

при реконструкција на судски случаи. Во првата фаза на декламацијата, наречена **suasoria**, учеиците играле улога на советник на некој великан во клучна ситуација. Тие требало да одговорат, на пример на прашањето: Дали Александар Македонски да тргне во поход кон Индија? Дали Цезар со своите легии треба да ја помине реката Рубикон"? и сл. Втората фаза на декламацијата, наречена **controversia**, претставувала симулација на судски говор. Учителот давал екстремно тешка хипотетичка ситуација во која тужениот се соочувал со строга казна, а ученикот ја преземал улогата на адвокатот во судот. Ученикот ја подготвувал содржината на говорот, користел аргументи преку кои се гледала способноста тој да иновира, да размислува, да ја освои публиката во извонредно тешки спорови – убиство, силување, грабнување и сл.²³⁷

2.1 Моделот за практична причина

"Додека современите студенти на практично расудување ретко размислуваат за реторика, судското расудување е модел за модерна практична причина. Ние обично претпоставуваме дека практичното расудување треба да оди од правило до случај и дека поентата на практичното расудување е да ги оправда нашите постапки. За Аристотел размислувањето е модел од практична причина затоа што таму аристотелската комбинација на личното и моралното, е вистинска и фундаментална, додека во судската реторика таа комбинација ја создава само говорникот ".²³⁸

3. Судската реторика во новиот век и современиот правнички стил на говорење

Многумина од познатите оратори и реторичари на XVIII и XIX век, како резултат на нивната афирмација во форензичката реторика, подоцна стануваат успешни политички лидери. Таков е случајот со Томас Ерскин, Вилијам Вирт, Даниел Вебстер и секако, Џон Квинси Адамс - професор по судска реторика и говорништво на Универзитетот

²³⁷Поленак – Аќимовска, Мирјана&Бучковски Владо & Наумовски, Гоце & Апасиев, Димитар & Андоновски, Јован, Реторика – историски и современи аспекти, Арс Ламина, Скопје, 2019, стр. 244

²³⁸Richard Nordquist, What is Judicial Rhetoric?, 2017, <https://www.thoughtco.com/judicial-rhetoric-term-1691207>

„Харвард”, кој е и шестиот претседател на САД. На американскиот континент како резултат на универзитетското образование, доаѓа до трансформација на судската реторика, при што таа веќе не е достапна за сите, како во класичниот период, туку се техницизира, ставајќи ја во центарот на вниманието, аргументацијата и користењето на *ethos* и *pathos* од страна на адвокатите. Сепак, XX век е познат и како век на реунификација на правото и реториката, посебно поради афирмацијата на правната логика и на правната аргументација, преку истакнувањето на заедничките вредности на правото и на реториката.

Видовме од најстари времиња па се’ до денес, форензичната реторика е еден од најзначајните видови реторика. Таа во судското говорништво е во центарот на интересирање кај луѓето што ја практикуваат правничката професија – судии, адвокати, обвинители, правобранители, медијатори, нотари, извршители. Актери во судската арена се повеќемина, но судската реторика дава упатства првенствено за адвокатите. Професијата адвокат од дамнешни времиња па до денес е многу ценета т.н. слободна професија (*ars liberales*).

Кај нас, адвокатот е лице кое е дипломиран правник со положен правосуден испит, а кој исполнува и низа други услови одредени со закони запишан во именикот на Адвокатската комора на РМ. Тој дава стручна правна помош, учествува во судските постапки, како и во застапување на странките надвор од судот. Уште Цицерон пишувал дека застапувањето во парницата е „величествено, оти бара најмногу талент и труд. Во некои земји судиите и адвокатите се најценети професии, бидејќи основните човечки добродетели како на пример: животот, здравјето, слободата, угледот, честа итн., буквално зависат од нивната промисла, знаење и ангажман.

За добро водење на парницата, дури и за да се одржи импровизиран говор, адвокатот треба да помине сериозна подготовка. Тој треба добро да се припреми за случајот што ќе го води во суд, да ги проучи фактите, законските прописи, порано донесените одлуки за слични случаи, да ја проникне личноста на клиентот, да ги собере доказите, да се консултира со сведоците, ако е потребно да предложи вешти лица, да ги напише тужбите, жалбите и другите поднесоци, да негира увид во списите на предметот и сл.

а) **Правно релевантни факти** (*facta iuridica*) се околности што доведуваат до одредено правно решение. Овие факти не се исти во сите постапки. Во граѓанската постапка тие се толку широки, што би било преекстензивно да се набројуваат. Но, затоа што се во прашање главно сопственички или облигациски спорови, тесно поврзани со имотните односи и пазарот, а помалку со казнување на сторителите, судијата не обрнува внимание на психофизичката состојба на странките во спорот. Додека, пак, во кривичните спорови релевантни факти се: времето, местото, начинот на извршувањето на делото, мотивите, доказите, соучесниците, штетата, душевната состојба, поранешниот живот на сторителот, односот кон полицијата, однесувањето на обвинетиот во затвор, дали тој е повеќекратен сторител итн.

б) **Правните прописи**, кои всушност се и извори на правото (*fontes iuris*) - устав, закон, подзаконски акти, судски одлуки и други нормативни акти, исто така се мошне значајни за успешното завршување на еден спор. Се случува странката да го изгуби спорот затоа што судијата, адвокатот или јавниот обвинител не ги познаваат добро правните прописи. Познато е дека нашиот правен систем, како дел од т.н. Евроконтинентално правно семејство, се базира на рецепцијата на римското право, на школата на природното право на меѓународните акти и документи кои ги прифатила и ратификувала нашата земја. Законите се создаваат во постапка за донесување на закони, а судот не го создава туку го применува правото. Сепак, за пополнување на правните празнини, за остварување на правните стандарди или за да се овозможи користење на воопштените формулации, правниците мора да ги следат и да ги познаваат одлуките на повисоките судови, било да се домашни, странски или меѓународни а начелните еталони и правни мислења (*opinio iuris*) на Врховниот суд се сметаат за приоритетни. Дobar аргумент е ако адвокатот покаже дека во поранешен спор, од ист вид, судот го толкувал и применувал законот на определен начин.

в) Доказите т.н. материјални докази, (*corpus delicti*) се важна алатка не само при пресудувањето туку и во судската реторика а пак користење на сведоците, (*testis*) бара посебна уметност. Адвокатот како и јавниот обвинител, треба да ги изберат сведоците кои ќе придонесат во утврдување на материјална вистина, преку директно или вкрстено испрашување. Честопати сведоците го менуваат својот исказ, некогаш

под влијаније на различни околности а некогаш поради страв или поради закана. Сведокот едно говори во неформален разговор на адвокатот а друго пред судот. Па, така, неретко се случува сведокот наместо да му помогне на оној што го повикал да сведочи, дополнително да му ја отежнува положбата пред судот. Понатаму, користење експерти, односно вештаци (periti), кои даваат стручен наод и мислење, е мошне корисно и често применувано во судската постапка. Тие можат да бидат од различен профил на т.н. неправни професии: лекари, фармацевти, агрономи, економисти, геометри и др. Од листата на вештаци се избира еден кој би бил од најголема полза за странките и за судот.

г) Други околности значајни за судската реторика се субјектите (судијата и поротниците) и просторот, затоа што судската реторика треба да биде приспособена на конкретните прилики во судницата. Има судии кои не прифаќаат анегдота или дигресија, но има и потолерантни судии. Што се однесува до поротниците како т.н. лаички судии, во правосудниот систем кој постои кај нас, тие обично го прифаќаат мислењето на судијата, што е голем проблем. Но, адвокатот мора да обрне внимание и на нив затоа што и тие одлучуваат во пресудувањето.²³⁹

Заклучок

Во теоријата се поставува клучното прашање: Како денес треба да се говори пред суд, односно на што би требало да се обрне внимание во истапувањето пред судиите? Прво, добро подготвениот адвокат треба да дејствува отворено и искрено, можните прашања да се поставуваат директно, јасно и недвосмислено. Прашањата да се поставуваат во прашална форма со зборчето „дали?". Доколку прашањето биде поставено двосмислено или конфузно, странката нема да знае што да одговори. Адвокатот не треба да биде трпелив и да ги предвиди можните одговори на прашањата, но најважно е да го почитува судот и другите учесници во постапката.²⁴⁰

Човекот во своето размислување и дејствување, конкретно за време на примената на судската реторика е под влијание на разни околности

²³⁹Поленак – Акимовска, Мирјана&Бучковски Владо & Наумовски, Гоце & Апасиев, Димитар & Андоновски, Јован, Реторика – историски и современи аспекти, Арс Ламина, Скопје, 2019, стр.253 - 255

²⁴⁰Ибидем, стр. 255

фактори, од кои најважен е неговиот психолошки аспект. Набудувајќи го развојот на судската реторика низ историјата, таа претрпела промени и подобрувања за да ја достигне фазата во која се наоѓа денес. Ова ни кажува дека мора да се потпреме на теориите и практиката на судската реторика низ историјата и да извлечеме заклучоци од тоа што ќе ни служат за усовршување на правната професија и за усовршување на нашата професионална реторика исто така.

Квалитетите на луѓето се различни во нивните ораторски способности, но сепак ораторството е доблест што може да се развие и усоврши со користење на теоријата и практиката од минатото. Во исто време, ова е квалитет од кој зависи и резултатот од работата на адвокатот во судските постапки.

Литература

- Андоновски Јован“ Реторика“ Арс Ламина- Скопје, 2018.
- Поленак – Акимовска, Мирјана&Бучковски, Владо & Наумовски, Гоце & Апасиев, Димитар & Андоновски Јован, “Реторика“ – историски и современи аспекти, Арс Ламина- Скопје, 2019,
- Richard Nordquist, What is Judicial Rhetoric?, 2017, <https://www.thoughtco.com/judicial-rhetoric-term-1691207>
- Judicial rhetoric, <https://ifioque.com/classical-rhetoric/judicial-rhetoric>
- THE BRANCHES OF RHETORIC, <https://thevisualcommunicationguy.com/rhetoric-overview/the-branches-of-rhetoric/>
- Аристотел“ Реторика“, прев. од старогрчки, Весна Томовска. Скопје-Македонска книга 2002,
- Olmsted, Wendy. Rhetoric, An Historical Introduction. Hoboken, NJ: Blackwell Publishing, 2006,
- Hohmann, Hanns. Rhetoric and Dialectic: Some Historical and Legal Perspectives. CA: San Jose, Kluwer Academic Publisher,2000,
- Slovic, Dragoslav. Sudska Retorika, Beograd:Kultura,2012
- Dominik, William and Hall, John. A Companion to Roman Rhetoric. West Sussex: UK, Wiley Blackwell,2010.

IMPENJIMET E FAKTORËVE KULTUROR NË GJEOPOLITIKË

Prof. Ass. Dr. Nexhmedin Bardhi

Kolegji Universitar “Universum” Prishtinë

Dr. Sc. Naser Shabani

Kolegji Universitar “Dardania” Prishtinë

Abstrakti

Në hulumtimin e marrëdhënieve etnike dhe fetare, janë aplikuar qasje të ndryshme teorike në shkencat moderne, duke filluar nga riafirmimi i gjeopolitikës nëpërmjet qasjes kulturore dhe asaj sociologjike. Duke pasur parasysh kompleksitetin dhe strukturën polivalente të nyjës përcaktuese në bazë të çështjeve të tilla, është e nevojshme të theksohen si mundësitë, ashtu edhe kufijtë e qasjeve të veçanta teorike të aplikuara në analizat e këtyre marrëdhënieve.

Kultura është një ndër faktorët gjeopolitikë të përhershëm dhe të qëndrueshëm në kohë dhe si pjesë e përvojës së historisë, vlerave, miteve dhe fesë së një populli, është thelbësore për analizat gjeopolitike të fuqisë së një vendi. Nga një vështrim i shpejtë vëmë re se historia ndërkombëtare na njeh me faktin se çështjet kulturore janë debatuar gjerësisht dhe kanë qenë subjekt i marrëdhënieve ndërkombëtare dhe politikave të jashtme të shteteve. Në këtë kontekst analize, vërehet se kultura është pjesë thelbësore dhe e qëndrueshme e identitetit të kombit. Ajo ndikon në elementët e fuqisë, që janë komponentë të rëndësishëm për realizimin e interesave kombëtare, të cilët nga ana e tyre shërbejnë për t'i dhënë formë skenarëve gjeopolitikë. Pas Luftës së Ftohtë kemi shfaqjen e shumë skenarëve të tillë, ku përmendim: përplasjen e qytetërimeve, bota pesë-polëshe, bota tre polëshe, krijimi i pan-rajoneve dhe blloqeve të ndryshme, ekuilibri i forcave dhe së fundmi skenarët gjeopolitikë pas 11 shtatorit. Kultura është një ndër faktorët gjeopolitikë të përhershëm dhe të qëndrueshëm në kohë dhe si pjesë e përvojës së historisë, vlerave, miteve dhe fesë së një populli, është thelbësore për analizat gjeopolitike të fuqisë së

një vendi. Çështjet mbi kulturën lidhen pashmangshmërisht me identitetin kombëtar të një shteti dhe nëse lexojmë me kujdes përgjatë historisë së marrëdhënieve ndërkombëtare vihet re se, edhe pse tërthorazi, shtetet gjithmonë kanë promovuar dhe eksportuar kulturën e tyre.

Fjalët kyçe: *Gjeopolitikë, kulturë, qytetërimi, konflikte.*

FAKTORËT KULTUROR NË GJEOPOLITIKË

Në hulumtimin e marrëdhënieve etnike dhe fetare, janë aplikuar qasje të ndryshme teorike në shkencat moderne, duke filluar nga riafirmimi i gjeopolitikës nëpërmjet qasjes kulturore dhe asaj sociologjike. Duke pasur parasysh kompleksitetin dhe strukturën polivalente të njëjës përcaktuese në bazë të çështjeve të tilla, është e nevojshme të theksohen si mundësitë, ashtu edhe kufijtë e qasjeve të veçanta teorike të aplikuara në analizat e këtyre marrëdhënieve. Në fund të shekullit të XX, studiuesit theksuan rolin e gjeokulturës, në lidhje me rëndësinë mbizotëruese të kulturës dhe qytetërimit në ndryshimet shoqërore, duke parashikuar se konfliktet kryesore globale të shekullit të XXI do të zhvillohen ndërmjet kulturave dhe qytetërimeve të ndryshme. Prandaj, një vëmendje gjithnjë e më e madhe po i kushtohet gjeografisë kulturore, ku në pjesën më të madhe, studimet lidhen me rëndësinë e saj si instrument i domosdoshëm për të kuptuar fenomenet gjeopolitike dhe vendosjen e marrëdhënieve ndërmjet shteteve, në atë që Brzezinski e quan shahu ndërkombëtar. Në anën tjetër, i është kushtuar një vëmendje e madhe një modeli të veçantë njohjeje, i bazuar mbi imagjinatën dhe që mund të përcaktohet si imagjinatë konjitive. Kontrastet gjeopolitike i kanë përgjithësisht rrënjët e tyre në bashkëjetesën e vështirë në të njëjtin territor të popullsisë me kultura të ndryshme, asnjëra prej të cilave nuk toleron influencën dhe akoma më tepër, kontrollin që tjetra në vetvete parashtron apo imponon. Me fjalë të tjera, mungon ose refuzohet të kuptohen mënyrat e tjera të interpretimit, të kuptimit të jetës dhe madje edhe ajo e komunitetit në të cilin jetohet. Pra, gjeografia kulturore ka të bëjë me njohjen e karaktereve kulturore të lokalizuara në territore specifike. Kuptimi i të mirave kulturore lehtësohet nëse tentohet të shihet në një pikëpamje tjetër nga ana jonë. Për shembull, nëse analizojmë bashkëjetesën e vështirë mes dy komuniteteve të dallueshme që jetojnë në të njëjtin territor, perceptimet e njërës palë mbi territorin janë të

papranueshme për tjetrën. Kjo i atribuohet faktit se në marrëdhënien e një popullsie me territorin e vet, imagjinata që kjo popullsi ka është e lidhur ngushtësisht me elemente simbolike. Prandaj, bëhet e paimagjinueshme dhe e papranueshme që të tjerët mundën, në drejtim të atij territori, të perceptojnë një raport të njëjtë përkatësie.

Në këtë perspektivë, në erën aktuale të etno-nacionalizmit rëndësi të veçantë merr paraqitja e të drejtave historike të konceptuara nga grupe të ndryshme etnike dhe politike në përballje me njëri-tjetrin. Sipas Herderit prirja e grupeve etnike për vetëvendosje është e përgjithshme, po ashtu siç është e përgjithshme edhe prirja e shteteve për të përfshirë gjithë popullsinë që flet një gjuhë brenda kufijve të vet. Pra, kontradikta ndërmjet parimit të vetëvendosjes së popujve dhe mos-dhunimit të kufijve, sot është në themel të pjesës më të madhe të konflikteve aktuale. Kështu, gjykimi politik nuk mbështetet në boshllëk, por në përmbajtjen shkencore të të dhënave - fizike, njerëzore, statistike e kështu me radhë – të cilat ofrohen nga gjeografia.

Kultura është një ndër faktorët gjeopolitikë të përhershëm dhe të qëndrueshëm në kohë dhe si pjesë e përvojës së historisë, vlerave, miteve dhe fesë së një populli, është thelbësore për analizat gjeopolitike të fuqisë së një vendi. Nga një vështrim i shpejtë vëmë re se historia ndërkombëtare na njeh me faktin se çështjet kulturore janë debatuar gjerësisht dhe kanë qenë subjekt i marrëdhënieve ndërkombëtare dhe politikave të jashtme të shteteve. Në këtë kontekst analize, vërehet se kultura është pjesë thelbësore dhe e qëndrueshme e identitetit të kombit. Ajo ndikon në elementët e fuqisë, që janë komponentë të rëndësishëm për realizimin e interesave kombëtare, të cilët nga ana e tyre shërbejnë për t'i dhënë formë skenarëve gjeopolitikë. Pas Luftës së Ftohtë kemi shfaqjen e shumë skenarëve të tillë, ku përmendim: përplasjen e qytetërimeve, bota pesë-polëshe, bota tre polëshe, krijimi i pan-rajoneve dhe blloqeve të ndryshme, ekuilibri i forcave dhe së fundmi skenarët gjeopolitikë pas 11 shtatorit.

Paradigma e fundit të ideologjisë e Daniel Bell, rrjedh nga fakti se teknologjia dhe modernizimi kanë zbehur pjesën më të madhe të ideve tradicionale: presioni i industrializimit, në gjenerimin e një konsensusi demokratik mbi mjetet që do të përdoren për të arritur qëllimet e përbashkëta, do të zgjidh konfliktet që kanë çuar në ideologjizimin e fortë të jetës shoqërore. Në veçanti, ngjarja e “fundit të ideologjisë” u konkretizua dhe u mirëprit me rënien e regjimeve sovjetike në Evropën Lindore. Në këtë klimë optimiste, u

bë thirrje për marrjen e një qëndrimi politik që do të vlerësonte idetë dhe vlerat në bazë të qëndrueshmërisë së tyre dhe në emër të negociatave e debatit publik, duke hequr dorë nga pretendimi që një vizion i vetëm i botës përmblihte në vetvete të vërtetën, pra një lloj anti-universalizmi. Sipas Bell, “një rend moral, që të ekzistojë pa shtrëngim ose mashtrim, duhet të kapërcej interesa të veçantë dhe të mposht oreksin e pasioneve dhe, kjo është disfatë ideologjike”. Bell parashikon fundin e ideologjisë, por jo fundin e ideve dhe të idealeve si një forcë politike dhe sociale. Ai beson se pika e fortë e ideologjisë është pasioni i saj, elementi emocional, globalizimi, në shfrytëzimin e emocioneve. Derisa këto energji pasioni dikur kanalizoheshin me anë të fesë në qëllimet e botës tjetër, ideologjia moderne i kanalizon në politikë. Me fundin e ideologjisë, Bell nuk parashikon fundin e çdo forme ideologjie, por të asaj që kuptohet si teologji e shekullarizuar, universalizmi i vlerave të së cilës i jepte njeriut një burim shpëtimi në botën tokësore.

Paradigma e fundit të historisë, bazohet teorikisht në filozofinë hegeliane, e cila ka gjetur verifikimin e saj empirik në sukseset politike dhe ekonomike të Perëndimit. Francis Fukuyama pohon se fundi i Luftës së Ftohtë na bën dëshmitar të vetë fundit të historisë: e shënuar nga fitorja e kapitalizmit mbi komunizmin. Fundi i historisë duhet kuptuar jo si fund i ngjarjeve, por si plotësim i procesit historik që kulmon me liberal-demokracinë. Në liberalizëm është e mundur të vendosemi në rrugën që çon në fund të historisë, nëse mbështetet nga bollëku i ekonomisë. Kështu, fitorja e parimeve liberal-demokratike, edhe pse jo e pranuar nga të gjitha regjimet e botës materiale, do të ishte absolute dhe përfundimtare në fushën e ideve. duke çuar në shfaqjen e kontradiktave që lëvizin historinë. Shteti që zhvillohet në fund të historisë do të ishte liberal, pasi mbron përmes një sistemi ligjesh dhe të drejtash universale të njeriut.

Fukuyama pohon se në fund të historisë nuk është e nevojshme që të gjitha shoqëritë të bëhen liberale, por ato heqin dorë nga pretendimet e tyre ideologjike. Ai vëren edhe se fundi i historisë nuk nënkupton fundin e konflikteve ndërkombëtare: bota do të ndahet në një pjesë historike dhe në një post-historike. Nga njëra anë do të vazhdojnë të ekzistojnë forcat nacionaliste, terrorizmi, luftërat për çlirim kombëtar. Nga ana tjetër, do të dalin nga skena konfliktet midis shteteve të mëdha. Periudha universale e demokracisë, do të bënte të mundur krijimin e një qeverie botërore. Megjithatë, duke pasur

parasysh kritikën e Jean, teza të tilla radikale, janë thjesht teorike dhe mbështeten në një imagjinatë që synon të parathotë historinë.

Paradigma e tretë, përplasja e qytetërimeve lidhet me gjeopolitikën e pas Luftës së Ftohtë, e perceptuar si një vizion i ri për botën nga Samuel P. Huntington dhe e ilustruar me doktrinën antike “përçaj dhe sundo”, e cila parashikon një kryqëzatë anglo-amerikane kundër Kinës dhe vendeve islamike. Për Huntington, fundi i Luftës së Ftohtë rivendosi në lëvizje historinë në të kundërt, duke modifikuar paradigmat e konkurrencës ndërkombëtare. Në vitin 1993 ai propozoi një model imperativ me natyrë gjeopolitike të përgjithshme të procesit të ristrukturimit i nisur nga rënia e Murit të Berlinit. Kemi shfaqjen e një tipi të ri përplasje që zëvendësojnë ndeshjet ndërkombëtare dhe ato të llojit ideologjik: parashikohet ndeshja midis qytetërimeve. Në këtë perspektivë duket se ndarjet dhe konfliktet, kryesisht, nuk rrjedhin nga motive të karakterit ekonomik dhe politik, po nga motive kulturore. Sot, vihet re se shumë kultura janë të qëndrueshme dhe nuk do të asimilohen nga vlerat perëndimore të demokracisë, të respektimit të të drejtave të njeriut dhe të ekonomisë së tregut gjatë ballafaqimit me to. Kriteri i agregimit dhe i shpërbërjes në arenën ndërkombëtare përbëhet tanimë nga përkatësia apo papajtueshmëria me një qytetërim, e përcaktuar në mënyrë thelbësore mbi bazë të faktorit fetar. Strukturat agregate identifikohen në nivel lokal me etnitë dhe në nivel global, me qytetërimet. Konfliktet më të rrezikshme janë këta të fundit sepse mund të marrin përmasa globale, ku shtetet dhe grupet e tjera mund t’iu vijnë në ndihmë vendeve motra, për motive të afërsisë kulturore.

Qytetërimi perëndimor, që për Fukuyama është i destinuar të universalizohet, sipas Huntington do të ishte vetëm një nga shprehjet më të mëdha të kulturës dhe të organizimit politik njerëzor, në një botë pluraliste ku marrim pjesë në rilindjen e qytetërimeve të tjera të mëdha, nën shtysën e suksesit ekonomik apo në dinamikën demografike: sinik, japonez, hindu, islamik, ortodoks, perëndimor, latino-amerikan dhe qytetërimi i mundshëm afrikan. Sipas Huntigton, për të shpjeguar realitetin aktual të botës së globalizuar nevojitet ti referohemi modelit të bazuar në qytetërimet.

Konfliktet do të tentojnë të shfaqen përgjatë vijave të thyerjeve që ndajnë zonat më të mëdha fetare të botës, duke u përqendruar veçanërisht në kufijtë e islamit. Secila nga palët në konflikt do të vinte në dukje lidhjet kulturore me shtetet e ngjashme, duke thirrur në luftë fuqinë lider të qytetërimit të

përkatësisë. Pikërisht fuqive të tilla u takon detyra për të rikthyer paqen dhe rregullin. Huntington beson se e vetmja mundësi për të shuar konfliktet e qytetërimeve ekziston në ndërhyrjet “e përafërta”. Luftërat në Jugosllavi sollën një rreshtim në të vërtetë të njëzëshëm të botës ortodokse pas Serbisë. Shpjegohet se suksesi i Marrëveshjes së Dejtonit u arrit falë ndërhyrjes ruse në Serbi dhe në mënyrë analoge, mungesa e konfiguracionit të konfliktit izraelito-palestinez rrjedh nga fakti se arabët nuk kanë një fuqi lider të qytetërimit të tyre dhe të rrethanës se Izraeli është në vetvete një shtet-qytetërim.

Mendimi i Huntington ka implikime të dukshme politike. Sipas tij, ndarja e Perëndimit në dy degë, në atë amerikan dhe atë evropian, duhet të evitohet, sepse do të përbënte një faktor dobësimi për një qytetërim tashmë në rënie në kompleksitetin e vet. Këtë ndarje të Perëndimit e kundërshton edhe Henry Kissinger, edhe pse në argumente të ndryshme nga Huntington. Të analizuara në këndvështrimin gjeopolitik, ekonomia e tregut, demokracia e tipit perëndimor dhe respektimi i të drejtave të njeriut, sot nuk janë vlera universale, por ideologji në funksion të sundimit politik, ekonomik e kulturor të Perëndimit mbi pjesën tjetër të botës.

Paradigma e katërt, gjeopolitika e emocioneve e paraqitur nga Domienique Moisi, ndryshe nga Huntington, thekson se pas 11 shtatorit bota është ndarë nga çarje më të thella se ato të përshkruar në Përplasjen e qytetërimeve. Sot, shpjegon Moisi, situata gjeopolitike përshkruhet nga një përplasje emocionesh. Kuadri i gjeopolitikës botërore formohet duke përdorur tre emocione bazë: frikën, shpresën dhe poshtërimin. Pra, në shkallë globale nuk kemi një përplasje të qytetërimeve, por atë të emocioneve. Argumentimi i Moisi nis prej Perëndimit, i cili është kontinenti i frikës, një perëndim jo gjeografik po konceptual i cili përfshinë Evropën Perëndimore, SHBA dhe Japoninë, apo shoqëritë e përparuara industriale. Perëndimi është i frikësuar së pari nga e “ndryshmja”, frikë se dikush, i uritur dhe agresiv, do të vijë për të vjedhur atë që tashmë ka konsoliduar, por për të cilin është i vetëdijshëm se ekuilibri është i pasigurt. Ka frikë të humbasë në konkurrencë në vendin e punës, duke u zëvendësuar nga punëtorë më të rinj, të aftë dhe me kosto më të ulët. Në këto vite, si SHBA edhe Evropa janë dominuar nga frika e “tjetrit”, nga frika se mos humbasin identitetin e tyre, për shkak të mungesës së një projekti. Nga ana tjetër, Azia, edhe pse ende e përshkruar nga konflikte të pazgjidhura dhe varfëria, është për Moisi kontinenti i shpresës, i atyre që ende

nuk ia kanë dalë mbanë plotësisht, por që do t'ia arrijnë me dhimbje dhe shijojnë me gëzim të gjithë kënaqësinë e fitores. Një ndjenjë që mund të gjendet sot edhe në vendet e Evropës Lindore që jetojnë në një ekonomi që po lulëzon, e cila lakmohet nga tregjet e Perëndimit. Ajo çfarë i mungon Perëndimit që të kthehet të shpresojë është ajo që Moisi e quan l'apetit de reussir, oreksi për sukses, dëshira për të fituar atë që ende nuk e kanë, por që shohin se e kanë të tjerët dhe që e dëshirojnë. Kina dhe India janë simbole të kësaj gjendjeje, duke u përqendruar në një të ardhme më të mirë. Ndryshe nga dy të parat, Rusia duket se është e dominuar nga një atmosferë e zymtë poshtërimi: poshtërimi i perandorisë që u shemb, në rrënojat e dhunës së dështuar (Çeçeni, Gjeorgji) për të rivendosur shkëlqimin antik, dominimin, pushtetin. Rusia është e shkatërruar nga një keqardhje e përjetshme e së shkuarës së saj të madhërishe dhe nga mungesa e dëshirës për t'iu dorëzuar së tashmes. Edhe vendet arabe, ashtu si Rusia, janë të dominuar nga poshtërimi. Një poshtërim që çon në akte të dhunshme, kur qëllimi i dëshiruar duket shumë i largët dhe i paarritshëm me burimet e kufizuar që zotëron dhe, pikërisht atëherë, lind fundamentalizmi fetar. Vendet arabe dhe në përgjithësi bota myslimane vazhdojnë të dënojnë të tjerët për padrejtësitë e pësuarat përgjatë historisë, ndihen të përjashtuar nga të mirat e globalizimit dhe vuajnë nga kontekstet dhe nga përplasjet civile e fetare, të cilat nga vendet e tyre arrijnë diasporën myslimane.

Si zgjidhje Moisi parashtron se, duke u përballur me këtë përplasje të emocioneve, përparësi për Perëndimin duhet të jetë njoha e natyrës së kërcënimit që kultura e poshtërimit e botës myslimane paraqet për Perëndimin. Mohimi i ekzistencës së kërcënimit ose përgjigja në mënyrë të gabuar ndaj tij, janë njësoj të rrezikshme. Lufta që po shpaloset është ajo që kultura e poshtërimit nuk mund të fitojë dhe një luftë që Perëndimi mund të humbasë nëse vazhdon të ndahet ose nëse tradhton vlerat liberale. Sot, sfida nuk është të kuptojmë se si të luash islamin e moderuar kundër forcave të radikalizmit. Është të kuptosh se si të ndërfitësh një ndjenjë të mjaftueshme shprese dhe përparimi në shoqëritë myslimane, në mënyrë që dëshpërimi dhe zemërimi të mos i orientojë masat drejt radikalëve.

Paradigma e pestë, koncepti i fuqisë së butë është bërë një temë gjithnjë e më e debatuar që nga fillimi i viteve 1990, kur Joseph S. Nye, përshkroi fuqinë e tërheqjes dhe aftësinë për të bindur të tjerët pa përdorur fuqinë e fortë. Kjo paradigmë depërtoi nga një këndvështrim shtetëror në një koncept të pranuar

dhe të përdorur gjerësisht në mbarë botën. Sipas konceptit të fuqisë së butë, një vend mund të marrë rezultatet që dëshiron në politikën botërore sepse vendet e tjera admirojnë vlerat dhe ndjekin shembullin e tij. “Kjo fuqi - duke supozuar se të tjerët duan rezultatet që dëshirojmë - zgjedh së bashku me njerëzit më shumë sesa i detyron ata”. Nye ka identifikuar tre burimet kryesore që gjenerojnë fuqi të butë: kultura, vlerat dhe politika e jashtme. Koncepti i fuqisë së butë merr një rëndësi kryesore në debatet mbi fuqinë e shtetit, pikërisht për faktin se nëse nuk kuptohet si të thellohem në konfliktet kulturore të cilat na interesojnë ti njohim dhe ti analizojmë, interesi, siguria dhe identiteti ynë kombëtar, do të besohen në mënyrë të pashmangshme rastësisë dhe improvizimit. Në kontekstin e krijuar nga vendosja e rendit të ri botëror pas rënies së Perdes së Hekurt dhe ripërcaktimit të ekuilibrave e mjeteve diplomatike për arritjen e fuqisë kombëtare të dëshiruar, kultura dhe orientimet e saj të ndikimit fituan një rëndësi tejet domethënëse sepse në një realitet global në ndryshim, në të cilin informacioni është fuqi dhe një analizë e saktë e tij është hegjemoni, njohja e tjetrit është thelbësore. Të dish se çfarë të ofrosh në mënyrë që të pranohet dhe brendësohet do të thotë të ushtrosh fuqi. Pikërisht një vektorë të tillë ndikimi e ofron kultura. Prandaj, një analizë që synon ndërmarrjen e politikave efektive, duhet të nisat pikërisht nga njohja e tjetrit, njohja e gjithçkaje që e identifikon duke e bërë “tjetër” në krahasim me veten: sistemi i vlerave, vizioni i njeriut dhe i historisë, perceptimi i kulturës dhe qytetërimit. Natyrshëm, dikush që lexon për rëndësinë që po u jepet çështjeve kulturore në politikën e jashtme në dekadat e fundit do të pyes: përse pikërisht tani?

Çështjet mbi kulturën lidhen pashmangshmërisht me identitetin kombëtar të një shteti dhe nëse lexojmë me kujdes përgjatë historisë së marrëdhënieve ndërkombëtare vihet re se, edhe pse tërthorazi, shtetet gjithmonë kanë promovuar dhe eksportuar kulturën e tyre. Shembuj të tillë gjejmë që me Romën e Bizantin dhe më tej, ajo që u bë një matricë e vërtetë diplomatike në politikën e jashtme franceze, *raison d'état*. Kultura ka marrë një rëndësi parësore në politikën e jashtme dekadat e fundit sepse, nën nxitjen e modernizimit politika globale po rikonfigurohet sipas vijave kulturore. Popujt dhe vendet me kultura të ngjashme po bashkohen ... kufijtë politikë përherë e më tepër po ripërcaktohen për t'u përputhur me kufijtë kulturorë. Bashkësitë kulturore po zëvendësojnë blloqet e Luftës së Ftohtë dhe vijat e shkëputjes mes qytetërimeve po bëhen vija qendrore të konfliktit në politikën globale.

Me rënien e botës bipolare dhe me zhvillimet teknologjike në transport e komunikim, në një botë pa kufij, njerëzit janë më afër dhe ndërveprojnë më shpejt. Kjo dinamikë është mundësuar nga globalizimi i marrëdhënieve sociale, i kuptuar si risistemim i kohës dhe i hapësirës në jetën sociale: jeta jonë është gjithnjë e më tepër nën ndikimin e ngjarjeve që ndodhin mjaft larg prej kuadrit social ku ne kryejmë veprimtarinë e përditshme. Me fjalë të tjera, në një epokë ku globalizimi ndikon jetën tonë në shumë aspekte dhe pashmangshmërisht ndikon në perceptimin për botën dhe mënyrën tonë të jetesës, dimensionin kulturor bashkon individët në një mënyrë të paprecedent. Nën këto ndikime, studimi i kulturës komplikohet dhe thjeshtëzohet në të njëjtën kohë. Nëse në modernitet territoret ishin konceptuar si mbajtës kulturash, në epokën e tanishme kultura studiohet në një perspektivë marrëdhëniesh të ndërsjella dhe të ndërthurura. Në këtë kontekst, nëse do të projektonim një hartë kulturore të botës, ajo do të ishte e ndryshme nga një hartë gjeopolitike apo gjeoekonomike. Zona gjeokulturore nuk janë statike, por në një zhvillim konstant dhe në një vazhdimësi të pandërprerë. Nëse në këto hapësira do të vendosnim ta poziciononim veten si aktorë, ato mund të shndërroheshin në sfera të përgjegjësive, ndërveprimi dhe bashkë-ekzistence, në të njëjtën mënyrë si entitetet rajonale për çështje të tjera, si dhe siguron bazat për pluralizmin kulturor si pjesë të kornizës politike për globalizimin. Pushteti, rivalitetet dhe konfliktet nuk mbahen më jashtë kornizës së një territori fizik sikurse ishin kur shqetësimi kryesor ishte kontrolli i burimeve natyrore. Pushteti është tashmë i lidhur me aftësinë për të manipuluar simbolet në hapësirën globale të mediatizuar. Sot, prodhimi i simboleve dhe koncepteve është në qendër të luftërave për pushtet dhe ka një rol drejtues në dinamikat komplekse të globalizimit. Kultura dhe mënyrat e saj të shprehjes, strukturojnë marrëdhëniet ndërmjet njerëzve dhe shoqërive në çdo nivel të ndërveprimit njerëzor. Për këtë arsye, çështjet kulturore, duhet të trajtohen me të njëjtën rëndësi sikurse çështjet politike dhe ekonomike.

PËRFUNDIMI

Kontrastet gjeopolitike i kanë përgjithësisht rrënjët e tyre në bashkëjetesën e vështirë në të njëjtin territor të popullsisë me kultura të ndryshme, asnjëra prej të cilave nuk toleron influencën dhe akoma më tepër, kontrollin që tjetra në vetvete parashtron apo imponon. Me fjalë të tjera, mungon ose refuzohet të kuptohen mënyrat e tjera të interpretimit, të kuptimit të jetës dhe madje edhe

ajo e komunitetit në të cilin jetohet. Pra, gjeografia kulturore ka të bëjë me njohjen e karaktereve kulturore të lokalizuara në territore specifike. Kuptimi i të mirave kulturore lehtësohet nëse tentohet të shihet në një pikëpamje tjetër nga ana jonë.

Kultura është një ndër faktorët gjeopolitikë të përhershëm dhe të qëndrueshëm në kohë dhe si pjesë e përvojës së historisë, vlerave, miteve dhe fesë së një populli, është thelbësore për analizat gjeopolitike të fuqisë së një vendi. Në këtë kontekst analize, vërehet se kultura është pjesë thelbësore dhe e qëndrueshme e identitetit të kombit. Ajo ndikon në elementët e fuqisë, që janë komponentë të rëndësishëm për realizimin e interesave kombëtare, të cilët nga ana e tyre shërbejnë për t'i dhënë formë skenarëve gjeopolitikë. Pas Luftës së Ftohtë kemi shfaqjen e shumë skenarëve të tillë, ku përmendim: përplasjen e qytetërimeve, bota pesë-polëshe, bota tre polëshe, krijimi i pan-rajoneve dhe blloqeve të ndryshme, ekuilibri i forcave dhe së fundmi skenarët gjeopolitikë pas 11 shtatorit.

Konfliktet do të tentojnë të shfaqen përgjatë vijave të thyerjeve që ndajnë zonat më të mëdha fetare të botës. Secila nga palët në konflikt do të vinte në dukje lidhjet kulturore me shtetet e ngjashme, duke thirrur në luftë fuqinë lider të qytetërimit të përkatësisë. Pikërisht fuqive të tilla u takon detyra për të rikthyer paqen dhe rregullin. Si mundësi për të shuar konfliktet e qytetërimeve ekziston në ndërhyrjet “e përafërta”, si në rastin e luftërave në ish Jugosllavi sollën një rreshtim të njëzëshëm të botës ortodokse pas Serbisë.

Në kontekstin e krijuar nga vendosja e rendit të ri botëror pas rënies së Perdes së Hekurt dhe ripërcaktimit të ekuilibrave e mjeteve diplomatike për arritjen e fuqisë kombëtare të dëshiruar, kultura dhe orientimet e saj të ndikimit fituan një rëndësi tejet domethënëse sepse në një realitet global në ndryshim, në të cilin informacioni është fuqi dhe një analizë e saktë e tij është hegjemoni, njohja e tjetrit është thelbësore. Të dish se çfarë të ofrosh në mënyrë që të pranohet dhe brendësohet do të thotë të ushtrosh fuqi. Pikërisht një vektorë të tillë ndikimi e ofron kultura. Prandaj, një analizë që synon ndërmarrjen e politikave efektive, duhet të nisët pikërisht nga njohja e tjetrit, njohja e gjithçkaje që e identifikon duke e bërë “tjetër” në krahasim me veten: sistemi i vlerave, vizioni i njeriut dhe i historisë, perceptimi i kulturës dhe qytetërimit. Çështjet mbi kulturën lidhen pashmangshmërisht me identitetin kombëtar të një shteti dhe nëse lexojmë me kujdes përgjatë historisë së marrëdhënieve ndërkombëtare vihet re se, edhe pse tërthorazi, shtetet gjithmonë kanë

promovuar dhe eksportuar kulturën e tyre. Kultura ka marrë një rëndësi parësore në politikat e jashtme dekadat e fundit sepse, nën nxitjen e modernizmit politika globale po rikonfigurohet sipas vijave kulturore. Popujt dhe vendet me kultura të ngjashme po bashkohen ... kufijtë politikë përherë e më tepër po ripërcaktohen për t'u përputhur me kufijtë kulturorë. Bashkësitë kulturore po zëvendësojnë blloqet e Luftës së Ftohtë dhe vijat e shkëputjes mes qytetërimeve po bëhen vija qendrore të konfliktit në politikën globale. Nëse në modernitetet territoret ishin konceptuar si mbajtës kulturash, në epokën e tanishme kultura studiohet në një perspektivë marrëdhëniesh të ndërsjella dhe të ndërthurura. Në këtë kontekst, nëse do të projektonim një hartë kulturore të botës, ajo do të ishte e ndryshme nga një hartë gjeopolitike apo gjeoekonomike. Kultura dhe mënyrat e saj të shprehjes, strukturojnë marrëdhëniet ndërmjet njerëzve dhe shoqërive në çdo nivel të ndërveprimit njerëzor. Për këtë arsye, çështjet kulturore, duhet të trajtohen me të njëjten rëndësi sikurse çështjet politike dhe ekonomike.

BIBLIOGRAFIA

1. Bardhi Nexhmedin, Zgjidhja e konflikteve dhe diplomacia imponuese, Konferencë Shkencore organizuar nga Instituti për Studime Ligjore dhe Demokratike (ISLD), Gjilan , 05 shtator 2015, botuar në revistën Reforma, Nr. 2/2015 indeksuar me kod ISSN: 1800-9794.
2. Bardhi, Nexhmedin, Teoritë e Mardhënieve Ndërkombëtare dhe Globalizimi, Revista The Heritage, Universitetit Ndërkombëtar në Strugë, nr. 14 / 2015, Strugë, indeksuar me kod ISSN 1857-7482.
3. Bardhi, Nexhmedin, Implikimet gjeopolitike dhe evoluimi i politikave të sigurisë në Ballkan, Prishtinë, 2020.
4. Bardhi, Nexhmedin, Rëndësia gjeopolitike e territoreve shqiptare dhe diplomacia perëndimore, Prishtinë, 2020.
5. Bardhi, Nexhmedin, Lidhja Shqiptare e Prizrenit dhe ndikimi i saj në gjeopolitikën shqiptare, Revista Global Challenge, nr. 11, nëntor 2014, Tiranë, indeksuar me kod ISSN 2312-5748.
6. Bardhi, Nexhmedin, Gjeostrategjia e re në Ballkan si pasojë e Luftërave Ballkanike, Revista Global Challenge, Vol. IV, nr.1. shkurt 2015, Tiranë, indeksuar me kod ISSN 2312-5748.
7. Bardhi, Nexhmedin, Konfliktet, feja dhe globalizimi, Konferenca IV Ndërkombëtare Shkencore (ICIS IV), “Mbi studimet interdisiplinare”

- e organizuar nga Universiteti i Bialystokut (Poloni), International Institute for Private-, Commercial-, and Competition Law (IIPCCL), Tirana Business University (TBU), Dhoma Shqiptare Kombëtare e Ndërmjetësve, Wisdom University, Wisdom Research and Development Institute, Istituti për Studime Ligjore dhe Demokratike (ISLD). Tiranë, 11 qershor 2016. Indeksuar me kodin ISBN 978-9928-214-21-8.
8. Bardhi, Nexhmedin, Siguria dhe bashkëpunimi në Ballkan , roli i NATO-s dhe BE-së, Konferenca e V-të Shkencore Regjionale, organizuar nga Istituti për Studime Ligjore dhe Demokratike (ISLD), Gjilan, 17 shtator 2016, botuar në revistën Reforma, Nr. 4/2016 indeksuar me kod ISSN: 1800-9794.
 9. Bardhi, Nexhmedin, Zhvillimet gjeopolitike dhe zgjidhja e çështjës së Kosovës, Revista Shkencore Balkan Journal of Interdisciplinary Research (BJIR). Vol. 1, No. 3 – January 2016, Tiranë, indeksuar me kod ISSN 2411-9725.
 10. Jean, K. “Gjeopolitika”. Shtëpia Botuese e Ushtrisë. Tiranë, 1998.
 11. Jones, L., Sage, D. (2010). New directions in critical geopolitics: an introduction.
 12. La Question Adriatique Recueil de documents officiels (1920). Paris. Grygiel, J. (2006). Great Powers And Geopolitical Change HU Press. The Atlantic Monthly (1985), February, Volume 255. No. 2.
 13. Lacoste, Y. “Géopolitique: la longue histoire d'aujourd'hui”. Larousse. Paris. Ellipses, 2006.
 14. Mackinder, H. Democratic ideals and reality. Henry Holt and company. New York, 1919.
 15. Mousset, Albert. Shqipëria përballë Europës (1912-1929). Tiranë: Dituria, 2004
 16. Publishing Group Chauprade, A. “Géopolitique: Constantes et changements dans l’histoire”. Paris. Ellipses, 2007.
 17. Puto, Arben. Historia diplomatike e çështjes shqiptare: 1878-1926.
 18. Stevens, Robert J. Zhvillimet politike në Shqipëri 1920-1939. Tiranë: Geer, 2004.

SCfSD'21

www.iust.edu.mk | info@eust.edu.mk | +389 (0)46 786 160
Ezerski Lozja 1, 6330 Struga, R.M.

ISBN 13 978-608-4573-41-8